МИЛУТИН ЛАЗАРЕВИЋ

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА ДЕСЕТА

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД „ВОЈНО ДЕЛО“ БЕОГРАД

МИЛУТИН ЛАЗАРЕВИЋ

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

Штампано у Војноштампарском предузећу — Београд

ПРЕДГОВОР

Аутор овог дела, Милутин Лазаревић, учествовао је у ратовима 1912—1917 године. Као генералштабни официр био је на разним дужностима, а 1914 и 1915 био је начелник штаба Одбране Београда. За време Солунског процеса 1917 године Лазаревић је (тада генералштабни пуковник) осуђен на 15 година робије као припадник организације „Уједињење или смрт" (познате и под именом „Црна рука"). Касније му је опроштено издржавање казне. Живећи ван војске, посветио се проучавању балканских ратова и борби око Београда 1915 године. О тим догађајима објавио је солидна дела. Доживео је обнову Солунског процеса 1953 године на коме су сви раније осуђени рехабилитовани, а само неколико месеци после тога је умро.

Други балкански рат 1913 није ни од српског нити касније бившег југословенског Генералштаба службено обрађен, док је са бугарске стране његова званична верзија објављена тек 1940 године. Но на обема странама било је доста фрагментарних радова о догађајима из овог рата. Најпотпунију обраду код нас дао је Милутин Лазаревић у делу „Српско-бугарски рат 1913" које је 1934 објавила Српска књижевна задруга, а на које се позива и бугарско званично издање. У њему су обрађене операције само српске и бугарске војске, и то закључно са Брегалничком битком. У „Другом балканском рату" који издаје „Војно дело" проширен је уводни део о ратним плановима, обрађена су дејства после Брегалничке битке и дат је кратак преглед операција грчке, румунске и турске

војске. Сам писац каже да ова проширења, а нарочито дејства после Брегалничке битке, није могао детаљније да обради пошто је архива највећим делом уништена у току Првог светског рата. Па и поред тога, кроз овај се рад добија целина рата што иначе није био случај са делом „Српско-бугарски рат 1913“.

Излажући догађаје, писац даје и исцрпне критичке осврте на одлуке команданата и поступке јединица. Он је у томе бесумње објективан. Али кад су у питању опште оцене о карактеру рата, мада писац о томе директно не говори, провејава овде-онде тежња да се рат прикаже као дело српског народа који брани резултате извојеваних победа из Првог балканског рата и своја историска права, док се бугарски народ изједначује са својим руководством. Делу недостаје и обрада узрока рата, па ћемо се у овом предговору на томе и задржати.

У предратној историографији, како српској тако и бугарској, питање узрока и карактера овог рата разматрано је необјективно. Свака од ратујућих страна тежила је да оправда све своје поступке и да сву одговорност пребаци на супротну страну. Иако су као бивши противници заступали супротна гледишта, ипак им је нешто било заједничко: нису признавали постојање Македоније и македонског народа, већ су и једни и други полагали „историска права“ на Македонију. Македонски је народ, међутим, желео своју самосталност. Нажалост, још нису објављени сви документи (дипломатска преписка и др.) из тога периода да бисмо могли сагледати потпуну слику и дати оцену о тим збивањима. Но, чињеница је да је основни узрок Другог балканског рата била тежња балканских краљевина — Бугарске, Србије и Грчке, да прошире своје државне границе на рачун територије на којој је живео македонски народ.

Србија, Бугарска и Грчка, готово истовремено са ослобођењем од турског ропства током 19 века, раскинуле су у основи са феудалним односима и пошле путем капиталистичког развоја. Младе буржоазије балканских државица, гоњене законима капиталистичког развитка, поред експлоатације у својим земљама,

тежиле су и за територијалним проширењем. Њихове су се тежње тада поклапале са жељама широких народних маса за ослобођењем још неослобођених сународника испод турског ропства. То је, бесумње, био прогресивни период буржоазија балканских држава. Али се убрзо код њих појављује тежња за што већим територијалним проширењем и преко етничких граница својих сународника (пароле о „Великој Србији“ и „Великој Бугарској“) што је довело до сукобљавања њихових интереса. Покрете потлачених народа за ослобођење и споменуте супротности младих балканских државица користиле су велике силе, у првом реду Русија и Аустро-Угарска, за остварење својих империјалистичких циљева. Тако су се оне, после избијања устанка у Босни и Херцеговини 1875 године, споразумеле о подели интересних сфера. По споразуму, постигнутом у Рајхштату 1876 и Будимпештанској конвенцији из 1877, Русија је као своју интересну сферу добила источни, а Аустро-Угарска западни део Балканског Полуострва. Ускоро после овога, 1877 године, Русија је објавила рат Турској. На страни Русије су биле Србија и Црна Гора. Рат је завршен победом Русије, а Турска је била принуђена да прихвати све њене захтеве. У малом месту Сан Стефану код Цариграда закључен је мир фебруара 1878 године. По уговору о миру Русија је, да би остварила хегемонију на Балкану, предвидела стварање велике Бугарске која би, поред Бугарске, обухватала и целу Македонију и српске територије Пирот и Врање. Велике силе нису на Берлинском конгресу одобриле овај уговор, па је по одредбама Берлинског уговора створена вазална Кнежевина Бугарска која је и даље признавала суверену власт султана и углавном обухватала Средачку и област северно од планине Балкана, док је јужно од Балкана образована провинција „Источна Румелија“ под непосредном влашћу султана, али са аутономијом у унутарњој управи. Србија је постала потпуно самостална држава и добила четири округа: Нишки, Пиротски, Врањски и Топлички. Црна Гора је такође постала и de jure потпуно самостална држава и добила Никшић, Подгорицу, Бар и Улцињ. Аустро-Угарска је на Конгресу подржавала терито-

ријалне захтеве Србије према истоку, али не и према југозападу (Митровица, Санџак), где се то косило са њеним интересима, јер је она Берлинским уговором добила право на окупацију Босне и Херцеговине и извесна права у Санџаку.

Мада пројектована велика Бугарска никад није реализована, идеја за њено остварење на рачун суседних територија, у првом реду Македоније, никад се није гасила код управљача бугарском државом. Напротив, у том је правцу била усмеравана целокупна бугарска спољна политика. Српски, пак, владајући кругови, после окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, у немогућности да изврше територијално проширење у том правцу, оријентишу се према југу (Стара Србија и Македонија) тежећи територијалном проширењу на рачун Турске. Ово је имало за последицу да је политика Србије пошла путем супротстављања даљем јачању и ширењу Бугарске на том простору. У оваквој је политици она нашла пуну подршку код Аустро-Угарске која је тиме сузбијала утицај Русије. Тако су се Србија и Бугарска, тежећи територијалном проширењу на рачун Македоније, нашле на супротним странама.

1885 године извршен је преврат у Источној Румелији и проглашено уједињење са Бугарском. Српски владајући кругови на челу са краљем Миланом, а уз подршку Аустро-Угарске, отпочели су тада рат против Бугарске јер су се плашили да ће уједињена и увећана Бугарска бити са својим аспирацијама према Македонији озбиљна сметња територијалном проширењу Србије у правцу југа. Но, овај рат није био популаран код српског народа. Тешко је било оправдати код широких маса рат против Бугарске која се уједињавала. Рат је изгубљен и компромитован је не само углед Србије него и она њена улога у ослобођењу балканских народа испод турског ропства, коју јој је Маркс у својим чланцима о Источном питању предвиђао још 1853 године: „Срби имају своју историју, своју литературу. За своју унутрашњу самосталност они имају да захвале једној једанаестогодишњој храброј борби против непријатеља који је бројно много надмоћнији од њих. Они су за последњих двадесет година учинили

велике културне напретке, и хришћани у Тракији, Македонији, Бугарској и Босни сматрају их као центар око кога ће се сви окупити у будућим борбама за независност".[1]

Исход српско-бугарског рата 1885 врло је неповољно одјекнуо у српском народу; настала су међусобна оптуживања и немири. Српска је буржоазија била заузета међусобном унутрашњом борбом и размирицама. Користећи новостворену ситуацију, бугарски су управљачи после извршеног уједињења предузели мере за даље јачање и ширење Бугарске, у првом реду на рачун територије где је живео македонски народ. Како су и буржоазије Србије и Грчке тежиле за територијалним проширењем на рачун тих области, то је између ове три балканске државе отпочела борба за утицај на македонски народ и њихово припремање за територијално освајање.

У другој половини 19 века и у Македонији се јавља ослободилачки покрет. Он се, додуше, јавља нешто касније и не достиже шире размере као у другим крајевима Балкана, што се може објаснити привредном заосталошћу Македоније где је још увек владала натурална привреда и где су капиталистички односи много касније и спорије продирали. Услед оваквог развитка, овде није постојала грађанска буржоаска класа која би организовала и повела народноослободилачки покрет. Тек са развитком капиталистичких односа почиње и појава ослободилачког покрета, али је географски положај Македоније омогућавао Турцима бржу интервенцију против њега него што је то био случај са периферним областима. Затим, за време ослободилачких ратова које су водиле Србија и Црна Гора, у Македонији су биле концентрисане јаке турске снаге одакле су предузимале походе против њих. Све је ово, природно, онемогућавало размах ослободилачког покрета у Македонији. Па ипак, даљим развитком, иако споро, тај је покрет јачао тако да већ 1878 године добија шире размере. Тада је дошло до низа локалних устанака (Разлог, Кресна, Прилеп и

[1] Цитирано по Д. Туцовићу, *Изабрани списи II*, Београд 1950, 155 с.

Охрид) који су били крваво угушени. Иако су ови покрети били мањих размера, они су имали велики значај за македонски народ. Кроз њих је почело буђење националне свести, развијао се смисао за организовану борбу и стицало се ратно искуство.

Слободне балканске државе — Србија, Грчка и Бугарска — кочиле су својим претензијама ослободилачки покрет у Македонији. Преко цркве и просветних радника оне су развиле врло живу пропаганду. Позивајући се на „историска права“, пропаганда је ишла за тим да докаже да је Македонија српска, бугарска или грчка. Нарочиту активност показала је у овом погледу Бугарска која је преко своје цркве (егзархије) вршила најјачу пропаганду у Македонији која, разуме се, није остала без утицаја. Овакав рад балканских држава уносио је у македонски народ дезоријентацију и кочио његов национално-ослободилачки покрет, а самим тим се продужавало и ропство Македонаца под Турском. Па ипак, и поред свих тешкоћа и разних утицаја, покрет за национално ослобођење Македонаца постепено је растао, јачао и добијао организованији карактер. Тако је 1893 образована „Унутрашња македонска революционарна организација“ (ВМРО) чији је крајњи циљ био ослобођење македонског народа од турског ропства. Организација је имала Централни комитет у Солуну, главном граду Македоније, и тајне месне организације по читавој Македонији, које су радиле на буђењу и јачању националне свести и организовању народа за оружану борбу. Рад ВМРО на јачању националне свести македонског народа није био у складу са циљевима балканских држава у Македонији, а нарочито Бугарске која је имала најшире организовану пропаганду. У Бугарској је 1894 године образована македонска добротворна организација на челу са Врховним комитетом[2] која је имала задатак да материјално помаже и пропагира национално-револуционарну борбу македонског народа. Њу су образовали Македонци — емигранти, познати јавности као „врховисти“. Овај је

---

[2] Анастас Митрев, *Илинденски устанак, Илинден 1903,* Београд 1954, 50.

комитет убрзо пао под утицај бугарских владајућих кругова па је отада тежио да националноослободилачку борбу македонског народа стави под свој утицај. Између ових двеју организација долази до борбе. У прво време она се одвијала на плану пропаганде. Врховисти су тврдили да се Македонија може ослободити само помоћу бугарске војске, док су припадници ВМРО заступали мишљење да се ослобођење може извојевати борбом која треба да се ослања на сопствене снаге, а не на помоћ са стране. Касније, између њих долази и до оружане борбе.

Да би сузбила бугарски утицај у Македонији, српска буржоазија појачава почетком 20 века своју пропаганду преко цркве и просветних радника. По угледу на Бугаре који су своју пропаганду подржавали оружаном акцијом комитских чета, и она обацује мање оружане групе које у Македонији организују четничке одреде.

Све је ово имало за последицу то да су се у Македонији развиле оружане борбе око утицаја на македонски народ, а то је у великој мери дезоријентисало масе и кочило ослободилачку борбу.

У немогућности да спречи рад ВМРО која је припремала народ на оружани устанак, бугарска је влада успела да у њен Централни комитет убаци известан број врховиста. Под њиховим утицајем избија пре времена познати „Илинденски устанак" (2 августа 1903). И поред херојске борбе устаника која је трајала око три месеца, устанак је интервенцијом огромних турских снага крваво угушен. На превременом избијању устанка упорно су радили закамуфлирани врховисти у Централном комитету, јер су хтели да компромитују ВМРО и да неуспехом устанка докажу своју тезу да се македонски народ сам не може ослободити и да, према томе, треба чекати ослобођење помоћу Бугарске.*

После угушења устанка настала је извесна осека у ослободилачком покрету Македоније, а балканске краљевине — Бугарска, Србија и Грчка — продужиле су међусобну борбу за задобијање утицаја у њој. Ин-

---

* Датуми су по новом календару. — Прим. ред.

тересантно је да се у то време једино Српска социјалдемократска партија супротстављa својој буржоазији по питању политике у Македонији, предлажући да Македонија буде одвојена и равноправна државна јединица у оквиру будуће балканске федерације.

Супротности балканских држава по питању Македоније биле су основни узрок због кога није могло раније доћи до њиховог споразума и савеза о заједничкој акцији против Турске, мада је таквих покушаја било (например, између Србије и Бугарске 1897 и 1904 године). Поред тога, концем 19 и почетком 20 века постоје два блока империјалистичких сила — Тројни савез и Тројни споразум, који су, као што је познато, имали изукрштане интересе на Балкану, а што је, природно, утицало и на међусобне односе балканских држава. Но, на инсистирање Русије, а после дугих преговора, дошло је 13 марта 1912 до савеза између Србије и Бугарске коме су убрзо приступиле Грчка и Црна Гора, чиме је овај претворен у Балкански савез. Русија је радила на стварању овог Савеза као противтеже аустро-немачком продирању на Балкан, што се објективно поклапало са ослободилачким тежњама балканских народа, без обзира на њене освајачке намере.

При склапању Уговора о савезу између Србије и Бугарске решено је и питање (поделе) Македоније. Тајним додатком Уговору било је предвиђено да Србија призна Бугарској право на области источно од Родопа и реке Струме, а Бугарска Србији на области северно од Шар-Планине. Територија између Родопа, Шар-Планине, Охридског Језера и Архипелага имала је да се подели између Србије и Бугарске и то линијом: Големи Врх — планина Градиште — Вардар (између Зеленикова и Велеса) — вододелница између Бабуне и Треске — Илинска Планина — манастир Губавац на Охридском Језеру „ако се обе стране увере“, како је то стајало у Тајном додатку Уговора, „да им је немогуће организовати је као аутономну област с обзиром на опште интересе бугарског и српског народа...“. Области северно и северозападно од поменуте линије припале би Србији, а јужно и југоисточно Бугарској.

У случају спора око поделе била је предвиђена арбитража руског цара.

Из закљученог Уговора јасно се види да владе Бугарске и Србије нису водиле рачуна о жељама и стремљењима македонског народа већ су се, у немогућности да овладају целом Македонијом, задовољиле компромисном поделом.

Што се тиче Грчке, у Уговору о савезу између ње и Бугарске није било одредаба о подели освојене територије. Не располажемо подацима, али су каснији догађаји показали да је недостајање одредаба о разграничењу било дело политике Бугарске која је тежила да заузме и Солун.

На овај начин, још при припремању Првог балканског рата, који је у суштини имао ослободилачки карактер, јер је требало ослободити још неослобођене народе и укинути заостали војнофеудални поредак, видимо и освајачке тенденције влада балканских држава које су их довеле до међусобног рата.

У рату 1912 и 1913 године македонски народ је такође узео активног учешћа, верујући да ће му заједничке победе донети коначно ослобођење.[3] *Међутим, наде македонског народа брзо су изневерене. Србија, Бугарска и Грчка одмах су у ослобођеним областима отпочеле са организовањем своје власти. Нико није ни помишљао на права македонског народа.*

Интересантно је да је у литератури, како српској тако и бугарској, разматрање узрока Другог балканског рата засновано углавном на томе у којој је мери која страна испунила обавезе из Уговора. Јасно је да те обавезе никако нису могле бити узрок, већ само последица освајачке политике према Македонији.

Не упуштајући се у анализу и тумачење уговорних обавеза јер би то прешло оквире једног пред-

---

[3] Не располажемо тачним подацима о бројном учешћу македонског народа јер, из појмљивих разлога, та дејства и акције нису регистровани као македонски већ као српски или бугарски. Чињеница је да су Македонци под командом војводе Вука учествовали у Кумановској бици, а већи је број одељења и одреда својим дејствима отежавао мобилизацију и концентрацију турских снага, уносио неред у позадину и тиме допринео победи балканских савезника.

говора, а није ни неопходно за разумевање карактера овог рата, изложићемо само кратак историјат тих односа на основу досад расположивог материјала.

Одмах после Кумановске битке српска је влада, на молбу бугарске владе, упутила своју II армију под Једрене као помоћ бугарској војсци. Сматрајући да упућена војна помоћ није била предвиђена, јер то споразумима између генералштабова није изричито наглашено, она је у децембру 1912 то искористила да би поставила усмено питање бугарској влади о ревизији Уговора. Пошто није добила одговор, она је овај захтев поновила у фебруару и мају 1913 и писменим путем. Као разлоге за ревизију навела је следеће:

— Србија није добила излаз на Јадранско Море, већ је интервенцијом великих сила била принуђена да повуче војску из Албаније.

— Бугарска није дала Уговором предвиђени контингент трупа за Вардарско војиште.

— Србија је дала Бугарској једну армију са тешком артиљеријом, а то Уговором није било предвиђено.

Са оваквим се тумачењем уговорних обавеза бугарска влада није сложила, па је одбила српски захтев за ревизијом. Она је сматрала да је по Уговору испунила обавезе. По њеном тумачењу тач. 6 Првог споразума генералштабова, Србија је била дужна да јој пошаље помоћ под Једрене. Због повлачења српске војске са Албанског приморја она се није сматрала обавезном да учини територијалне уступке у Македонији.

Онога дана кад је саопштен захтев српске владе за ревизијом Уговора, помоћник бугарског врховног команданта, генерал Савов, предложио је краљу Фердинанду да Бугарска што пре, противно савезничком Уговору, закључи повољан мир са Турском и пребаци трупе у Македонију док још има времена. „Оно што сад нећемо узети од Турске“ рекао је тада Савов, „неће бити за нас изгубљено, али што сад изгубимо у Македонији за нас ће бити бесповратно изгубљено“.[4]

---

[4] Цитирано по В. Максимовићу, *Рат Србије са Бугарском 1913* — предавања на Вишој школи Војне академије 1923/24, литографисано, 7.

По паду Једрена, марта 1913, одржана је седница бугарског Министарског савета под претседништвом краља Фердинанда на којој је донесена одлука: 1) да се обуставе операције против Турске и да се тајно, без знања савезника, поведу преговори за примирје; 2) до закључења мира да у Тракији остане онолико војске колико је неопходно за одбрану, а остала војска да се што пре пребаци у Македонију против Срба и Грка.

У вези са овим одлукама, још 16 маја, пре званичног потписивања Уговора о миру са Турском у Лондону, отпочело је пребацивање бугарских трупа из Тракије, а тиме и концентрација према Србији и Грчкој.

Српска влада, желећи да задржи области у Македонији које је освојила, будно је пратила све поступке Бугарске и о томе обавештавала своју Врховну команду. Тако је већ средином априла Врховна команда била обавештена да може доћи до бугарског напада, услед чега треба предузети одговарајуће мере.

На овај начин је, још док се водио рат против Турске, дошло до оштрих супротности међу савезницима и претила је опасност да се Савез разбије. Велике силе, с обзиром на своје интересе на Балкану, развиле су живу дипломатску активност. Русија је желела да очува Балкански савез, као препреку аустроугарском надирању на југоисток, а Аустро-Угарска је ишла за његовим разбијањем и, користећи постојеће супротности између Србије и Бугарске по питању претензија у Македонији, подржавала је Бугарску да не попусти у својим захтевима.

Када је 30 маја у Лондону коначно потписан Уговор о миру са Турском, супротности балканских краљевина још су оштрије избиле. По овом Уговору Турска је уступила балканским савезницима сву територију западно од линије Енос — Мидија стим да се образује и самостална Албанија.

У време закључења мира балкански савезници су држали територије које су у току рата освојили од Турака. Бугарска је држала Тракију до линије Енос — Мидија и Источну Македонију; Грчка Јужну Македонију са Солуном и део Епира; Србија Западну и Цен-

тралну Македонију, Санџак, Косово и Метохију, а Црна Гора део Санџака и Метохије.

Још у току рата са Турском између српских и бугарских трупа у Македонији споразумно је повучена привремена демаркациона линија: пл. Патарица — пл. Рујен — гребен Осоговских Пл. — Злетовска Река — Брегалница до ушћа Криве Лакавице — Крива Лакавица — гребен Благуше Пл., која је избијала на Дојранско Језеро.

По закључењу мира српске су трупе биле груписане позади демаркационе линије, док је Бугарска ужурбано пребацивала своје јединице у Македонију и према старој српско-бугарској граници. Настали су мањи инциденти и сукоби дуж демаркационе линије. Све је указивало на то да сваког момента може доћи до оружаног сукоба. Стога се руски цар, да би сачувао Балкански савез, обратио 8 јуна депешом српском и бугарском краљу апелујући на помирљиво решење и опомињући их на своју, Уговором предвиђену, арбитражу.

На овај апел руског цара обе су стране одговориле условно: српска влада да га прихвата уколико се прихвати њен захтев за ревизијом Уговора, а бугарска уколико се прихвати стриктна примена Уговора, односно члана о подели територије.

Док су се водили ови преговори, на обема се странама развија жива кампања кроз штампу у циљу припреме јавног мнења, а нарочито војске, за рат. Бугарска војска је ужурбано вршила и концентрацију својих трупа наочиглед већ концентрисане српске и грчке војске.

Српска влада, држећи запоседнуте територије, тражила је од Врховне команде да предузме мере за одбијање евентуалног бугарског напада. Тако је 17 јуна претседник владе обавестио Врховну команду да Бугари завршавају концентрацију и да треба бити на опрези, јер ће они напасти без објаве рата.

Грчка, као што је већ споменуто, није Уговором о савезу са Бугарском имала никаквих одредаба о територијалном разграничењу, а пошто је Бугарска показала претензије на територије које је ова освојила,

то је између ње и Србије дошло до уговора о одбранбеном савезу против Бугарске. Уговор и Војна конвенција потписани су 1 јуна 1913 и тада је питање границе у Македонији између Србије и Грчке било решено.

Црна Гора је била потпуно солидарна са Србијом. Па како су се односи између Србије и Бугарске све више заоштравали, она је 8 јуна наредила мобилизацију једне дивизије од 12.000 људи, која је намењена као помоћ српској војсци.

Како српска и грчка војска нису имале никаквог разлога да нападају јер су држале територије за које су сматрале да им припадају то је, ипак, генерал Ковачев, министар војни у кабинету Данева, а истовремено и командант IV армије, са штабом у Радовишту, објаснио такво њихово држање бугарској војсци својом наредбом бр. 29 од 20 јуна:

„Најдаље кроз 6—7 дана последњи ешелони наше војске биће на концентрациском рејону и тада ће бити потпуно решена судбина наших односа са суседима, који су нам досада били савезници. . .

Од времена доласка наших првих ешелона дух српске војске почео је да опада, и сада је потпуно опао. Тај факат што су делови наше војске, вршећи концентрацију, могли без икакве препреке да маршују испред фронта српске војске, најбоље показује њено расположење, страх који је код њих завладао и истинитост њиховог казивања да код њих недостаје смелости за борбу с нама.

Кад би то другачије било, Срби нам не би допустили да слободно вршимо концентрацију, каквог примера досада у историји нема“.[5]

Непрекидно подржавана од Аусто-Угарске, а пошто је 25 јуна добила извештај[6] *свог посланика на*

---

[5] Максимовић, сп. д., 20.

[6] „Ваше саопштење“, рекао је Сазонов, министар спољних послова руске владе, Бобчеву, „не зачуђава ме. Ја сам пре неколико дана извештен о том кораку Ваше владе. Ви радите по савету Аустрије. Слободни сте. Русија и Словенство одбацују се. Ми смо учинили своју дужност. Руски император није очекивао ултиматум с роком да изрекне своје решење о бугарско-српском спору. Он је, међутим, хтео да испуни ускоро своју тешку мисију. Сад после Ваше изјаве, ја Вам саопшта-

руском двору Бобчева, бугарска Врховна команда издала је 28 јуна команданту IV армије наређење бр. 5597 за ноћни напад на српске снаге на Брегалници, а истог дана и II армији за напад на Грке.

Тако је отпочео Други балкански рат између балканских савезника око поделе Македоније.

Јован Луковић
пуковник

вам нашу изјаву: Не очекујте ништа од нас и заборавите да постоје какве наше обавезе од 1902 године до данас" (Максимовић, сп. д., 23).

ПРЕДГОВОР АУТОРА

На изради једном већ публикованог дела о Брегалничкој бици, које чини саставни део овог опсежнијег рада о Другом балканском рату 1913, и других мојих дела о учешћу Србије у рату са Турском 1912 и 1913 године, провео сам много година непрекидног рада. Пошто нисам био у активној служби, имао сам времена и могућности да се сав посветим овом огромном послу, са којим сам, надам се, успео да ондашње бојеве и битке у целини сачувам од заборава који је претио да их, када буду изумрле генерације преживелих непосредних учесника и сведока њиховога збивања, највећим делом покрије. Та су моја дела била публикована и читана још док је у животу било много тих знаних и незнаних актера ове велике историске драме, а међу њима и војних писаца и критичара. Са некима од њих водио сам у јавности, пре публикације ових мојих дела, дуге полемике по питањима која су се односила на доношење стручне оцене о стратегиским и тактичким концепцијама ондашњих виших команданата. Сада, пак, после толико година, од дана када су резултати овог мог дугог и напорног рада били стављени на углед широј читалачкој публици, са задовољством могу подвући чињеницу да ми нико ни од њих, ни од осталих учесника у тим бојевима и биткама, нити од оних који су мојим критичким разматрањима били погођени, ни усмено ни писмено није замерио, да сам било коју борбену епизоду неверно описао и да сам се у овим разматрањима ма у чему пребацио.

Према томе, може се узети као позитивно то што су резултати ових мојих опсежних истраживања, са

којима сам отргао од заборава велику масу нигде не забележених крупних и ситних детаља, стекли право грађанства као једини веродостојан и колико-толико потпун опис тих ратних догађаја. Ти су догађаји у своје време прохујали као ветар, не оставивши за собом других трагова до у својим последицама, успомени народној, сећању учесника и веома оскудној архивској грађи. Архивска грађа, међутим, на основу које их је требало реконструисати и, тако реконструисане, завештати потомству и историји, већином је пропала, најпре у пожару зграде Главног генералштаба српске војске у Горњем Граду 1914, а потом при уништавању архива у току повлачења 1915 године. Из онога, пак, што је било преостало иза тога пустошења, а то су релације и операциски дневници махом већих јединица, чијем је спасавању, поред оперативне архиве из Првог светског рата, била у оним трагичним тренуцима поклоњена мало већа пажња, могао сам за реконструкцију бојева и битки добити само њихов скелет, местимично чак и непотпун. И то тим пре што су то, са изузетком неких који су рађени у већој доколици, били списи, махом састављени надохват, пошто се у оној динамици великих догађаја слабо ко освртао на прошлост и мислио на историју. Штавише, у тим списима није ни било могуће детаљисати омање тактичке радње на картама у размери 1:200.000, које су онда биле у употреби, због чега се ни оно што би се још и могло из њих нешто опсежније извући, не може саобразити стварним теренским приликама. Те су, дакле, карте биле непотпуне, нетачне и употребљиве само за стратегиске, оперативне и више тактичке комбинације које саме за себе нигде не могу илустровати праву суштину одговарајућег боја или битке. Многих топографских објеката на терену није било тамо где су се по тим картама имали налазити. Сем тога, било је пуно чука и јаруга, које су у ондашњим борбама одиграле значајну улогу, али се на поменуте карте нису могле унети с обзиром на величину размере и еквидистанције и њихову примитивну израду, а поготову у ондашњој несређеној Турској.

Например, у релацијама и операциским дневницима из Кумановске битке спомиње се положај код Младог

Нагоричана са апстрактно обележеним отсецима: „десно“ и „лево крило“, а нигде се не спомињу веома маркантне нагоричанске карпе (вртаче), од којих је свака имала свој оделити тактички значај и, у овој бици изграђену, своју сопствену историју. У Брегалничкој, пак, бици на много се места спомињу у релацијама и извештајима Ретки Буки (к 650 и к 550) ради чијег сам изналажења на терену морао консултовати оближње мештане. Ретки Буки су на старим картама били обележени као неко удаљено јужно продужење Цар Врха, док они, уствари, чине саставни део овог горостасног масива и на њима се није одиграла позната епизода која се спомиње у тим извештајима и релацијама. Она се одиграла на сасвим другом и од оба удаљеном и изолованом положају са њихове југозападне стране, тј. на Банковом Чукару.

Под оваквим околностима сам сву прикупљену грађу морао из основа проверавати и у широком обиму допуњавати истраживањем великог броја нових података. Најпре сам проучио све што је било публиковано о личним доживљајима и утисцима непосредних учесника у појединим борбама. Затим сам приступио личном консултовању ових и многих других учесника, реконструишући на основу тога догађаје по карти размере 1 : 100.000. Уједно сам водио и обимну преписку са онима који су били у унутрашњости и којима сам се још могао обратити за извесна обавештења, постављајући им јасна и прецизна питања о ситним борбеним детаљима, месту и лицима. Притом сам се старао да из сваког батаљона и батерије, усмено или писмено, испитам онолико њих, колико ми је било потребно да дођем до сазнања, шта се, где, кад и како одигравало у захвату тих јединица, и да то повежем са радом њихових непосредних суседа. Ови, пак, људи, који су у описиваним борбама били у опасности да сваког часа изгубе живот, у пуној су мери заслужили да се њиховим исказима, кад се стекну више њих за потврду једне исте ствари, поклони пуна вера. По чему, најзад, да се не верује њима, лишеним сваког личног интереса, кад сам у званичним релацијама по који пут наилазио и на тенденцију да се понешто прећути или ситуација прет-

стави опаснијом но што је била или, пак, да се сопствена грешка оправда сваљивањем кривице на потчињене или суседе?

На тај начин ми је за основ свега послужио овај, из пепела ишчепркан, појединачан рад наведених тактичких јединица, на којима је стварно и почивала тежина сваке борбене ситуације и од којих је зависио успех или неуспех свих виших тактичких и оперативних комбинација. С једне стране, и право је било да те јединице, због своје значајне улоге, не остану у историји забележене као нека анонимна бића за која се, без овог мог подухвата, не би знало на којим су висовима и под каквим околностима лила своју крв. С друге, пак, стране, без дубљег познавања доприноса тих јединица, не би се могла добити ни приближна слика и физиономија тактичког деловања већих јединица: пукова, дивизија и армија.

Најзад, у овом делу о Другом балканском рату обрађена је по горњој методи детаљно Брегалничка битка, коју сам стигао да обрадим још док је томе било време. Остале операције у Македонији, које су уследиле после ње, и операције код Криве Паланке и на српско-бугарској граници, накнадно сам могао обрадити само у главним потезима. Ово стога што су ми потребни подаци, уколико сам био стигао да их прикупим, пропали за време друге окупације. Да их сад наново прикупим у обиму, одговарајућем Брегалничкој бици, немогуће је, пошто већина учесника, који би ми их могли дати, нису више у животу.

Писац

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1. ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ

Пред завршетак Првог балканског рата проносили су се гласови у дипломатским круговима о бугарској понуди Турцима за склапање неког тајног споразума, као и о некаквим тајним разговорима са аустроугарском дипломацијом, по чему се наслућивало да се припремају за нови рат. Но, и без ових гласова, ово се могло назрети и по томе што су Бугари још у априлу, знатно пре закљученог уговора о миру с Турском, почели са Чаталџе да упућују железничком пругом Чорлу — Дедеагач — Драма — Демир Хисар — Дојран своје трупе у Македонију према Србима као и према Грцима. Ово се наслућивало нарочито по томе што су, по закљученом уговору о миру са Турском, велики део својих снага почели пребацивати железничком пругом Чорлу — Једрене — Пловдив — Софија на своју стару територију. Бугари нису ово радили због демобилизације, већ ради груписања ових снага на српско-бугарској граници, према Зајечару, Књажевцу и Пироту, и старој бугарско-турској граници, према Кривој Паланци.

Ови су њихови покрети изазвали одговарајуће мере и на српској и на грчкој страни поседањем и поступним појачавањем предњих положаја за одбрану освојених територија у Македонији и прикупљањем осталих расположивих снага дуж целог фронта иза ових. На пограничној, пак, просторији, у српским старим границама, образована су, под заштитом кордон-

ски распоређених пукова III позива на самој граници, два одбранбена центра: један код Пирота од пукова III позива, и Тимочке дивизије I позива која се тамо задржала по свом повратку са Једрена, а други код Зајечара, од пукова III позива, којима ће се између 23 и 28 јуна придружити и Шумадиска дивизија II позива, која је била упућена из Скопља на основу добивених вести, да се чак и на Видинском војишту прикупљају јаче бугарске трупе. И Црна Гора се припремала да прискочи у помоћ Србији, ради чега је одмах приступила формирању једне своје дивизије.

Најзад, пред овим, од самог почетка очигледно претећим држањем дојучерашњег савезника, који је од сваке посебице био бројно јачи, Србија и Грчка су 1 јуна, на два дана по закљученом уговору о миру са Турском, склопиле уговор о одбранбеном савезу и војну конвенцију о узајамној помоћи. Србија је имала да изведе у акцију 150.000, а Грчка 90.000 војника, стим да њихове оружане снаге, у случају бугарског напада, оперишу у духу основне идеје: заједничким и сагласним напорима уништити непријатеља. Уједно је био предвиђен и начин разграничења између уговорних страна по свршеном рату, као и које се границе имају заједнички предложити Бугарској у циљу мирног решења тога спора око граница.

Овај њихов корак био је добро примљен у Букурешту где је обећано да ће и Румунија мобилисати своју војску, ако Бугари пренагле и изазову оружани сукоб. На тај се начин Бугарима, за случај њихове агресије, спремало опасно заокруживање, које би се лако могло допунити наступањем Турака на Једрене. Међутим, све ово није плашило Бугаре, јер су рачунали на изненађење и брзину, ради чега су најзад и приступили извођењу препада у ноћи 29/30 јуна.

У недостатку других савезника, они су се најзад поуздали у помоћ Албанаца, чије су им вође обећале да ће преко Призрена, Дебра и Охрида напасти Србе с леђа. Али док су се ови договорили и припремали, рат је био завршен и без њиховог учешћа. Они су стигли да отпочну напад тек кад су обе ратујуће стране увелико биле завршиле демобилизацију.

2. СТРАТЕГИСКИ РАЗВОЈ И РАЗМАТРАЊА О РАТНИМ ПЛАНОВИМА ЗАРАЋЕНИХ СТРАНА

(Скица бр. 1)

I

Пред сам судар, стратегиски развој бугарских армија с једне, и српских и грчких армија с друге стране, захватајући огроман фронт од Дунава до Егејског Мора, изгледао је овако:

а) **На страни Бугара**

1 армија генерала Кутинчева, од две дивизије (5 и 9) и једне новоформиране самосталне бригаде и пет опалченских* батаљона посаде Видина, у рејону наспрам Зајечара и Књажевца;

3 армија генерала Димитријева, од две пешадиске (1 и 13) и једне коњичке дивизије, у рејону Драгоман — Трн према Пироту и Власини;

5 армија генерала Тошева, од две дивизије (4 и 12), једног пука из 5 дивизије и једне опалченске бригаде, у рејону Ђустендил — Радомир према Кривој Паланци;

4 армија генерала Ковачева, од три дивизије (2, 7 и 8) и шест бригада (по једна из 3, 4 и 6 дивизије и три т. зв. Македонско-једренског опалчења), код Кочана, Штипа, Радовишта и Струмице према Злетовској Реци, Брегалници, Кривој Лакавици и коси испред струмичке железничке станице и Валандова;

2 армија генерала Иванова, од две дивизије (3 и 11) и три бригаде (једна из 10 дивизије, чија је друга бригада била остављена у Тракији, и две опалченске), на линији Дојран — Кукуш — Серез — Кавала према Грцима; и

стратегиска резерва: 6 дивизија, која је била на маршу ка Струмици (уствари једна пешадиска бригада и дивизиска артиљерија).

---

* Категорија војних обвезника од 40—46 година старости. Делила се на две класе I-ва класа (људство од 40—44 година) је употребљавана и за извршавање борбених задатака. — Прим. ред.

б) **На страни Срба**

Трупе Тимочке дивизиске области пуковника Вукомана Арачића, од једне дивизије (Шумадиска II) и четири пешадиска пука III позива са артиљеријом свих могућих система, код Зајечара, са рејоном осигурања од ушћа Тимока у Дунав до превоја Св. Николе;

II армија генерала Степана Степановића, од једне дивизије (Тимочка I) и пет пешадиских пукова III позива, код Пирота са рејоном осигурања од превоја Св. Николе до Дашчаног Кладенца према Трну;

I армија престолонаследника Александра, од четири пешадиске (Шумадиска I, Моравска II, Дунавска I и Дунавска II) и Коњичке дивизије у рејону Крива Паланка — Страцин и пределу Осоговских Планина иза Злетовске Реке, делом према 5 и делом према 4 бугарској армији;

III армија генерала Божидара Јанковића, од три дивизије (Дринска I, Моравска I и Тимочка дивизија II) у рејону Штипа и Криволака иза Брегалнице и Криве Лакавице и даље удесно слабом везом са Грцима;

стратегиска резерва: Црногорска дивизија, која је пристизала у Скопље, и Добровољачка бригада која се у овој вароши, имајући за језгро четнике и граничаре, формирала од македонског становништва. Слично је било и код Бугара, који су у делу Македоније који су држали, извршили регрутацију и од овако прибављеног контингента формирали такозвано Македонско-једренско ополчење од три бригаде, које се спомиње у саставу 4 армије.

в) **На страни Грка**

На положајима испред Солуна, а на линији која се простирала од Гуменџе до Егејског Мора у висини Аматовског, Лагадинског и Бешичког Језера било је девет дивизија са једном коњичком бригадом.

Најзад, Бугари се нимало нису побринули за осигуравање границе према Румунији и Турској за које је било извесно да ће, такође, ступити у акцију. Према Румунији оставили су само нешто мало ополченаца, а према Турској само једну бригаду. Краљ Фердинанд је, уздајући се у своје везе са централним европским

силама, рачунао да ће оне у даном моменту интервенисати на његову молбу и дипломатским путем зауставити напредовање румунске и турске војске.

За осигурање позадине од субверзивних покушаја непријатељски расположеног дела становништва и какве оружане акције из Босне и Албаније, Срби су, сем трупа III позива, морали употребити и неке делове своје оперативне војске на рачун фронта према Бугарима. У Скопљу се налазио 11 пешадиски пук из Шумадиске дивизије II, а у Битољу и Прилепу један и по батаљон 16 пука из Моравске I позива. За осигуравање, пак, Новопазарског Санџака према Босни, у Сјеници је задржан 3 прекобројни пук I позива, док су за осигуравање граница према Албанији употребљене: Дринска дивизија II позива, у рејону Призрена, и Моравска бригада, састављена од 1 и 2 прекобројног пука I позива, на линији Дебар — Охрид. Неке од тих јединица евентуално су могле бити упућене и против Бугара, што је доцније стварно и урађено, кад се увидело да на овим својим местима нису неопходне.

Слично овоме било је и код Грка, који су у Епиру морали оставити према Албанији једну дивизију.

Напомена.

У српској сталној формацији постојале су само дивизије, сем у коњици, чија је дивизија, поред коњичког артиљериског дивизиона, имала и две бригаде од по два пука. Пешадиске дивизије састојале су се: у I позиву од по четири пешадиска, једног пољског артиљериског и једног дивизиског коњичког пука, а оне у II позиву од по три пешадиска пука, једног пољског артиљериског дивизиона и једног дивизиског коњичког дивизиона. У оба позива било је по пет дивизија. А било је и шест прекобројних пешадиских пукова, формираних од претеклих обвезника I позива свих дивизиских области. Два од њих су образовала т. зв. Моравску бригаду, а остали су по потреби били придавани дивизијама II позива.

У сталној бугарској формацији постојале су дивизије од по две и три бригаде, свака од по два пешадиска пука и по једног артиљериског и коњичког пука. Понеке од ових бригада биле су издвојене из састава

својих дивизија, неке од њих повлачећи са собом и одговарајући део дивизиске артиљерије, и придаване непосредно армијама. Но, поред дивизија, предвиђених формацијом, којих је било девет, формиране су у току мобилизације од претеклог људства три нове дивизије, по једна у 2, 3 и 5 армији, свака од по две бригаде, и једна самостална бригада, придата 1 армији.

II

Овај стратегиски развој одликовао се нерационалном расподелом и разбацаношћу снага обеју зараћених страна на несразмерно великом фронту од Дунава до Егејског Мора. Као што ће се у току даљег излагања видети, ти су недостаци били изражени у много већој мери код Бугара него код Срба и Грка, а Бугари су својим погрешним концепцијама утицали и на противника приликом извођења концентрације за претстојећу битку. У свом поседању целокупног заједничког фронта, Срби и Грци су се, додуше, управљали према Бугарима, али само утолико уколико је то било потребно, како би сваког момента и на сваком месту били у стању да дочекају и одбију њихов напад. Стога су, у поређењу с Бугарима, умешније применили начела модерне стратегије.

Спутани императивним захтевима државне спољне политике и трудећи се да одговорност за изазивање рата не падне на њих, Срби и Грци су препустили иницијативу Бугарима. Они су пред својим очима морали мирно да посматрају обимне покрете и припреме за велику офанзиву која ће се у даном моменту сручити на њих, а коју су они врло лако могли да осујете. Знатне бугарске снаге су на више места пролазиле сасвим отворено у маршевским колонама испред положаја српских трупа, местимично чак и кроз њихов претстражни рејон, а да их оне нису нападале. Ту је њихову уздржљивост објаснио наредбом својим војницима командант бугарске 4 армије, генерал Ковачев, као кукавичлук.

За Грчки фронт, који смо малочас третирали као саставни део заједничког савезничког фронта, може се рећи да је, посматран сам за себе, изузетно био врло добро осигуран. Пошто је био на веома удаљеном јужном крају целокупног ратишта, привукао је на себе само веома слабу бугарску 2 армију, са којом је далеко надмоћнија грчка војска врло лако могла изаћи на крај. Сем тога, његова је ширина била сразмерна снази, одређеној за његову одбрану, а био је и тако згодно постављен, да му је веза са основицом била потпуно осигурана.

Српски фронт је силом прилика био прилично развучен, јер је имао да брани и територије у Македонији и правце који преко Зајечара, Књажевца и Пирота изводе ка линији Параћин — Ниш у срце Србије. У Македонији је била, саобразно груписању бугарских главних снага, намењених да ову покрајину освоје, постављена главна снага српске војске у јачини од седам пешадиских и једне коњичке дивизије. Наведени, пак, правци који су били судбоносни по безбедност целе српске војске и њене претстојеће операције, били су поверени много слабијим снагама које су сачињавали две дивизије и девет пукова III позива у саставу Зајечарске одбране и II армије. Као што се из овога види, сада су са оперативним јединицама били и пукови III позива који су се раније употребљавали за осигуравање границе, комуникација и важнијих објеката у позадини оперативне војске. Најзад, главна снага у Македонији снабдевала се потребама које су се са основице дотурале железничком пругом која је водила долином Јужне Мораве паралелно граници и била у њеној опасној близини.

Али, с обзиром на то што је стање код Бугара у погледу тих истих незгода било још црње и горе, услед чега су ови били у немогућности да их искористе на штету српске војске, ситуација није била нимало опасна. И под овако ненормалним околностима, исход рата је зависио једино од тога како ће се понети српска главна снага кад се буде сударила са главном снагом бугарске војске. Штавише, за српско се груписање може рећи да је, с обзиром на изузетне прилике под

којима је вршено, било изведено као што треба. Главна снага се налазила према главним бугарским снагама, док су помоћне снаге код Зајечара и Пирота, и по месту и по јачини, таман одговарале свом дефанзивном задатку. У погледу јачине оне су биле у разумној пропорцији према бугарској 1 и 3 армији које су се налазиле пред њима и које се временом ни са које стране нису могле ојачавати.

Једино би се могло приметити да је у том почетном развоју била пренебрегнута Власина преко које су се Бугари могли, долазећи од Трна, брзо сјурити у долину Јужне Мораве и тамо пресећи врло важну железничку пругу, а то ће рећи, главну комуникациску линију за снабдевање српских армија у Македонији и једину рокадну линију за брзо пребацивање са Тимочког и Нишавског војишта на Македонско и обратно. Али, срећом, цео бугарски фронт према старој територији Србије остао је у почетку операција укочен, те је још било времена да се ова празнина попуни.

Више од половине бугарске војске било је дубоко увучено у Македонију до Злетовске Реке испред Кочана, до Брегалнице код Штипа, затим до Радовишта и Струмице, па чак и до ушћа Струме и до Кавале. Њу су чиниле: најјача и уједно главна, 4 армија, груписана према српској III и половини I армије и празнини између ових и грчке војске, и 2-га која је била распоређена према овој последњој, знатно слабија од 4-те, али ипак јача од осталих армија, задржаних на старој територији од Дунава до Ћустендила. Те две армије, толико изложене на левом крилу операциског фронта целокупне бугарске војске и развучене чак до Егејског Мора, биле су веома удаљене од своје основице у предратној Бугарској и у врло слабој комуникативној вези са њом.

За дотур потреба из позадине постојала је свега једна железничка пруга малог капацитета, која је од Једрена водила преко Дедеагача у рејон 2 армије. Та је, опет, армија једина могла да се служи том пругом, али само дотле док Турци не загрозе Једрену. Иначе, за ову су се сврху могле употребити само сувоземне

комуникације преко Царевог Села и долинама Струме и Месте. Јасно је, дакле, са коликим је напрезањем морала бити скопчана циркулација комора на овим дугачким путевима.

Али, што је још важније, ни безбедност основице која је захватала широк појас Западне Бугарске до иза Софије, није била загарантована оваквим удаљавањем толиких маса у том погрешно изабраном правцу. Према њој и Софији, политичком и војном центру, из кога и преко кога је имало да се врши снабдевање целокупне бугарске војске, налазила се ближе од њих целокупна српска војска, којој је истакнути Пирот могао згодно да послужи као полазна тачка за офанзиву у том, за Бугаре, најосетљивијем правцу, а железничка пруга која је водила из рејона њене I и III армије, могла је корисно послужити за рокирање знатних снага у правцу Пирота.

Тако се и десило да су Бугари, ради освајања у Македонији, пренебрегли природан операциски правац Софија — Пирот — Ниш, којим су вековима ишле инвазије са истока на запад и који је једини задовољавао услов безбедности целокупне офанзивне операције и нудио највеће изгледе на територијална завојевања. Кад би, например, оперишући овуда са главном снагом, уз помоћ 1 армије са Видинског војишта, озбиљније загрозили Нишу, могли би добити колико су год хтели територија у Македонији. Али врховна државна и војна управа у Бугарској, руковођена изузетним политичким обзирима који су били у великој опреци са одавно искристалисаним основним захтевима стратегије, хтела је да ово постигне околишним путем. Који су, пак, то били политички обзири због којих се избегавало тражење отсудне победе на онај начин и на ономе месту где би се ратом постављени циљ најсигурније могао постићи, о томе ће бити говора у вези са још једном аномалијом коју су ти обзири проузроковали.

Ово су, дакле, закључци које смо могли извести подробнијом анализом стратегиског развоја противстављених војски пре судара, чије постојање као свршен и очигледан факт не подлеже никаквој сумњи.

III

Сада је на реду питање о задацима тако груписаних армија на обема странама, обухваћено основном идејом одговарајућих ратних планова из које је и проистекао тај стратегиски развој. Додуше, документа на основу којих би се најбоље могло видети како су творци тих планова унапред замишљали употребу својих армија, не постоје. Али се та празнина донекле може попунити коришћењем већ познатог факта о томе како су оне из тог стратегиског развоја у почетку рата биле употребљене. Ми ћемо покушати да то учинимо, уколико је могуће да се дедуктивним путем дође само до позитивних закључака, а не и оних који би залазили у област нагађања.

Судећи по облику стратегиског развоја и почетним операцијама српске и грчке војске, лишеним политичке стеге која их је дотле приморавала да стрпљиво чекају бугарски напад, њихов је задатак сада био врло прост. Основна идеја њиховог заједничког и посебних ратних планова могла би се резимирати у неколико речи: одбити бугарски напад, а потом оперисати према стратегиској ситуацији која после тога настане. Пошто се није могло знати унапред како ће се за време првих битки развијати догађаји, то ни војна конвенција, закључена између Србије и Грчке, која је уједно била и заједнички ратни план, није садржавала у себи ничег конкретнијег. У њој су била изложена само начелна гледишта о координирању ратних операција са јасно израженим циљем да се потуче непријатељска војска, чим то, по задобивеном првом успеху ма које од њих, буде могуће. Пошто су код обе уговорне стране постојали добра воља и интерес да се заједничким залагањем извојује победа, више од тога није се ни морало предвиђати.

Задатак бугарских армија је, напротив, био врло компликован јер је, поред раније наведених негативних страна, садржавао још и елементе који су за нормалне војничке појмове несхватљиви. Наиме, од памтивека се свуда тежило да у претстојећој офанзиви узме учешћа, ако не цела, а оно бар највећи део до-

тичне војске, док су овде офанзиву предузеле само 4 и 2 армија, које су се затекле у Македонији и које су претстављале само јачу половину целокупне бугарске војске. Међутим, остале три армије које су се налазиле на старој територији Бугарске и сачињавале безмало њену другу половину, држале су се сасвим пасивно, не рачунајући извесне слабе демонстрације на фронту 5 армије код Ћустендила које су биле изазване насталим првим неповољним обртом код 4 армије. Пасивност на фронту 1-ве код Белоградчика на Видинском и 3 армије испред Драгомана и код Трна на Нишавском војишту, које су биле нешто јаче од српских снага, груписаних према њима, била је толика, да за читавих пет дана по отпочињању непријатељстава у Македонији, није код њих планула ниједна пушка, као да и нису биле у рату. Оне, уствари, и нису биле у рату, јер је, и поред тога што се у Македонији крв лила потоцима, Србија објавила рат бугарској тек пошто су ове две армије, ради спасавања потучене 4 армије у Брегалничкој бици, повредиле државну границу демонстрацијом која је трајала само неколико дана, па се онда повукле назад.

Додуше, њих две нису биле толико јаке да би упадом на територију предратне Србије могле постићи неке одлучне резултате, али би се њихово дејство ипак морало тамо јако осетити. Ако ништа друго, оне би бар биле у стању да, уз сејање панике код пограничног становништва, неповољно утичу на одлуке српске Врховне команде. Ако би се, пак, десило да у офанзиви узме учешћа и 5 армија која је по свом положају и иначе била позвана да непосредно потпомаже напад суседне 4-те, тешко да би се српска Врховна команда за дуже време смела одлучити на противофанзиву, која је у Брегалничкој бици благовремено била предузета и убрзо била крунисана победом.

Пошто иза генерала Савова, главнокомандујућег бугарске војске у првим данима овог рата, није остао никакав писмен траг о основној идеји његовог ратног плана, то се и не зна да ли је за ове три армије предвиђао докле су имале остати у овом, више него дефанзивном, ставу. Али, судећи по овој њиховој парадок-

салној уздржљивости за све време док је трајала Брегалничка битка која је имала да реши судбину рата, може се са сигурношћу закључити да су и њих укочили они исти политички обзири који су главне операције одвукли чак у Македонију. Требало је, дакле, ако је икако могуће, оружани конфликт локализовати у Македонији, не увлачећи у њега армије на старој бугарској територији. У томе се, пак, није успело због претераних нада које су се полагале на то једино поприште ратних операција, где се очекивао сигуран успех, и поред тога што је био припремљен само упола.

По том би се основу на први поглед могло помислити да је јачина ових, у окове стављених, армија требало да буде много мања, а да се на њихов рачун ојачају офанзивне групе у Македонији. У интересу што боље економије снага, та би редукција, уствари, могла бити оправдана само код 1 армије, која је по свом положају, пострани од главних објеката који су имали да буду заштићени, одиста била одвише јака. Зашто су се читаве две дивизије умртвиле на том забаченом крилу могло би се објаснити само тенденцијом да се оне употребе и према Румунима, када ови ступе у акцију. Међутим, што се тиче 3 и 5 армије, питање је да ли би оне биле довољно јаке да се одупру навали јачих снага српске војске које би се, користећи се својим унутрашњим положајем, могле окренути против њих на случај неког неповољног обрта по Бугаре. Поред већ споменуте могућности рокирања српских снага са Македонског војишта ка Пироту ради напада на 3 армију, постојала је, дакле, могућност и другог, много краћег рокирања које би се тицало 5 армије. Наиме, те српске снаге би се, после срећно завршене Брегалничке битке, доста брзо прикупиле на Кривопаланачком фронту и покушале да преко Ћустендила непосредно загрозе десном боку и позадини 4 и 2 армије.

Једном речју, Бугари су хтели да помоћу своје 4 и 2 армије једним кратким потезом пречисте са Србима и Грцима рачуне у Македонији, али да то не личи на прави рат, већ на једно, за страни свет, beзначајно, узајамно разрачунавање савезника на терену, који по међународном праву није припадао ни једној

ни другој парничној страни. Таква једна неприродна политичка тенденција која је стављала на погрешну основу циљеве који су се ратом имали постићи, морала је, наравно, изазвати и погрешне војничке мере. За позорницу главних ратних дејстава, у погледу директних територијалних освајања, изабрати просторију по страни од своје државне територије; ради безбедности ове неприкосновене територије, која ниуком случају није смела остати недовољно брањена, ослабити ударну снагу дотичне нападне групе неизбежним одвајањем читавих трију армија, па те три армије, само ради тога да би се колико-толико задовољила спољашња политичка форма, држати савршено неактивне, док се на позорници главних дејстава потоцима крв лије, — све су то веома крупне стратегиске нелогичности којима је обиловао бугарски ратни план.

IV

Оружане снаге у Македонији, на једној страни бугарске, а на супротној српске и грчке, најзад су се 30 јуна сударилe, пошто су дуже времена стајале лице у лице у некаквом претећем, али још не у правом непријатељском ставу. Рат је, дакле, и то без икаквог увода, био започет Брегалничком битком на Српском, и битком испред Солуна на Грчком фронту. Описивање свих догађаја у њему почињемо, без икаквог увода, са овим биткама, наравно, најпре са Брегалничком коју смо, пошто је за нас интересантнија и која је притом носила на себи главно тежиште свих ондашњих операција, обрадили детаљно, па тек после са оном пред Солуном коју ћемо овде, ради целине, изнети само у главним потезима.

Засад, пак, напомињемо да су се оне водиле на удаљеним поприштима и без икакве узајамне везе, сем оне која је за доцније постојала у основним идејама обеју зараћених страна. Српске и грчке оружане снаге тукле су се тада свака за себе, па су им се тек после задобивених победа операције могле координирати узајамним споразумевањем врховних команди у сваком конкретном случају, као што је стварно и било.

ДЕО ПРВИ

БРЕГАЛНИЧКА БИТКА

Глава прва

ГРУПИСАЊЕ СНАГА ЗА БИТКУ

(Скица бр. 2 и 3)

1. На српској страни

До 25 јуна је тежиште у распореду српске I и већег дела III армије почивало на задњој одбранбеној линији, чије су главне отпорне центре чинили положаји око Страцина, Црног Врха и Св. Николе. На предњој, пак, линији која је водила од тромеђе на Патарици старом бугарско-турском границом до Цар Врха, одавде преко висова Камените Чесме и Дервишице на Банков Чукар (звани онда Ретки Буки), а одатле низ Злетовску Реку и Брегалницу до утока Криве Лакавице, били су само поједини истакнути одреди, и то тако да су се осигуравајући рејони армија додиривали код ушћа Белошице (Болошице)* у Злетовску Реку. Даље удесно, уз Криву Лакавицу и дуж планинског гребена испред Струмичке железничке станице и Валандова, у извесном бочном положају према бугарским трупама окренутим Злетовској Реци и Брегалници, постојала је једна засебна група за везу са грчком војском. То је била Тимочка дивизија

* У заградама су изнети називи по старим картама које су биле у употреби за време овог рата. — Прим. ред.

II позива у саставу деснокрилне, III армије, са два батаљона III позива код Ђевђелије.

25 јуна, предзору, Бугари су извели помоћу комита пробни напад код Злетова у правцу с. Неоказија и на Банковом Чукару. Српска Врховна команда стала је услед тога на гледиште да су Бугари бацили Србима рукавицу и да је ништа више не везује у односу на њих. У тежњи да их као изазиваче сукоба нападне пре но што буду завршили све своје припреме за напад, она је и одмах приступила примицању својих дивизија ближе Злетовској Реци и Брегалници, не дирајући притом оне које су биле намењене за операције на Кривопаланачком фронту према Ћустендилу. Истина, до тога напада није ни дошло, јер су га Бугари предухитрили својим, а ко зна да ли би га српска влада уопште и дозволила. Али су зато српске армије у отсудном тренутку биле боље груписане, јер су донекле боље обезбеђивале предњу одбранбену линију према тим двема рекама, која је нудила више услова за прелаз у противофанзиву него ли задња линија. Ако би се са Дунавском I и Дунавском II позива благовремено посео и фронт испред Криве Паланке, друге две дивизије I и цела III армија, јаче укотвљене на положајима Злетовске Реке и Брегалнице имале би више простора и одушке за овај велики преокрет у погодном моменту. Засада, пак, уочи битке, оне су, заједно са Дунавском I и Дунавском II позива чиниле једну оперативну целину, и, заједно са њима, биле, 29 јуна увече, овако распоређене:

Дунавска дивизија II позива, ојачана 3 дивизионом Дунавског пољског артиљериског пука I позива и једном хаубичком батеријом, остала је на левом крилу страцинског положаја, сев. од друма за Криву Паланку. На истакнутим положајима, на Трајковој Падини (Градец) и Чупином Брду (сев. од Криве Паланке), имала је 2 и 3 батаљон свог 7 пешадиског пука чији су предњи делови, уз граничаре, непосредно осигуравали границу на одговарајућем делу фронта.

Дунавска дивизија I позива, ојачана једном градском, једном хаубичком и трима брдским батеријама, такође се задржала на страцинском положају, управо

на месту где јој се налазила резерва пре ових покрета. До тих покрета је она сама осигуравала највећи део Кривопаланачког фронта и горњи ток Злетовске Реке до иза Злетова, где јој се и сада налазио коњички пук. Њен 18 пешадиски пук са четири батерије Дунавског пољског артиљериског пука и са обе придате тешке батерије, налазио се на десном крилу тога положаја, јужно од друма. Њему су се доцније имали овде придружити: Дунавски дивизиски коњички пук, када буде смењен са претстраже на Злетовској Реци између Злетова и с. Ратавице, и 7 пешадиски пук, који је, по извршеној смени на Банковом Чукару и положајима испред Кратова, заноћио са 4 батаљоном у с. Нежилову, а са остала три батаљона, 1 батеријом Дунавског пољског артиљериског пука и 4 брдском батеријом у Кратову. Друга два пука, 8 и 9 била су истакнута унапред на предње положаје. 8 пук је са 5 брдском батеријом држао положаје у пределу Осоговских Планина: 2 батаљон на Дервишици, Ретким Букима и Каменитој Чесми; 3 батаљон на коси испред самог Цар Врха (тт 2085) према Китки и Рујену; 4 батаљон на положају к 2051 — к 1892; и 1 батаљон са брдском батеријом у резерви позади Цар Врха. 9 пук са 6 брдском батеријом и 4 батеријом пољског артиљериског пука био је на положајима испред Криве Паланке: две чете 3 батаљона* на Калин Камену, 1 батаљон на линији Св. Вода — с. Варовиште са једном четом истакнутом унапред до близу Деве Баира (Девебајир), две чете 3 батаљона и 2 батаљон у рејону с. Киселице са једном четом истакнутом на Трнавској коси према Сиври Тепеу, 4 батаљон у резерву код Криве Паланке, пољска батерија на Св. Води и брдска код с. Киселице.

Моравска дивизија II позива, ојачана са три брдске батерије, углавном је већ посела додељени јој отсек од Банковог Чукара до Поникве (Плавице). За 30 јуни, пак, остало јој је да доврши свој распоред по постојећем плану. Линију Банков Чукар — с. Кнежево до с. Ст. Мушково посео је њен 3 пешадиски пук са 1 и 2 брдском батеријом: 2 батаљон на Банковом Чукару на левој, 3 батаљон на коси код с. Кнежева

* На скици означено: ½ 3/9 п. п. — Прим. ред.

на десној обали Злетовске Реке, а 1 и 4 батаљон и обе брдске батерије у резерви на Костадиници. На положајима испред Кратова био је распоређен 2 пешадиски пук са 3 брдском батеријом: 2 и 3 батаљон на претстражама дуж десне обале Злетовске Реке од Ст. Мушкова до Злетова, и то 2 десно, а 3 лево од дубоко усечене јаруге Кошарског Потока, и 1 и 4 батаљон у резерви на главном положају, и то: 4-ти на Поникви, а 1-ви на превоју између Поникве и Буковца, онда званом Печепица, где је била и батерија. Најзад, на маршу су, поред Црног Врха ка Чакалишту (Џгури), где ће стићи око поноћи, били и 1 пешадиски пук, Моравски пољски артиљериски дивизион и дивизиска коњица. Пошто се одморе на Чакалишту, ове су јединице имале да следећег дана продуже даље, јер је било предвиђено: да 1 пук одмаршује преко Поникве и Буковца за с. Мушково, где ће образовати дивизиску резерву, да се артиљериски дивизион једним својим делом постави на Поникву, где ће послужити за ослонац 2 пуку, и да коњички дивизион поседне на Злетовској Реци отсек од Злетова до с. Ратавице, где се сада налази Дунавски дивизиски коњички пук I позива.

Шумадиска дивизија I позива, ојачана по једном градском и хаубичком батеријом, била је својим већим делом у резерви I армије, развучена дуж планинске греде од Црног Врха до Градишта у оваквом распореду: на масиву Црног Врха 3 и 4 батаљон 19 пешадиског пука и хаубичка батерија, и то на Црвеном Риду 3-ћи и батерија, а на самом Црном Врху 4-ти, сви поглавито фронтом према рејону Моравске дивизије II позива; на к 730 изнад с. Г. Стубола 3 дивизион Шумадиског пољског артиљериског пука; на Арбичишту 3 батерија из 1 дивизиона; на ћувику између овог положаја и Грамаде 1 батерија из истог дивизиона и 10 пешадиски пук; на Грамади 4 батаљон 11 пешадиског пука, без делова употребљених за непосредно осигуравање Коњичке дивизије; на Доброј Глави 4 батерија из 2 дивизиона; на Асаници остатак 11 пука и 6 батерија из 2 дивизиона; на Шареној Чуки 5 батерија из истог дивизиона; и на Голој Чуки и око Градишта 12 пук, 2 батерија 1 дивизиона и градска бате-

рија. У предњу линију, пак, били су одређени дивизиска коњица и 1 и 2 батаљон 19 пешадиског пука. Дивизиски коњички пук био је код с. Пестришина на крајњем левом крилу III армије, а батаљони су осигуравали отсек Злетовске Реке од с. Ратавице до ушћа Белошице. Десно крило држао је 1 батаљон, са три чете на Злетовској Реци и једном на јако удаљеном позадњем положају код с. Дренека. На левом крилу био је 2 батаљон, са три чете на Злетовској Реци и једном на позадњем положају на Озрену (званом Црвени Брег). Судећи по распореду ових батаљона, врло великој удаљености 3 и 4 батаљона истог пука од њих, и оскудици у артиљерији на Озрену и код с. Дренека, није се много полагало на држање ових двеју тачака, свакако стога што груписање трупа у овом рејону још није било завршено или што је суседни отсек улево био поверен само коњици.

Коњичка дивизија је била груписана у с. Барбареву. Њој је, дакле, претстојало да у случају борбе попуни празнину која је постојала између позадњих претстражних органа на унутрашњим крилима обе армије.

На тај начин је I армија, којој је претстојало да се бори на два фронта — и према Кочану и према Ћустендилу — знатно појачала свој распоред на положајима предње одбранбене линије, тј. на Злетовској Реци. Али тежиште одбране још није пренела на те положаје. Главна маса Моравске II и Шумадиске дивизије I позива, одређених за операције према Кочану, налазила се на линији Буковац — Пониква — Црни Врх — Асаница — Градиште, која се, идући западу, све више удаљавала од Злетовске Реке. Да је бугарски напад био организован као што треба, овај би се распоред показао штетним. Али, како су Бугари ступили у акцију са великим грешкама, и овакав је распоред испао добар: као да је нарочито било удешавано да се они пусте да приђу ближе Поникви и Црном Врху, па да после буду обухватно нападнути.

Тимочка дивизија II позива, ојачана 7 брдском батеријом и двема батеријама Дринског пољског артиљериског дивизиона II позива, добила је од коман-

данта III армије наређење да приступи ближе утоку Криве Лакавице, како би, у даном моменту и са наслоном на положаје код с. Гарвана и Лесковице на планини Серти, могла извршити напад у леви бок бугарских трупа, распоређених према Брегалници у околини Штипа. По том наређењу она је приступила формирању двеју група: офанзивне, која је, кад устреба, имала да се сручи у означеном правцу, и дефанзивне, која је требало да штити десни бок офанзивне групе према Радовишту. Формирање офанзивне групе углавном је било готово. 13 пешадиски пук са 2 батеријом Тимочког пољског артиљериског дивизиона био је код с. Драгова, осигуран унапред дуж Криве Лакавице претстражама: 2 батаљона од ушћа ове реке до воденице наспрам с. Дољана, и 1 батаљона, коме ће се у току ноћи придружити код с. Селца 1 батерија поменутог дивизиона, од те воденице до испред с. Пухча. 15 пешадиски пук, 3 батерија Тимочког пољског артиљериског дивизиона и пионирски полубатаљон разместили су се поред друма Криволак — Штип северно од карауле Шобе; пук код к 616, а остали северно на вису Тиси. Најзад, батерије Дринског пољског артиљериског дивизиона, које су тек приспеле из Призрена, остале су да преноће код понтонског моста на Вардару северно од Криволака. Међутим, формирање дефанзивне групе на положајима код с. Гарвана и Лесковице било је у великом закашњењу, због чега је десни бок офанзивне групе остао такорећи незаштићен. Овога момента на положају Чанак Тепе (тт 923) од две чете 15 пешадиског пука, које су помоћу стражарских одељења осигуравале Криву Лакавицу испред села Соргла, Лесковице, Пиперова, Гарвана, Скоруше, Лубнице и Конче, налазила се снага јачине свега једне чете и један ескадрон са митраљеским одељењем Тимочког дивизиског коњичког дивизиона, чији је други ескадрон био задржан код дивизиског штаба, смештен у караули Шоби. Њима је имала да се прикључи и 7 брдска батерија која је, идући тамо, заноћила у претстражном рејону 1 батаљона 13 пешадиског пука код с. Селца. Иначе, главну масу ове групе имао је да образује 14 пешадиски пук,

кад буде приспео са отсека испред Валандова и струмичке железничке станице без свог 1 батаљона, који је и даље имао да остане на том отсеку. Овај је батаљон у току овог дана посео линију која је, полазећи од с. Бараклија северно од струмичке железничке станице, водила планинским гребеном до испред Валандова и одавде скретала преко Раброва на с. Фурку. Остала три батаљона су се сада прикупљала код струмичке железничке станице, с тим да 30 јуна зором крену уз Вардар ка с. Пепелишту.

Дринска дивизија I позива, ојачана 8 и 9 брдском батеријом и Моравским дивизиским коњичким пуком, држала је положаје за затварање праваца који од Штипа и Кочана, а преко Брегалнице и Злетовске Реке, концентрично изводе на Овче Поље. У предњој линији, која се протезала од висова у околини с. Сушева преко виса Јежева (Јежевог Брда) и Средњег Рида до иза висова око с. Г. Трогераца, имала је 4, 5 и 6 пешадиски пук, 1 и 7 батерију 3 дивизиона свог пољског артиљериског пука и обе придате јој брдске батерије. 17 пешадиски пук, 2 дивизион као и остале две батерије 3 дивизиона и армиска коњица, формирана од пукова дивизиске коњице Моравске и Дринске дивизије I позива, били су задржани у резерви иза Средњег Рида, и то: пешадија код с. Врсакова (Варсакли), а артиљерија и коњица код с. Сирчијева (Сирчелера).

Као што ће се доцније видети, главни удар у нападу који су извели Бугари на фронту Злетовске Реке, Брегалнице и Криве Лакавице пред зору 30 јуна, био је намењен баш овој дивизији. Мада су се њене трупе том приликом ангажовале са јединственом храброшћу, код ње се ипак десило неколико инцидената као последица погрешно изведеног почетног распореда не само у крупним потезима, већ и у извесним ситним детаљима. Стога, да би се у потпуности могли схватити догађаји који су се као у калејдоскопу низали у захвату њеног фронта, морамо се мало дуже задржати на излагању распореда са којим је она дочекала бугарски напад, и том приликом се упустити и у подробности које би у свакој другој прилици биле сувишне.

На левом крилу предње линије налазили су се 5 пешадиски пук и 7 пољска батерија. Пук је осигуравао простор од ушћа Белошице у Злетовску Реку до наспрам с. Карбинаца на Брегалници. У главнини је имао 2 и 4 батаљон, убиваковане заједно са батеријом на платоу западно од с. Г. Трогераца, без једне чете 2 батаљона која је у својству некаквог бочног закриља била на Рујну (на старим картама сев. страна к 650) и имала један вод на к 625 између с. Пестришина и Трола. На претстражи пука су били 1 и 3 батаљон. Левокрилни 1 имао је две чете у својству потпорнице* за цео пук на положају Шаренковац (тт 680, иначе на старим картама јужна страна к 650) — коса с-з од овог, а две чете као прихватнице* на коси ј-з од с. Пишице и на Калишту (ј-з од с. Гојранаца), са мртвим стражама и стражарским одељењима истуреним до саме Злетовске Реке. Деснокрилни 3 имао је једну чету као потпорницу на Осоју изнад с. Г. Балвана, док су му остале три биле у својству прихватница, размештене на предњим положајима Петрина Чука — Гранчирица, са истуреним мртвим стражама и стражарским одељењима до саме Злетовске Реке и Брегалнице.

У центру се налазио 4 пешадиски пук са 1 пољским артиљериским дивизионом са задатком да осигурава простор од с. Карбинаца до близу друма Штип — Велес. Свој 2 батаљон упутио је на вис Јежево, с тим да помоћу својих претстражних делова покрије цео тај фронт, док су му, међутим, остали батаљони и дивизион били убиваковани као главнина поред друма, одмах иза широког седла између Јежева и Лојзанског Рида, што ће рећи, безмало изван свог претстражног рејона. Имајући да се на случај узбуне рашири још више удесно, потпуно позади туђих претстража, 4 пук је био везан за одбрану линије која је, полазећи од некакве јаруге код с. Сушева, прелазила друм и завршавала се на Јежеву као потпорничком положају

* Појам *потпорнице*, како је овде употребљен, одговара појму *претстражне резерве* батаљона одређеног у *претстражни одред* у духу нашег данашњег Привременог пешадиског борбеног правила, а појам *прихватнице* одговара појму *главне мртве страже* претстражне чете. Појам прихватнице, у ширем значењу, одговара и појму *претстражне чете*. — Прим. ред.

претстражног 2 батаљона. Услед тога, о одбрани широке просторије између овог брда и трогерачких висова није могло бити ни говора, сем ако се за ту сврху не употреби 17 пешадиски пук из дивизиске резерве.

Поменути 2 батаљон 4 пука, код толиког претстражног рејона који му је пао у део, био је по задатку привезан за десно крило свог пука. На Јежеву, које би, у случају борбе, претстављало лево крило одбранбеног отсека тог пука, биле су у улози потпорнице постављене две чете. Испред њега, на коси западно од Јанковог Рида и с. Чардаклије, налазила се прихватница бр. 1, којој су припадале мртве страже код Чардаклије и Дејирмен Чифлика у последњој окуци Брегалнице више штипског моста. Остала просторија од Чардаклије до везе са претстражама 5 пука била је поверена прихватници бр. 2, постављеној на Кијевом Брду изнад с. Д. Трогераца, далеко улево од њене потпорнице, али у њеној висини, као да је то била нека побочница. Ова прихватница, пак, истурила је две мртве страже: једну код с. Д. Балвана, а другу спрам с. Карбинаца. На тај начин је фронт Брегалнице у рејону 4 пука био на својој огромној ширини покривен са свега четири мртве страже које су, поврх тога, биле врло несрећно постављене. Тако је, дакле, у случају напада непријатељевог, мртва стража код Дејирмен Чифлика имала да се повлачи ка Јежеву, откривајући леви бок целокупног претстражног поретка 6 пука, а остале ка својим прихватницама, односно ка коси западно од Јанковог Рида и Кијевом Брду, којом приликом ће оне код с. Чардаклије и Д. Балвана потпуно одголитити приступ центру и левом крилу Јежева и непоседнутом Средњем Риду у самом центру дивизиског распореда.

Деснокрилни 6 пук био је згуран у крај дивизиског борбеног поретка. Убиваковсан на неравном платоу, управо у једном благом удољу ј-з од с. Сушева, имао је задатак да се, на случај борбе, распореди за одбрану између такозване Сушевске јаруге и с. Тестемељаца. Међутим, појам о тој јарузи није био довољно презициран па, према томе, ни граница поседања између њега и 4 пука није била јасно обележена.

Његов је командант под тим именом замишљао једну, а командант 4 пука неку сасвим другу јаругу. Онај први је мислио да његово лево крило треба да се простире до с. Сушева. Други је, пак, уображавао да његово десно крило треба да допире само до подножја Лојзанског Рида. Услед тог неспоразума, за чије су отклањање обојица имала исувише времена, остала је између њих једна зона о којој нико није водио рачуна. Две најважније тачке у сектору од с. Тестемељаца до друма, поименце Курд Ораси и Лојзански Рид, биле су осуђене да, у случају непријатељевог напада, остану непоседнуте. Овај недостатак у борби која би се развијала дању и под нормалним околностима, лако би се дао за времена отклонити. Али је у ноћној борби са овако дрским непријатељем, као што су Бугари, морао бити веома штетан.

Унапред од овог пука, ка Брегалници, био је избачен 1 батаљон, ојачан једном четом 4 батаљона. Од пет чета колико је, према томе, имао овај батаљон, три су непосредно осигуравале десну обалу Брегалнице, а две су биле задржане на потпорничком положају, односно на једном ћувику северно од к 342, поред сеоског пута који је водио од пуковског логора ка штипском мосту. Деснокрилна чета имала је прихватницу на једном усамљеном ћувику за нешто више од 1 км ј-и од к 342, по једну мртву стражу на вису изнад ушћа Криве Лакавице у Брегалницу и ћувику над окуком Брегалнице спрам с. Рибника, као и једну објавницу у средини између ових мртвих стража. Чета у центру је имала прихватницу на вису Мерите (тт 422) и две мртве страже на самој Брегалници. Прихватница левокрилне чете била је на северној падини виса Мерите, неколико стотина метара удаљена од друма, фронтом према штипском мосту, а мртва стража, дакле, свега једна, код самог моста. С обзиром на слабост претстражног осигурања на крајњем десном крилу 2 батаљона 4 пешадиског пука, прихватница ове последње чете требало је да хвата више улево.

Најзад, код овако овлаш постављених претстража било је веома ризично што су главнине 4 и 6 пука биле прикупљене у логорима позади тих својих положаја.

У случају узбуне, оне ће их морати на-врат-на-нос поседати. Али је командант дивизије више рачунао на српску офанзиву, па је тако и подесио њихов распоред.

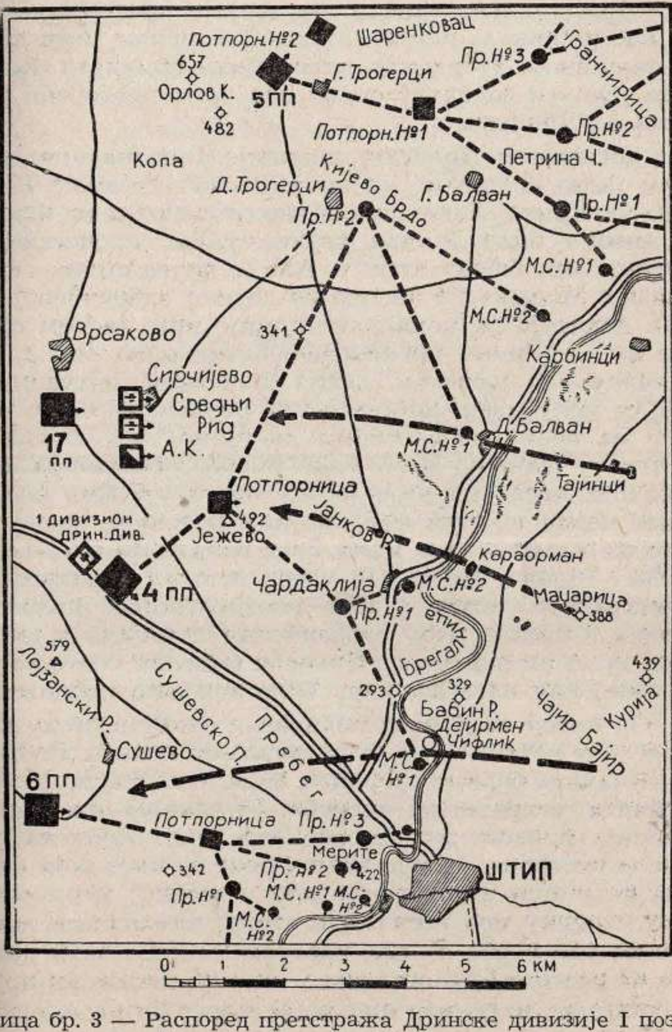

Скица бр. 3 — Распоред претстража Дринске дивизије I позива на Брегалници пред бугарски препад

Моравска дивизија I позива била је распоређена у својству резерве III армије око с. Пеширева (Беширли), Хамзабегова, Црнилишта (Динлера), Хаџиахметова, Сарамзалија (Сари Хамзали) и Џумалија. Кад отпочну непријатељства, њој је претстојало или да иде напред у помоћ Дринској I позива, или да је на тамошњим утврђеним положајима прихвати. Али је и за једну и за другу сврху она била претерано удаљена од Дринске.

Довођењем Дринске дивизије I позива на садашње њене положаје, уз прикупљање Тимочке II позива ка Кривој Лакавици, тежиште одбране на фронту III армије било је, ван сваке сумње, пренесено на предњу одбранбену линију. Али, с друге стране, задржавање Моравске I позива на задњој одбранбеној линији доказује да командант армије није сасвим одбацио ни могућност преношења битке и на ову другу. У тежњи да удовољи двема почетним ситуацијама које се међу собом дијаметрално разликују, он се укотвио на обема одбранбеним линијама, без обзира на то што су једна од друге биле толико удаљене да међу њиховим посадама није могао постојати баш онакав однос какав постоји међу бојним редовима једне армије, која сваког часа може бити нападнута или и сама прећи у напад. Можда је узрок његовој оволикој резервисаности лежао у још неодређенијем положају суседне I армије међу одбранбеним линијама у њеном захвату. А ни директиве Врховне команде у том погледу, како нам изгледа, нису биле довољно прецизне.

Од интереса је овде подвући и очиту незгоду која проистиче остављањем једне дивизије позади друге на рачун јачине борбеног фронта, када то не изискује нека нарочита оперативна потреба. У таквим приликама дивизија предње линије, као овде сада Дринска, добија за поседање далеко већи фронт од оног који одговара величини њене снаге, што у знатној мери слаби њену отпорну моћ и смањује утицај команданта дивизије на ток борбе. А кад наступи потреба да и дивизија из резерве буде уведена у акцију, ништа јој друго не остаје до да се, као што се за време битке и десило са Моравском, распарча попуњавањем местимичних

празнина у распореду дивизије предње линије, што свакипут доводи до нелагодне мешавине јединица која, између осталог, врло много отежава функцију и једног и другог команданта дивизије.

Све наведене тактичке незгоде, које су резултирале из још недовршеног и несређеног распореда армија на одбранбеним положајима, могле су имати врло штетних последица, да су Бугари правилно и са ускупном снагом повели напад. Али, руковођени политичким обзирима због којих су починили толике стратегиске грешке при изради ратног плана за почетак операција на ратишту, они нису могли избећи да и у његовој примени на бојишту не почине исте такве тактичке грешке.

2. На бугарској страни

Од две бугарске армије колико их је било управљено против српске I и III армије, у дејство је, као што нам је већ познато, имала ступити само једна, и то 4-та. Додуше, она је била најјача, али ипак није пружала гаранције да ће бити бројно надмоћнија од непријатеља кога је имала пред собом, и то утолико више што су и српске трупе код Страцина, намењене за операције на Кривопаланачком фронту, евентуално могле, због неактивности 5 армије, знатним својим делом узети учешћа у борбама на Злетовској Реци и Брегалници. У накнаду за то Бугари су рачунали на ефекат изненађења од препада са којим су мислили започети офанзиву. Полазећи са гледишта да је распоред српских трупа остао исти какав је био до 25 јуна, када се главна маса српске војске налазила на задњој одбранбеној линији, они су очекивали да ће за оно неколико сати од првих судара, предузетих ноћу, до свануђа успети да растроје српске истакнуте одреде и преко њих унесу пометњу и забуну у позадње редове. Као што се може видети из садржине армиске заповести за напад, они ни појма нису имали о примицању српских трупа ближе Злетовској Реци и Брегалници, које је ситуацију какву су они замишљали

изменило утолико што њихове нападне колоне неће на српској предњој одбранбеној линији имати посла само са поменутим истакнутим одредима.

Тим препадом, а уколико буде потребно и дневном борбом која ће одмах иза њега настати, имали су се, без откривања целокупне сопствене снаге и као прва етапа или увод у доцније главне операције, постићи у материјалном погледу ови резултати: 1. заузимање планинског масива у пределу Цар Врха, који је српским јединицама на Злетовској Реци и Брегалници, због своје природне јачине и истакнутости унапред, нудио одличан ослонац и за офанзиву и за дефанзиву; 2. овлађивање положајима на линији с. Добрево — с. Дренек — Алачуга (јужно од с. Кукова) и даље улево до Богословца, одакле би се после, уз садејство десног крила са освојеног Цар Врха, извео општи напад на српску главну одбранбену линију Црни Врх — Овче Поље; и 3. овлађивање долином Вардара и пресецање везе са Грцима на фронту Криволак — струмичка железничка станица, у размери која би допуштала хитно поседање просторије око Прилепа и Битоља и евентуално појачавање 2 армије са потребним делом снага ради освајања Солуна. На тај начин је 4 армији било стављено у дужност да својим операцијама захвати огроман фронт од Цар Врха до Валандова, због чега је и њена деоба на неколико оделитих група по ширини била неминовна. Шта више, задаци ових група, нису потицали из опште идеје управљене једино и искључиво на то да се свим оперативним и тактичким мерама што је могуће више осигура победа над српском војском. Напротив, они су ишли у раскорак, надахнути претераном журбом да се одједном постигне више засебних циљева: и одбацивање српских јединица што даље од Злетовске Реке и Брегалнице, и поседање спорних просторија око Прилепа и Битоља, и пружање потребне помоћи 2 армији, одређеној да дејствује ка Солуну.

На планинској греди између Злетовске Реке и Велике Реке, код с. Поникве и с. Пашаџикова налазило се такозвано Македонско-једренско ополчење, јачине петнаест батаљона и неколико брдских бате-

рија. Његови предњи делови, повијајући се паралелно српском распореду на том крилу, држали су истакнуте тачке према Цар Врху, Каменитој Чесми, Дервишици, Банковом Чукару, с. Ст. Мушкову и даље левом обалом Злетовске Реке до наспрам Злетова. У претстојећем нападу оно је имало да заузме Цар Врх и Чатал Чесму, те да на тај начин скреше испадни угао српског одбранбеног фронта на овоме месту. Значи, све самим нерегуларним трупама било је дато да освајају тамошње, од природе врло јаке, српске положаје. Али, пошто нису смеле да ударе директно на фронт Цар Врх — Каменита Чесма — Ретки Буки — Дервишица, који им се, као истакнут, први нудио за нападни објект, ополченске трупе су одлучиле да га слабијом снагом вежу с фронта, а главном одбију. У духу те идеје изабрале су за објект главног напада тактички слабији и, у односу на суседне положаје лево и десно, изоловани Банков Чукар, по чијем су заузећу могле одмах да продуже преко Злетовске Реке ка Чатал Чесми и загрозе позадини српских трупа на Цар Врху и околним положајима. Овај њихов маневар, иначе веома примамљив, имао је ту слабу страну што су њиме ополченске трупе стављале на коцку свој десни бок и позадину, а исто тако и позадину суседне кочанске групе. Али у накнаду за то, и полазећи од претпоставке да, као што је доскора било, иза батаљона на Банковом Чукару нема других трупа, оне су рачунале на брзину и ефекат изненађења, у чему ће се, наравно, грдно преварити.

У рејону Рајчанског Рида и с. Рајчана, а са претстражама на Злетовској Реци од Злетова до њеног утока у Брегалницу, налазиле су се 1 и 2 бригада 7-ме и 2 бригада 4 дивизије, у укупној јачини од шест пешадиских пукова, са одговарајућим бројем батерија. 2 бригада 4 дивизије имала је да овлада, како је то означено у армиској заповести за напад, к 550 западно од с. Добрева, којој на новим картама одговарају вис Кала и коса између њега и с. Добрева, звана Корија (к 726). Ради тога је она требала да пређе Злетовску Реку на фронту од Злетова до с. Ратавице, тј. онде где су се још налазиле претстраже Дунавског

дивизиског коњичког пука који се, по одобрењу команданта Моравске дивизије II позива, спремао да следећег дана изјутра, не чекајући долазак Моравског дивизиског коњичког дивизиона II позива, одмаршује на Страцин. 7 дивизија, пак, са својим двема бригадама, добила је задатак да овлада к 550 „северно од села Тихона“, вероватно Тмола, којој на новим и тачнијим картама најприближније одговара Алачуга између овог села и с. Кукова. Ради тога је она имала да изврши прелаз преко Злетовске Реке код с. Лепопелаца, где су се додиривали, и то доста овлаш, предњи претстражни делови 19 и 5 пешадиског пука. По себи се разуме да је поменута дивизија морала, на сваки начин и у циљу заштите својих бокова (премда то у армиској заповести није било нарочито наглашено), упутити и по једну крилну колону како просторијом између с. Лепопелаца и с. Ратавице на положај код с. Дренека према Црном Врху, тако и са ушћа Злетовске Реке у Брегалницу преко с. Г. Трогераца и даље. Ово је требало урадити ради везе са 8 дивизијом из штипске групе (све док буде потребна) или, као што је дивизиском заповешћу било регулисано, до с. Крњеваца (вис Алачуга). За освајање с. Дренека, према томе, био је одређен један пешадиски пук са три пољске и једном брдском батеријом, а за дејство преко Трогераца свега два батаљона са једном пољском батеријом.

Генерал Ковачев је и са овом, кочанском групом, направио погрешан рачун. Наиме, она је сад била слабија но што је, с обзиром на њен положај у целокупном армиском поретку, требало да буде. Распарчавши се у четири колоне, упућене дивергентним правцима: на Калу — Корију, ка Дренеку, на Алачугу и предео јужно од ове она је била изложена опасности да буде почесно тучена. Претпоставка коју је Ковачев узео за основу при изради плана за напад ни овде, дакле, није одговарала стварном стању ствари код Срба. Наиме, он није знао да је Моравска дивизија II позива, рокирајући се са просторије западно и југозападно од Црног Врха ка североистоку, углавном већ посела положаје испред Кратова и да је за кратко време могла

концентрисати безмало два пешадиска пука на линији Поникква — с. Лесново, бочно према правцу наступања самосталне бригаде 4 дивизије, упућене на Калу и Корију. Он није знао ни да је Шумадиска дивизија I позива, напустивши околину Куманова, већ била стигла у рејон Црног Врха, Асанице и Градишта и да се, након 24 часа од почетка непријатељстава, могла цела сручити на усамљени пук његове 7 дивизије на заузетом Дренеку. Најзад, није му било познато ни то да је цела Дринска дивизија I позива пришла ближе Злетовској Реци и Брегалници и да ће, према томе, два батаљона, упућена преко с. Г. Трогераца, имати да се на тамошњим положајима сударе са 5 пешадиским пуком, или бар знатнијим његовим делом.

Даље улево, у рејону Штипа, била је постављена друга једна, за читаву бригаду јача група, која је имала да изврши главни напад. То су биле 8 дивизија од шест пешадиских пукова и 1 бригада 3 дивизије. 8 дивизија је била у предњој линији, на положајима леве обале Брегалнице и десне обале Криве Лакавице од ушћа Злетовске Реке до с. Љуботена, пред фронтом Дринске I и 13 пешадиског пука из Тимочке дивизије II позива, док је 1 бригада 3 дивизије била у резерви код с. Габера с-и од Штипа, где је за време напада имала да остане на расположењу команданту армије.

8 дивизија је добила задатак да по прелазу Брегалнице заузме положаје у висини Богословца те се, према томе, од ње захтевао далеко већи замах него од јединица кочанске групе. Ради тога јој је и била дата могућност да дејствује са много прикупљенијом снагом но што је био случај са кочанском групом. Са четири пешадиска пука у предњој линији и два у резерви имала је да удари преко Брегалнице релативно уским фронтом од с. Д. Балвана до штипског моста, више према Средњем Риду и Јежеву, с тим да се у току даљег наступања рашири улево, захватајући својим левим крилом терен између друма Штип — Велес и Брегалнице, око Курд Орасија и Лојзанског Рида. Од пукова предње линије, један је имао да пређе Брегалницу код с. Д. Балвана, у правцу Средњег Рида који, као што нам је познато, Срби нису били поселли,

док је други требало да удари преко с. Чардаклије на Јежево, где се налазила потпорница 2 батаљона 4 пешадиског пука. Најзад, читава једна бригада добила је задатак да форсира Брегалницу више штипског моста, код Дејирмен Чифлика, где се налазила потпуно усамљена и изолована мртва стража на крајњем десном крилу претстражног поретка тог истог 2 батаљона, па потом да похита у правцу с. Сушева, обилазећи све претстражне органе ојачаног 1 батаљона 6 пешадиског пука. Дринска дивизија I позива, са својим 4, 6 и 17 пешадиским пуком који су се налазили на правцу наступања ове бугарске дивизије, била је, према томе, у великој опасности: она је имала да прими удар два пута јаче снаге и да се са њом носи до доласка удаљене Моравске I позива у распореду који је допуштао сва могућа изненађења.

Међутим, постојала је још једна врло јака група, чији је фронт ишао под правим углом према фронту штипске и кочанске групе, и са претстражама које су се протезале од с. Љуботена Кривом Лакавицом и вододелницом између Вардара и Струмице до наспрам Валандова, према слабијим претстражним деловима 15 и 14 пука из Тимочке дивизије II позива. То је била радовишко-струмичка група, којој је за први циљ било назначено пресецање везе са Грцима у долини Вардара на фронту Криволак — струмичка железничка станица. Она је у свом саставу имала целу 2 дивизију и 3 бригаду 7 дивизије, укупне јачине четири бригаде или осам пешадиских пукова. Код Радовишта су биле прикупљене две и по бригаде 2 дивизије од којих је једна имала да удари преко с. Гарвана на Криволак, друга преко с. Конче већим делом на струмичку железничку станицу, а мањим на Демир Капију, док је пешадиски пук, који није припадао ни једној ни другој, имао да остане на линији с. Бучим — с. Тополница на расположењу команданту дивизије. Код Струмице су се, пак, налазили 3 бригада 7 и један пешадиски пук 2 дивизије. Бригада је имала да од с. Попчева и Костурина наступа на струмичку железничку станицу, а пуку је било наређено да остане код с. Муртина на расположењу команданту армије. Једном речју, на

Криволак је била упућена једна, а на струмичку железничку станицу имале су да наступају две бригаде. Првој је претстојало да, пошто сврши са српским слабим истакнутим трупама на планини Серти, изврши неку врсту бочног марша према Тимочкој дивизији II позива. То је, ван сваке сумње, било скопчано са извесним ризиком, премда је било пројектовано да се овај марш осигура јаком побочницом која ће наступати преко с. Согрла и с. Лесковице у правцу карауле Шобе. Друге две, пак, имале су да се сукобе само са једном четом 15 пука код Конче и 1 батаљоном 14 пешадиског пука испред Валандова и струмичке железничке станице. Све три су, према томе, биле упућене да изврше удар у ветар и да, особито последње две, буду на дуже време изгубљене за битку на Злетовској Реци и Брегалници, где ће стварно бити решена судбина рата.

Најзад, у Радовиште је приспела као општа армиска резерва, али још увек непосредно под Врховном командом, 1 бригада 6 дивизије.

Једном речју, у изради плана за напад чије су се контуре јасно могле уочити у заповести генерала Ковачева за први дан битке, добила је своју завршну и још потпунију форму она иста политичка тенденција која је утицала и на израду ратног плана о употреби свих армија на ратишту. У ратном плану изражена тежња да се, ако је икако могуће, ратна дејства локализују само у Македонији, овде је била допуњена захтевом да се постављени ратни циљ постигне за много краће време него што је то нормално потребно.

Уместо, дакле, да се са целокупном снагом наметне непријатељу битка, например, на линији Црни Врх — Овче Поље, ишло се за директним територијалним завојевањима у свим могућим правцима. Управо, ишло се за тим да се једновременим наступањем, далеко ширим фронтом но што је износио фронт целокупног распореда српских дивизија на Злетовској Реци, Брегалници и у доњем току Криве Лакавице, једновремено и што је могуће пре заузму спорне територије. Поједине су се групе ове армије услед тога имале упутити дивергентним правцима, тежећи и ка

Цар Врху, и ка линији Црни Врх — Овче Поље, и ка Криволаку и струмичкој железничкој станици, а преко ових ка Велесу и преко тешко пролазних планина ка Прилепу и Битољу. За непријатељску живу снагу, пак, мислило се да ће пројектовани ноћни препад и поведена офанзива овако широког замаха произвести у њеним редовима пометњу, која ће је учинити неспособном да се одупре извођењу овако погрешно постављеног циља.

3. **Закључак**

Овај почетни распоред за битку на обема странама одликује се извесном оригиналношћу у погледу велике разбацаности снага по фронту и дубини, која је неминовно морала довести до великог броја слабо или нимало повезаних, већих или мањих, судара. Због тога ни претстојећи, компликовани, свеукупни окршај неће у свом почетном стадијуму личити на нормалне битке у којима се тактичке јединице боре раме уз раме, ако не дуж целог фронта, а оно бар на сектору на коме је, по комбинацији виших команди, требало да падне решење.

Додуше, овој необичној појави умногоме је допринело то што су се обе војске, с једне стране бугарска 4 армија, а са друге, српска III и две дивизије I армије, дуго времена концентрисале у врло тесном узајамном додиру. Услед дугог стајања у месту у том тесном додиру, оне су морале осигуравати све могуће правце евентуалног наступања непријатељевог, обрнуто редовним појавама када, одмах по првом додиру на бојишту, отпочиње битка која има да реши судбину свих праваца, па и оних кјои се за тренутак пренебрегну само да би се имао при руци што јачи ударни маљ. Међутим, томе је понајвише била крива погрешно постављена основна идеја бугарског вишег командовања, у којој су се посебни политички обзири побркали са стратегиским, који су у том отсудном тренутку морали бити лишени таквог утицаја оних првих.

Бугарске снаге, одређене за напад, биле су растурене на огромном пространству по фронту, од Китке

према Цар Врху до Радовишта и Струмице, а та места нису у дотичној ситуацији била ни од какве стратегиске ни тактичке важности. Но, оне су се имале још више растурити кад се буду упутиле својим посебним циљевима зракасто и у раскорак: једне преко Злетовске Реке и Брегалнице, а друге ка Криволаку, од кога су у оперативно-тактичком погледу били много важнији браниочеви положаји на широком простору између Криволака и Брегалнице, и струмичкој железничкој станици против тамошњих српских врло слабих делова. А то ће за читаве три бригаде, а донекле и још једну, ослабити у првом судару ударну моћ 4 армије, која је врло много полагала баш на ефекат изненађења и брзину. Изузев, дакле, једне бригаде, упућене на Криволак, која тамо неће стићи, него ће се морати уплести у борбу са трупама на десном крилу српских одбранбених снага, дејства радовишко-струмичке групе имала су се за први мах извести у рејону изван попришта Брегалничке битке.

Српске, пак, снаге, одређене да се хватају у коштац са овом бугарском армијом, нису биле у толикој мери развучене по фронту као бугарске, јер они слаби осигуравајући делови позади Криве Лакавице, југоисточно од претстражног положаја 13 пешадиског пука из Тимочке дивизије II позива и даље удесно до испред Валандова, нису за битку значили ништа. Међутим, српске су снаге биле растурене на великом пространству по дубини, од Злетовске Реке, Брегалнице и доњег тока Криве Лакавице до Градишта на главној греди Осоговских Планина и до близу Св. Николе на Овчем Пољу. Неке су од њих биле у покрету ради поседања предњих положаја према горњем току Злетовске Реке, а остале су се биле затекле као у неком прелазном стању, из кога се не може јасно уочити да ли ће се оне држати одбране или ће, ако их Бугари не предухитре, прећи у офанзиву. Сем тога, није се могло видети ни да ли ће се, у случају да нападом Бугара буду принуђене на одбрану, отсудна битка примити на предњим положајима на Злетовској Реци и Брегалници или на задњој одбранбеној линији Страцин — Градиште — Овче Поље. Као што смо у рани-

јим излагањима о њиховом груписању већ били напоменули, српска Врховна команда се, поводом инцидента на Злетовској Реци од 25 јуна, носила мишљу да узме иницијативу у своје руке и нападне Бугаре, па је у том смислу и почела полако да врши прегруписавање дивизија, верујући да пред собом има још довољно времена.

Фронт ових српских снага које ће учествовати у бици наслањао се улево на врло јак бастион Цар Врха који је припадао Кривопаланачком фронту и био у захвату одбране северних двеју дивизија I армије. Лево му се, пак, крило налазило иза Злетовске Реке у захвату других двеју дивизија из ове најјаче српске армије, центар иза Брегалнице у захвату двеју дивизија III, а десно крило на коси дуж друма Штип — Криволак, на којој су се затекла два пешадиска пука Тимочке дивизије II позива, опет у захвату III армије. Ови су пукови, додуше, више били намењени за напад у правцу левог бока бугарских трупа с оне стране Криве Лакавице и према десном крилу Дринске дивизије I позива, него за одбрану тамошњих положаја који ће за време битке иначе одиграти значајну улогу. Међутим, појава бугарске бригаде на планини Серти спрам њиховог десног бока, кад се буде упутила Криволаку, ослободиће их те чудне улоге, после чега ће их и други догађаји поступно вратити у стварност и приморати их да се дуж целе ове косе лате њене одбране. У изгледу је било да ће им се тамо моћи придружити и заједно с њима образовати десно одбранбено крило и три батаљона 14 пешадиског пука из исте дивизије, која су 30 јуна изјутра имала да крену од струмичке железничке станице уз Вардар ка с. Пепелишту, али под условом да хитају, јер им се иначе врло лако могло десити да буду отсечени.

Ово, у току битке импровизовано одбранбено десно крило, наслањало се на Вардар и тешкопролазни терен с његове друге стране, а то је искључивало сваку могућност обухвата или обиласка, чак и у случају ако би се залутале бугарске бригаде у правцу струмичке железничке станице накнадно поврнуле овамо. Фронт свих српских снага, ангажованих у бици, био је, дакле,

на свом десном боку потпуно заштићен, што није био случај и са левим, иако је наизглед био добро осигуран. Леви бок и цела позадина били су у великој зависности од држања оних двеју дивизија на Кривопаланачком фронту од тромеђе на Патарици до Цар Врха, а та два фронта су чинила прав угао са теменом на овом горостасном планинском масиву. Та је зависност била чак и већа него од држања деснокрилне Тимочке дивизије јер, ако би ова дивизија попустила, фронт би се, без икакве измене у центру и на левом крилу, могао повити по нужди (као што је и било урађено по њеном претрпљеном поразу) десном обалом Брегалнице до њеног ушћа у Вардар. Али, ако би попустиле дивизије на Кривопаланачком фронту, све би се дивизије између Цар Врха и Вардара морале повлачити ка линији Градиште — Св. Никола — положаји код ушћа Брегалнице, са наслоном на Страцин, где би се имале прикупити дивизије потиснуте од Криве Паланке.

С обзиром на овако тесну, узајамну оперативно-тактичку повезаност ова два фронта (позадине су им се сливале у једну), то би, у случају једновременог напада и на један и на други, и Кривопаланачки фронт био одмах укључен у поприште Брегалничке битке. На тај начин би се на овако проширеној битачној просторији битка водила под много тежим условима по Србе но што су били они у знаку неактивности бугарске 5 армије, која је допуштала српској Врховној команди да се са више одлучности може посветити борбама на Злетовској Реци, Брегалници и Кривој Лакавици. Како тај фронт није ни био припремљен за отсудну одбрану, пошто се главна снага групе, одређене за операције у његовом захвату, још увек налазила на позадњем страцинском положају, ти би услови били још тежи. Док је, дакле, на фронту Злетовске Реке и Брегалнице главна одбранбена линија почела да се са задњих положаја, који су били у висини страцинског, преноси на предње дуж ових двеју река, на Кривопаланачком фронту је све остало по старом. Вероватно се помишљало на то да у офанзиви преко именованих река, која се, у веровању да Бугари неће скоро напасти,

лагано и опрезно припремала на српској страни, евентуално узму учешћа и трупе задржане код Страцина.

У коликој би, пак, мери нападне операције Бугара око Криве Паланке, започете кад и напад њихове 4 армије, утицале на ток Брегалничке битке, не може се теориски донети тачан суд, пошто би њихов успех или неуспех зависио и од других околности. А да те операције нису биле за потцењивање може се закључити и по томе што је један мало већи успех Бугара на тој страни, чак тамо 9 и 10 јула, пошто је увелико било пало решење битке, ипак био успео да у знатној мери поремети диспозиције српске Врховне команде. Међутим, за Бугаре би у сваком случају било најбоље да су од самог почетка искористили свој, врло повољан, обухватни положај у односу на I српску армију, чији се фронт ломио под испадним углом, а не тек онда кад је било доцкан, односно кад су могли само да извлаче из шкрипца главну снагу своје 4 армије. Тако би они и урадили да их није зауздала политика која је решила да поведе рат, не ангажујући овде своју и не повређујући на другим местима туђу државну територију. Политика је, дакле, гурнула 4 армију у дисхармоничан напад, а 5-ту је, у најотсуднијим тренуцима, осудила да стоји у месту и на тај начин обе лишила заједничког тактичког преимућства.

Можда су се ови политички обзири који су умртвили и Кривопаланачки фронт, били стекли заједно са неспремношћу 5 армије за офанзивну акцију у моменту кад је имала отпочети Брегалничка битка. У знаку тих политичких обзира можда се није ни осећала потреба да се сачека могућност садејства 5 армије, те да се због ње одлаже почетак напада, стављеног у дужност 4 армији. Кад је ова армија започела битку, 5 армија већим делом није ни била на граничним положајима, већ је била ешелонирана у њиховој ближој и даљој позадини. А можда је тек тада пристизала са Чаталџе, па је тек у току битке избијала на граничне положаје, дајући тиме повода Дунавској I и Дунавској дивизији II позива, које су биле развучене уназад чак до Страцина, да се прикупе на положајима десно и лево од Криве Паланке.

Јаче дејство 5 армије, које би могло утицати на ток битке, осетило се тек када је битка била завршена, па чак и нешто после испољавања дејства 1 армије у долини горњег Тимока. То је био знак да бугарска Врховна команда није у својим комбинацијама третирала 5 армију на равној нози са 1-вом и 3-ом, због чега је ни ми не можемо друкчије третирати у опису Брегалничке битке према којој су, и то тек када је већ било доцкан, све три одиграле једну те исту, сасвим споредну, улогу. Та је улога била чисто демонстративна, али не као оне које су намењене да потпомогну или убрзају решење битке, већ слична онима које својим позним диверзијама имају задатак да ублаже последице тога решења, ако је оно испало несрећно по њихову главну армију.

Глава друга

БУГАРСКА ОФАНЗИВА

— 30 јун —

1. Препад на Злетовској Реци, Брегалници и Кривој Лакавици

(Скица бр. 2 и 3)

Бугари су напад отпочели ноћу.

Најпре су на више места изазвали омање чарке не би ли тиме заварали српске позадње претстражне органе, а затим су се, у глухо доба, њихове нападне колоне ставиле у покрет.

Али, мада је све било мајсторски прорачунато и удешено да ови покрети испадну, коликогод је могуће, нечујни, било је извесних неизбежних акустичких знакова, који су их јасно одавали. Дизање толиких логора и приближавање великих маса људи, коња и топова, производило је, чак и на већим даљинама, известан карактеристичан шум. Звецкање чутурица, рзање коња, лавеж паса у насељеним местима, лупа точкова, а на мањим даљинама и бат људских и коњских ногу, — све је то, потенцирано ноћном тишином, доста разговетно допирало до ушију српских стражарских одељења и мртвих стража. Алармирани још и догоревањем логорских ватри у напуштеним бугарским логорима, претстражарски пипци српске војске су, безмало сви, удвостручили пажњу и храбро сачекали да виде шта ће се из свега тога изродити.

А кад су у непосредној њиховој близини почеле искрсавати из мрака бугарске нападне колоне, они су хладнокрвно припуцали из пушака и распалили бомбама. Изузетак је био само код претстража 15 пешадиског пука II позива на Кривој Лакавици. Пошто је на њој требало са веома слабом снагом осигуравати огромну просторију, мртвих стража није ни било, већ су стражарска одељења била потпуно самостална, растављена великим међупросторима и много удаљена од позадњих јединица које су им „служиле" за ослонац и потпору. Многа од њих, и то испред села Согрло, Лесковица, Скоруша и Конче, била су од бугарских комита нечујно опкољена и по кратком поступку, не добивши времена да опале ни један метак, заробљена или побијена хладним оружјем. Сем на овом месту, дакле, изненађења за српске претстражне делове нигде није било. Што су неке позадње јединице ипак биле изненађене бугарским нападом, кривица је била до њих самих и њихових команданата.

Прве пушке и бомбе плануле су око 1 час после поноћи код с. Чардаклије и Дејирмен Чифлика, што ће рећи, код обеју мртвих стража на десном крилу претстражног поретка 2 батаљона 4 пешадиског пука. У то доба, пред овим мртвим стражама, почеле су бугарске нападне колоне, уз громко „ура" и звуке музике која је засвирала бугарску химну „Шуми Марица", газити Брегалницу. Отприлике после четврт часа зачула се пуцњава и узводно код с. Д. Балвана, где је била, трећа по реду, рачунајући опет здесна улево, мртва стража истог батаљона, и где се на исти начин, само без музике, сада појавила и трећа бугарска нападна колона. Након кратког времена, између 1.30 и 2 часа, отпочеле су и комите да газе Брегалницу код с. Рибника под ватром друге мртве страже у претстражном поретку 1 батаљона 6 пешадиског пука.

Међутим, у то доба се заметнула борба и далеко одатле код 2 (деснокрилног) батаљона 8 пешадиског пука, који је у комплексу Осоговских Планина држао Камениту Чесму, Ретке Буке и Дервишицу, које су тада српске јединице звале општим именом Каменита Чесма. Овде је, дакле, отпочела обична демонстрација,

предузета такозваном Лопенском Косом између Лопенске и Длгиделске Реке, као и са виса Курмине западно од с. Лопена ка левом крилу Дервишице. Ово је учињено са циљем да се маскира бочни марш Бугарске нападне колоне, упућене од с. Поникве, на гребену између Злетовске и Велике Реке, овим гребеном до близу с. Лопена, а одавде гребеном виса Курмине, ка Банковом Чукару.

Око 3 часа настала је пушчана паљба на Злетовској Реци и Брегалници, од Злетова до с. Карбинаца, и на Кривој Лакавици, где су се такође почеле појављивати бугарске нападне колоне. Ту паљбу су на Злетовској Реци и Брегалници отворили предњи претстражни делови: Дунавског дивизиског коњичког пука између Злетова и с. Ратавице, 1 батаљона 19 пешадиског пука десно и лево од с. Бучишта и 3 батаљона 5 пешадиског пука на фронту с. Уларци — с. Крупиште, као и стражарска одељења и мртва стража на крајњем левом крилу претстражног поретка 2 батаљона 4 пешадиског пука наспрам с. Карбинаца. А на Кривој Лакавици то су учинила стражарска одељења 15 пешадиског пука II позива испред с. Пиперова и с. Гарвана, односно на правцу који је изводио ка потпорничком положају изнад ових села. Тај је положај био поседнут једном четом и једним ескадроном и митраљеским одељењем Тимочког дивизиског коњичког дивизиона II позива. Међутим, у исто време је отпочела борба и на положајима испред Валандова код претстража 1 батаљона 14 пешадиског пука II позива.

Најзад, око 3.30 био је нападнут са Курмине и од с. Емирице 2 батаљон 3 пешадиског пука II позива на изолованом Банковом Чукару у горњем току Злетовске Реке.

На тај начин су се, до сванућа, заметнуле огорчене борбе на огромном фронту бугарске 4 армије од Цар Врха до близу Ђевђелије, с тим да се после неколико часова распростру и испред ове вароши, на правцу наступања крајњег десног крила бугарске 2 армије, управљене против Грка. На великом пространству је, дакле, отпочела битка у коју ће се, сатирући немилице и једну и другу ратујућу страну, умешати још

један противник у облику праве стихиске немани: епидемија колере, коју су Бугари донели са Чаталџе и од које су већ почеле да страдају њихове трупе.

2. Борбе на Брегалници

(Скице бр. 3 и 4)

I

Као што смо напред видели, први ударац је био намењен трима мртвим стражама 2 батаљона 4 пешадиског пука на фронту од с. Д. Балвана до близу штипског моста. Нападнуте далеко надмоћнијим снагама — две у 1 час после поноћи, а једна четврт часа доцније — оне су, наравно, биле доста брзо потиснуте са Брегалнице.

Мртва стража код с. Д. Балвана отступала је ка својој прихватници на Кијеву Брду изнад с. Д. Трогераца. Међутим, бугарски 30 пешадиски пук, који је на њу ударио, ишао је донекле у правцу Средњег Рида, па је, на срећу, застао чекајући, ваљда, да падне Јежево које му се налазило на левом боку. На Средњем Риду тада није било никога, јер су јединице које су биваковале иза њега кренуле по телефонским наређењима из дивизиског штаба тек доцније. Два дивизиона Дринског пољског артиљериског пука пошла су из с. Сирчијева на положај тек у 3.30 изјутра, и то сами, без икакве пратње, мислећи да су унапред заштићени пешадијом. 17 пешадиски пук, међутим, кренуо је од с. Врсакова тек у 3.50, и то не да поседне положај испред артиљерије, већ да се, остајући и даље у улози дивизиске резерве, свије иза гребена.

Мртва стража код с. Чардаклије отступила је ка својој прихватници, која се налазила на коси западно од овог села и Јанковог Рида. Но, још док је трајала борба код ње, већи део бугарског 10 пешадиског пука, који је на овом месту газио Брегалницу широким фронтом, дохватио се Јанковог Рида, па се одатле, обилазећи и њу и њену прихватницу, почео пењати уз с-и падине Јежева у правцу његовог центра и левог

крила. Тамошње две потпорничке чете само што су биле поселе своје ровове у очекивању да се борба постепено пренесе са прихватничког положаја на њихов, кад се око 2.45 у непосредној њиховој близини изненада захори громко „ура“. Обе чете су сложно осуле паљбу и успеле да зауставе навалу Бугара, те је на тај начин, благодарећи њиховој присебности, ситуација била спасена. Иначе, по погрешно постављеним претстражама, у тактичком погледу веома важно Јежево брзо би пало непријатељу у руке, што би бесумње из основа пољуљало целокупан одбранбени систем Дринске дивизије I позива. Преокупирани, дакле, тежњом да се што пре дохвате главног гребена Јежева, Бугари нису много наваљивали ни на мртву стражу нити на прихватницу. Отуда је прихватница и могла да се на предтерену одржи чак до 3.30 изјутра, те је и отпочела да се повлачи ка десном крилу Јежева тек на три четврти часа после почетка борбе у центру и на левом његовом крилу.

Мртва стража код Дејирмен Чифлика изгубила се у правцу десног крила Јежева, остављајући 2 бригади бугарске 8 дивизије, чији су предњи делови ударили на њу и у правцу једне оближње воденице више штипског моста, слободно поље за маневровање на левом боку претстражног распореда 1 батаљона 6 пешадиског пука. Један, пак, батаљон из ове бугарске бригаде, који је био на том правцу, ишао је донекле за њом, па се онда упутио благом савијутку на друму западно од Црвене Чуке и даље десном и левом страном друма ка седлу између Лојзанског Рида и Јежева, иза кога је бивaковала главнина 4 пешадиског пука. Он је свакако имао задатак да се заустави на пристојном удаљењу испред тамошњих српских ровова и не замеће борбу. До оваквог се закључка дошло зато што је он око 3 часа изјутра био примећен од стране команданта 6 пешадиског пука, а у борбу је ступио много доцније.

Две чете из батаљона који је прегазио Брегалницу код поменуте воденице наступале су нешто мало уз јаругу североисточно од друма, гонећи тамошње српско стражарско одељење, па су онда окренуле улево, прешле преко друма и око 1.30 изненадно се појавиле

на боку прихватнице левокрилне чете ојачаног 1 батаљона 6 пешадиског пука на северној падини виса Мерите. Ова је, пак, имала таман толико времена да обрне фронт према њима и да на брзу руку отвори на њих ватру и то тек кад су јој бугарске чете пришле на јуришно отстојање. Њихово даље наступање било је заустављено, а можда Бугарима и није било много стало до тога да је отерају с положаја, пошто она није нимало сметала захођењу које су иза њих, а у правцу српског потпорничког положаја и с. Сушева, вршиле бугарске трупе по мери њиховог преласка преко Брегалнице. У накнаду за то, оне су јој све више обухватале лево крило, тако да је на крају крајева, око 2.30, морала да се помоћу ручних бомби пробија ка својој потпорници. Међутим, њена мртва стража, којој су Бугари били зашли за леђа, остала је још неко време на свом месту. Нападнута доцније и преко моста и у леви бок, отступила је друмом, прошла иза леђа бугарских двеју чета које су нападале њену прихватницу, и на неки начин успела да се са овом сједини на потпорничком положају.

Што се, пак, тиче предњих претстражних делова ојачаног 1 батаљона 6 пешадиског пука, распоређених на простору између моста и утока Криве Лакавице, према њима није од стране Бугара предузимано ништа озбиљније. Управо, на овом су рејону дејствовале само комите, прелазећи између 1.30 и 2 часа изјутра Брегалницу код с. Рибника. Ови су између 2 и 2.30 успели да отерају мртву стражу са ћувика који доминира овим селом, због чега су се и обе мртве страже између ове и оне на мосту повукле са Брегалнице без знања свог командира, који се са прихватницом налазио на темену виса Мерите.

Кад је почео преко телефона добијати извештаје о нападу Бугара на прихватницу његове левокрилне чете, командант батаљона, мајор Милан Васић, сматрао је да су то бугарске комите заметнуле борбу чисто локалног значаја. Стога је, када је прекинута телефонска веза, затражио од свог команданта пука одобрење да са потпорницом похита напред и незване госте протера преко Брегалнице. Командант пука, пу-

ковник Ђура Докић, и сам је делио исто гледиште, због чега пуковској главнини, која је спонтано дохватила оружје, није издавао наређење да поскида шаторе и поседне одређене јој положаје који су одраније били утврђени. Кад му је мајор Васић поднео горњи предлог, без речи га је одобрио, а да му потпорнички положај не би остао празан, издао је наређење да се тамо упути из главнине једна чета 4 батаљона. Једном речју, не знајући шта се дешава у околини Дејирмен Чифлика, обојица су се погрешно оријентисала, те је услед тога и мајор Васић пошао да се са потпорницом потури удару бугарских трупа које су са претстражног рејона 4 пешадиског пука подухватале с бока његове предње претстражне делове, док је пуковник Докић остао са главнином у логору, верујући да је свака опасност за ову искључена, доклегод се његове претстраже налазе на предтерену.

Чете из потпорнице кренуле су између 2 и 2.30 часова сеоским путем који са њиховог положаја, односно преко овог, води из пуковског логора ка штипском мосту. При силажењу у први поток који пресеца тај пут, зачуле су брзу паљбу и тресак бомби код прихватнице левокрилне чете. То је био моменат кад се ова из познатих разлога пробијала са северне падине виса Мерите. На следећој, пак, косици, чији су десни крај подаље од њих држале обе мртве страже из централне чете које су се, због бугарских комита који су заузели ћувик према с. Рибнику, биле повукле са Брегалнице, потпорничке чете су се раздвојиле. Једна је остала у месту, окренута према прихватничком положају левокрилне чете за коју мајор Васић није знао како је прошла у малопређашњој борби, док је друга скренула полулево и заједно са мајором Васићем изгубила се у мраку. Она је, по свој прилици, отишла да за сваки случај затвори и други сеоски пут који, паралелно друму, води ка с. Сушеву, јер се још увек замишљало да је опасност, ако је уопште има, могла доћи искључиво од штипског моста.

Утом се зачуло право кркљање од пушчане ватре на Јежеву. То је било у 2.45, када су Бугари напали потпорницу 2 батаљона 4 пешадиског пука. По при-

чању учесника, овде се већ могла чути, само са много мање даљине, и некако од друма, и извесна ларма, коју су надвишавали звуци војне музике. Бугарске трупе, одређене да подухвате српске предње претстражне делове с бока и из позадине, довршиле су биле захођење, наткриљавајући и истакнуту потпорничку чету код које је био мајор Васић, те су сад слободно кренуле даље.

Командир прихватнице централне чете на вису Мерите, капетан Божидар Стојковић, чији су фронт раније, без његовог знања, биле одголитиле његове мртве страже, није ни знао када је отступила прихватница левокрилне чете са северне падине истога виса. Зато је сад, кад су му се слева појавили Бугари, терајући пред собом једног српског војника и приморавајући га да виче: „Не пуцајете, наши смо“ и: „Ово је 4 пук“, био у страшној недоумици шта да ради. Стога није ни опазио да је остао само са неколицином војника, јер су се остали, слутећи превару, били разбегли. У последњем тренутку је, пак, наредио трубачу да отсвира трубни знак његове чете, али су утом већ приспели Бугари. У мешавини која је тада настала платио је за ову своју несмотреност главом, пошто је на достојанствен начин одбио позив Бугара да се преда.

Потпорничка, пак, чета на сеоском путу Штип — с. Сушево, нападнута из непосредне близине обухватно, била је одмах растројена, те је у таквом стању, после кратког времена, пројурила поред оне друге, остављене на сеоском путу који са потпорничког положаја води за Штип. Мајор Васић је покушао да је у висини ове задржи, али је, погођен куршумом у чело, погинуо, због чега се она сасвим изгубила.

Најзад, потпорничка чета на путу који са потпорничког положаја води за Штип и прихватница левокрилне чете која је, по погибији мајора Васића, долазећи са северне падине виса Мерите, стигла десно од ње, покушале су да пруже отпор Бугарима који су мало после наишли на њих. Но, схвативши да су наткриљене слева, стадоше се одмах повлачити. Међутим, пре него што су у том свом повлачењу стигле до потока из кога су се после имале попети на потпорнички

положај, отпочела је већ борба горе код с. Сушева. Бугари су, дакле, већ почели нападати главни положај 6 пешадиског пука.

Те две чете су се доцније већим делом задржале на коси између потпорничког положаја који је већ посела деташована чета 4 батаљона, и прихватничког положаја деснокрилне чете, према коме су се накнадно повукле мртве страже које су припадале централној чети. Бугари су према њима и чети на потпорничком положају оставили само слабије делове, колико да их задрже у вези са акцијом комита, који су сада почели нападати прихватницу деснокрилне чете и једним својим делом нагнали њену изоловану мртву стражу на вису изнад ушћа Криве Лакавице да се пребаци преко Брегалнице у рејон Тимочке дивизије II позива, док су остале своје трупе прикупили иза њих, да би их доцније рокирали на север ради узимања удела у нападу на српске главне положаје. Према томе, Бугари су и овде поступили на исти начин као и при нападу на Јежево. Значи, њима је било главно да српску претстражну линију пробију што пре и без велике ларме, те их, од момента кад им претстраже нису више сметале у извођењу напада на српске главне положаје, ове нису више ни интересовале.

II

Након последњег разговора са мајором Васићем, командант 6 пешадиског пука дуго се мучио да добије везу са дивизиским штабом, јер се телефонска линија, за пакост, баш тада сваког часа кидала. Најзад је веза између 2.30 и 3 часа изјутра добијена, којом приликом му је било саопштено наређење да са целим пуком пређе у напад и одбаци Бугаре преко Брегалнице. А то значи да ни командант дивизије тога момента није био свестан озбиљности ситуације и истине да је отпочела права битка.

Не знајући апсолутно ништа о ономе што се догађало на предтерену, командант пука није имао ни најнужнијих података да би саставио план напада, а из

дивизиског штаба није му било назначено како да изведе тај напад и да ли ће у њему и на који начин суделовати 4 пук. Да не би, пак, ударио погрешним правцем, одлучио је да се у прво време, док не испита ситуацију, држи резервисано. У том је циљу свом 2 батаљону издао наређење да на левом крилу пуковске одбранбене линије поседне положај, односно једно теренско узвишење јужно од с. Сушева и лево од сеоског пута који из пуковског логора води ка потпорничком положају. То је узвишење било припремљено за одбрану у правцу пута који је, по раније добијеном задатку и у случају непријатељског напада, пук имао да затвори. Кад већ његове трупе нису ноћиле на положајима које ће, кад устреба, поседати и бранити, добро је било што је, макар и овако касно, приступио тој мери предохране. Да није тако урадио сигурно би доживео да Бугари изненадно искрсну пред брдске батерије које су биле на положају испред пуковског логора, одмах позади ниског гребена, с обе стране поменутог сеоског пута.

Одређени батаљон, пак, пошао је еволуционим поретком* у правцу додељеног му положаја, који је од логора био удаљен више од једног километра. Кад је у 3.15 стигао близу ровова које је имао поседати, Бугари су са даљине од 500—600 метара осули на њега ватру, те је због тога морао да стане и прими борбу на отвореном пољу. Но, није прошло ни пола часа, за које време су му две чете 4 батаљона и митраљеско одељење, без стварне потребе и пошто су претстраже још биле на предтерену, продужиле десно крило, а Бугари му се одједном појавише и на левом боку, долазећи правцем који је са првобитно устаљеном пуковском одбранбеном линијом чинио прав угао. Дотле је он имао у првом борбеном реду развијене три чете, а сад је левокрилну морао повити уназад и поред ње развити и четврту из батаљонске резерве. У таквом је, дакле, распореду храбро наставио неравну борбу на два фронта, иако је већ био остао обезглављен. Међу многим

---

* *Еволуциони поредак* одговара *рашчлањеним стројевима* предвиђеним нашим данашњим Стројевим правилом. — Прим. ред.

другим жртвама које је у том крвавом окршају дотле био поднео, погинуо му је и командант батаљона мајор Сава Мацић.

Овај батаљон је на себе привукао знатну бугарску снагу, ако не и целу колону одређену за оперисање овим правцем. Доклегод се он држао на свом положају, нападни талас Бугара био је укочен и није могао запљуснути празне односно непоседнуте тачке између 4 и 6 пешадиског пука. Значи, још је било времена да се отклоне изненађења која су неминовно морала искрснути као последица постојећег неспоразума у погледу тога докле је требало да се распореди десно крило једног, а докле, опет, лево крило другог пука. Међутим, команданти 4 и 6 пука нису у том погледу предузели ништа.

С обзиром на то што је већ био нападнут бочно према првобитно устаљеној одбранбеној линији, командант 6 пешадиског пука је одмах морао да потражи везу са суседним деловима 4 пука. Да је то учинио, уверио би се да, како на коси изнад и позади с. Сушева, која му је била пред очима и на чију се посаду његов 2 батаљон имао да наслони својим левим крилом, тако и испред ње, нема никога, те би бесумње похитао да је својим трупама поседне. Овако је, пак, скрштених руку, допринео да му пук, који се под његовом командом особито истакао у боју код Алинаца и у бици код Битоља 1912 године, није био у стању, и поред своје велике храбрости, да се ни неколико часова одржи на овим положајима.

Међутим, шта је за то време радила главнина 4 пешадиског пука, која је уствари то била само по имену, јер се на случај узбуне имала распоредити као јединица првог борбеног реда десно од потпорничког 2 батаљона? На њу су догађаји, који су се одиграли испред ње, утицали само утолико што је, одмах у почетку, чим се чула пуцњава на Брегалници, упутила на предњу ивицу седла ради поседања ровова и амплассмана* с леве стране друма, једну чету 3 батаљона и 3 батерију из придатог јој 1 дивизиона. Веома је не-

* Амплассман — уређено место за артиљериско оруђе на ватреном положају. — Прим. ред.

годно било то што предњи претстражни делови, који су били пред њом и који су је, према томе, директно осигуравали с фронта, но који ће својим повлачењем у дивергентним правцима на крају крајева сасвим открити и њу и њен положај, нису припадали њој, већ потпорничком 2 батаљону на Јежеву и 6 пуку. Услед тога се командант пука, пуковник Драг. Димитријевић, који се налазио код главнине свог пука, није постарао да непосредно од тих претстражних делова сазна шта се тамо одиграва, него му је поглед био уперен једино и искључиво на Јежево, одакле му се имала најавити опасност. Придржавајући се слепо начела о поступности заповедања и извештавања, он се потпуно ослонио на команданта 2 батаљона, потпуковника Јосифа Костића, очекујући да га овај на време извести о свему што се непосредно тицало његове главнине, а то је он могао да сазна и пре и боље него његов потчињени. Своју главнину је, према томе, отпочео да развија тек око 3 часа изјутра, кад се на Јежеву указао уговорени сигнал за узбуну.

На предњу ивицу седла избацио је тада пуковник Димитријевић још једну чету 3 батаљона, тако да их је сада тамо било две: по једна десно и лево од друма. Свом 2 батаљону, који је на Јежеву водио огорчену борбу са Бугарима, послао је у помоћ 1 батаљон. На десно крило своје одбранбене линије, тј. десно од поменутих двеју чета 3 батаљона, упутио је, ради хватања везе са 6 пуком, 4 батаљон. Овај се, пак, са три чете у првом и једном у другом борбеном реду, распоредио у равници, косо према друму, тако да му је крајње десно крило, истакнуто унапред, допирало до близу јужног подножја Лојзанског Рида за који су, међутим, и командант пука и командант батаљона мислили да су га поселе трупе 6 пука. Када су се у зло доба вратиле патроле, послате да потраже везу са тим пуком, и известиле да га нигде нису нашле, командант 4 батаљона је послао један вод из своје деснокрилне чете да поседне јужно ребро Лојзанског Рида. Али је већ било касно. Да је развијање главнине било предузето раније, овај би недостатак, свакако, био на време откривен.

Што се, пак, тиче 1 дивизиона Дринског пољског артиљериског пука, који је био придат 4 пешадиском пуку и заједно са његовом главнином убивакован иза седла, на положају је засада била само његова 3 бате-

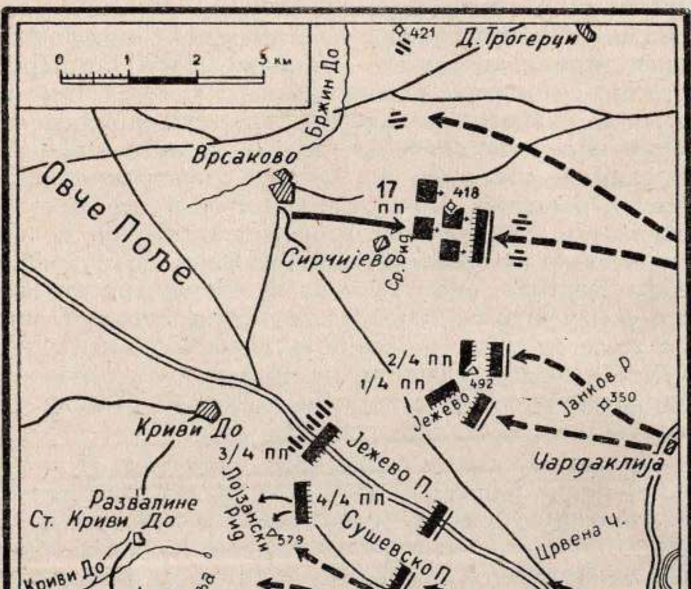

Скица бр. 4 — Наступање Бугара преко Брегалнице: ситуација 30 јуна изјутра

рија. Али ни она овде није дејствовала, јер услед мрака није видела шта се одиграва на предтерену, те је на тај начин пустила бугарске масе да се некажњено пребаце од Дејирмен Чифлика преко друма ка пот-

порничком и главном положају 6 пешадиског пука. У очекивању српске офанзиве, услед чега су и почињене толике замашне грешке у распореду Дринске дивизије I позива, ни ова, а ни остале батерије поменутог дивизиона који се више-мање третирао као артиљерија главнине, премда су за њега били ископани амгласмани на положају, нису у довољној мери биле везане за њега. Отуда и није ништа било унапред припремљено како би се помоћу сигнала на претстражама, а у случају непријатељског ноћног напада, обележили просторија или део друма куда треба управити запречну артиљериску ватру. А што се тиче других двеју батерија, оне су тек око 4 часа изјутра поселе своје ампласмане на седлу: 1-ва између 3 батерије и друма, односно код карауле која је у то време тамо постојала, а 2-га десно од друма. Међутим, Бугари су дотле већ били завршили маневровање просторијом која се тицала њих и 3 батерије. Њихове трупе које су биле ангажоване код с. Сушева, као и резерве које су иза њих, а ближе друму, чекале да оне напред и себи и њима прокрче пут, нису се са овог места виделе, јер су биле заклоњене теренским неравнинама. Иначе, сем слабог пушкарања код двеју чета 3 батаљона, које су држале друм, ништа се више није чуло у близини, док је звук пушчане паљбе која се, с времена на време, час јаче, час слабије, разлегала код с. Сушева, изгледао као да долази са претстражних положаја 6 пешадиског пука на Брегалници. Немајући, према томе, на кога да дејствује, командант дивизиона је око 4.30 наредио 3 батерији да опали неколико метака у правцу висова изнад Штипа, на којима су се белели шатори бугарских напуштених логора.

Као што нам је већ познато, 6 пешадиски пук се раније спремао за одбрану фронтом према штипском мосту, вису Мерите и с. Рибнику, што ће рећи, према Брегалници. Међутим, испало је да се брани фронтом према друму, на једној сасвим новој одбранбеној линији, која је према оној припремљеној стајала под правим углом и сва се протезала ј. од с. Сушева, почев од места где се борио 2 батаљон, па преко ранијег потпорничког до прихватничког положаја деснокрилне

чете ојачаног 1 батаљона. На тој, дакле, одбранбеној линији, која се наметнула сасвим случајно, борба је трајала до 4.45 изјутра, када се лево крило повило уназад, док је десно, које су чинили остаци доскорашњих претстража и најновије њихово појачање, остало у месту. Тачније речено, тада је 2 батаљон, претрпевши страховите губитке, отступио ка брдским батеријама, које су му својом снажном ватром повратиле самопоуздање и омогућиле да се заустави у висини топова, услед чега су и две чете 4 батаљона десно од њега повиле уназад своје лево крило.

Бугарске трупе, парализоване дотле јуначким отпором 2 батаљона, сада су постале активније. Неке су се примакле мало ближе новом положају овог батаљона, па су се, под утицајем унакрсне ватре брдских батерија и две чете 4 батаљона, зауставиле пред њим. Друге бугарске трупе су се почеле по деловима пребацивати на косу изнад с. Сушева под бочном ватром тих истих чета и митраљеског одељења, док су се неке, тучене донекле леђном ватром митраљеског одељења, рокирале ка првим попречним јаругама иза косе изнад с. Сушева, одакле су се после попеле на најсевернији део виса Курд Ораси ради дефинитивног пресецања везе између 4 и 6 пука. Извесне бугарске јединице, и то баш оне које су биле подаље од с. Сушева, у удољима ближе друму, почеле су се, тучене бочном ватром 3 батерије 1 дивизиона, пребацивати у трчећем кораку ка јужном делу Лојзанског Рида. Најзад, кад су ове последње стигле у његово подножје, појавиле су се нове бугарске трупе средином између с. Сушева и друма, наступајући потпуним борбеним поретком, а под ватром 2 батерије 1 дивизиона, у правцу деснокрилног 4 батаљона 4 пука, који је био косо према њима и коме је на показани начин већ била загрозила опасност да му Бугари зађу иза леђа. То су свакако били Бугари издвојени из групе која је на претстражама растројила ојачани 1 батаљон 6 пука.

Када су прва бугарска одељења избила на косу изнад с. Сушева, полулево од његовог 2 батаљона и брдских батерија, командант 6 пука се у чуду питао да

ли су то Бугари или делови 4 пука. Толико је и сада, после борбе која се у домашају његове главнине водила безмало пуна два часа, мало био упознат са ситуацијом у најближем суседству. Али та његова неизвесност није дуго трајала, јер су убрзо оданде почела долетати пушчана зрна. Видећи најзад с ким има посла, издао је наређење свом 3 батаљону да се развије на гребену лево од 2 батаљона и брдских батерија. За скидање шатора у логору, који ће по одласку 3 батаљона остати празан, више се није имало времена.

Две чете првог борбеног реда 3 батаљона изашле су на гребен и одмах ступиле у борбу, јер су на 600—700 метара пред собом имале Бугаре. Оне су их својом ватром нагнале да полежу по њивама афиона (мака), те је од тог момента изгледало да је поремећена ситуација 6 пука почела да се поправља. Али су сад опет искрсле нове компликације. Наиме, на левом боку ових двеју чета, а на даљини од неколико стотина метара, гребен њиховог положаја уздизао се до једног купастог ћувика, везаног једним малим седлом за део масива Курд Ораси, који је већ био у рукама Бугара. У правцу њега није била с наше стране упућена ниједна патрола, јер се још увек замишљало да постоји додир са крајњим десним крилом 4 пука. Због ове је заблуде у том правцу одјахао са пуковског десног крила командир митраљеског одељења капетан Милован Стојадиновић, да изабере место за своје митраљезе, али га је заувек нестало. На том су се ћувику наједном појавили Бугари који су уздужном ватром почели да туку цео положај 6 пука до самих брдских батерија. Левокрилна чета 3 батаљона, која им је била најближа, изгубила се после тога са положаја, услед чега је командир деснокрилне чете био принуђен да импровизује према њима нов фронт. Чак је покушао и да изврши противнапад, али је при првом кораку био заустављен пушчаном и митраљеском ватром.

Пошто је схватио да су се Бугари на неки начин увукли између њега и 4 пука, а да би избегао нова изненађења, командант 6 пука, пуковник Докић, одмах је упутио брдске батерије за Богословац, а мало

затим, око 6 часова, отпочео је поступно да извлачи и пешадију, што је трајало отприлике пола часа. Најпре су се извукле три чете 3 батаљона, потом 2 батаљон, па напослетку две чете 4 батаљона. Претстраже су се отпочеле повлачити мало доцније, око 7 часова.

Бугари нису гонили нити су силазили до логора који је остао недирнут, па чак нису свуда ни поселили српске напуштене положаје. Пошто су дотадашњим покретима и неспавањем били преморени, они су на оној летњој припеци осетили неодољиву потребу да се одморе. Поједини претстражни делови 6 пука, који су после стизали овамо један по један, слободно су прилазили испражњеним рововима двеју чета 4 батаљона и митраљеског одељења на доскорашњем десном крилу пуковске главнине. Једино их је пушчана ватра, са места где је раније био 3 батаљон, спречавала да се примакну напуштеном логору. Бугари су се нешто мало размрдали тек око 8 часова, пошто су и последњи претстражни делови прошли испред њих. Тада су они поселили и висове ј-з од логора, па су том приликом поставили на ватрене положаје за дејство и своје две батерије: пољску на напуштеном положају српских брдских батерија и брдску на положају ј-з од логора.

6 пешадиски пук се најпре зауставио на линији к 413 — с. Тестемељци, а доцније је повио своје десно крило ка с. Добришану. На тој новој одбранбеној линији његове су се трупе уредиле, пошто су им се придружили и претстражни делови који су долазили са разних страна: најпре преко висова између напуштеног логора и Брегалнице, затим из долине ове реке, и најзад са Овчег Поља и Богословца до којих су се неки од њих раније разбегли. Тако је на крају крајева добивен овакав распоред: на левом крилу, око к 413, две чете 3-ег и једна чета 1 батаљона; на десном крилу, према стрмој падини такозване Жуте Земље, 4-ти и једна чета 1 батаљона; у центру 2-ги и једна чета 1 батаљона, а у резерви две чете 3 батаљона.

До тог времена су се одиграли значајни догађаји и на, пренебрегнутом са српске стране, Лојзанском Риду. Пре свега, онај позно упућени вод из деснокрилне чете 4 батаљона 4 пука, на његов јужни део,

био је после кратке борбе прса у прса, готово уништен. Ова је чета, међутим, чим је осетила да јој Бугари залазе за леђа, устукнула за нешто уназад подножјем Лојзанског Рида, па се онда одмах устремила уз једну стрму јаругу ка тт 579. Али јој Бугари нису дали времена да се на њој прикупи и развије, него су је нападом с фронта и ватреним дејством с бока, од масива Курд Ораси, одмах потисли ка задњем делу тамошњег веома уског гребена, где ју је прихватила чета из батаљонске резерве која је на време стигла да се овамо попне. Што се тиче двеју чета у центру и на левом крилу истог батаљона, оне су се, кад је деснокрилна отступила да би се попела на тт 579, повиле уназад равницом и образовале нови фронт отприлике у истој висини са развијеним двема четама 3-ег на седлу с једне, и поменуте чете из резерве на задњем делу гребена Лојзанског Рида, с друге стране. У таквом, дакле, положају оне су сада очекивале фронтални напад бугарских трупа које су долазиле просторијом између друма и с. Сушева.

По првим знацима је изгледало да ће Бугари као од шале загосподарити целим Лојзанским Ридом и на тај начин изманевровати положаје на седлу и Јежеву. Ако Бугари буду мало енергичнији, тешко да ће се пред њима испречити митраљеско одељење и једна чета 3 батаљона 4 пука из пуковске резерве, који су овамо хитали заобилазним путем преко с. Кривог Дола са места где је ноћила пуковска главнина. Командант пука, пуковник Димитријевић, тим поводом се одједном нашао побуђен да изда наређење 1 дивизиону да се одмах повуче иза с. Кривог Дола. Али је командант дивизиона, потпуковник Никола Томашевић, повео собом само 1 и 2 батерију, док је 3-ћу, која је једним својим водом више од пола часа са успехом тукла бугарске делове на тт 579, оставио у месту с тим, ако дође до повлачења целе одбранбене линије, да се повлачи са пешадијом.

Међутим, Бугари се ни у рејону Лојзанског Рида нису нимало журили. Они су онако преморени допустили да се временом искупе на једном малом ћувику другог гребена, с оне стране уске и дубоке јаруге која

се од тт 579 стрмо спушта ка с. Кривом Долу, једна получета 2 батаљона 6 пука, послата овамо вероватно ради тражења везе са 4 пуком, и један вод митраљеског одељења, чији је други вод отишао на први гребен. Допустили су и да поменута чета 3 батаљона 4 пука из пуковске резерве поседне косу која се од тог ћувика повија ка развалинама Старог Кривог Дола фронтом према масиву Курд Ораси, на коме су њихове трупе такође остале неактивне. Према томе је поремећена ситуација на крајњем десном крилу 4 пука углавном била поправљена, а благодарећи овој чињеници и трупе у равници, што ће рећи, две чете 3 батаљона, развијене десно и лево од друма, као и две чете 4 батаљона десно од њих, могле су се сада чвршће држати. Бугарске трупе према њима су једног момента покушале да им се приближе, али су њиховом ватром, као и ватром једног вода 3 батерије и једног митраљеза са задњег дела гребена Лојзанског Рида, биле заустављене на пристојном удаљењу. Међутим, највиша тачка Лојзанског Рида била је ипак у рукама Бугара, али су од тога уствари трпеле само чете 3 батаљона на седлу, јер су оданде повремено добијале косу пушчану и митраљеску ватру, док су делови 4 батаљона у равници десно од њих, због велике висинске разлике, у односу на ту ватру били као у неком мртвом углу. Уосталом, на тој тачки су се задржали само слаби предњи делови Бугара, који су, у моментима када је српска артиљериска ватра била слабија, били појачавани и митраљезима. Тиме се, дакле, најзад показало да је повлачење батерија са седла било пренагљено, те је око 9.30 часова 2 батерија била враћена на положај. Сада је она са једним водом заузела раније место 1 батерије лево од друма, а са другим поседа један мали ћувик у самом подножју задњег дела Лојзанског Рида.

До њеног повратка, пак, већ су биле стављене у дејство бугарске три батерије. Две су биле оне које су се, као што смо већ видели, око 8 часова поставиле на положајима према 6 пуку и од којих је брдска батерија стално тукла косом ватром делове 4 пука на гребену Лојзанског Рида. Трећа је после њих била по-

стављена на ранијем потпорничком положају ојачаног 1 батаљона 6 пука, одакле је гађала делове 4 пука на седлу и на Јежеву све док леђном артиљериском ватром из рејона Тимочке дивизије II позива није била ућуткана. Иначе, сем ових батерија и још једне, која се доцније, око 10 часова, појавила на положају јужно од с. Сушева и одатле стала тући уздужном ватром, али са слабим резултатима, делове 4 пука на Јежеву, никаквог придоласка свежих бугарских снага за дуже време није било.

Најзад је, између 10 и 11 часова, отпочела унеколико да се ремети постојећа стагнација пред фронтом 6 пука. Но, и тај је поремећај дошао као нека усамљена епизода чисто локалног значаја. Бугарске трупе, које су се дотле одмарале на масиву Курд Ораси и височима јужно од напуштеног логора, почеле су се спуштати ка положајима овог пука, неузнемираване од српских брдских батерија, које су се тада пребацивале са Богословца на косу између к 413 и к 386, односно на положај иза центра и левог крила своје пешадије. Намера Бугара је била само да ступе у тешњи контакт са српским трупама према себи, што је, с њихове стране, ипак било доста смело с обзиром на бављење трупа Тимочке дивизије II позива на положајима код с. Драгова према њиховој позадини. Десно крило им се том приликом спустило у равницу и сакрило у усевима наспрам постојеће празнине између 4 и 6 пука испред развалина Старог Кривог Дола и према левом крилу 6 пука на к 413, удаљеном од ове празнине за неких 800 метара. Центар је пришао нешто ближе центру 6 пука, а лево крило је поседо стрму падину Жуте Земље, која је била доста близу његовом десном крилу. Услед овога се пред подне на овом месту заметнула врло јака пушчана ватра уз учешће косе ватре бугарских комита са усамљене косе више с. Добришана.

Још у самом почетку тог бугарског покрета, командант 4 пука је био од својих предњих делова на гребену Лојзанског Рида погрешно обавештен да је 6 пук опет отпочео да се повлачи. Као последица те заблуде дошло је, уз појачање пуковског крајњег де-

сног крила у правцу развалина Старог Кривог Дола дотле заосталом четом 3 батаљона у пуковској резерви, још и наређење да се артиљерија опет повуче. По том је наређењу 3 батерија, а с њом и 1-ва, која тек што је стигла на положај, отступила друмом. После кратког времена поступила је по примеру осталих и 2 батерија пошто је видела како су се пешаци испред њеног левог вода, обесхрабрени овим безразложним отступањем артиљерије, поколебали услед бочне ватре бугарских митраљеза са тт 579 који су сада узели маха.

Бугари су, међутим, и даље стајали у месту. При руци им нису биле резерве у пешадији и артиљерији, те нису ни мислили да искористе овај моменат слабости код Срба. Због догађаја на Јежеву и Средњем Риду, те су резерве биле задржане чак иза Брегалнице, на височима према Јежеву, па су се, као што ћемо доцније видети, тек сад почеле овамо упућивати.

III

Две чете 2 батаљона 4 пешадиског пука у центру и на левом крилу Јежева, које су својим жилавим отпором сасвим пореметиле планове Бугара, почеле су између 3.30 и 4 часа изјутра, поред блиске пешадиске, трпети и ватру двеју бугарских батерија, постављених на десној обали Брегалнице код с. Д. Балвана, иза 30 пешадиског пука. Али, на њихову срећу, ватра ових батерија није се сручила само на њих. Оне су у почетку испалиле неколико метака и на Средњи Рид, на који су се тада од с. Сирчијева пењали 2 и 3 дивизион Дринског пољског артиљериског пука, крећући се један за другим у топовској колони сеоским путем који изводи на гребен северно од к 418. После тога су њихови шрапнели почели пребацивати гребен и распрскавати се над 17 пешадиским пуком, који је у еволуционом поретку такође наступао ка Средњем Риду, с обе стране с. Сирчијева. Један се, међутим, распрснуо баш над дивизиским штабом, који је био тек дојахао на један ћувик изнад села, те је за моменат унео панику међу особље штаба.

Баш кад је четама на Јежеву почела нестајати муниција, стигао им је у помоћ 1 батаљон њиховог пука са седла између Јежева и Лојзанског Рида. Три чете су се одмах упутиле да поседну десно крило положаја и прихвате отступајућу прихватницу са косе западно од с. Чардаклије и Јанковог Рида. Од четврте чете, пак, једна је половина била послата на крајње лево крило, да својом ватром унеколико одмени тамошње делове док не стигне муниција, док је друга половина била постављена бочно према предњем нагибу Средњег Рида, да одатле бочном ватром дејствује на бугарске трупе којима је српска артиљерија несмотрено пошла у сусрет.

У то време, а то је могло бити око 4.30 часова, 3 дивизион је већ у касу дојурио на додељени положај. Његова је 9 батерија баш скидала оруђа са предњака поред сеоског пута који води за с. Д. Балван, на даљини око 800 метара испред к 418, док је међутим 8-ма већ то била учинила иза једног малог ћувика за око 500 метара десно од 9-те, кад наједном Бугари искрснуше пред њима. Људство из батерија покуша да закачи топове и каре за предњаке, али му то није пошло за руком. Када су Бугари повикали „ура“ и припуцали из пушака, оно је са запрегом и предњацима појурило уназад, после чега су топови и каре, сем два топа 9 батерије који још нису били скинути са предњака, постали плен непријатеља.

Кад је угледао људство и запрегу батерија у бекству, начелник дивизиског штаба, пуковник Драгомир Милојевић, одјурио је са ћувика изнад с. Сирчијева ка 17 пешадиском пуку који се, како му је првобитно било наређено, зауставио позади гребена изнад овог села у уверењу да пред собом има друге пешадиске трупе. Његовом је команданту, потпуковнику Миливоју Момчиловићу, одмах издао наређење да крене напред и поврати изгубљене топове. Тако се пук на брзу руку развио и, са 3 и 4 батаљоном у првом и 1 и 2 батаљоном у другом борбеном реду, избио на гребен, где се на даљини не већој од 100 метара сударио са бугарским стрељачким стројем. Овоме су сад похитале у помоћ резерве које су, губећи време око запле-

њених топова и кара, знатно биле заостале. Но, у том је на левом бугарском крилу настало колебање, свакако од уздужне ватре получете 1 батаљона 4 пука, распоређене на северним падинама Јежева. Охрабрен овим, деснокрилни 4 батаљон 17 пука пође на јуриш, а Бугари се са целокупним својим поретком сјурише до испод топова и кара.

После овог неуспеха 30 бугарског пука, већи део бугарског 10 пука, који је био у блиском додиру са двема четама 2 батаљона српског 4 пука у центру и на левом крилу Јежева, док му се мањи део тек развијао југоисточним и јужним ребром према трима четама 1 батаљона на десном крилу истог положаја, повукао се за непун километар уназад те су тако поменуте две чете најзад одахнуле. Но, најважније је то што је тај неуспех неповољно утицао и на бугарско више командовање, те се оно одједном нашло побуђено да на овом делу фронта, а у циљу да му уздигне пољуљану стабилност, ангажује знатан део својих резерви, првобитно намењених за наношење последњег удара у моменту кад буде сазрело решење битке. Тако су два батаљона 52 пешадиског пука из 3 бригаде, која је била задржана у резерви 8 дивизије на висовима изнад с. Караормана према Јежеву, отишла преко с. Чардаклије на Јанков Рид. Два батаљона 24 пешадиског пука, упућеног као појачање поменутој дивизији из бригаде 3 дивизије, која је као армиска резерва била задржана код с. Габера, била су упућена на с. Д. Балван, с тим да обезбеде Лозенско Брдо северно од овог села.

Међутим, 2 дивизион, који је до прве раскрснице сеоских путева изнад с. Сирчијева и с-з од к 418 био на челу колоне, па застао да пропусти 3-ћи који је добио наређење да убрза темпо, заокренуо је био на север у сирчијевске винограде и, у времену када су Бугари упали међу топове и каре 3 дивизиона, почео је да излази из винограда, идући за вис Копу. Када му се, нешто доцније, на том кретању чело спустило до седла испод Копе, добио је на десном боку даљну ватру једне чете из десне побочнице 30 пешадиског пука. Челна 4 батерија убрзала је сада темпо и одју-

рила ка вису Копи, одакле је својим деснокрилним топом почела да дејствује косо десно на бугарску чету која је наступала ка северној ивици винограда. Следећа, пак, по реду, 5 батерија, повpнула је уназад и отступила у винограде, док је зачелна, 6-та, остала неко време у месту, па се онда повукла до северне ивице винограда, где је скинула топове с предњака и отворила ватру на поменуту бугарску чету, која је од ње била тада удаљена око 600 метара. Али ова неприродна ситуација, у којој је незаштићена артиљерија Дринске дивизије покушала да пружи отпор бугарској пешадији, срећом није дуго трајала. После кратког времена, а свакако одмах после одбацивања 30 пешадиског пука са гребена Средњег Рида, та је бугарска чета отступила отприлике ка к 341 где ће јој се придружити још једна.

Ове су две чете доцније прихватиле борбу са једним ескадроном и митраљеским одељењем Дринског дивизиског коњичког пука, упућеним са равнице иза с. Д. Трогераца са задатком да успоставе везу између пешадије у рејону Средњег Рида и Моравског дивизиског коњичког пука, који је опет добио наређење да поседне југозападно падину Кијевог Брда, фронтом према с. Д. Балвану. Та је борба трајала до 7 часова изјутра, када су ескадрон и митраљеско одељење били принуђени на повлачење. Чете су тада пошле за њима, али су, дохваћене косом ватром митраљеског одељења Моравског дивизиског коњичког пука, промениле фронт и упутиле се ка положају овог пука. Око 7.30 пресрела их је на том правцу ватра целе армиске коњице, пошто се до тог времена на положају Моравског већ груписао и Дрински дивизиски коњички пук.

Бугарски 30 пешадиски пук је, међутим, остао испод топова и кара 8 и 9 батерије све док се 5 и 6 батерија нису поставиле за дејство, прва на гребену Средњег Рида јужно од к 418, иза 3 и 4 батаљона 17 пешадиског пука, а друга у виноградима северно од ове коте, што ће рећи, за нешто устрану од борбеног распореда означених батаљона, где је осигурање вршила једна чета левокрилног 1 батаљона из пуковског дру-

гог борбеног реда, истакнута унапред испред ње. Када су га тако обасуле ватром ове две батерије, он се још више повукао уназад, па је између 9 и 9.30, до ког времена су два батаљона 52 пука посела Јанков Рид са његове леве, а два батаљона 24 пука заузела Лозенско Брдо са његове десне стране, продужио да се повлачи ка с. Д. Балвану, где ће му се придружити и чете које су дејствовале у правцу армиске коњице. Најзад се око 10 часова пребацио натраг преко Брегалнице, али тек пошто су то учиниле придате му батерије.

Отада је, дакле, фронт Бугара према Јежеву и Средњем Риду, полазећи од јужног и југоисточног ребра Јежева на којима је било остало лево крило њиховог 10 пука, водио право ка Јанковом Риду и даље његовим гребеном до Брегалнице, па онда левом обалом ове реке до више с. Д. Балвана, и потом, прелазећи на њену десну обалу, до Лозенског Брда закључно. Што је, пак, најинтересантније, са њим су у ватреном додиру били само 1 батаљон 4 пука на десном крилу Јежева и чета 2 батаљона истог пука која се, приспевши са претстража, развила десно од њега. Иначе, на фронту двеју чета 2 батаљона 4 пука у центру и на левом крилу тога положаја, према којима су се непријатељске трупе опет повукле нешто уназад, као и на фронту 17 пука, који се само био помакао до испред оруђа 8 и 9 батерије на предњем нагибу Средњег Рида, тога додира није било. Управо, он је био одржаван искључиво артиљериском ватром српских батерија на Средњем Риду и бугарских на положајима леве обале Брегалнице, иза с. Д. Балвана и Караормана.

Оволика неактивност на страни Срба, после свега онога што се догодило на Средњем Риду, Бугарима је била добродошла те су, увидевши напослетку да се на овом месту немају чега плашити, почели поступно напуштати дотадашњи свој резервисани став и припремати удар на другој страни са преосталим резервама, рачунајући ту неангажоване батерије и један батаљон 52-ог, два батаљона 24-ог и три батаљона 51 пешадиског пука. У том је циљу једна брдска бате-

рија, између 10.30 и 11 часова, прешла преко штипског моста и отишла да поседне ватрене положаје испод јужног ребра Јежева за тучење седла и Лојзанског Рида. После ње су се на мосту појавиле најпре једна, а потом још две пољске батерије, које су отишле кочанским друмом, с тим да се поставе за дејство: прва на коси з. од с. Чардаклије, где је раније била десно-крилна прихватница 2 батаљона 4 пука, а остале на Јанковом Риду, одакле ће ставити под ватру Јежево. Доцније су преко моста наишле још две или три пољске батерије, које су се пред подне поставиле десно и лево од друма Штип—Велес, отприлике у висини Црвене Чуке. После овога одмах су почеле да дејствују више у правцу десног крила Јежева, а мање у правцу седла. Најзад су око 13 часова почели прелазити преко моста означених шест батаљона, од којих су се прва два одмах упутила просторијом североисточно од друма Штип—Велес ка десном крилу Јежева, а остали просторијом југозападно од друма ка седлу.

3. **Борбе у средњем и доњем току Злетовске Реке**

(Скица бр. 5)

I

Око 3 часа изјутра, 30 јуна у логору Дунавског дивизиског коњичког пука, код такозване Лесновске карауле у котлини источно од с. Добрева, настала је велика живост. Пук је, по одобрењу од претходне вечери команданта Моравске дивизије II позива, да не мора чекати смену, отпочео да се спрема за одлазак на Страцин, на велико задовољство својих војника који су једва дочекали да, после дуготрајне службе на претстражи, једном и они оду у резерву. Али, на њихово велико изненађење испало је друкчије. Командант пука, потпуковник Никола Цоловић, добио је ускоро извештај да су Бугари напали његова стражарска одељења, па је без предомишљања донео одлуку да се не користи поменутим одобрењем, које му је лакомислено било дато, већ да одмах крене у сусрет

непријатељу. Да није то учинио, његов би део фронта остао потпуно оголићен.

Отприлике око 4 часа, пук је у касу пошао ка Злетовској Реци. Успут су му стигли прецизнији извештаји о нападу Бугара, после чега су његова два ескадрона одјурила на вис Караменик, изнад с. Ратавице и к 624, западно од Злетова. А што се тиче трећег ескадрона и митраљеског одељења, они су се мало после помакли до с. Древена, да би се нашли ближе десном крилу 2 батаљона 2 пешадиског пука (мајора Мирослава Пилетића) који је на положају испред самог Манастира и с. Леснова већ био одбио напад Бугара.

На фронт коњичког пука и овог батаљона наишла је била самостална бригада бугарске 4 дивизије, подељена у две колоне. Лева, која је у свом саставу имала три батаљона 31 пешадиског пука, упућена је ка Корији и Кали, док је десна, коју су чинила три батаљона 8 пешадиског пука и за којом је као бригадна резерва наступао четврти батаљон истога пука, имала задатак да обухватним дејством преко с. Леснова и висова источно од с. Добрева олакша левој колони освајање положаја на Корији и Кали. Пошто је прошла несметано кроз Злетово, где се завршавало лево крило стражарског низа Дунавског дивизиског коњичког пука, десна колона је скренула полудесно и продужила узбрдо ка Манастиру и с. Леснову, односно ка положају 2 батаљона 2 пешадиског пука. При избијању на брисани простор испред ровова 2 батаљона, који је по дубини износио 500—600 метара, била је дочекана јаком унакрсном ватром овог батаљона која јој је, пошто се затекла у густим колонама по принципима ноћног напада, одмах нанела велике губитке. После кратког колебања она је ипак продужила да напредује, па је делимично доспела и до јуришног отстојања, где ју је батаљон дочекао бомбама, после чега је одмах окренула леђа и сјурила се наниже. Међутим, када су са Караменика припуцала стражарска одељења Дунавског дивизиског коњичког пука, лева колона која је нападала на овај положај, отпочела је да се развија за борбу, ширећи се удесно ка Злетову,

да би добила фронт, и према к 624. Даље њено наступање било је тако споро да је у моменту пристизања два ескадрона Дунавског коњичког пука на Карамеоник и поменуту коту њен први борбени ред још био у долини Злетовске Реке.

Око 6 сати изјутра отпочела је дејствовати бугарска артиљерија са положаја на левој обали Злетовске Реке. Уздајући се у ефекат њене ватре, десна колона је опет налетела на положај код с. Леснова, а и лева је пошла слободније напред. Десна је и по други пут била одбијена, после чега је у камењару на доњој ивици брисаног простора оставила свега један батаљон, а са осталима се коначно повукла ка Злетову. Лева колона је, међутим, успела тек око 7 часова да потисне ескадроне Дунавског коњичког пука, те су се ови повукли ка к 726, западно од с. Древена, односно ка предњем положају Корије, где су им се придружили трећи ескадрон и један вод коњичког митраљеског одељења, док се други вод попео на положај деснокрилне чете 2 батаљона 2 пешадиског пука. Од тог је момента код леве колоне опет настало затишје које је било исувише дуго да би се могло мотивисати искључиво чекањем на долазак артиљерије. По свему изгледа да се она плашила за свој десни бок због неуспеха десне колоне.

На тај начин је уз Дунавски дивизиски коњички пук, у борби на доњем току Злетовске Реке ангажован, од трупа Моравске дивизије II позива, само 2 батаљон 2 пешадиског пука, који је својим згодним положајем и јуначким држањем успео да укочи нападни елан читаве једне бригаде. Остале трупе ове дивизије, коју су догађаји затекли у недовршеном распореду, маневровале су у позадини, изводећи разноврсне задатке, скопчане са несразмерном величином дивизиског фронта и условљене неизвесном ситуацијом и овде, и на дивизиском левом крилу, што ће рећи, код 3 пешадиског пука и на фронту суседне Шумадиске дивизије I позива. Три чете 1 батаљона 2 пешадиског пука и 3 брдска батерија биле су тога дана рано изјутра помакнуте са Печенице, односно са превоја између Поникве и Буковца, ка Којнаровском Брегу,

да би се нашле ближе нападнутом 2 батаљону. Но, по подне су биле пребачене на положај између с Добрева с једне, и Иљиног Крста и с. Леснова, с друге стране, да би 2 батаљону заштитиле бок и позадину, ако би непријатељ, што је на сваки начин требало очекивати, успео да одбаци коњицу са к 726. 1 пешадиски пук, намењен по првој замисли да образује дивизиску резерву код с. Мушкова, најпре се растурио по батаљонима, па се опет почео прикупљати, али не код именованог села, већ ка линији Чакалиште—Поникве према Кали и Корији (к 726), у правцу којих се већ увелико испољио непријатељев напад. Његов је, дакле, 1 батаљон истог дана рано изјутра посео Чакалиште ради везе са трупама Шумадиске дивизије I позива на Црном Врху, док је 4 батаљон задржан на к 1024, односно на самом савијутку косе која везује Чакалиште са Поникском, где је имао да послужи као резерва за 1 батаљон свога пука на Чакалишту и 4 батаљона 2 пука на Поникви. А што се тиче 2 и 3 батаљона и митраљеског одељења, они су извршили првобитно пројектовани марш за њихов пук гребеном преко Поникве и Буковца до с. Мушкова, па су око подне оданде кренули натраг истим путем. Најзад су се од Моравског пољског артиљериског дивизиона, 1 и 3 батерија распоределе на Чакалишту, док је 2-га узалудно покушавала да се попне на Поникву.

II

Од бугарске 7 дивизије су око 3 часа изјутра предузеле напад преко Злетовске Реке и Брегалнице обе крилне колоне, док се, међутим, средња, која је требала да наступа преко с. Лепопелаца, уздржала овог пута од напада. Она је свакако чекала да јој десна, одмицањем у правцу с. Дренека и лева, заузимањем што више терена у углу између Злетовске Реке и Брегалнице, претходно осигурају бокове.

Десна колона, коју су чинили 26 пешадиски пук и три пољске и једна брдска батерија, потисла је мртве страже и прихватнице деснокрилног 1 батаљона 19 пе-

шадиског пука десно и лево од с. Бучишта, између Белошице и речице која протиче кроз с. Стрмош, после чега се једним својим делом одлучно упутила ка положају код с. Дренека. Овим је нагнала на повлачење и претстражне делове суседних батаљона, премда ови нису били директно нападнути. Мртве страже левокрилног 1 батаљона 5 пешадиског пука, које су осматрале Злетовску Реку од ушћа Белошице до близу с. Пишице, повукле су се ка својој прихватници на највишем ћувику Калишта више с. Гојранаца. Мртве страже левокрилног 2 батаљона 19 пука, које су осматрале Злетовску Реку од речице која протиче кроз Стрмош до с. Ратавице, такође су се одмакле од ње. Потом су се заједно са својим прихватницама почеле под јаком артиљериском ватром, коју су добиле са положаја с оне стране Злетовске Реке, повијати постепно својим левим крилом ка потпорници на Озрену.

Брдска батерија, која је пратила пешадију ове бугарске колоне, променила је у току наступања неколико положаја, са којих је гађала час отступајуће претстражне делове 1 батаљона 19 пука ка с. Дренеку, час опет левокрилну прихватницу 1 батаљона 5 пука на Калишту и истакнути вод 2 батаљона из истог пука на к 625 између с. Пестришина и Трола. Њеном је ватром био захваћен и Шумадиски дивизиски коњички пук на положају код с. Пестришина, због чега је око 6 часова изјутра журно отступио ка Алачуги. Под утицајем њене ватре су, најзад, и прикупљени делови 1 батаљона 19 пешадиског пука на дренечком положају, и не сачекавши пешадиски напад, већ око 7 часова изјутра напустили тај положај и повукли се на задњу, његову нижу косу наспрам Костомара, иза које су се после искупили и остали његови делови. Два батаљона бугарског 26 пешадиског пука, која су била упућена у гоњење, док су друга два била заостала на коси изнад с. Лезова, постигла су, према томе, доста рано оно ради чега је њихова колона била упућена овим правцем. Они су уједно овим задобили ослону тачку, под чијом су се заштитом доцније згодно поставиле батерије њихове колоне за гађање српских трупа с оне стране Белошице од Калишта до иза

с. Кукова: две пољске на југоисточном делу Лезовског Рида изнад с. Лезова; једна пољска на к 546 источно од с. Зарбинаца, и поменута брдска испод тт 707 на Костомару, који је чинио саставни део освојеног дренечког положаја.

Левокрилни 2 батаљон 19 пешадиског пука, неузнемираван од Бугара, остао је све до 13 часова на Озрену, па је тек онда отпочео да се поступно повлачи ка Горуну. Деснокрилни 1 батаљон, пак, остао је на поменутој ниској коси и иза ње до 15 часова, када је почео да се једном по једном четом, користећи једну плитку јаругу, пребацује ка положају на јужном делу Арбичишта, северно од Шениковског Рида и западно од с. Д. Стубола. Иза њих су батерије Шумадиског пољског артиљериског пука, којима је на домаку био изгубљени дренечки положај, већ увелико стајале спремне за дејство, и то: 1-ва на ћувику између Грамаде и Арбичишта, 3-ћа на Арбичишту, 7-ма и 9-та на крајњем левом крилу овог положаја ј-з од с. Г. Стубола и 8-ма одмах испод Црвеног Рида, с-и од с. Г. Стубола. Али сем 8-ме, која је ради реперисања предтерена уз хаубичку избацивала, с времена на време, покоји метак, ниједна није дејствовала, јер су се Бугари на освојеном положају добро чували да не изазову њихову ватру истицањем згодних мета за гађање. А што се тиче 3 и 4 батаљона 19 пешадиског пука на Црвеном Риду и Црном Врху, код њих се између 16 и 17 часова догодила ова промена: две чете 3-ег сишле су са Црвеног Рида да утврде његово југоисточно подножје ради евентуалног прихватања 1-ог и 2-ог, ако би Бугари којим случајем нагрнули недовољно осигураном просторијом у рејону Моравске дивизије II позива.

Лева колона, коју су сачињавала два батаљона 22 пешадиског пука са једном пољском батеријом, прешла је Злетовску Реку и Брегалницу код с. Улараца и Крупишта. Па, пошто је потисла мртве страже деснокрилног 1 батаљона 5 пешадиског пука, заметнула је борбу са његове три прихватнице на положајима Петрина Чука—Гранчирица. Ове су јој три чете најпре пружиле енергичан отпор и потом се, између

7.30 и 8 часова изјутра, повукле ка главном положају њиховог пука — Шаренковцу и његовом делу код карауле испред с. Г. Трогераца. Пошто је овим била угрожена на свом десном боку и деснокрилна чета у претстражном распореду левокрилног 2 батаљона, она је, премда још није била директно нападнута, морала сада напустити свој прихватнички положај код с. Пишице и повући се у пуковску резерву.

По избијању на линију Петрина Чука—Гранчирица, колона је застала у очекивању да јој priђе батерија, али понајвише стога да би је у даљем нападу потпомогле друге трупе здесна. По јачини отпора на овим предњим положајима увидело се, дакле, да је њена снага била недовољна и за освајање главног положаја, који ће свакако бити још отсудније брањен. Значи, искрсла је потреба да је у продужењу њеног десног крила потпомогну свеже трупе из дивизиске резерве, која је била задржана код с. Врбице, за средњом колоном.

Средња колона, коју су чинили 23 пешадиски пук, три пољске и једна брдска батерија, још увек је чекала свој ред код с. Лепопелаца, али само с том разликом што су јој се предњи делови налазили у равници на десној обали Злетовске Реке између с. Лезова и Гујиноваца, куда су били пребачени знатно доцније од повлачења мртвих стража на левом крилу 1 батаљона 5 пука са тог отсека. Њој је, дакле, много сметао српски отпор на трогерачким висовима на њеном левом боку. Мимо тих импозантних висова, за чије су се освајање трупе, упућене у правцу њих са југоистока, осетиле немоћним, она није смела проћи док они не буду и са североистока нападнути довољно јаком снагом коју је могла дати само дивизиска резерва.

Поменута резерва, која је у свом саставу имала два батаљона 14-ог и два батаљона 22 пешадиског пука са две пољске батерије, и која је кренула накнадно из с. Врбице, стигла је око 9 часова на Злетовску Реку лево од средње колоне, па, пошто се прикупила у тамошњим јаругама, отпочела је да се развија у два правца. Два батаљона 14 пука, за којима ће после поћи и једна батерија, пошто су прешла реку између с. Гу-

јиноваца и Пишице, упутила су се трогерачким висовима, које су имала да нападну у садејству са левом колоном, чија је батерија већ била почела својим шрапнелима да обасипа врх Шаренковца и његов део код карауле. Два батаљона 22 пука, за којима ће доцније кренути друга батерија, пошто су прегазила Злетовску Реку између с. Гујиноваца и утока Белошице, упутила су се ка највишем ћувику Калишта. Прва два су наступала одлучно, а друга два тако лагано, као да су имала задатак само да привежу српске слабе трупе према себи, док не буду освојени висови око с. Г. Трогераца, чиме би био условљен и пад Калишта, па да после поново образују дивизиску резерву.

Упоредо са батаљонима 22 пука пошла је и средња колона. Њени су, пак, батаљони и батерије пошли уз Белошицу, па су код с. Лезова скренули ка к 625 између с. Пестришина и Трола.

III

До тог времена се бугарски напад оцртавао само у углу између Злетовске Реке и Брегалнице, због чега се и командант 5 пешадиског пука, пуковник Алекса Радовановић, забавио искључиво организовањем одбране на Шаренковцу и његовом јужном делу на коме се налазила трогерачка караула. Поред једне чете из потпорнице свог 1 батаљона која се затекла као стална посада у подигнутом утврђењу на врху Шаренковца (тт 680), он је овде накнадно распоредио 4 батаљон из пуковске резерве. А кад се 3-ћи повукао са предтерена и измешао са 4 батаљоном, вратио је у пуковску резерву по две чете из оба батаљона, тако да је на положају остало свега пет чета. Сада, пак, кад је приметио обухватни маневар Бугара из околине с. Лепопелаца ка трогерачким висовима и Калишту, повучене чете двају батаљона означених за пуковску резерву ставио је под команду команданта 1 батаљона, с тим да их, поред своје левокрилне потпорничке чете, употреби на предњој ивици косе с-з од Шаренковца. А потом, кад је најзад јасно уочио и обилазни маневар Бугара од с. Лепопелаца преко с. Лезова ка к 625 изме-

ђу с. Пестришина и Трола, са три чете 2-ог и једном четом 1 батаљона, и то оном која се пре кратког времена повукла са прихватног положаја код с. Пишице, похитао је да обезбеди Рујан (к 701), који је за посаду имао само једну чету 2 батаљона, без деташованог вода на поменутој коти.

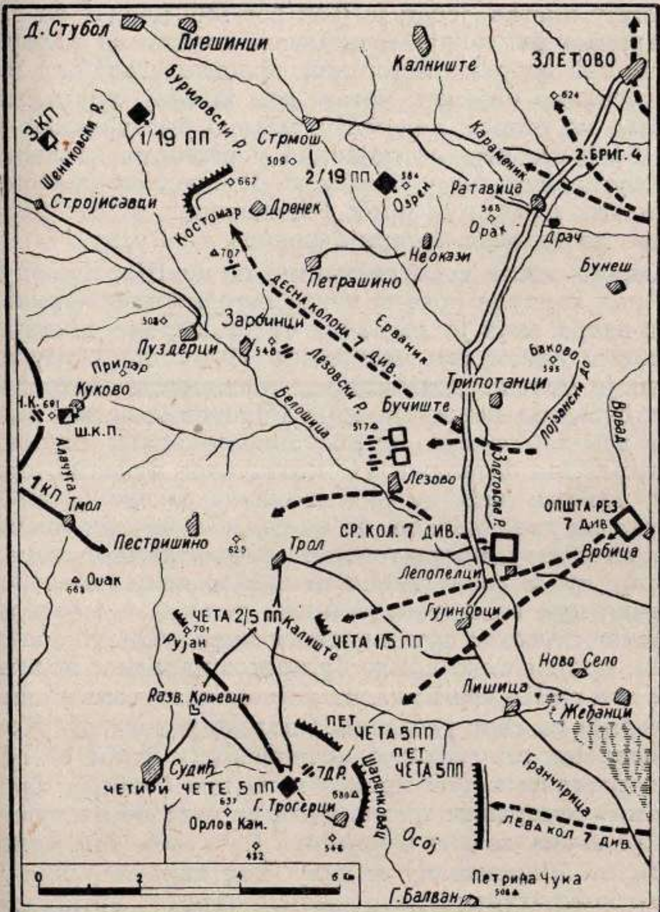

Скица бр. 5 — Наступање Бугара преко доњег тока Злетовске Реке: ситуација 30 јуна између 9 и 10 часова

Под својом командом он је имао и 7 батерију Дринског пољског артиљериског пука. Она се поставила на коси с-з од Шаренковца, и одатле је дејствовала на два батаљона бугарског 14 пешадиског пука из доскорашње дивизиске резерве који су се били упутили ка тој коси и Шаренковцу просторијом између с. Гујиноваца и Пишице. Када су се ови заклонили у подножју висова, један је њен вод био послат ка с. Г. Трогерцима да, гађајући низ увалу десно од карауле, потпомогне одбрану и тог дела фронта. Овај вод није тамо испалио ниједан метак, док је онај други, који је остао на старом положају, ускоро био ућуткан ватром батерије која се појавила у равници, за леђима ових бугарских двају батаљона. Импресиониран овим, командант пука, пуковник Радовановић, издао је наређење да се цела батерија рокира ка Рујну.

Одмах после тога, ситуација се на Шаренковцу и делу код карауле почела нагло погоршавати. Артиљериска ватра, која је долазила са две стране, постајала је сваким часом све несноснија. Тамошњим трупама уједно је почела досађивати и пешадиска ватра, јер им се бугарска пешадија, која је дотле била ван пушчаног домета, почела лагано приближавати широким фронтом. Два батаљона 14 пешадиског пука из дивизиске резерве већ су се поравнала са два батаљона 22 пука из леве колоне, те су сад сва четири приступила извођењу пројектованог концентричног напада. У борбу су се сада умешали и Моравски дивизиски коњички пук из састава армиске коњице и 4 батерија Дринског пољског артиљериског пука, гађајући косом ватром крајње лево крило бугарског нападног поретка, и то: пук са Кијева Брда, на који се ради тога и попео, а батерија са свог јутрошњег положаја на вису Копи. Благодарећи тој њиховој интервенцији, чији се ефекат посредним путем пренео и на цео борбени фронт дотичних бугарских трупа, даље се њихово наступање вршило веома лагано и опрезно. При свем том, српска посада на Шаренковцу и делу код карауле, који су својом конфигурацијом нудили бугарској артиљерији згодну мету за гађање, најзад се под силном артиљериском ватром отпочела колебати. Тако је настало по-

влачење, појединачно и у мањим групама, најпре мало помало, па после сви више и више, те су се пред подне од пет чета тамо задржали само њихови остаци са јуначким командантом 3 батаљона, потпуковником Костом Ценићем. Већ је изгледало да ће ти положаји ускоро бити изгубљени, а то је и дало повода команданту армиске коњице да скине Моравски дивизиски коњички пук са Кијева Брда. Али на срећу, трупе Моравске дивизије I позива које су овамо хитале из армиске резерве, већ су биле близу.

Таква је, дакле, била ситуација на десном крилу отскора проширене улево, ка Рујну, главне одбранбене линије 5 пешадиског пука. На левом, пак, крилу ове линије око Рујна и још више улево, што ће рећи, у захвату српске Коњичке дивизије која је већ узела на себе да попуни постојећу празнину између левог крила III и десног крила I армије, догађаји су се развијали овако:

Командант Коњичке дивизије која је осванула у с. Барбареву, кнез Арсен, чим је око 6 часова изјутра спазио распрскавање бугарских шрапнела над с. Дренеком, наредио је да се пукови спреме за покрет. Мало после, око 6.30, одаслао је у том правцу 3 коњички пук да помогне нападнутим трупама Шумадиске дивизије I позива, после чега је овај избио на Шениковски Рид и тамо остао до после подне, када је, без једног ескадрона остављеног код с. Стројисоваца, био враћен у састав своје дивизије код с. Кукова. А што се тиче осталих јединица из ове дивизије, оне су око 7 часова кренуле правцем преко Челебинског Трла и Камените Струге у помоћ нападнутом левом крилу Дринске дивизије I позива. 1 коњички пук, који је са 1 коњичком батеријом био у претходници, отпочео је око 8.30 пристизати на к 691 изнад с. Кукова. После извесног времена продужио је кретање за с. Тмол, обилазећи Алачугу да би избегао бочну артиљериску ватру, али без батерије која је убрзо била враћена на поменуту коту да се тамо припреми за дејство. По изласку из Тмола, а то је било око 10 часова, сјахао је за борбу пешке на уској косици испред виса Оџака (тт 668), фронтом према с. Пестришину и к 625 између овог села и с. Тро-

ла, на којој су истакнути вод 2 батаљона 5 пешадиског пука напали тада предњи делови бугарског 13 пешадиског пука од с. Лезова. 2 коњичка бригада, која је са 2 коњичком батеријом маршовала у главнини, зауставила се на пристојној даљини. А затим је њен 2 пук, заједно са Шумадиским дивизиским коњичким пуком, који се због артиљериске ватре повукао са Алзчуге, предузео осигуравање 1 коњичке батерије и левог бока и позадине 1 коњичког пука према с. Дренеку, маневрујући по гребену: он северно, а овај други јужно од с. Кукова. 4 пук је тада са 2 коњичком батеријом био задржан на Челебинском Трлу због нејасне ситуације на правцу Шумадиске дивизије I позива.

Око 10.30 часова је бугарски 13 пешадиски пук избио на к 625, где га је почела гађати 1 коњичка батерија са к 691. Ову су, пак, узеле под ватру бугарске батерије са Костомара и к 546 изнад с. Зарбинаца с оне стране Белошице, тако да су је после кратког времена принудиле да обустави ватру и повуче се нешто уназад, да би се могла понети само са оном на Костомару. После тога, тај бугарски пук ипак није продужио у правцу додељеног му првобитног циља, него је окренуо свој фронт према левом крилу 5 пешадиског пука на Рујну, где је сада, по доласку појачања са трогерачких висова, било пет чета. Управо, три батаљона су се развила према Рујну и, између 11.30 и 12 часова, док су се још увек распрскавали бугарски шрапнели над истакнутом четом 5 пука на највишем ћувику Калишта, отпочела су наступати тим новим правцем, потпомогнути ватром својих батерија, које су дејствовале: једна са заузете к 625, а остале из равнице сев. од с. Трола, док је четврти батаљон, ради осигуравања десног бока осталих према српској коњици код с. Кукова и Тмола, био упућен на ћувик с-з од с. Пестришина, који је под именом „к 550“ постао чувен због крвавих борби које су се сутрадан на њему одиграле. Избијајући на њега, тај је батаљон изазвао: у подне ватру митраљеског одељења 1 коњичког пука са косице испред Оџака, а у 12.30 рокирање двеју чета 5 пука са Рујна улево ка овом коњичког пуку.

На Рујну је по жељи команданта 5 пука требало да се постави 7 батерија Дринског пољског артиљеског пука, која је сада, у пратњи једне чете 4 батаљона, пристизала из околине с. Г. Трогераца. Али је већ било доцкан, јер је једини нагиб којим би се она могла попети већ увелико био тучен бугарском артиљериском ватром. Уосталом, на том шиљастом положају њој и није било места, него би боље било да је покушала дејствовати са широког седла између Рујна и трогерачких висова. Али ни ту није било за њу погодног положаја за дејство, услед чега јој је командант пука, да би је само скинуо с врата, издао наређење да се повуче у с. Судић. Одатле је после заобилазним путем преко с. Буриловаца и Мечкујеваца отишла, стално праћена поменутом четом, ка с. Тмолу и положају 1 коњичког пука, те да тамо, верујући да ће бити изван домашаја бугарске артиљериске ватре, окуша срећу.

4. **Борбе у горњем току Злетовске Реке и на Осоговским Планинама**

(Скица бр. 6)

Усамљени 2 батаљон 3 пешадиског пука II позива на Банковом Чукару био је нападнут обухватно: са Курмине и из с. Емирице. После жестоке неравне борбе, у коју се од самог почетка умешала бугарска артиљерија са к 1472 између с. Поникве и с. Лопена, он је најзад између 5 и 6 часова изјутра био сјурен у Злетовску Реку, одакле је после продужио отступање кроз с. Дренак, трпећи ватру једне бугарске батерије која је дотле већ била изашла на освојени положај. Бугарских шест ополченских батаљона, колико је оперисало овим правцем са задатком да се преко Банковог Чукара дохвате Чатал Чесме у позадини српских истакнутих трупа у рејону Цар Врха, пошто су се прикупили и уредили, поново су се ставили у покрет. Један је батаљон отишао полулево, да поседне северозападне падине Вакафа (к 1455) према истоименој коси с оне стране Злетовске Реке, ради заштите левог бока

осталих, док су се три упутила за отступајућим 2 батаљоном. Два батаљона су скренула полудесно преко к 1166 у долини Злетовске Реке ка десном боку 2 батаљона 8 пешадиског пука, односно ка к 1582, једном маркантном ћувику, званом Главица, у продужењу Дервишице.

Батаљони, одређени да гоне 2 батаљон, пошто су прешли Злетовску Реку, зауставили су се у с. Дренку и у подножју Орловог Камена, на коме се сада налазила једна чета 4 батаљона, пребачена овамо са Костадинице. Батаљони, пак, упућени у правцу десног бока 2 батаљона 8 пешадиског пука, напали су Главицу (к 1582) која је била поседнута: раније са једним, по паду Банковог Чукара са три, а сада са шест водова и једним митраљезом. Због њеног јајастог облика, они су се привукли непримећени до на 20 метара испред тамошњих српских ровова, када су јаком ватром са овако мале даљине одмах принудили тамошње бочно осигурање да се повуче за око 100 до 200 метара уназад. После тога је опет настала огорчена борба уз учешће бугарске батерије са Банковог Чукара, која је и овамо управљала своју ватру, и још једне, која се отскора појавила на гребену Курмине.

Око 15 часова, чета 4 батаљона 3 пешадиског пука, која је послужила за прихват потученом 2 батаљону, била је одбачена са Орловог Камена, после чега су Бугари покуљали на овај положај. Ту су били дочекани ватром, отскора приспелих са Костадинице и распоређених у подножју Бурилове Чуке, осталих трију чета истога батаљона. Под утицајем те, а и бочне ватре српских брдских батерија са Костадинице, они су се овде поколебали, па се онда вратили натраг у подножје, не испунивши задатак — освајање Чатал Чесме. А што се тиче бочног осигурања 2 батаљона 8 пешадиског пука, које је временом било ојачано још једним водом, оно је, отприлике у времену када су се на показани начин ломила копља на Орловом Камену, било одбачено у шумовиту јаругу између Главице (к 1582) и северног огранка Дервишице који се спушта ка Злетовској Реци спрам Чатал Чесме. За 8 пешадиски пук веома осетљива Чатал Чесма, била је, према томе, спа-

сена, али је десно крило његовог 2 батаљона сада било обухваћено.

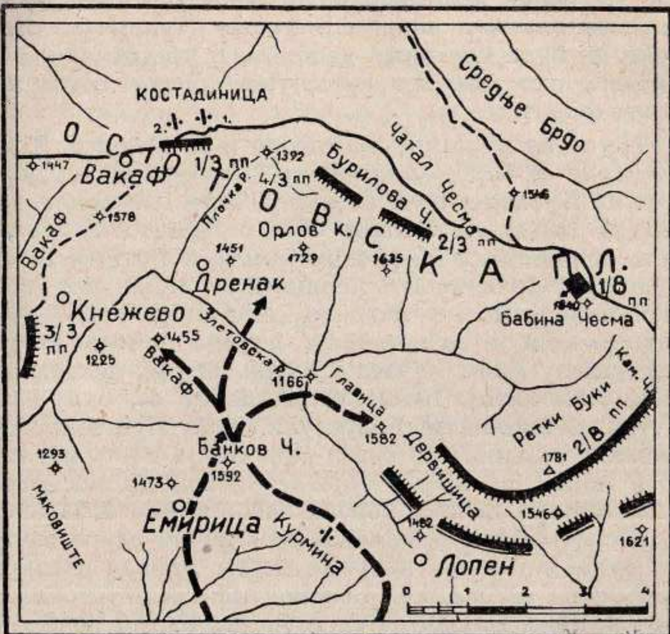

Скица бр. 6 — Наступање Бугара преко горњег тока Злетовске Реке: ситуација 30 јуна по подне

Овако ангажованих шест батаљона, за којима је око 10 часова отпочела по деловима да се пребацује гребеном Курмине ка Банковом Чукару општа резерва од четири батаљона, претстављали су отсудно нападно крило Македонско-једренског ополчења, за разлику од демонстративног, коме је опет припадало пет до шест батаљона. Ово друго, тј. демонстративно крило, било је распоређено на падинама с-з од с. Лопена испред Курмине према Дервишици, и попречке на трима дугачким косама, које су се одвајале од Дервишице, Камените Чесме и Цар Врха и протезале међу дубоким и шумовитим урвинама изворних кракова Велике Реке и ка усамљеном маркантном вису, званом

Китка. Задатак му је био да штити десни бок и позадину крила које је вршило отсудни напад и опште резерве за време док предузети дубок и веома ризичан обилазни маневар преко Банковог Чукара ка Чатал Чесми не буде крунисан успехом, и уједно да олакша извођење тог маневра, везујући српске трупе пред својим фронтом.

Трупе на узвишицама десно и лево од с. Лопена заметнуле су борбу у тренутку када су испред Дервишице ка Курмини почели дефиловати батаљони, одређени за напад на Банков Чукар. Пошто су се примакле Дервишици на десном крилу и Ретким Букима у центру 2 батаљона 8 пешадиског пука, оне су се ограничиле само на ватрено дејство уз помоћ једне батерије која је за њиховим леђима почела дејствовати између 3.30 и 4 часа изјутра. Трупе, пак, на коси према Каменитој Чесми отпочеле су се, око 4 часа изјутра, мешкољити отварајући слабу пушчану ватру са велике даљине. Из овога се доцније поступно изродио и напад, за време чијег су извођења доспеле до на 200 метара испред ровова левог крила 2 батаљона. Но, после извесног времена, због бочне ватре са Ретких Бука, оне су се повукле нешто уназад и сакриле у шуми, па се око 3.30 поново примакле и обновиле борбу ватром. Најзад су се трупе са Китке почеле око 8 часова изјутра, праћене једном брдском батеријом, примицати Цар Врху, али су на пристојној даљини биле задржане ватром предњих делова 3 батаљона 8 пешадиског пука и једног вода 5 брдске батерије, изведеног на положај одмах десно од тт 2085. То исто су поновиле и у 18 часова, само с том разликом што их је сада потпомагала и једна брдска батерија са западне падине Рујена. Но, ни тај покушај није боље прошао, јер га је осујетила својом ватром 4 батерија Дунавског пољског артиљериског пука, која је овамо стигла око 16 часова са Св. Воде заједно са 4 батаљоном 9 пешадиског пука, који је био рокиран од Криве Паланке и по доласку распоређен на седлу између Цар Врха (тт 2085) и к 2051.

Сви ти демонстративни напади, који су предузимани у разно време и независно један од другог, нису

тим српским командантима много сметали у осигуравању њиховог десног бока који им је био угрожен непријатељским нападом са Банковог Чукара. Например, командант 8 пешадиског пука, пуковник Душан Стефановић, кад је сазнао да је усамљени Банков Чукар пао непријатељу у руке, послао је команданту свог 2 батаљона као појачање један вод 5 брдске батерије и две чете 1 батаљона из своје одредске резерве. А кад је био извештен да је посада на Главици (к 1582) запала у тежак положај, упутио му је и други вод из исте брдске батерије са двема четама 4 батаљона. Благодарећи тим појачањима, командант 2 батаљона, потпуковник Никола Пејчић, имао је могућност и да чврсто држи свој несразмерно широк фронт, и да постепено ојачава своју посаду на Главици док, пред пад ове, није достигла јачину од седам водова и једног митраљеза. Сем тога, он је успео, колико му је мали домет српских брдских топова допуштао, и да артиљериском ватром туче и бугарску пешадију у подножју Орловог Камена, не дајући јој да се рашири удесно и дохвати косе која из долине Злетовске Реке директно изводи на Чатал Чесму. Благодарећи тим појачањима, он је најзад и могао, по губитку Главице, да своје поколебано крајње десно крило задржи помоћу свежа три вода и једног митраљеза на северном огранку Дервишице и осигура од дубљих обухватних и обилазних покушаја непријатељевих. Ово је учињено са наслоном на заостале две чете 1 батаљона у одредској резерви, које су, за сваки случај и као леђна заштита осталим трупама на Цар Врху, поселе Бабину Чесму.

Командант Моравске дивизије II позива, међутим, чим је био извештен о паду Банковог Чукара, предложио је Штабу I армије да се 7 пешадиски пук, који је, истог дана у 5 часова, изјутра, заједно са 4 брдском и 1 батеријом Дунавског пољског артиљериског пука, одмаршовао из Кратова и Нежилова за Страцин, врати натраг, те да потпомогне 3 пуку у преотимању овог изгубљеног положаја, што је одмах било и усвојено. Ове су јединице биле, према томе, заустављене код с. Талашманаца са наређењем да се 7 пук и пољска батерија ставе на расположење команданту Моравске

дивизије II позива за наведену сврху, а да се брдска батерија пошаље на Цар Врх. Но, убрзо је уследила измена — да брдска батерија остане код пука, а пољска да оде на Цар Врх.

7 пешадиски пук је, са 4 брдском батеријом, кренуо после тога преко с. Кратова и Нежилова ка Костадиници, на којој се налазила резерва 3 пука са 1 и 2 брдском батеријом. Пољска батерија, пак, добила је у путу накнадно наређење да дође код Криве Паланке, а уместо ње је на Цар Врх била упућена са положаја испред ове вароши, заједно са 4 батаљоном 9 пешадиског пука, 4 батерија Дунавског пољског артиљериског пука.

5. Борбе на Кривој Лакавици, планини Серти и Вардару

(Скица бр. 7)

I

Када су се пред четом 15 пешадиског пука II позива у с. Лесковици и њеним деташованим водом у с. Согрлу, чија су стражарска одељења у долини Криве Лакавице била уништена, изненадно појавили Бугари, ови су прво прснули узбрдо. Потом су, пропустивши да упале гужве сена које су биле спремљене на гребену планине Серте, за давање узбуне, одјурили низ јаруге ка Орла Бајиру. Побочница 1 бригаде бугарске 2 дивизије од два батаљона 9 пешадиског пука, упућена овуда, избила је, после тога, без сметње на планински превој изнад с. Лесковице и вис Голошац (тт 895) с-з од овог села.

Посада положаја Чанак Тепе на гребену Серте изнад с. Пиперова и Гарвана, од једне чете 15 пука, једног ескадрона и митраљеског одељења Тимочког дивизиског коњичког дивизиона II позива, алармирана пуцњавом која је кратко трајала код стражарских одељења у долини Криве Лакавице испред ње, благовремено се развила за одбрану. Благодарећи околности што су Бугари, обманути произвољним исказима ме-

штана о њеној јачини и саставу, доцније веома споро надирали, она је тек око 7 часова изјутра, пошто јој је од карауле Шобе приспео још један ескадрон, била потиснута ка с. Пештерници. Главнина бугарске бригаде, која је оперисала на том терену, са задатком да се прогура ка Криволаку, продужила је потом наступање низ тамошње изломљене и испресецане косе лепезасто ка вису Гробиште изнад с. Вучјег Дола, као и с. Пештерници и Бруснику, наравно, без пољске артиљерије коју је, због врлетног терена, морала оставити у долини Криве Лакавице.

Усамљена чета 15 пука II позива код с. Конча, изненађена на исти начин као и делови у с. Лесковици и Согрлу, била се предала. Упућена овим правцем, 2 бригада бугарске 2 дивизије продужила је доцније мањим делом ка Демир Капији, а већим ка струмичкој железничкој станици, ка којој је наступала и 3 бригада бугарске 7 дивизије од с. Попчева и Костурина.

Ова последња је према себи имала само 1 батаљон 14 пешадиског пука II позива, док су остали батаљони овога пука, почев од 3 часа изјутра, а у размаку од по једног и два часа, одлазили од поменуте железничке станице левом обалом Вардара ка с. Пепелишту. Па, ипак, она је веома споро надирала, благодарећи погрешној претпоставци да се на овом делу фронта од српских трупа налазе читава два пука. Њена лева колона, пошто је потисла српске предње делове до изнад Валандова, оставила је на том правцу један батаљон, а са остатком је скренула ка с. Терзели, док је десна лагано наступала у правцу с. Плавуша. Потом су обе напале левокрилну чету, развучену на планинском гребену изнад ових села, и тек су око 10.30 часова успеле да је принуде на повлачење. Око 15 часова, и последњи српски делови пребацили су се, неузнемиравани од непријатеља, преко железничког моста на десну обалу Вардара, одакле је сутрадан цео батаљон одмаршовао преко Маријанских Планина и Кавадараца ка Градском.

Најзад су два батаљона 5 пука III позива била разбијена на мостобрану испред Ђевђелије. Упућена овим правцем из Дојрана, 3 бригада бугарске 3 диви-

зије ушла је око 15 часова у варош, одакле је доцније, као крајње десно крило 2 армије, имала да иде против Грка.

По поразу та два батаљона и повлачењу 1 батаљона 15 пука из рејона струмичке железничке станице, део српског фронта јужно од Демир Капије престао је да постоји. Веза са Грцима је била прекинута, што је за овај мах претстављало сасвим споредну ствар у односу на догађаје који су се одигравали на Брегалници и Злетовској Реци. Од бригада које су извориле овај пролазан и, с обзиром на величину уложене снаге, нерентабилан успех, само је она на крајњем десном крилу 2 армије и даље имала пред собом јасно одређени циљ. Друге су пак две, пошто су до мрака сишле у долину Вардара, запале у ћорсокак, јер даље, унапред, нису имале куда да наступају. Пред њима су се испречиле Маријанске Планине, чије им савлађивање ни у стратегиском, ни у тактичком погледу, није нудило ништа. Њима је претстојало: или да се окрену на југ против Грка, или да крену на север, те да, макар и овако позно, узму учешћа у Брегалничкој бици, заметнутој са Србима. И одиста, увече је било наређено 2 бригади 2 дивизије да се сутрадан рано врати ка с. Кончу и оданде упути преко с. Калањева ка Бруснику и према Криволаку. Бугари је нису смели упутити право уз Вардар, куда је прошао српски 14 пешадиски пук, пошто терен на десној обали ове реке још није био у њиховим рукама, него су га следећег дана тек имале заузети њихове комите.

II

Командант Тимочке дивизије II позива, пуковник Драгутин Милутиновић, извештен најпре о нападу Бугара на Дринску дивизију I позива, одмах је, око 4 часа изјутра, послао за сваки случај, заостали код карауле Шобе, ескадрон Тимочког дивизиског коњичког дивизиона као појачање усамљеном слабом одреду на положају Чанак Тепе изнад с. Пиперова и Гарвана. После кратког времена, у 4.50, добио је хелиографски

извештај са тог положаја да се тамо већ води борба, али њега то, иако је био у питању његов слабо обезбеђени десни бок, није много узнемиравало. Пошто му се наређењем команданта III армије сугерирала евентуална његова офанзива у правцу левог бока бугарских трупа, ангажованих према Дринској дивизији I позива, његова је пажња, и после тог извештаја, остала прикована за положаје с оне стране Криве Лакавице између Брегалнице и с. Љуботена, где је још увек владао потпун мир. Можда би се он друкчије понашао да је био обавештен бар о догађајима који су се били одиграли на правцу преко с. Лесковице и Согрла, који је, као ближи, био за његов десни бок осетљивији од оног преко Чанак Тепеа. Али, о њима тада није имао ни појма, јер уговорени сигнал за узбуну на гребену изнад именованих села није био дат.

Пуковник Милутиновић је, у 6.40, добио преко телефона из армиског штаба и формално наређење за прелазак у напад ради пружања потребне помоћи притешњеној Дринској дивизији I позива, те га је то још више задржало на правцу који је, због догађаја на планини Серти, сваког часа све више губио од своје првобитне важности. У духу тог наређења, из кога се види да је командант армије изгубио из вида да је у околини Радовишта било знатних непријатељских снага и да плански гребен према њима није био довољно обезбеђен јер је 14 пук, са којим се за ову сврху рачунало, још био далеко, одмах су отпочели покрети за формирање нападних колона. Например, 2 и 4 батаљон 13 пешадиског пука, намењени да заједно са 2 и 3 батеријом Тимочког пољског артиљериског дивизиона образују леву, односно помоћну, колону са циљем да нападну отсек између Брегалнице и с. Дољана, поседели су дотадашњи потпорнички положај 2 батаљона изнад саме Криве Лакавице испред с. Драгова, што је, најзад, навело бугарску главну команду да на положаје према њима упути из армиске резерве 11 пешадиски пук 1 бригаде 3 дивизије. 15 пешадиски пук је кренуо из свог бивака поред друма одмах иза главног гребена преко Хаџи Реџеплија ка с. Селцу, где је, заједно са 1 батаљоном 13 пешадиског пука,

1 батеријом Тимочког пољског артиљериског дивизиона и 7 брдском батеријом, које ће тамо затећи, имао да образује десну, односно главну, колону са циљем да нападне отсек између с. Дољана и Љуботена. Најзад се и 3 батаљон 13 пешадиског пука, одређен у дивизиску резерву, повукао на главни гребен, односно на вис звани Тиса (тт 674), где су му се доцније имале придружити обе батерије Дринског пољског артиљериског дивизиона II позива из Вардар Чифлика.

Када је, у 8.10, чело 15 пука стигло на широку терасу иза планинског гребена Стране, одакле је пук имао да скрене ка с. Селцу, приспео је извештај о свему што се десило на положају Чанак Тепе и у околини с. Патрика. Због тога је командант дивизије одустао од намераване офанзиве преко Криве Лакавице, обуставио даљи покрет означеног пука ка Селцу и отпочео да ствара фронт и према гребену планине Серте. Два батаљона 13 пешадиског пука, истакнута на положају изнад Криве Лакавице, остала су у месту, с тим да штите леви бок осталих трупа своје дивизије. Ту су се прикупиле 1 и 3 батерија Тимочког пољског артиљериског дивизиона, од којих је 3-ћа дејствовала у правцу позадине бугарских трупа, ангажованих према 4 и 6 пуку из Дринске дивизије I позива, док је 2-га остала на свом ранијем положају код с. Драгова иза њих. Затим је 3 батаљон 13 пешадиског пука из несуђене дивизиске резерве отишао око 9 часова са једном и по четом пионира низ друм ка Орла Бајиру, где је имала да дође и једна батерија Дринског пољског артиљериског дивизиона II позива. 15 пешадиски пук је у то време пошао ка с. Патрику: са три чете претходничког 1 батаљона низ косу Колопад, а са његовом једном четом, која је већ била скренула ка Селцу, и осталим батаљонима, који су дотле били у главнини, терасом која је и даље водила поред планинског гребена. Најзад се 1 батаљон 13 пешадиског пука, пошто је код Селца оставио једну чету, повукао око 10 часова иза гребена и после је истом терасом одмаршовао као појачање 15 пуку.

Од 15 пука се захтевало да најпре протера бугарске трупе које су избиле на планински гребен код

с. Патрика, па потом да загрози десном боку колоне која оперише преко Чанак Тепеа ка Криволаку. Његов је задатак тада далеко превазилазио снагу једног пешадиског пука II позива, који у минулом Српско-турском рату није испалио ниједан метак. Задатак је требало извршити по веома испресецаном терену, а без помоћи своје артиљерије. Додуше, пуку је требало да буде придат један вод 7 брдске батерије. Бар тако је, судећи по званичним подацима, био предвидео командант дивизије. Али то није било извршено, него је цела батерија после одмаршовала на Орла Бајир. Притом, неодлучно вођен од стране свог команданта, потпуковника Николе Николића, пук је дејствовао врло споро, дајући времена Бугарима да своју првобитну слабу посаду на вису Голошцу, који му је био први на ударцу, у довољној мери ојачају на рачун превоја изнад с. Лесковице.

После подужег оклевања на проширењу терасе око Зелене Чуке (ј-и од превоја код с. Пухча) два батаљона су се најзад развила за напад. Левокрилни 2-ги упутио се гребеном ка Голошцу, али је био заустављен фронталном пешадиском ватром са овог и бочном ватром двеју бугарских пољских батерија из долине Криве Лакавице. Деснокрилни 3-ћи, ојачан четом 1 батаљона, продужио је наступање терасом и, заходећи нешто мало својим десним крилом, доспео је на 700 метара испред бугарских ровова, постављених на југозападном нагибу Голошца. Али даље није ни покушавао да иде због пешадиске ватре и ватре двају брдских топова који су га одозго тукли такорећи у теме. Даље није могао да одмакне ни 1 батаљон 13 пешадиског пука, који се, прешавши једну велику дубодолину, развио десно од њега, обухватајући унеколико непријатељско лево крило. Најзад су три чете 1 батаљона 15 пука, наступајући са Колопада преко већег броја таквих дубодолина, стигле око 14.30 на вис Вршник, одакле су имале да подухвате непријатеља на Голошцу с бока. Али даље нису могле ни мрднути, јер су биле изложене косој ватри бугарских пешадиских одељења са планинског превоја изнад с. Лесковице. Видећи, дакле, да ће му сви напори остати уза-

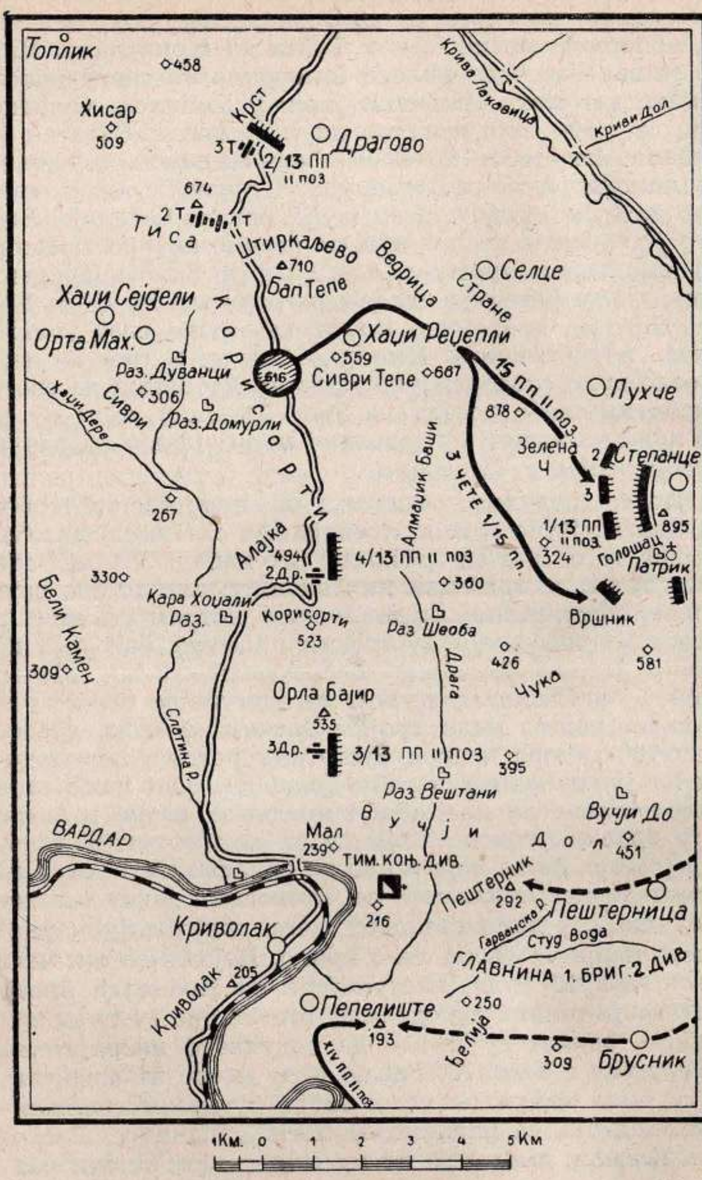

Скица бр. 7 — Операције на Кривој Лакавици и код Криволака: ситуација 30 јуна између 16 и 17 часова

лудни, командант пука је око 17 часова издао заповест за повлачење, после чега су почели, у приличном нереду, отступати: 1 батаљон 13 и 1 батаљон 15 пука ка платоу око карауле Шобе, а остала три батаљона са деташованом четом 1-ог у правцу Хаџи Реџеплија, терасом којом су и дошли.

Још око 15 часова је командант дивизије повукао са положаја изнад Криве Лакавице према Штипу 2 и 4 батаљон 13 пешадиског пука и 3 тимочку пољску батерију на Крст изнад с. Драгова, а друге две тимочке пољске батерије још више уназад, на Тису. Још тада је, дакле, почео увиђати да се ближи време када ће неминовно морати да прибегне чисто дефанзивним мерама. А сада, кад је настало повлачење ојачаног 15 пука, морао је најзад да приступи организацији и поседању нове одбранбене линије дуж гребена Крст — Штиркаљево — караула Шоба — Орла Бајир, те је око 18 часова издао наређење да се три чете 4 батаљона 13 пешадиског пука и 1 и 2 тимочка пољска батерија са Крста и Тисе упуте ка караули Шоби.

Не рачунајући 14 пешадиски пук и дивизиску коњицу о којима ће мало доцније бити говора, дивизија је најзад дочекала ноћ на означеној одбранбеној линији, подељена у четири засебне групе: на Крсту, фронтом према Кривој Лакавици, 2-ги и једна чета 4 батаљона 13 пешадиског пука са 3 тимочком пољском батеријом, а иза њих, на Тиси, получета пионира из чете чија је друга половина чувала понтонски мост код Вардар Чифлика; на Штиркаљеву (тт 710) и дуж друма до близу к 616, фронтом према селима Пухче, Селце и Хаџи Реџепли, 2, 3 и 4 батаљон и једна чета 1 батаљона 15 пешадиског пука; на платоу око карауле Шобе, фронтом према висовима око с. Патрика, 1 и 4 батаљон 13 и 1 батаљон 15 пешадиског пука са 1 и 2 тимочком и 3 дринском пољском батеријом; и на платоу Орла Бајира јужно од тт 535, фронтом према висовима око Вучјег Дола, 3 батаљон 13 пешадиског пука и једна чета пионира са 2 дринском пољском и 7 брдском батеријом.

Бугари, пак, нису прелазили у гоњење, него су остали у планини око с. Патрика и на десној обали Криве Лакавице.

III

Главнина 1 бригаде 2 бугарске дивизије, коју су сачињавали два батаљона 9-ог и 21 пешадиски пук, није се много освртала на напад српског ојачаног 15 пука у правцу њеног десног бока. Она је, без обзира на оно што се дешавало код њене побочнице на положајима око с. Патрика, оставила далеко иза себе заузети положај Чанак Тепе, изводећи пројектовани обилазни маневар у правцу Криволака. Њена лева, и у исто време главна, колона, пошто је прошла кроз с. Брусник, наступала је преко виса Ћелије ка вису Пепелишту (тт 193), где ће јој се чело између 14.30 и 15 часова сударити са првим ешелоном српског 14 пешадиског пука, који је долазио од струмичке железничке станице левом, односно источном обалом Вардара. Десна и у исто време слабија, колона, која је оперисала преко с. Пештернице, ограничила се само на поседање виса Пештерника, према платоу Орла Бајира јужно од тт 535, на коме су се у току дана појавиле српске трупе, и косе између Вардара и Пепелишке Реке, ка којој су се, ради заштите понтонског моста, били повукли Тимочки дивизиски коњички дивизион и чета 15 пешадиског пука, који су тога јутра били одбачени са положаја Чанак Тепе, а око подне и са положаја код с. Пештернице.

Што се, пак, тиче 14 пешадиског пука, који смо малочас само узгред споменули, он је, маршујући форсирано по највећој врућини сеоским путем који у Демир Капији није био ништа друго до једна тешкопролазна планинска стаза, превалио пут од преко 40 км. Тако је издржао марш који врло лепо илуструје изванредну издржљивост српских војника. Пук је, штавише, одмах по завршеном маршу, а по мери пристизања његових ешелона на бојиште, ступао у борбу, док се напослетку није цео ангажовао. Две чете његовог 2 батаљона, које су биле у првом ешелону, стигле су између 14.30 и 15 часова на Пепелишко Поље пред само с. Пепелиште и одмах се из маршевског поретка развиле заокретањем удесно за борбу према истоименом вису, на коме су се баш тада, долазећи од с. Бру-

сника, појавили бугарски предњи делови. Друге две чете су биле по изласку из Демир Капије пребачене на десну обалу Вардара да тамо, ако то буде могуће, искористе железницу. Међутим, како возови на том делу пруге нису више радили, оне су продужиле сувим и с вечери стигле у Криволак, одакле су преко ноћи биле упућене на положај код првих двеју. Развијене две чете на Пепелишком Пољу требало је у тој новој ситуацији да послуже као бочно осигурање осталим ешелонима, док буду промицали угроженим делом пута од последње окуке на Вардару до с. Пепелишта, где их је командант пука намеравао да прикупи.

Око 16 часова је тим делом пута, који се дотичним двема четама 2 батаљона налазио сада за леђима, прошао 4 батаљон из другог ешелона. Но, и овај се, дошавши у с. Пепелиште и крећући се косом преко пепелишког гробља, морао развити лево од њих у намери да с њима заједно заустави Бугаре, који су тада у потпуном борбеном поретку предузели наступање низ Пепелишко Поље. Најзад је, око 18 часова, док је борба била у највећим јеку, приспео и 3 батаљон који је, као трећи, односно задњи ешелон, последњи кренуо од струмичке железничке станице. Али он није ни покушавао да дође до села, већ је из дубоко усечене обале код последње окуке Вардара избио десно од двеју чета 2 батаљона, наткриљавајући унеколико борбени поредак Бугара.

Губитака је код 14 пука било у прилично великом броју, тако да је Криволак увече био пун рањеника. Рањена су била и сва три команданта батаљона, од којих је командант 3 батаљона, капетан Мојсило Мурић, ускоро и умро од задобијених рана.

Најзад се, око 20 часова, борба стишала. Бугарске трупе са виса Пепелишта и Пештерника преконоћ су отступиле ка положајима између с. Брусника и Пештернице. Не успевши, дакле, ни да дођу до Криволака, коме су имале да теже по погрешно постављеном задатку њиховој бригади од стране армиске команде, која је више водила рачуна о једном мртвом географском објекту него о живој сили, морале су се

повући да би примиле нов задатак. Свакако им је претстојало да се, уступајући своје место 2 бригади која је имала да дође од струмичке железничке станице преко с. Конча и Калањева, постепено пребаце преко Чанак Тепеа ка с. Патрику.

На крају се показало да је поменута бугарска бригада уопште била погрешно упућена и да је њен рад тога дана био бескористан. Уместо да је свом својом снагом, потпомогнута доцније и накнадно развијеним, с њене десне стране, 11 пешадиским пуком из армиске резерве, напала главну снагу Тимочке дивизије II позива на положајима северно од Криволака, чијим би падом и судбина ове железничке станице била решена, она је урадила нешто сасвим друго. У бесмисленој тежњи да се што пре дохвати овог удаљеног и, у војничком погледу, сасвим споредног циља, она се према живој сили осигурала само појединим слабим одредима. Због тога, а у вези са делимичним исправљањем учињене, исто тако крупне, грешке и у погледу употребе бригада, упућених из околине Радовишта и Струмице ка струмичкој железничкој станици, сада јој је претстојала сасвим нова оријентација. Наиме, било је наређено њој, а специјално 2 бригади из њене дивизије, да се, по предаји фронта према Криволаку и платоу Орла Бајира јужно од тт 535, рокира и групише према српским положајима између Орла Бајира и Штиркаљева, ради напада на дотле пренебрегнуту главну снагу Тимочке дивизије. А док то буде извршено, мораће да протекне више од два дана, што је овој слабој и усамљеној српској дивизији, разуме се, било добродошло.

6. Борбе на Брегалници и Злетовској Реци по доласку Моравске дивизије I позива

(Скице бр. 8 и 9)

I

Моравска дивизија I позива, из резерве III армије, кренула је између 6 и 6.30 часова изјутра са за-

датком да одмаршује у помоћ Дринској дивизији I позива и избије на линију с. Врсаково — Судић. Према дивизиској заповести, њене су јединице за извршење тог марша имале да буду распоређене у три групе. Десну колону, одређену да од с. Пеширева крене преко с. Хамзабегова за Врсаково, образовао је 3 пешадиски пук, без 4 батаљона, остављеног раније у Велесу. Леву колону, за коју је било назначено да наступа од с. Хаџиахметова и Црнилишта преко с. Ерџелије и Мустафина, формирали су 2 и 1 пешадиски пук, стим да их у путу стигну, полазећи од с. Сарамзалија 2 и 3 дивизион Моравског пољског артиљериског пука, без 9 батерије, остављене раније у Скопљу, па да после продуже за њима. Најзад је дивизиску резерву, за коју је било предвиђено да из околине с. Џумалија крене преко с. Пеширева ка с. Ерџелији за левом колоном, требало да образују два и по батаљона 16 пешадиског пука, колико их је свега било на лицу, и 1 дивизион поменутог пољског артиљериског пука без 2 батерије, остављене са једним батаљоном 16 пука у Битољу. Али је тај поредак, делом пред сам полазак, а делом у току марша, био у толикој мери поремећен, да је најзад сасвим изгубио облик који му је желео дати командант дивизије. По указаној потреби, да се ангажованим јединицама пружи хитна помоћ на више места, подела на колоне и дивизиску резерву све се више губила, док није сасвим ишчезла растурањем ове дивизије по целом фронту Дринске дивизије.

Тако су, например, 16 пук и један дивизион, уместо ка с. Пеширеву и Ерџелији, пошли друмом Велес — Штип, па кад су били наспрам Богословца, стигло је наређење да 16 пук на југоисточним падинама овог масива прихвати 6 пук, за који је било јављено да је потпуно разбијен. 16 пук је стога одмах скренуо удесно и до 10 часова прикупио се на означеном положају, где је после прилично издангубио, чекајући да наиђе 6 пук из Дринске дивизије који, уствари, није ни мислио да отступа чак овамо. А што се тиче поменутог дивизиона, он је одјурио друмом до с. Кадрифакова и даље сеоским путевима и преко поља да би се спојио са осталим дивизионима свога пука. Диви-

зиска резерва Моравске дивизије I позива, према томе, од самог почетка није постојала.

3 пук је, у току марша за с. Врсаково, примио наређење да се стави на расположење команданту Дринске дивизије. Од овога је, пак, примио наређење да се постави иза 17 пука на задњем нагибу Средњег Рида северно од с. Сирчијева, где је стигао око 9 часова. На тај начин је престао бити десна колона своје и постао, као и 16 пук, резерва Дринске дивизије I позива.

Од два дивизиона који су се прикључили зачељу леве колоне, у помоћ Дринској дивизији одмах је био послат 2-ги. Његове су батерије у 8.30 стигле на задњи нагиб Средњег Рида, на коме су се доцније распоредиле лево од 5 батерије Дринског пољског артиљериског пука. Тако је он још пре 3 пешадиског пука испао из састава своје дивизије.

На пролазу кроз с. Мустафино, лева колона се поделила у две мање. 2 пук, који је дотле био на челу, упућен је на Орлов Камен, а 1-ви, који је ишао за њим, скренуо је удесно сеоским путем који води поред с. Врсакова за с. Г. и Д. Трогерце. 2 пук је својим челом приспео на Орлов Камен око 10 часова. Ту се постројио у еволуциони поредак, а после извесног времена отпочео је под артиљериском ватром да маневрује преко Солунског Рида ка Рујну, где је намеравао да појача лево крило 5 пука. Што се, пак, тиче 1 пука, он је око 11 часова почео да се прикупља на једном ниском земљишном таласу наспрам међупростора између с. Г. и Д. Трогераца са намером да ту и остане као резерва за десно крило 5 пука. Међутим, због критичне ситуације на Шаренковцу и код карауле, његови су се поједини делови почели разводити ради поседања положаја на којима је њихово присуство било преко потребно. Према томе, ускоро ће се пукови из доскорашње леве колоне Моравске сасвим измешати са деловима 5 пука из Дринске дивизије I позива, који су били растурени на великом фронту.

3 дивизион, који је на маршу био иза 1 пука, зауставио се иза с. Д. Трогераца, одакле је нешто касније, у пратњи једне чете 1 батаљона, био послат у с. Су-

дић са задатком да се придружи 2 пуку. Место њега је ка с. Г. Трогерцима, а иза развијених делова 1 пука, отишао накнадно приспели 1 дивизион из несуђене дивизиске резерве. На тај начин су се и ове јединице Моравске дивизије имале убрзо стопити са борбеним поретком Дринске дивизије I позива.

Пошто су Моравска и Дринска дивизија I позива биле, на онако широком фронту пред почетак битке, погрешно постављене једна иза друге, то су за овај мах престале да постоје као компактне тактичке јединице. Њихови су команданти услед тога били принуђени да поделе рејоне на којима ће преузети команду и над својим и над туђим јединицама. Командант Моравске примио је рејон на коме су се налазили 1, 2 и 5, а командант Дринске задржао је за себе рејон на коме су били 3, 4, 6, 16 и 17 пешадиски пук.

II

Командант 6 пешадиског пука, пуковник Докић, чим је сазнао да је иза његових леђа стигао 16 пук, затражио је од његовог команданта, пуковника Јована Викторовића, да са својим трупама одмах дође к њему и да, у духу добивеног наређења од команданта Дринске дивизије I позива, заједнички настану да се поврате изгубљени сушевски положаји. Али му је око подне приспео само 1 батаљон, од кога је две чете одмах упутио ка Брегалници да му тамо продуже десно крило, а друге две задржао у пуковској резерви поред двеју чета 3 батаљона његовог пука. Кад је најзад видео да пуковник Викторовић са остатком пука никако не долази, одлучио се да предузме напад са расположивом снагом. Две чете 3 батаљона свог пука из резерве послао је око 16 часова да ојачају центар, а кад су оне тамо стигле, издао је наређење да трупе у центру и на десном крилу одмах крену напред.

Нападне трупе су се спустиле у удоље које их је раздвајало од одговарајућих непријатељских положаја, где су се нашле у мртвом углу у односу на чисто фронталну пешадиску ватру са ових. Али су зато оне

у центру биле дохваћене јаком артиљериском и косом митраљеском ватром слева, док су оне на десном крилу трпеле, истина у много мањој мери, од косе ватре бугарских комита која им је долазила здесна, са виса изнад с. Добришана. Две чете 1 батаљона 16 пука, раније послате да продуже фронт до Брегалнице, добиле су налог да са тог виса протерају комите и потом обухватно нападну бугарске трупе на Жутој Земљи. Али су оне остале у Добришанима до крајности неактивне, услед чега напад није ни успео. Трупе у центру су се још за видела повукле у прилично великом нереду. Оне, пак, на десном крилу, вратиле су се на свој полазни положај по паду мрака, где су затекле две чете 1 батаљона 16 пука, које су им накнадно биле послате у помоћ из пуковске резерве и којима су се доцније придружиле и трупе из Добришана.

Најзад су, предвече и по повлачењу трупа у центру, почели пристизати и делови 16 пука заостали на Богословцу. Интервенцијом команданта Дринске дивизије I позива овај је пук једва једном напустио свој прихватни положај и дошао овамо, али не да подгреје предузети напад, за шта је сада већ било доцкан, већ да поколебаном одбранбеном поретку 6 пука поврати стабилност и чврстину. Његов је 3 батаљон одмах отишао да поседне положај у центру, те се тамо измешао са растројеним деловима 6 пука, док су две чете 2 батаљона биле задржане у резерви, уз две чете 3 батаљона 6 пука које су сада биле извучене из центра, па доцније враћене у састав свог батаљона на левом крилу. Дакле, услед позног доласка 16 пука на бојиште, 6 пук је и по други пут у току једног истог дана претрпео неуспех.

III

3 пешадиски пук и 2 дивизион Моравског пољског артиљериског пука стигли су позади Средњег Рида пре но што се разбијени бугарски 30 пешадиски пук пребацио натраг преко Брегалнице. Могло се, дакле, очекивати да ове јединице, заједно са тамошњим тру-

пама Дринске дивизије I позива, које су већ имале лепог успеха, заједнички пређу у офанзиву. Ако и не рачунамо 3 батаљон тог пука, који је накнадно био послат да испред развалина Старог Кривог Дола попуни постојећу празнину између 4 и 6 пука, и обе настрадале батерије 3 дивизиона Дринског пољског артиљериског пука, које су тек имале бити одвучене у позадину ради поновног комплетирања, за ту је офанзиву било довољно снага. На расположењу су стајали: четири батаљона 17, два батаљона 3 пешадиског пука, три батерије 2 дивизиона Дринског и три батерије 2 дивизиона Моравског пољског артиљериског пука. Тих шест батаљона и шест батерија свакако су могли, ако ништа друго, а оно бар да избију иницијативу из непријатељевих руку и не допусте му да слободно располаже својим резервама у пешадији и артиљерији. Међутим, сва је та снага остала непокретна, а последице тога су, као што нам је већ познато, убрзо наишле.

Поменуте последице су већ пред подне почеле да осећају српске трупе на Лојзанском Риду, седлу и Јежеву, јер су накнадно довучене бугарске батерије према њима, ради припремања пројектованог отсудног напада на просторију од источног подножја Лојзанског Рида до највише тачке на Јежеву, довршиле тада пласирање на положајима с ове стране Брегалнице. Дејство ових батерија било је, ваљда стога што су штеделе муницију, у почетку прилично слабо. Али су око 12.30 неке од њих биле принуђене да развију много живљу акцију, јер су баш тада батерије 1 дивизиона Дринског пољског артиљериског пука приспеле на своје пређашње положаје, само с том разликом што су сада 1-ва и 2-га биле лево, а 3-ћа десно од друма, и отпочеле их тражити једну по једну својим зрнима. Наскоро се у артиљериски двобој, који се на тај начин био заметнуо, неспретно умешала из позадине и 9 батерија. Пошто је довршила комплетирање, она је била пребачена на положај јужно од с. Сирчијева, одакле су њена прва зрна, због неког неспоразума, пала у 1 батерију и за моменат је поколебала. Међутим, бугарске батерије су сад узеле маха и на крају успеле

да је ућуткају онеспособивши јој три топа. Некако је баш у то време један вод 3 батерије био, по наређењу команданта 4 пука, послат ка с. Кривом Долу, да са положаја изнад овог села својом ватром, управљеном уз јаругу ка тт 579 на Лојзанском Риду, подржи трупе према њој, а то је још више ослабило српску артиљериску ватру на седлу. Али, то није све. У току борбе појавила се на северном делу масива Курд Ораси једна нова пољска батерија (није искључено да је то била она иста која је доскора дејствовала баш са оног положаја на коме су тога дана изјутра биле српске брдске батерије). Та пољска, заједно са брдском батеријом на вису југозападно од напуштеног логора 6 пука, успела је око 15 часова, да својом ватром унеколико поколеба српске делове на коси западно од задњег дела гребена на Лојзанском Риду. Услед тога су, по наређењу команданта 4 пука, 1 и 2 батерија између 15 и 15.30 часова, док су бугарске резерве увелико подилазиле местима где ће бити употребљене за пробијање српског фронта, опет отступиле, и то: 1-ва у с. Кадрифаково, где ће приступити оправци оштећених топова, а 2-га ка с. Кривом Долу, с тим да у његовој висини између друма и к 321, на којој се сада налазила пласирана 9 батерија, скине с предњака. Јуначком 1 дивизиону који је командант 4 пука безразложно потезао шаљући га час назад час напред, одузета је у најкритичнијем тренутку могућност да буде од помоћи пешадији свога отсека.

Бугарске резерве, које су се дотле криле по терену, сад су се слободно примакле батаљонима првог борбеног реда, које су и имале да подрже и погурају напред. Међутим, између 16 и 16.30 настала је припрема напада и пешадиском ватром, у вези са наизменичним подилажењем у мањим и већим скоковима пешадиских маса, распоређених по фронту и дубини у више редова стрељачких стројева. Главна је снага наступала просторијом југозападно од друма, прелазећи нешто мало и преко овог, и захватала фронт двеју чета 3-ег и двеју чета 4 батаљона у центру распореда 4 пешадиског пука. Али је, ипак, напад, управљен против 1-ог и, десно од њега распоређене, чете 2 бата-

љона на десном крилу Јежева, односно на предњем крају овог положаја, окренутом према Чуки и штипском мосту, био много одлучнији, бржи и далеко јаче потпомогнут артиљериском ватром. По свој прилици се очекивало да падне Јежево, које је било прилично истакнуто унапред, па да се тек онда поведе енергичнија акција и у правцу с. Кривог Дола. Међутим, између поменутих српских трупа постојала је велика празнина, која је сада била још више проширена повлачењем чете 3 батаљона лево од друма услед митраљеске ватре са тт 579, односно са највише тачке Лојзанског Рида. Њу Бугари нису искористили, што ће им се доцније љуто осветити.

Око 17 часова, чета која је била у резерви 4 батаљона на задњем делу Лојзанског Рида, покушала је да преко глава чета, развијених у низији, туче својом ватром бугарске трупе које су наступале у том правцу. Њу и чету, развијену на гребену испред ње, према тт 579, захватила је сада бугарска брдска батерија испод јужног дела Јежева, тако да су се оне одмах сјуриле уназад ка с. Кривом Долу. Њиховом су примеру следовали и делови са њихове десне стране, који су и иначе, као што смо већ видели, од пре дужег времена били у стадијуму колебања. То исто је урадио и вод 3 батерије са њихове леве стране, односно са ћувика у североисточном подножју задњег дела Лојзанског Рида.

На тај начин је цело десно крило 4 пука било у повлачењу. Ако би овако потрајало дуже, не би се могле дуго одржати ни трупе у центру, односно на отсеку између Лојзанског Рида и друма. Што се тиче трупа на предњем крају Јежева, окренутом према Црвеној Чуки и штипском мосту, код њих је ситуација постала такорећи неиздржљива, јер су биле изложене силној артиљериској ватри и врло јако потиснуте надмоћнијом бугарском пешадијом, која им је пришла на блиско отстојање и сада убиственом разантном ватром припремала решење борбе. Појединци и поједине мање групе су код ових већ почели да напуштају своје заклоне, израђене у камењару који је ондашњу летњу жегу чинио још несноснијом. Јед-

ном речју, код 4 пука је криза била у највећем јеку. Центар Дринске дивизије I позива био је у опасности да буде пробијен. Али, помоћ је већ била ту.

Командант дивизије, пуковник Стеван Хаџић, извештен између 15 и 15.30 о подилажењу бугарских резерви за отсудан удар, позвао је к себи, на вис западно од с. Сирчијева, команданта 3 пешадиског пука, пуковника Ивана Павловића. Ту му је, у присуству команданта армије, генерала Јанковића, који се код њега задесио, издао наређење да са једним својим батаљоном и митраљеским одељењем оде и попуни постојећу опасну празнину између центра и левог крила 4 пука. А када су 2 батаљон, одређен за ту сврху, и митраљеско одељење прошли кроз с. Сирчијево, послао је налог и 1 батаљону да крене за њима, држећи се више улево.

Батаљони 3 пука кретали су се у еволуционим порецима: 2-ги долином у подножју Јежева, а 1-ви преко Сирчијевских коса и даље падином овог брда. У путу су почели добијати доста слабу артиљериску ватру са положаја код с. Сушева или северног дела масива Курд Ораси, због које су морали успорити ход и поступно прећи у тање стројеве, што је било обављено у потпуном реду. Уопште узев, целокупан тај покрет који је, заклоњен масивом Јежева од главне масе бугарске артиљерије, збиља личио на маневровање за време мира, посматрачима је у оној тешкој ситуацији изгледао величанствен. Војници 2 батаљона 4 пука су са гребена Јежева одушевљено клицали: „Живели Пироћанци"!

Најзад је 1 батаљон, са развијеним трима четама у првом борбеном реду, избио на десно крило Јежева и измешао се са тамошњим, већ увелико депримираним, деловима 4 пука. Њихова ватра, која је већ почела да изумире, понова је оживела и, због прилива свеже снаге, достигла максималну жестину, после чега су се Бугари мало помало стали повлачити. 2 батаљон, који је за директрису имао сеоски пут у југозападном подножју Јежева, ишао је још неко време, а тада се увукао у поменуту празнину. Ту је, са српским трупама десно и лево, формирао испрекидан

фронт, који је био доста јако закошен према друму са левим крилом истакнутим унапред, тако да се одједном нашао такорећи бочно према бугарским трупама, развијеним наспрам центра 4 пука. Управо, његов

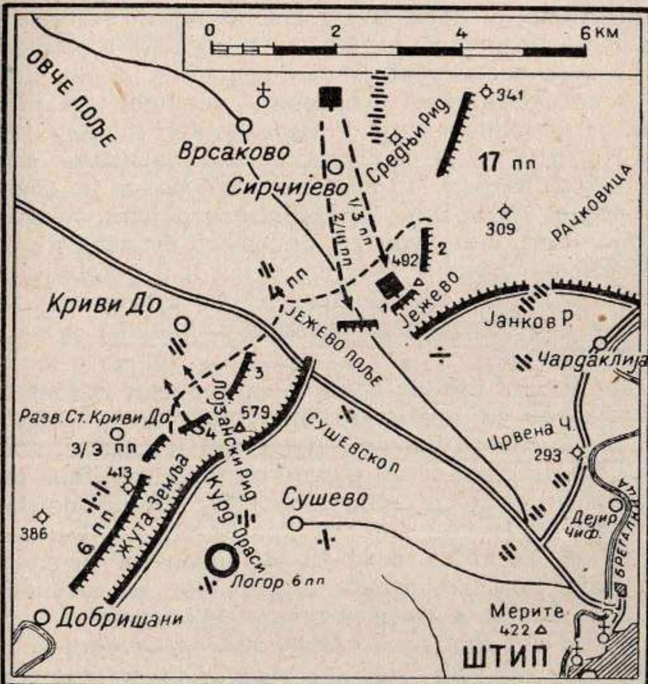

Скица бр. 8 — Наступање Бугара преко Брегалнице: ситуација 30 јуна око 17 часова

је фронт безмало био у продужењу непријатељевог, само с том разликом што су та два фронта била окренута у две супротне стране, тако да је његово крајње десно крило било за 700—800 метара удаљено од непријатељског крајњег десног крила. Немајући, дакле, непријатеља пред собом, он није имао на кога да дејствује фронталном ватром. Али, у накнаду за то, један део његове деснокрилне чете (од три, колико их је било у првом борбеном реду) почео је тући бочном

ватром најближе бугарске стрељачке стројеве. У исто време и митраљеско одељење капетана Стојана Трнокоповића, пошто је иза ове чете нашло згодан заклон од фронталне артиљериске ватре, почело је да их, до највећег домета својих оруђа, безмало уздужно ниже ројевима својих зрна. Бугарске батерије код с. Сушева и на масиву Курд Ораси, а изгледа и још једна брдска која се поставила иза пешадије поред друма, сад су се окомиле на 9 батерију, мислећи да је она крива за комешање које је настало код њихове пешадије. Но, док су је оне душмански засипале својом ураганском ватром, митраљеско одељење је обавило свој посао. Бугарски стрељачки стројеви, пошто су претрпели огромне губитке, окренули су леђа и отступили, гоњени ватром овог одељења и 6 батерије, која је сада, долазећи са Средњег Рида, стигла на један ћувик у северозападном подножју Јежева, јужно од с. Сирчијева.

Након овог пораза Бугара, сви српски делови који су отступили са положаја вратили су се у своје ровове. Поремећени фронт 4 пука био је, дакле, поново успостављен, само с том разликом што празнина између трупа на седлу и оних на Јежеву више није постојала. Сад су је попуњавала два батаљона 3 пешадиског пука, од којих се 1-ви груписао на месту које су раније држали десно крило 1-ог и деташована чета 2 батаљона 4 пука, који су се опет збили улево ка 2 батаљону свог пука. Међутим, од батерија се ниједна више није вратила на седло. Оне су све остале иза њега, и то: 3-ћа код с. Кривог Дола, 2-га у њеној висини лево од друма, 9-та позади свог положаја на коме је надмоћнијом артиљериском ватром била ућуткана и 6-та на поменутом ћувику у северозападном подножју Јежева. Увече је овамо дошла и 4 батерија са положаја северно од сирчијевских винограда и ту је посела један мали ћувик западно од положаја 6 батерије.

Бугари су се увече вратили у ровове на својим полазним положајима и том су приликом попунили у свом борбеном поретку празнину која је, као што смо видели, била за њих фатална. Са тако допуњеним

борбеним поретком они су око 1 час после поноћи извршили неку врсту ноћног напада на цео фронт од подножја Лојзанског Рида до највише тачке на Јежеву, али су ватром тамошњих српских делова опет били одбијени. Њихов покушај да се туда пробију у правцу Богословца и Овчег Поља, на тај начин је дефинитивно пропао.

IV

2 пешадиски пук, маневрујући у еволуционом поретку кроз бугарску артиљериску ватру, стигао је у 13.30 на положаје левог крила 5 пука. Његови су батаљони избили: 1-ви на седло између Рујна и трогерачких висова, где је затекао једну чету која се пре пола часа повукла са Калишта, 3-ћи на десно крило Рујна, где се измешао са тамошњим деловима ангажованим у борби, а остали на задњи нагиб овог положаја. Али се том приликом показало да ситуација на томе месту није била тако очајна, јер у правцу седла нико није нападао, а према Рујну су се стрељачки стројеви 13 пешадиског бугарског пука налазили удаљени за читавих 1000 метара, чему је, бесумње, морала допринети неизвесност у погледу јачине српских снага код с. Кукова и Тмола. С друге стране, пак, појачања су била потребна и у рејону овог другог села ради затварања тамошњег заобилазног правца за Овче Поље, који је тада спао на 1 коњички пук и, пре кратког времена послате му, две чете 5 пука.

Сазнавши за све то на лицу места, командант Моравске дивизије I позива, генерал Илија Гојковић, наредио је 2 пуку да одмах предузме делимично рокирање улево. Његов 1 батаљон је прешао са седла на задњи нагиб Рујна, где је са 4-тим примио на себе улогу опште резерве, док су се 2-ги, а доцније и две чете 3-ег, пребацили улево преко Судићке Реке. Око 15 часова 2 батаљон је, заједно са раније упућеним двема четама 5 пука, посео уску косицу испред виса Оџака, смењујући на тај начин 1 коњички пук, који је после тога отишао да се распореди, опет за борбу пешке, на крајње лево крило исте косице испред с. Тмола. Када

су, пак, команданту 2 батаљона, мајору Јовану Наумовићу, који је већ имао под својом командом шест чета, приспеле још две, послате из 3 батаљона, и два митраљеза, а то је било око 17 часова, тај је батаљон, са једном од ових чета и још једном из резерве, заузео и садашњи, други положај поменутог коњичког пука, после чега је овај последњи прешао на Алачугу.

1 пешадиски пук, међутим, указао је прву потпору поколебаном десном крилу 5 пука још пред подне, када је оно већ увелико грцало. Његов је 2 батаљон тада избио на јужни део Шаренковца код трогерачке карауле, после чега су једна његова чета и преостали делови 5 пука, прикривени дотле на задњем нагибу тог положаја, прешли на Шаренковац, чија се страховито проређена посада тада једва држала. Једна чета 1 батаљона попела се на Кијево Брдо да смени заосталу левокрилну прихватницу 2 батаљона 4 пука, док су се друге две чете из овог и остала два батаљона груписали на Орловом Камену, да тамо образују општу резерву. Али, ускоро је и четама 5 пука на предњој ивици косе северозападно од Шаренковца, између јаруге којем је од њега предвођена, и широког седла испред Солунског Рида, затребала помоћ. Око 13 часова су два батаљона бугарског 22 пешадиског пука избила на истакнути положај Калиште. Један од њих се доцније почео одатле развијати према онима на левом крилу поменуте косе, ближе седлу, услед чега су, између 14 и 15 часова, овамо били доведени из резерве 3 батаљон и митраљеско одељење. Батаљон је одмах посео ровове на том крилу, док су се тамошњи делови 5 пука и митраљеско одељење рокирали удесно и појачали посаду на десном крилу, ближе јарузи, према коме је наступао један од двају батаљона бугарског 14 пешадиског пука, поравнат са другим који је већ увелико нападао део Шаренковца који је био окренут њему. Команду над трупама из оба пука, које су сада сачињавале десно крило Моравске дивизије I позива, примио је командант 1 пука, пуковник Душан Туфегџић. Командант 5 пука, пуковник Алекса Радовановић, пак, отишао је ка Рујну да прими ко-

манду и над тамошњим деловима свога пука и над 2 пуком као командант левог крила означене дивизије.

Кад је 2 батаљон 1 пука поседао јужни део Шаренковца код трогерачке карауле, артиљериска ватра, управљена пре тога на ову тачку, утишала се, јер је батерија бугарске леве колоне тада мењала положај. Али су зато предњи пешадиски делови на левом крилу ове колоне већ били успели да се тамошњим српским заклонима местимично примакну на јуришно отстојање, одакле су на пола часа по доласку тог батаљона, пошли и на јуриш. Након одбијеног јуриша, поменута бугарска батерија се појавила, и то сасвим отворено, на Осоју, одакле је поново почела да туче јужни део Шаренковца код трогерачке карауле као и Шаренковац, укрштајући над овом другом тачком своја зрна са зрнима батерије која никако није престајала да дејствује из равнице између с. Гујиноваца и Пишице. Од тог момента су делови 5 пука на Шаренковцу више пута унакрсном артиљериском ватром, и поред свеколике помоћи коју им је указивала 4 батерија Дринског пољског артиљериског пука са виса Копе северно од сирчијевских винограда, били истеривани из својих заклона, па после под утицајем својих старешина враћени у њих, све док око 15 часова бугарска пешадија није једним својим делом пошла на јуриш. После борбе прса у прса, у којој је погинуо њихов јуначки командант, потпуковник Коста Ценић, они су отступали у нереду. Али, тада је чета 2 батаљона 1 пука, која је дотле стајала иза њих као резерва, полетела напред. Пред овим налетом, који је био потпомогнут бочном пешадиском ватром са дела положаја код трогерачке карауле, бугарски делови, који су избили на врх Шаренковца, одмах су отступили, повлачећи за собом и друге који су били заузели његов северни део и за време свог кратког бављења на њему успели да бочном ватром поколебају делове 5 пука и на десној страни јаруге. Обезглављена, пак, посада Шаренковца повратила се после тога у своје заклоне под утицајем команданта 2 батаљона

1 пука, мајора Милоја Јелисијевића, који их је узео под своју команду.

До овог момента су, дакле, само Шаренковац и његов јужни део код трогерачке карауле стварно били нападнути, док су према коси северозападно од Шаренковца бугарске трупе само демонстрирале својом даљном ватром, а оне према Рујну су још увек лежале на истом месту, отприлике на 1.000 метара испред тамошњих српских ровова. Од толиких бугарских батерија које су кренуле ка положајима сада Моравске, а раније левог крила Дринске дивизије I позива, једино су она на Осоју и она на к 625 између с. Пестришина и Трола биле на положајима који су у довољној мери одговарали условима за ефикасну припрему напада артиљериском ватром. Остале су биле знатно удаљене од својих нападних објеката, па су биле покренуте унапред тек за време описане ломљаве на Шаренковцу, када је код Бугара вероватно било одлучено да се приступи општем нападу. Она, која је дејствовала из равнице између с. Гујиноваца и Пишице, прешла је сада на југоисточни део Калишта и поставила се за дејство опет према Шаренковцу и десном крилу косе северозападно од њега. Једна брдска батерија дошла је на средњи део Калишта и тамо заузела положај према десном и левом крилу ове исте косе, док су се две пољске батерије пласирале на делу Калишта између његове највише тачке и с. Трола, фронтом према Рујну. Видећи да нема непријатеља, оне су отворено изашле на означене положаје.

Најзад је између 15.30 и 16 часова бугарских шест батерија отпочело да дејствује са даљине успешне артиљериске ватре, а убрзо затим је на целом фронту отпочео и пешадиски напад.

У том су тренутку три чете и два митраљеза 5 и две чете 3 батаљона 2 пука на Рујну стајали пред тешким искушењем, јер су се на њих устремила три батаљона бугарског 13 пешадиског пука. Истина, ове су српске јединице за леђима имале два батаљона 2 пешадиског пука, али им то није много вредело, јер се на овако уском положају, сем њих самих, ништа више није могло развити. Њима је, пак, било потреб-

није садејство двеју батерија 3 дивизиона Моравског пољског артиљериског пука, чији им је долазак израније био најављен. Али ове нису биле у стању да савладају веома стрме нагибе изнад с. Судића. Па, ипак, те су јединице имале среће. Уместо тих батерија, сасвим изненадно и после више од једног часа ове неравне борбе, јавиле су се са две супротне стране друге две. То су биле 7 батерија Дринског и 3 батерија Моравског пољског артиљериског пука.

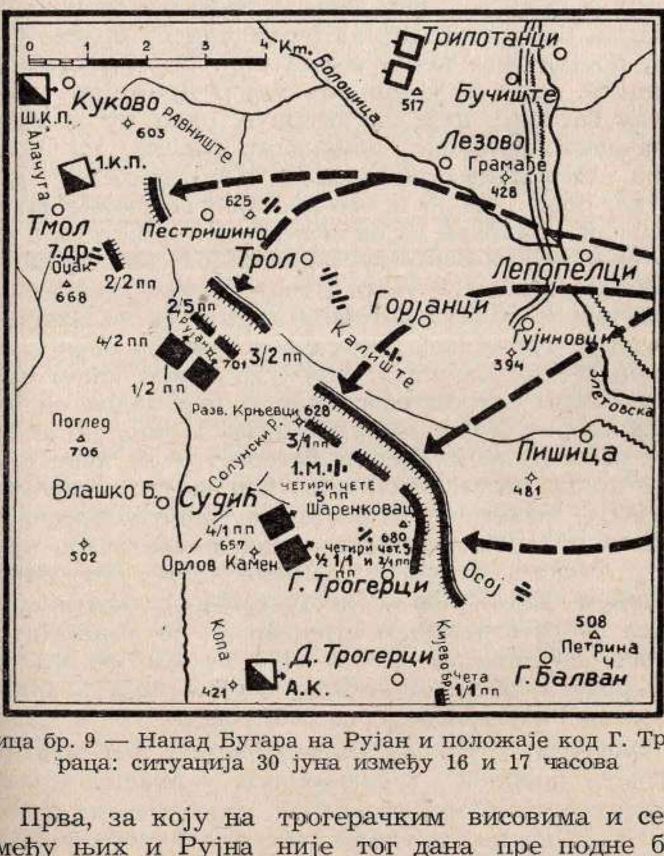

Скица бр. 9 — Напад Бугара на Рујан и положаје код Г. Трогераца: ситуација 30 јуна између 16 и 17 часова

Прва, за коју на трогерачким висовима и седлу између њих и Рујна није тог дана пре подне било згоднијих положаја, стигла је околним путем преко с. Мечкујеваца и Тмола на уску косицу испред Оџака

међу измешане чете 2 и 5 пешадиског пука. Како према себи није имала ниједну бугарску батерију, а бугарска пешадија је наспрам те косице још била далеко, поставила се на ватрени положај у самом стрељачком строју пешака и одмах је отпочела снажном ватром да туче бугарску пешадију која је нападала на Рујан. Друга је, пак, после веома тегобног пентрања по врлетном терену, приспела на једно омање седло на коси с-з од Шаренковца, између тамошњих делова 5 пука и 3 батаљона 1 пешадиског пука, где је одмах била дочекана ватром бугарске брдске батерије, постављене тачно према њој, на средњем делу Калишта. Њен се командир, мајор Драгомир Стајић, на ову батерију није ни осврнуо, иако су тамошњи пешадиски официри, командант отсека, па чак и његов командант дивизиона, од њега захтевали да је ућутка, пошто им је много досађивала својом ватром. Налазећи, дакле, да на овом месту ситуација није тако озбиљна, јер су бугарски пешаци још били у подножју положаја, он је уперио своје топове косо лево на две бугарске пољске батерије које су са положаја јужно од с. Трола, односно са косе између овог села и највишег виса Калишта, окренуте левим боком према њему, косом ватром обасипале Рујан. Једна од ових је тада обрнула фронт према њему и, заједно са брдском, окомила се на његову батерију. Али, како је ова била згодно постављена, и то још на доминирајућем положају, неометано је наставила своје успешно дејство, те је најзад бугарска артиљериска ватра према Рујну сасвим попустила. Према томе, благодарећи успешном дејству ових двеју српских батерија, бугарски су се стрељачки стројеви до 18 часова дефинитивно зауставили на 600—700 метара испред српских ровова на том положају. Рујан, који је био од велике важности, био је, дакле, спасен.

Међутим, трупе на Шаренковцу и његовом јужном делу према с. Г. Трогерцима, у правцу којих је непријатељ опет обновио напад, није имао ко да потпомогне. Додуше, у удољу, десно од трогерачке карауле, поставила се, још око 13 часова, 1 батерија Моравског пољског артиљериског пука, како би сво-

јом ватром могла да дејствује бар по крајњем левом крилу бугарског нападног фронта. Али је ту батерију доцније натерала бугарска пешадиска ватра са Осоја да се заклони иза косе код карауле, те, према томе, од ње није било никакве користи, баш у најкритичнијем тренутку. Пешаци, особито на Шаренковцу, који је и даље био тучен артиљериском ватром са две стране, нису, наравно, могли дуго издржати, јер је и њиховој херојској истрајности морао једном доћи крај. Бугари су предвече на јуриш освојили Шаренковац, где су запленили два митраљеза, те се и посада са косе код карауле најзад морала повући. Они су, затим, бочном ватром са тог заузетог положаја и његовог северног дела нагнали на повлачење и делове 5 пука између јаруге и положаја 3 батерије Моравског пољског артиљериског пука.

Делови 2 батаљона 1 пука са косе код карауле прикупили су се на једној нижој коси јужно од с. Г. Трогераца, око к 546. Делови, пак, 5 пука, који су се са десног крила косе северозападно од Шаренковца сјурили у јаругу иза ове косе, прикупили су се доцније на њеном јужном делу, фронтом према Шаренковцу. Настрадали и толиким искушењима исцрпени делови, 5 и једна чета 2 батаљона 1 пука, који су са Шаренковца одјурили чак у с. Судић, враћени су у току ноћи и постављени лево од њих, до 3 Моравске батерије и 3 батаљона 1 пука, који су једини остали на свом месту. Што се, пак, тиче 1 моравске батерије, она је отступила у равницу и, под заштитом једног вода коњице, заноћила код раскрснице сеоских путева за с. Г. и Д. Трогерце западно од ових села. Бугари су, дакле, пошто су и сами били преморени, остали на освојеним положајима те су, благодарећи томе, делови 1 и 5 пука имали времена и могућности да се среде.

Најзад су се, у току следеће ноћи, на сектору Моравске дивизије I позива десиле извесне промене. На бугарској страни два батаљона 26 пешадиског пука и једна пољска батерија из дивизиске резерве, били су доведени на фронт према Рујну, одакле су један батаљон и батерија одмах отишли на положај код с. Пе-

стришина као појачање тамошњем деташованом батаљону 13 пука. Овај деташовани батаљон и накнадно приспели батаљон 26 пука распоредили су се за одбрану испред ћувика северозападно од тог села фронтом према с. Кукову, Алачуги и с. Тмолу, и даље дуж једне косе до везе са првим борбеним редом 13 пука, фронтом према вису Оџаку и косице испред њега. Један од двају батаљона бугарског 24 пешадиског пука са Лозена, на крајњем десном крилу 8 дивизије, био је рокиран на Осој, где је заузео фронт према Кијевом Брду. Код Моравске I позива је делове 5 пука на левом крилу Рујна сменио 4 батаљон 2 пука; они су, заједно са онима на његовом десном крилу, повучени у резерву. Три чете 2 батаљона 1 пука су, препадом око 3 часа изјутра, повратиле Шаренковац и косу код карауле. Тај значајан успех постигле су врло лако и са мало жртава, пошто Бугари тог момента нису имали ручних бомби. Све што су Бугари после толиког крварења постигли, отишло је једним потезом у ветар.

7. **Развој Шумадиске I и ојачане Моравске дивизије II позива према Злетовској Реци**

(Скица бр. 10 и 11)

I

Главнина Шумадиске дивизије I позива, која је била у резерви I армије и развучена од Црног Врха до Градишта, отпочела је у подне, на иницијативу свог команданта дивизије, пуковника Божидара Терзића, да се прикупља према с. Пестришину и Дренеку. За Арбичиште су тада кренули 2 и 3 батаљон 12 пешадиског пука са Градишта и Голе Чуке и три батаљона 11 пука са Асанице. Међутим, кад су ови последњи приспели на Добру Главу, скренули су удесно, па су поред с. Барбарева и преко Челебинског Трла и Камените Струге одмаршовали ка с. Кукову са задатком да на том правцу подрже Коњичку дивизију. За њима је око 17 часова упућена 4 батерија Шума-

диског пољског артиљериског пука са Добре Главе, где је требало да је смени 5-та која је у то време кренула са Шарене Чуке. Тада је, са ћувика између Граmаде и Арбичишта, био послат на Црвени Рид у рејон Црног Врха 4 батаљон 10 пука. А како је на Арбичиште око 18.30 часова приспела и 6 батерија, она се ту увукла између 3-ће и 9-те.

Пошто је око 19 часова видео да Бугари на дренечком положају мирују, пуковик Терзић се одлучио да их ујутру зором концентрично нападне. У том циљу је командантима 10 и 19 пешадиског пука издао наређење да своје трупе одмах крену и под заклоном мрака толико примакну том положају, како би га у означено време могли освојити у једном налету. Команданту 11 пука послао је наређење да у претстојећој борби на Дренеку узме удела на тај начин што ће дејствовати у правцу десног бока и позадине непријатеља, напуштајући, према томе, свој први задатак потпомагања Коњичке дивизије у правцу положаја код с. Пестришина. Команданту Шумадиског пољског артиљериског пука било је доцније наређено да за 10 пуком упути 1 батерију, која се налазила на истом положају одакле је био пошао тај пук.

11 пешадиски пук је са своја три батаљона и митраљеским одељењем приспео код с. Кукова готово у сам мрак и тамо се, према оријентацији коју је на брзу руку добио од коњаника, распоредио за преноћиште, не окрећући свој фронт ни према с. Дренеку ни према с. Пестришину, већ некако према празнини између њих. Његова се претстражна линија пружала удесно до испред северног дела Алачуге, а улево изнад с. Кукова и још мало у северозападном правцу по предњој ивици гребена Камените Струге. На десном крилу, које се безмало налазило у зони бочне митраљеске, а донекле и пушчане, ватре са бугарског положаја код с. Пестришина и иза кога се у јарузи убиваковао Шумадиски дивизиски коњички пук, био је 2-ги, на левом крилу 3-ћи, ојачан једном четом 1-ог, док су се у резерви, на нагибу југозападно од к 691 на коју је око 21 час приспела 4 батерија Шумадиског пољског артиљериског пука, прикупили три

чете 1 батаљона и митраљеско одељење. Десно је, помоћу патрола, била одржавана веза са деловима на крајњем левом крилу Моравске дивизије I позива испред с. Тмола. За везу, пак, улево, са осталим пуковима Шумадиске дивизије I позива, постарала се Коњичка дивизија, која је за преноћиште заузела овакав распоред: 2 коњички пук на највишем ћувику северне половине Камените Струге са истуреним претстражама од два ескадрона на просторији између 11 пешадиског и, код с. Стројисаваца деташованог, ескадрона 3 коњичог пука; 4 коњички пук и 2 коњичка батерија на Челебинском Трлу; 1 и 3 коњички пук требало је по дивизиској заповести да се прикупе ближе с. Патетину, али су, због некаквог неспоразума, заноћили на Каменитој Струзи у продужењу левог крила 11 пешадиског пука испред 1 коњичке батерије, која се налазила на једном омањем ћувику северно од к 691, па су тек око 3 часа изјутра одмаршовали на одређено место.

10 пешадиски пук, пошав са ћувика између Арбичишта и Грамаде, спустио се, предвече, еволуционим поретком са 2 и 1 батаљоном у првом и 3 батаљоном у другом борбеном реду, поред с. Барбарева у јаругу потока који протиче кроз с. Стројисавце. После дугог задржавања у овој непознатој и, за овакве поретке, тешкопролазној јарузи, приспео је око поноћи негде југоисточно од Стројисаваца, позади ниске југоисточне косе Шениковског Рида и отприлике наспрам средине Костомара, где је остао, изгубивши сваку даљу оријентацију.

Овај се, дакле, пук појавио према високом и врло стрмом југозападном фронту дреночког положаја, док су се према приступачнијем северном фронту имали да распореде 1 и 3 батаљон 19 и 4 батаљон 10 пешадиског пука. Због тога су две чете 3 батаљона 19 и 4 батаљон 10 пука кренули са Црвеног Рида у први мрак. Друге две чете 3 батаљона су најпре сачекале у југоисточном подножју Црвеног Рида долазак 2 батаљона свог пука са Горуна, па су око 22 или 23 часа и оне пошле за осталима. Што се тиче 1 батаљона 19 пука, он је пошао са свог претстражног поло-

жаја западно од с. Д. Стубола после поноћи. Прикупљање ових трупа за напад било је завршено тек у 3 часа изјутра услед тога што су често застајкивале, пипајући да не изгубе пут, затим што су две чете формално биле залутале и што се командант 4 бата-

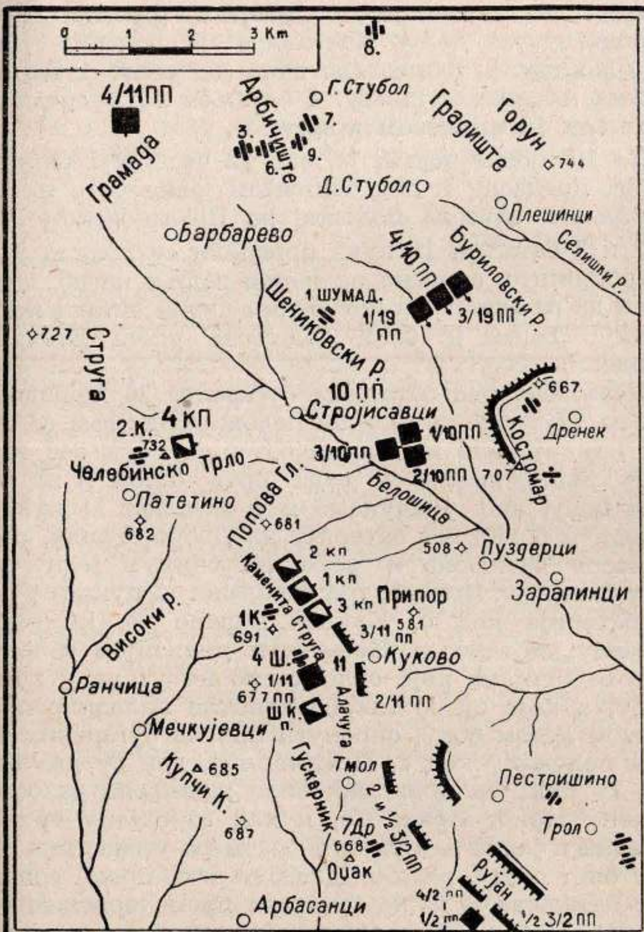

Скица бр. 10 — Припреме за преотимање Дренека, завршене 1 јула у 3 часа изјутра

љона 10 пука изгубио у моменту кад је код његових чета у близини с. Д. Стубола без икаквог разлога завладала паника. У то време, тј. око 3 часа изјутра, оне су биле постројене у смакнутим порецима у долини западно од темена Буриловског Рида и у северном подножју раније поменуте ниске косе која чини саставни део висова око с. Дренека, фронтом према североисточном делу Костомара и донекле према седлу до групе ћувика источно од овог: 1 батаљон 19 пука на десном крилу, 4 батаљон 10 у средини и 3 батаљон 19 на левом крилу.

За 10 пуком пошла је, око 22 часа, и 1 батерија. Она је, предзору и под заштитом једне чете његовог 3 батаљона, заузела положај на Шенћиковском Риду.

2 и 3 батаљон 12 пука приспели су доцкан у ноћ на Арбичиште, односно на његов задњи нагиб, где су остали да се одморе са истуреним двема четама испред батерија. Њима је била додељена улога дивизиске резерве.

Усамљена два батаљона бугарског 26 пешадиског пука на заузетом дренечком положају, којима се с вечери придружила и пољска батерија са к 546 изнад с. Зарбинаца, имали су сада пред собом и на свом левом боку, ако урачунамо и 4 батаљон 11 пука на Грамади и 5 пољску батерију на Доброј Глави, равно четрнаест батаљона и осам пољских и једну хаубичку батерију. Истина, три батаљона 11 пука и 4 пољска батерија код с. Кукова мораће се, по вишем наређењу, заједно са Коњичком дивизијом и њеним двема батеријама које овде нисмо ни узели у комбинацију, а које су се такође донекле налазиле према њиховом левом боку, окренути против бугарских трупа на положају код с. Пестришина, док су два батаљона 19 пука за први мах била намењена да остану у рејону Црног Врха. Но, и кад се одбију тих пет батаљона и једна батерија, несразмера у снази на овом месту опет остаје велика: два бугарска према српских девет батаљона и једна бугарска према српских осам батерија. Па чак и кад би којим случајем накнадно биле овамо доведене и две бугарске пољске батерије које су, ради неке друге комбинације, задржане у

позадини, на Лезовском Риду, овај однос ипак не би претрпео осетнију измену. За три батерије на положају, чија је северна страна била врло уска, а југозападна каменита и због тога неподесна за пољску артиљерију, није било места, сем да се збију на седло између Костомара и одвојених ћувика са његове источне стране, у ком би случају само сметале једна другој. Јасно је, дакле, било да је фронт бугарске 4 армије морао овде врло брзо да прсне што смо могли постићи са врло мало жртава обичним дневним нападом и уз јаку артиљериску припрему. Упутити, и поред свега тога, пешадију да се прикрада и ломи ноћу у еволуционим поредима по непознатом терену и да предзору заморена јуриша на положај који је од природе врло јак и притом са југозападне стране једва приступачан, као што је то урадио командант Шумадиске дивизије I позива, значило је изложити је излишним губицима уз ризик да буде одбијена.

Што се тиче два бугарска батаљона из 13 и 26 пешадиског пука на положају код с. Пестришина, ни њихова ситуација није била довољно стабилна, али је, ипак, у сравњењу са оном на положају код Дренека, била много боља. Тачно је да су њих и придату им пољску батерију са две стране обухватили: два батаљона 2 и 5 пешадиског пука са једном батеријом на крајњем левом крилу Моравске и три батаљона 11 пешадиског пука са једном батеријом, као и Коњичка дивизија са својим двема батеријама на крајњем десном крилу Шумадиске I позива. Али су постојећа несразмера у снази и незгоде тактичког обухватања, којима ће бити подвргнуте бугарске трупе код Пестришина, могле у знатној мери бити ублажене евентуалним њиховим појачавањем из резерве 13 пешадиског пука, затим бочним дејством једне брдске батерије, постављене једино за ту сврху на задњем делу Костомара код тт 707, и евентуалним примицањем овој борбеној зони двеју пољских батерија, остављених на северозападном делу Лезовског Рида, што ће рећи у центру лука који чине Пестришино, Дренек и Озрен, свакако као нека резерва за одбрану простора између ових положаја. Све је то, ипак, умногоме за-

висило од тога како ће се држати бугарске трупе на дренечком положају, јер, од момента кад овај буде изгубљен, престаје свака помоћ одбрани код с. Пестришина од стране тих њихових батерија па и сама одбрана Пестришина постаје илузорна. Из тога се може закључити да није било нужно да се толико ангажујемо ради заузимања овог положаја пре но што буде пао Дренек.

II

Самостална бригада бугарске 4 дивизије, која је тог дана изјутра била на Караменику и к 624 у непосредној близини Злетовске Реке, најзад се по подне решила да, без обзира на несигурност свог десног бока, продужи наступање. Њених шест батаљона, потпомогнути ватром своје артиљерије са ових положаја, а под заштитом једног батаљона, остављеног на камењару према 2 батаљону 2 пешадиског пука на лесновском положају, и још једног, упућеног да поседне од стране Срба напуштени Озрен, кренули су око 16 часова ка Корији и Кали. Батаљони на десном крилу потисли су, око 18 часова, Дунавски дивизиски коњички пук са к 726 на предњем делу Корије, али су зато и они и остали, који су били на левом крилу према Кали, запали под унакрсну артиљериску ватру: с једне стране су их дохватили 8 батерија Шумадиског пољског артиљериског пука испод Црвеног Рида и једно оруђе хаубичке батерије, свучено до ње са овог положаја, а са друге се стране на њих окомио десни вод 3 брдске батерије, доведене још у подне са три чете 1 батаљона 2 пешадиског пука на положај који је био бочно према њиховом правцу наступања, између с. Добрева и Леснова, док је њен леви вод ућуткивао једну бугарску батерију која је са к 624 дејствовала на српску коњицу, која је отступала. Под утицајем те ватре, бугарске нападне трупе су се повукле нешто уназад, па су тек преконоћ, када им српска артиљерија више није могла сметати, отишле да поседну Корију и Калу, које нико није бранио.

Благодарећи оклевању ове бугарске бригаде, која засада и није имала задатак да иде даље од ових двају положаја, Моравска дивизија II позива имала је и времена и могућности да у току овог дана доврши

Скица бр. 11 — Продирање Бугара преко Злетовске Реке код Злетова· ситуација 30 јуна предвече

распоред својих неангажованих трупа на овом правцу. Наиме, два батаљона и митраљеско одељење 1 пешадиског пука, који су се враћали од с. Мушкова, стигли су предвече на Поникву. По доласку на овај по-

ложај, 2 батаљон је примио тамошње ровове од 4 батаљона 2 пука, док је 3-ћи са митраљеским одељењем отишао да се придружи 4 батаљону свог пука на к 1024 улазећи на тај начин у састав резерве свог пука који је сада преузео линију Чакалиште — Поникква. Дунавски дивизиски коњички пук отишао је ка свом старом месту преноћишта код лесновске карауле на одмор, под заштитом једне чете 1 батаљона 2 пешадиског пука, која је сишла са Печенице и поседла предњи нагиб виса Градишта. Што се тиче 4 батаљона 2 пешадиског пука, он је по извршеној смени на Поникви отишао ка Којнаревском Брегу, да тамо послужи као резерва свом пуку, који је сада држао испупчену линију од Градишта преко виса између с. Добрева и Леснова до лесновског положаја па надаље преко тешкопролазних, а местимично и неприступачних, висова десне обале Злетовске Реке до с. Ст. Мушкова. У пролазу преко Печенице, на њој је оставио једну своју чету, а на њено место му се придружио 5 батаљон Добровољачке бригаде под командом мајора Војина Поповића — војводе Вука, који је, идући такође ка Којнаревском Брегу, приспео из Скопља преко Куманова и Кратова. Још се само требало побринути за 2 батерију Моравског пољског артиљериског дивизиона, која није успела да се попне на Поникву. Стога су пионири и потребно људство из 4 батаљона 1 пешадиског пука настојали да јој у току ноћи израде пут.

На тај начин је одбранбена линија ове дивизије, а специјално према самосталној бригади бугарске 4 дивизије, захватала сада својим десним крилом Чакалиште и Поникву у висини Црног Врха, а својим крајњим левим крилом истакнути лесновски положај. Пошто је била згодно закошена према правцу наступања поменуте бугарске бригаде, њоме је у неку руку било обухваћено десно крило регуларних трупа целе бугарске кочанске групе, што је директно ишло у прилог српској претстојећој офанзиви. Али је зато леви бок трупа Шумадиске дивизије I позива, упућених за напад на с. Дренек, донекле висио у ваздуху. С друге, пак, стране, и бугарска бригада је најзад

постигла циљ ради кога је овим правцем и била упућена, само с том разликом што то није испало онако како су желели Бугари и како би за безбедност даљих њених операција њима конвенирало. Због упорног држања 2 батаљона 2 пешадиског пука на лесновском положају, њен је фронт у односу на правац њене отступнице испао некако опасно закошен. Нарочито је на истакнутој и усамљеној Кали ситуација њених делова који су приспели у току ноћи била веома лабилна. Како су одатле могли бити врло лако потиснути концентричном артиљериском ватром, њима ни на памет не би могло пасти да искористе свој бочни положај у односу на српске трупе упућене за напад на Дренек.

III

Најзад су, око 20 часова, стигли на Костадиницу 7 пешадиски пук I позива и 4 брдска батерија, који су тог дана изјутра били враћени са марша за Страцин и стављени на расположење команданту Моравске дивизије II позива ради преотимања изгубљеног Банковог Чукара. После дугог и напорног марша вододелницом између Злетовске и Криве Реке, те су јединице затекле на Костадиници 1 батаљон 3 пешадиског пука II позива и 1 и 2 брдску батерију. Одмах је затим са њима учињен овакав распоред: 1 и 2 батаљон су поселе ћувике на греди источно од ове тачке према отвореној и незаштићеној широкојували Плочке Реке; 3 батаљон се са митраљеским одељењем и батеријом прикупио на темену Буриловске Чуке одмах иза 4 батаљона 3 пешадиског пука који је још увек држао њено подножје према сада непоседнутом Орловом Камену; 4 батаљон је отишао на теме Чатал Чесме (тт 1824), на чијој се предњој ивици према Злетовској Реци налазио 2 батаљон 3 пука.

Сад је, у бројном и квалитативном погледу, била постигнута велика надмоћност над непријатељем и на овом делу фронта. Преотимање Банковог Чукара било је, према томе, потпуно осигурано, а са тиме и даље продирање у правцу врло осетљивог десног бока

и позадине осталих јако истурених нападних колона бугарске кочанске групе. Тој групи су, на овоме, по њу, опасном месту, имале да послуже као ослонац нерегуларне трупе Македонско-једренског ополчења, које су се у току данашњих борби показале недорасли за хватање у коштац са српским регуларним трупама.

8. Закључак

Препад Бугара од 30 јуна изјутра није био крунисан резултатима које су они од њега очекивали. Он је, штавише, послужио само као незграпан увод у генералну битку коју су они на сваки начин желели да избегну, те је, уверени да ће моћи да прођу и без ње, нису израније ни припремили у довољној мери. Сада, пак, да би избегли накнадно прегруписавање, скопчано са великим губитком у времену и местимичним напуштањем освојеног терена које би се, по свој прилици, штетно одразило на морал њихових трупа, Бугари су морали овако погрешно започету битку и да продуже. Стога су одлучили да наставе започету офанзиву према Тимочкој II, Дринској I и Моравској дивизији I позива из састава српске III армије. 40 пешадиском пуку наређен је стога покрет из с. Муртина (8 км ј-и од Струмице) за Штип, а 2 бригади 2 дивизије из рејона струмичке железничке станице за с. Брусник, стим да после буде употребљена уз Вардар ка Велесу.

Српска Врховна команда је овог судбоносног дана имала пред собом три решења: или да своју I и III армију повуче на задњу и, према њеној првобитној замисли, главну одбранбену линију, *или* да их задржи на садашњим положајима, *или* пак, да бар са једном од њих пређе у офанзиву. Пошто се дуго ломила, она се најзад око 16 часова, када је већ имала довољно података о развоју догађаја на Брегалничком и непријатељевој непомичности према Кривопаланачком фронту и српским старим границама, одлучила на ово треће, насупрот захтеву команданта

III армије да му се одобри повлачење на утврђене положаје Овчег Поља. У духу те историске одлуке која је и сама довољна да обесмрти војводу Путника, III армија, која је била врло јако потиснута и услед тога већ морала увести у борбу и своје резерве, имала је да се држи одбране. За то време, I армија, која је била нападнута много слабијим снагама и услед тога још увек располагала јаким неангажованим резервама, имала је, осигуравајући у исто време и свој леви бок према Ћустендилу, да нападом протера Бугаре преко Злетовске Реке и заузме Рајчански Рид и целу греду која се одатле пружа на север ка Цар Врху.

У духу директиве која је после тога била послата команданту I армије, *из армиског штаба је било наређено:* команданту Шумадиске дивизије I позива, да 11 пешадиски пук и придату му пољску батерију код с. Кукова стави на расположење команданту Коњичке дивизије; команданту Дунавске дивизије II, да Шумадиској I позива пошаље у помоћ 4 прекобројни пук; и командантима Дунавске I и Дунавске дивизије II позива, да јаче поседну Кривопаланачки фронт према Ћустендилу. Иначе, заповест за напад још није била издата, вероватно зато што још није стигао из Београда командант I армије, престолонаследник Александар. Али је зато од стране његовог начелника штаба, генерала Петра Бојовића, усмено, преко телефона, било одобрено команданту Шумадиске дивизије I позива да може предузети пројектовани напад на с. Дренек и препоручено: командантима Моравске II и Дунавске дивизије I позива, да заједничким напорима што пре поврате Банков Чукар (звани онда Ретки Буки), а команданту Коњичке дивизије, да са својим трупама и придатим му 11 пуком активно потпомогне крајње лево крило III армије.

Најзад је од стране Врховне команде било наређено команданту Црногорске дивизије у Скопљу да се спреми за покрет. Исто то је, депешом, преко команданта Тимочке дивизиске области, било авизирано Шумадиској дивизији II позива у Зајечару.

Моменат за офанзиву био је, дакле, као поручен. Тимочкој дивизији II позива још није грозила тако велика опасност јер, док се према њој буду груписале и трупе из рејона струмичке железничке станице, биће потребно још доста времена. Дринска и Моравска дивизија I позива успеле су, и поред жестоких напада бугарске 7 и 8 дивизије, да се одрже на својим положајима, сем на Шаренковцу и коси код трогерачке карауле, који су с времена на време прелазили из руку у руке. Притом су Моравска I, Коњичка, Шумадиска I и Моравска дивизија II позива, својим распоредом на кружној линији трогерачки висови — Рујан — Куково — Арбичиште — Црни Врх — Пониква — Лесново, на згодан начин обухватале распоред већег дела 7 и целе самосталне бригаде 4 дивизије из знатно слабије кочанске групе. А такав је исти случај био и на линији Кнежево — Костадиница — Чатал Чесма — Дервишица, где је више од два пешадиска пука обухватало распоред бројно и квалитативно слабијих делова на отсудном нападном крилу Македонско-једренског ополчења. Најгоре су се, према томе, имали провести бугарски одреди код с. Пестришина, с. Дренека, на Кали и код с. Дренка, предвођени једни од других широким просторијама и већином лишени могућности узајамног потпомагања ватром.

Принцип „у решавајућем моменту на решавајућем месту бити јачи", био је, у захвату горња два сектора који су заједнички претстављали српско нападно крило у претстојећој офанзиви, код Срба, углавном задовољен. А ти су сектори за овај моменат и били решавајуће место јер, поред тога што су нудили слабо место у бугарском бојном поретку, опасно су се надносили над бугарском комуникациском линијом Кочане — Царево Село. Та линија је за Бугаре била утолико значајнија што су оној другој, много дужој и заобилазној, преко Радовишта и Струмице за Петрич, временом могли загрозити Грци.

Једном речју, наступио је тренутак крваве трке — ко ће пре стићи до свог главног оперативног на-

падног објекта: Бугари до Овчег Поља и Велеса, или Срби до Кочана. У вези, пак, са изложеним чињеницама, сви су изгледи били да ће се догодити ово друго, а тако је стварно и било. Штавише, обрт у ситуацији на штету Бугара почеће се манифестовати врло брзо још у току следећег дана. Тај ће обрт обележити бугарски парламентари, својим доласком, са поруком да је овај сукоб био плод фаталног неспоразума и да би због тога требало обуставити даље проливање „братске“ крви.

Глава трећа

ПОЧЕТАК СРПСКЕ ПРОТИВОФАНЗИВЕ

— 1 јул —

1. Продужење бугарских напада преко Криве Лакавице и Брегалнице

(види скицу бр. 7)

I

Тимочка дивизија II је, у односу на Дринску I позива, остала од протеклог дана знатно истакнута унапред. Између њеног крајњег левог крила на Крсту и знатно повученог уназад крајњег десног крила Дринске код с. Добришана зјапила је велика празнина, која је могла бити веома опасна по безбедност њеног левог бока и њену везу са главном снагом III армије. Постојала је, дакле, опасност да непријатељ из околине Штипа нагрне овамо у тежњи да је нападом с бока одбаци што даље на југ и на тај начин ослободи себи поље рада за маневровање на десном боку Дринске дивизије. Међутим, командант Тимочке дивизије, пуковник Драгутин Милутиновић, заваран ранијом неактивношћу Бугара на овој страни и још увек загрејан тежњом да се активно брани, није се тога бојао. Поводећи се за својом новом идејом — да ојача своје истакнуто крајње десно крило код с. Пепелишта, па да са тако ојачаним крилом нападне усамљено бугарско лево крило код с. Брусника — он је пред-

зору, баш са свог левог крила, повукао 3 и 4 батаљон 15 пешадиског пука. Међутим, он их није пустио да оду до с. Пепелишта, него их је задржао код места где друм са гребена нагло заокреће ка с. Кара Хоџали, јер је у времену њиховог престизања у рејон карауле Шобе почео добијати извештаје о приближавању Бугара од утока Криве Лакавице у Брегалницу. Остале трупе овако ослабљеног левог крила распоређивале су се тада, у циљу осигуравања левог бока дивизије, на главној вододелници лево и десно од друма фронтом према Брегалници и Кривој Лакавици. Ради тога се 2 батаљон 15 пука пребацио са Штиркаљева на Тису лево од друма, док су се, међутим, 2 батаљон и једна чета 4 батаљона 13 пешадиског пука, као и 3 тимочка пољска батерија, повукли са Крста, и то: батаљон и батерија на предње падине Штиркаљева десно од друма, одакле је доцније батерија прешла на Тису, а чета право на Тису код поменутог батаљона 15 пука.

Напад бугарског 11 пешадиског пука отпочео је око 6 часова изјутра. Његова је слабија колона наступала преко с. Драгова на фронт 2 батаљона 13 пука, док се јача развијала преко к 458, југоисточно од с. Топлика и обухватно према 2 батаљону 15 и придатој му чети 4 батаљона 13 пука. Притиснут надмоћнијом снагом, командант 13 пешадиског пука, потпуковник Лазар Белодедић, који је командовао овим крилом, најзад је око 10 часова био принуђен да затражи појачања. Командант дивизије, који се још увек надао да ће ипак моћи да приступи извођењу замишљеног напада у правцу с. Брусника (због тога ово крило и није било за цело то време ојачано деловима трупа прикупљених на платоу код карауле Шобе), сада му је послао 1 батаљон 15 пука. Али овај није ни стигао до нападнутих положаја, јер је око 11 часова са њих настало повлачење. Најпре су се повукли делови са Тисе, а потом, кад су се ови дохватили друма и мало одмакли уназад, кренули су и делови са северних падина Штиркаљева. Услед тога се и батаљон, који им је ишао у помоћ, окренуо сада налево-круг, стављајући се на чело те отступајуће

колоне. У акцију је најзад ступио и део српске артиљерије из дотадашњег центра дивизиског распореда, дејствујући навише, уз друм. То су били: 2 тимочка пољска батерија, постављена на северозападном делу Алајке, и левокрилни топ 1 тимочке батерије, постављене иза једног ћувика, југоисточно од карауле Шобе фронтом према положајима у рејону Голошца и Патрика. Када је после извесног времена стигла отступајућа 3-ћа, и она је са виса северно од карауле у висини 2-ге, почела да ватром штити повлачење пешадије које се, због лећне ватре једне бугарске батерије, изведене на заузети положај, изводило у приличном нереду.

Командант дивизије је најзад увидео да од намераване офанзиве у правцу с. Брусника не може бити ништа и да му се ваља ограничити искључиво на дефанзиву, припремајући се истовремено и за одбијање обухватног напада: и с фронта и на левом боку. Стога се пожурио да појача отпорну моћ положаја око карауле Шобе, који су сада били први на ударцу. Северну ивицу платоа, фронтом према изгубљеним положајима левог крила, поселa су два батаљона 15 пешадиског пука и то од оних који су били у повлачењу: 1-ви се поставио испред 3-ће, а 2-ги испред 2 тимочке пољске батерије. Источну ивицу платоа, фронтом према положајима у рејону Голошца и Патрика, поселе су трупе које су се ту налазиле још од протекле вечери, и један батаљон 15 пука од оних који су тога дана зором били повучени са левог крила. Наиме, 4 батаљон 13 пука остао је на ћувику југоисточно од карауле испред 1 тимочке пољске батерије, 4 батаљон 15 пука распоредио се на предњој ивици истакнуте косе према с. Шеоби испред 3 дринске пољске батерије, пласиране на задњем нагибу исте косе, ближе друму, док је 1 батаљон 13 пука послат да заузме ровове на предњем нагибу виса Кори-сорти (к 523). Уували су се између овог виса и Алајке прикупили 2 батаљон 13 и 3 батаљон 15 пешадиског пука у улози дивизиске резерве. Ту су улогу имала ова два батаљона како за овај отсек, који је сада постао левокрилни, тако и за трупе на платоу Орла Ба-

јира јужно од тт 535 и испред с. Пепелишта, код којих се није мењало ништа, пошто је непријатељ пред њима био потпуно неактиван.

Овим распоредом положај Тимочке дивизије II позива није био нимало побољшан, већ је, напротив, тек сада био изложен великом ризику. И то тим више што је њен 14 пешадиски пук на десном крилу, који је тог дана изјутра посео, фронтом према селима Пештерници и Бруснику, од Бугара напуштени вис Пепелиште, био много истакнут унапред и имао за леђима Вардар. Дивизија је била потпуно отцепљена од своје армије и опасно угрожена на свом левом боку од бугарских трупа које су заузеле положаје дoскорашњег њеног левог крила: Тису и Штиркаљево. Два батаљона на уској северној ивици платоа код карауле Шобе могла су донекле да послуже само као заштита непосредног левог бока осталих њених трупа, али не и као брана за спречавање дубљег обухватног маневра Бугара. Ако би, дакле, ови само једним делом својих снага напали са тих заузетих положаја зоном између садашњег положаја тих двају батаљона и с. Енешева, директно би загрозили отступници целе дивизије, у чему им, наравно, ништа не би сметао један ескадрон Тимочког дивизиског коњичког дивизиона, накнадно послат ка овом селу. Али срећом, они су се зауставили главном снагом на Тиси и Штиркаљеву, а предњим деловима на к 616, са које су послали парламентара. Од тог тренутка је настало затишје које је било добродошло овој дивизији. Бугарски 11 пук добијао је тада контрадикторна наређења са три разна места: од свог команданта бригаде, команданта 2 дивизије и команданта армије, због чега му се није ни пружила прилика да на показани начин прошири и употпуни постигнуте резултате. Због тих наређења је више пута полазио назад и враћао се на заузете положаје, да би напослетку, предвече, остављајући на овима један свој батаљон, коначно отступио ка Софиларима, односно ка утоку Криве Лакавице у Брегалницу. Он је намеравао да следећег дана, оперишући левом обалом Брегалнице, заштити леви бок 8 дивизије, чије се лево крило, као што нам је познато, простирало до с. Добришана.

II

1 јула изјутра, у распореду трупа на сектору Дринске дивизије I позива извршене су извесне промене. Наиме, отсек на коме су се налазили 6 и 16 пешадиски пук са две брдске батерије испао је из надлежности команданта дивизије и потпао под непосредну команду команданта III армије, а, сем тога, из његове предње линије био је повучен у резерву 3 батаљон 16 пука. Батерије 1 дивизиона Дринског пољског артиљериског пука, које су за време напада Бугара током протекле ноћи опет биле повучене иза с. Кривог Дола, поставиле су се сада за дејство између овог села и положаја 6 батерије из 2 дивизиона. Од целог 2 дивизиона само је 6 батерија остала и даље на свом положају из прошле ноћи југоисточно од с. Сирчијева, стављајући се под команду команданта 1 дивизиона, док је 4-та била упућена на Средњи Рид код 5 батерије свог и 5 батерије 2 дивизиона Моравског пољског артиљериског пука. Од овог последњег, тј. 2 дивизиона, 4 и 6 батерија су са овог положаја биле послате у с. Судић Моравској дивизији 1 позива. 8 и 9 батерија из 3 дивизиона Дринског пољског артиљериског пука нису засада нигде биле употребљене: 8-ма се још комплетирала у с. Кадрифакову, а 9-та је, како изгледа, била за овај мах поштеђена, пошто је у току претходног дана претрпела два велика потреса.

Пред фронтом 1 и 2 батаљона 3 пука и 1, 3 и 4 батаљона 4 пешадиског пука, што ће рећи, према отсеку од највишег врха на Јежеву до испред с. Кривог Дола, бугарска је артиљерија од раног јутра била веома активна. Ојачана, рекли бисмо, и једном пољском батеријом са Јанковог Рида, она се упињала да ватром прокрчи пут својој пешадији, која се више није смела поуздати у сопствену снагу. Међутим, српским трупама су највише досађивале батерије код с. Сушева и на северном делу масива Куд Ораси. Батерија код с. Сушева тукла је бочном ватром Јежево, особито почев од 8.30 часова, када се 1 батаљон 4 пука, по наређењу свог команданта пука, почео део по део да

спушта низ задњи нагиб тог положаја. Док су се 2 и 3 батерија посредним гађањем и даље носиле са бугарским батеријама десно и лево од друма у висини Црвене Чуке, 1-ва и 6-та су се примакле ближе седлу, постављајући се: 1-ва на ћувику у западном подножју Јежева, а 6-та на нижем положају између ње и 2 батерије. Батерија на северном делу масива Курд Ораси страшно је досађивала деловима 4 пешадиског пука на коси која се од западног гребена Лојзанског Рида спушта ка развалинама Старог Кривог Дола. Ради ње је, око 10 часова, био послат један, а после кратког времена и други вод 3 батерије на положај западно од с. Кривог Дола, одакле су после и један и други са успехом вршили посредно гађање, уз реглажу коју су обављали пешаци преко релеја. Ову је батерију у рејону друма заменила 8-ма, која је око 10.30 стигла из Кадрифакова. Она је око 11 часова била постављена испред с. Кривог Дола, ближе друму.

1 батаљон 4 пешадиског пука који је сишао са Јежева најпре се пребацио ка с. Кривом Долу. Али, чим је тамо стигао, био је враћен позади 2 батаљона 3 пешадиског пука, по наређењу команданта дивизије који се, због јаке артиљериске ватре, побојао да Бугари не изврше пробој на седлу. Но, са тим је пробојем уствари већ било свршено. Бугарска пешадија није у то време више ни мислила да се покрене из својих ровова, па чак ни онда кад су митраљези са тт 579 на Лојзанском Риду бочном ватром нагнали на повлачење левокрилну чету 3 батаљона 4-ог и деснокрилну чету 2 батаљона 3 пешадиског пука северно од друма. Код ње се, дакле, већ сада увелико осећала последица српске офанзиве на Злетовској Реци. Она се осећала све више и више, док се најзад нису почели пред подне јављати бугарски парламентари. Премда њихови предлози за обуставу непријатељства званично нису били усвојени, ватра је на обема странама престала око 10 часова, јер су и српске трупе биле јако заморене. Штавише, на Лојзанском Риду су бугарски и српски војници, без икаквих обзира, појурили у воћњаке на „ничијој земљи". Ово незва-

нично примирје трајало је до 17 часова, када га је прекинула српска артиљерија. Али бугарске се батерије више нису јављале, због чега су и српске предвече заћутале.

Међутим, пред фронтом 6, 16 и 3 батаљона 3 пешадиског пука, што ће рећи, према отсеку од Брегалнице до испред развалина Старог Кривог Дола, бугарске трупе нису тог дана ништа предузеле. Свакако су очекивале да виде шта ће учинити трупе десно и 11 пешадиски пук и комите лево од њих, па да после и саме пређу у офанзиву, ради чега је само на Жутој Земљи био груписан читав један пук. Парализане доцније последицама српске офанзиве на Злетовској Реци, остале су у том саставу до краја.

Њихове су комите са виса изнад с. Добришана обухватиле српско десно крило нападом на 1 батаљон 16 пешадиског пука, чији је фронт, у односу на фронт тамошњих делова 6 пука, био знатно повијен уназад. Међутим, овај батаљон је, око 10 часова, због бочне пешадиске ватре бугарских трупа са доминирајуће Жуте Земље, отступио ка Богословцу. Командант отсека, пуковник Викторовић, послао је због тога овамо две, а убрзо и друге две чете 3 батаљона из отсечене резерве. Али су и оне одмах умакле уз Богословац, не обзирући се на судбину суседних трупа чији је десни бок због таквог њиховог држања сада остао потпуно оголићен. Пуковник Викторовић је најзад, око подне, издао наређење свим својим трупама да се такође повуку на масив Богословца. С обзиром на чињеницу да се ни комите ни бугарске регуларне трупе нису доцније потрудиле ни да поседну напуштене ровове, овај гест пуковника Викторовића испао је пренагљен. А кад су оне прснуле, повукао се и суседни 3 батаљон 3 пешадиског пука са положаја испред развалина Старог Кривог Дола на позадњи положај, Трескову Њиву. Но, он је предвече, кад је видео да се Бугари и не мичу с места, поново посео своје пређашње ровове, па чак и к 413, где се пре отступања налазило лево крило удружених снага 6 и 16 пука, док су, међутим, ови пукови и даље остали на Богословцу.

Пред фронтом 17 и 2 батаљона 4 пешадиског пука, што ће рећи, према Средњем Риду, центру и левом крилу Јежева, бугарске су трупе и овог дана остале изван домашаја пешадиске ватре. Тиме су команданту Дринске дивизије I позива пружиле могућност да између 9 и 10 часова повуче у дивизиску резерву иза с. Сирчијева 1 батаљон 17 пука, без једне чете, употребљене на северној ивици сирчијевских винограда за заштиту левог бока осталих батаљона на Средњем Риду. Уопште узев, да није било повремене артиљериске ватре, овде би владало потпуно мртвило. Међутим, северније, на положајима Моравске дивизије I позива, одиграле су се знатне промене које ће унеколико тангирати и овај отсек.

III

После једног узалудног покушаја да нападом с фронта опет овладају Шаренковцем и косом код трогерачке карауле, Бугари су прибегли другој методи. Наиме, њихова батерија на Осоју сад се окомила на 1 материју Моравског пољског артиљериског пука која је дејствовала од раскрснице сеоских путева за с. Г. и Д. Трогерце. Кад је, пак, ову ућуткала, пренела је ватру на Кијево Брдо, и после кратког времена, око 6 часова изјутра, успела је да са њега одбаци усамљену чету 1 батаљона 1 пешадиског пука, против које је већ наступао деташовани батаљон њиховог 24 пешадиског пука са Осоја. Услед тога, а и због артиљериске ватре од с. Д. Балвана и са Јанковог Рида, армиска коњица, која је провела ноћ у равници позади Кијевог Брда, сада је отступила чак иза Вржиног Дола. Ескадрон који је она још протеклог дана одредила за попуњавање постојеће празнине између сирчијевских винограда и Кијевог Брда, повукао се најпре до њеног напуштеног бивака, а потом, када је поменути бугарски батаљон избио на Кијево Брдо, до 1 моравске батерије. Пошто је у правцу положаја ове последње отступила и одбачена чета, те су две јединице примиле на себе улогу њене заштите. Најзад је

2 батаљон 1 пешадиског пука, сматрајући да му је падом Кијевог Брда угрожен десни бок, отступио око 8 часова ка Орловом Камену, остављајући Шаренковац и косу код трогерачке карауле Бугарима. Ови су потом поново заузели те његове положаје, око којих су се дотле ломила толика копља, али је и њиховој офанзиви у овој зони, опет под утицајем српске офанзиве северније одатле, ка Злетовској Реци, ту био крај.

Овај делимични поремећај у српском борбеном распореду имао је само толико утицаја на ток битке што командант Моравске ни тада ни доцније није смео слободно размахнути својим левим крилом које је било у тесном додиру са наступајућим трупама Шумадиске дивизије I позива. Тај је поремећај само изазвао искупљање 4 батерије Дринског са Средњег Рида и 4 батерије Моравског из с. Судића у долини код 1 батерије Моравског пољског артиљериског пука и тиме допринео јачем везивању размакнутих крила Моравске и Дринске дивизије I позива. То ће доцније згодно послужити као полазна база за предузимање офанзиве у правцу утока Злетовске Реке у Брегалницу. Што се, пак, тиче армиске коњице која их је раније везивала на други начин, она је око 15 часова била упућена на просторију југозападно од Богословца са задатком да предузме осигурање Брегалнице десно од 6 и 16 пука и колико-толико попуни постојећу празнину између Дринске I и Тимочке дивизије II позива, која се повлачењем ових пукова још и повећала.

2. **Преокрет у доњем и средњем току Злетовске Реке**

(Скица 12)

I

Предзору 1 јула су неки коњи, који су по свој прилици припадали бугарској батерији или митраљеском одељењу на положају код с. Пестришина и били пуштени на пашу, налетели на српске претстраже испред с. Тмола и код ових изазвали брзу паљбу.

Одмах затим је бугарска батерија са тог положаја почела да туче српске делове на косици испред виса Оџака, тражећи вероватно 7 батерију Дринског пољског артиљериског пука која се у току ноћи повукла на његову тт 668 због чега се и изродила пешадиска ватра на овом месту. А у свануће је и на другим местима дуж фронта према Злетовској Реци и Белошици отпочело дејство у захвату Моравске I, Коњичке и десног крила Шумадиске дивизије I позива. Тако су бугарске батерије на коси Калишта, његовом делу југоисточно од с. Трола и к 625 између овог села и с. Пестришина, опет почеле да обасипају ватром српске положаје према себи, а особито Рујан, према коме се, судећи и по јачини пешадиске ватре, припремао поновaн напад. Од српске артиљерије овде је и сада била 3 батерија Моравског пољског артиљериског пука, која више није могла гађати онако слободно као претходног дана по подне, пошто је преконоћ била извучена на предњу ивицу положаја, где ју је непријатељ лако могао уочити и ураклити својом ватром. Што се, пак, тиче просторије око с. Кукова, тамо су се ангажовањем 11 пешадиског пука почели одигравати веома значајни догађаји, због којих су Бугари убрзо били принуђени да се и према Рујну одрекну намераваног напада.

Наиме, командант 11 пука, потпуковник Драгољуб Јеремић, чим је чуо да се на дренечком положају води борба, приступио је извршењу постојеће заповести команданта Шумадиске дивизије I позива о учешћу његових трупа у нападу на тај положај. Свој 1 батаљон и митраљеско одељење из пуковске резерве извео је на гребен изнад с. Кукова, и, под ватром бугарске брдске батерије са јужног дела Костомара коју је овим покретом изазвао, издао командантима батаљона заповест за напад у правцу бока и позадине дренечког положаја. Међутим, у том му је тренутку стигло наређење команданта Коњичке дивизије, кнеза Арсена, под чију је команду био стављен решењем армиског штаба, да са својим пуком предузме наступање у правцу положаја код с. Пестришина. Али по њему је за први мах поступио само утолико што је

одређеним новим правцем упутио само 1 батаљон из пуковске резерве. Због бочне артиљериске ватре са јужног дела Костомара, тај се батаљон држао десне стране гребена који преко Алачуге изводи према додељеном нападном објекту. Иначе, батаљони првог борбеног реда већ су кренули право напред са задатком да у току кретања изведу потребно захођење за нешто улево, да би добили фронт према јужном делу Костомара који им се налазио некако пострани. Бугарска батерија са овог положаја узела их је одмах на нишан, премда је и сама већ била тучена ватром 4 шумадиске пољске са к 691 и 1 коњичке батерије са положаја на средини Камените Струге, док је деснокрилни, 2-ги, отпочео добијати и бочну артиљериску, митраљеску и даљну пушчану ватру са положаја код с. Пестришина. Деснокрилна чета овог батаљона брзо се заклонила од те ватре иза једног камењара, док су остале убрзале корак и сјуриле се у увалу право пред собом. Одатле су се, пак, по поновном наређењу команданта Коњичке дивизије о нападу целим пуком у правцу положаја код с. Пестришина, вратиле навише и под ватром која им је нанела велике губитке, извршиле промену фронта удесно. Та им је промена, према оваквој ситуацији, и иначе била неминовна. Потом су предузеле наступање левом, много изложенијом, страном гребена који изводи ка означеном непријатељском положају. Сад су, према том положају, била од 11 пука развијена два батаљона: 1-ви из доскорашње пуковске резерве који је у току наступања наишао на две чете 2 и 5 пука на левом крилу одреда мајора Јована Наумовића из Моравске дивизије I позива (ове су чете пре тога направиле скок унапред, а батаљон их је, измешавши се са њима, повукао са собом), образовао је, дакле, десно, а дотадашњи деснокрилни, 2-ги, формирао је лево крило новог пуковског борбеног поретка. Најзад, што се тиче доскорашњег левокрилног 3-ег, он је, ојачан пуковским митраљеским одељењем, продужио наступање првобитним правцем: преко Припора и к 508 (с-з од с. Пуздераца) ка јужном делу Костомара. Њега је командант пука изузетно пустио да иде куд је наумио, јер је желео

да бар са једним делом својих снага учествују у нападу своје дивизије на Дренек. С обзиром на чињеницу да је положај код с. Пестришина био у великој зависности од положаја код Дренека, овај му је потез био веома умесан. Требало му је само препоручити да се много не ангажује према с. Пестришину, већ да само демонстрира и чека док се не реши судбина положаја код Дренека. Али му ово последње није било ни са које стране препоручено, те ће се стога на том делу бојишта пролити много више крви но што је било потребно.

Док су батаљони, окренути према положају код с. Пестришина, претрчавали под јаком фронталном ватром од заклона до заклона и од мртвог угла до мртвог угла, којих је срећом било повише, а особито на правцу наступања деснокрилног 1-ог и с њим измешаних делова на крајњем левом крилу Моравске дивизије I позива, све је више артиљериских оруђа узимало директног удела у припремању напада 1 и 2 батаљона. Док су 1 коњичка батерија са свог положаја на средини Камените Струге и 2-га у њеној близини, где је пре кратког времена била премештена са Челебинског Трла, држале у шаху бугарску брдску батерију на јужном делу Костомара, тукући уједно и бугарску пешадију на овој каменитој греди, 4-та шумадиска батерија је, око 6 часова изјутра, променила положај и са ниске и уназад повијене косе између Алачуге и Гускарника отпочела отварати ватру искључиво у правцу с. Пестришина, придружујући се на тај начин 7 дринској батерији, која је већ увелико гађала садашњи њихов заједнички објект са виса Оџака. Око 7 часова је 2 коњичка батерија прешла на северни део Алачуге где се, унеколико заклоњена гребеном према поменутој брдској батерији, поставила за дејство према овом истом положају. На тај начин су српске три батерије већ при првом јуришу тукле тај бугарски положај са широког обухватног лука што је, с обзиром на слабост бугарске артиљерије према њима, било сасвим довољно. Међутим, том броју батерија којима ће се, пред други јуриш, придружити и један вод 1-ве коњичке, није био сразмеран стварно

постигнути ватрени ефекат, услед чега је и пешадиски напад, као што ћемо доцније видети, био скопчан са огромним тешкоћама. Батерије нису биле под једном командом, него су дејствовале свака за себе и кад је која хтела, а једним делом и прилично невешто.

Око 8 часова, када су српски стрељачки стројеви доспели до на 400—500 метара испред бугарских ровова, Бугари су истакли белу заставу и почели да машу белим марамама. Кад су то видели, српски батаљони су полетели на јуриш, којом су приликом неки делови, обманути овим сигналима, ишли несмотрено и у гомилама. Али их је тада дохватила бочна ватра бугарске брдске батерије са јужног дела Костомара, а вероватно и коса ватра једне од пољских батерија са северозападног дела Лезовског Рида. Услед тога се цео борбени поредак поврнуо уназад ка месту одакле је био пошао на јуриш и где се налазио један попречни теренски прегиб у коме се донекле могао да заклони од ове као и од разантне пушчане и митраљеске ватре са нападнутог положаја. Ободрени тим српским неуспехом, Бугари су једним делом својих снага покушали испад, који им није пошао за руком, јер их је убрзо српска артиљериска ватра вратила у ровове. Одмах затим, око 9 часова, предузет је опет јуриш, али ни он није био боље среће. Левокрилни 2 батаљон био је засут бочном ватром пољских батерија које су се дотле са северозападног дела Лезовског Рида спустиле у долину Белошице, док се над деснокрилним 1 батаљоном и с њиме измешаним деловима са крајњег левог крила Моравске дивизије I позива распрсло неколико шрапнела једне од српских батерија, по свему судећи, 7-ме дринске. Цео борбени поредак је сад и по други пут окренуо леђа, после чега су се делови на десном крилу углавном задржали у теренском прегибу, из кога су оба пута полазили на јуриш, док су они на левом крилу већином одјурили до близу Алачуге. Бугари су их и овом приликом следили, али су се провели као и први пут.

Тако је напад 11 пука на бугарски положај код с. Пестришина завршен потпуним неуспехом. Трупе су се растуриле на великом простору по дубини, а гу-

бици су већ достигли размере које, ако се пређу, обично повлаче за собом тотално расуло. Међутим, највише је настрадао левокрилни 2 батаљон, који је изгубио и команданта батаљона (био је рањен) и три четна командира: мајора Војислава Туфегџића и капетане Душана Ђорђевића и Милутина Милосављевића (сви су изгинули). На понављање напада и поновно стављање у искушење јунаштва ових трупа није се

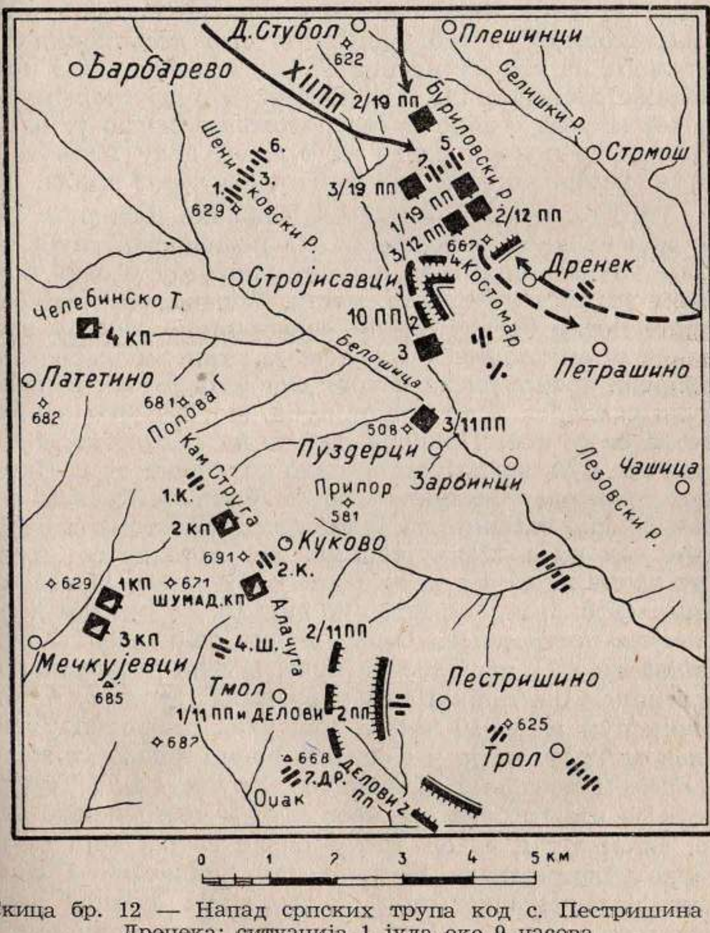

Скица бр. 12 — Напад српских трупа код с. Пестришина и Дренека: ситуација 1 јула око 9 часова

под овим условима могло ни мислити. Тако је ценио ситуацију и командант пука, потпуковник Јеремић, судећи по једном извештају који је у 10.50 послао команданту Шумадиске дивизије I позива, а и по мерама које је пре и после тог извештаја предузимао. Наиме, он је око 9 часова свој 3 батаљон који се тада налазио у подножју јужног дела Костомара, вратио у састав пука. Око 11 часова је, међутим, бојећи се ваљда да до доласка овог батаљона не наступе теже компликације, упутио једну чету свог деснокрилног 1 батаљона на косицу испред Тмола за евентуално прихватање десног крила, а 1 коњичком пуку, који му се на тој косици ставио на расположење, издао је наређење да се рокира улево ка јужном делу Алачуге и на тај начин постави иза разбијеног левог крила.

Што се, пак, тиче пукова Коњичке дивизије, они су маневровали у позадини 11 пешадиског пука на разне начине, пошто за њихову употребу у овом борбеном вртлогу није било места. Управо, они су још једино могли бити упућени просторијом између дренечког и пестришинског положаја. Али им је сметала унакрсна артиљериска ватра, због које је чак и извиђачки ескадрон 2 коњичког пука око 8.30 био принуђен да се са косе Припора повуче ка с. Кукову. 1 и 3 коњички пук, враћајући се рано тога дана од с. Патетина гребеном Камените Струге, били су бочном ватром брдске батерије са јужног дела Костомара одбачени чак ка с. Мечкујевцима, око кога су се после дуго врзмали, с тим да се напослетку, после 11 часова, смире, и то: 1-ви, као што смо видели, на јужном делу Алачуге, постројен за борбу пешке ради евентуалног прихватања 11 пешадиског пука, а 3-ћи у јарузи иза овог положаја, прикупљен у својству резерве. 4 коњички пук је до 10 часова још увек стајао на Челебинском Трлу, па је у означено време пошао, држећи се притом позадине Камените Струге, ка с. Тмолу. 2 пук је иза гребена ове косе дуго и често мењао место, склањајући се од артиљериске ватре, која га је стално узнемиравала. Када је, пак, повлачење 3 батаљона 11 пешадиског пука са подножја јужног дела Костомара изазвало артиљериску и пешадиску ватру

са овог положаја, за који се није знало да је већ био при паду, услед чега се помислило да је то повлачење било принудно и да ће му уследити гоњење од стране Бугара, 2 пук се распоредио за борбу пешке код с. Кукова, фронтом према с. Дренеку, у циљу прихватања тог батаљона.

После описаног неуспеха 11 пешадиског пука десиле су се извесне важније промене и на положајима јужније од места где је он водио борбу. Наиме, око 10 часова су, код 3 батерије Моравског пољског артиљериског пука на коси северозападно од Шаренковца експлодирале, несрећно погођене, три каре. Од те експлозије настрадало је више људи и онеспособљена су два топа, због чега је она била принуђена да за дуже време обустави ватру. Али, с друге стране, апсолутној надмоћности бугарске артиљерије према Рујну дошао је крај, јер су 7 и 8 батерија из Моравског пољског артиљериског пука, уз припомоћ чете 1 батаљона 1 пука која се још од претходног дана налазила у њиховој пратњи, већ извукле неколико топова на широко седло испред Солунског Рида.

II

У 2.40 изјутра, 1 јула, командант Шумадиске дивизије I позива издао је писмену заповест, према којој су његове трупе имале у 4 часа, а то значи у свануће, да предузму наступање на линију с. Дренек — Озрен, подељене у две колоне и дивизиску резерву. Десну колону, одређену да напада на с. Дренек, имали су да образују 10 пешадиски пук и 1 дивизион. Леву колону, која је имала да наступа преко с. Плешинаца ка с. Неоказима, што ће рећи, да осваја Озрен који је сада први пут био узет у комбинацију, имали су да образују 19 пешадиски пук без 4 батаљона који још није смео бити скинут са Црног Врха, и 3 дивизион. А дивизиску резерву, која би се кретала за десном колоном, имали су да образују 4 батаљон 11 и 2 и 3 батаљон 12 пешадиског пука са 2 дивизионом. Ова заповест из које је, супротно мерама предузетим још

од протекле вечери, требало да уследи обичан дневни напад много ширим фронтом но што се тог момента имао, претпостављала је извесну удаљеност нападних трупа предње линије од непријатеља и, према томе, пуну слободу за њихово опредељивање у погледу бирања праваца, циљева и времена за почетак напада, док, међутим, свега тога уствари није било. Заповест, дакле, није била у складу са стањем ствари на бојишту, односно са првобитном намером команданта дивизије према којој су углавном већ били завршени припремни покрети за извођење ноћног напада на дренечки положај. То стање је сада, пред сам судар и у непосредној близини непријатељевој, уколико би се нападним поретком захватио и правац с. Плешинци — с. Неокази, било немогуће поправити. Улед тога ни напад, који је убрзо и пре означеног времена настао, нити је био започет нити је даље био извођен према њој. У најважнијим појединостима она је остала само мртво слово на хартији.

Команданту 19 пешадиског пука и, према новом стању ствари, команданту леве колоне, потпуковнику Илији Радивојевићу, та нова заповест је, судећи по подацима у операциском дневнику његовог пука, била, свакако преко телефона, саопштена у 3 часа изјутра. Дакле онда, кад је завршавао прикупљање 1 и 3 батаљона свог и 4 батаљона 10 пешадиског пука у долини западно од Буриловског Рида фронтом према северозападном делу Костомара. Али како је, с обзиром на близину непријатеља од кога је био удаљен највише 1.500 метара, за рокирање његовог 1 и 3 батаљона далеко улево, мимо целог северног фронта дренечког положаја коме је припадала и група ћувика источно од Костомара, чак до према Озрену, сада било доцкан, јер је то било пред само свитање, а то значи пред отварање артиљериске и пешадиске ватре, њему није преостало ништа друго него да са трупама које су му биле под руком, пође без одлагања тамо куда је и наумио. Он је тако и урадио. Имајући, дакле, још увек за циљ Костомар, односно његов северозападни део, повео је између 3 и 3.30 изјутра своја два и 4 батаљон 10 пука уз предњу косу у чијем се северном

подножју са њима тада затекао. Према томе је правац Плешинци — Неокази, који изводи на Озрен, и даље остао празан. Њиме је, додуше, накнадно могао бити упућен 2 батаљон 19 пука који је, према најновијој дивизиској заповести, требало да наместо 4 батаљона 10 пука, уђе у састав леве колоне. Али командант колоне није сада имао времена да мисли и на тај правац који се, уосталом, тада није ни могао узети у обзир, јер му се на левом боку налазио вис Кала који су држали Бугари. Стога је поменути батаљон остао и даље делом на Црвеном Риду, а делом у његовом југоисточном подножју.

Поређани један поред другог у смакнутим поредима, батаљони су кренули косо лево, да би се главни напад извео северном падином Костомара. Но, убрзо је левокрилни 3-ћи из 19 пука био, испод једног малог ћувика на самом савијутку гребена предње косе, дочекан и заустављен блиском ватром тамошњих бугарских претстражних делова. Централни 4-ти из 10 пука одбио се тада удесно, убрзао корак и сјурио се у јаругу потока између предње косе и поменутог главног положаја. На тај начин је истрчао испред деснокрилног 1-ог из 19 пука који је био заустављен на задњем нагибу дотичне косе, док се не види шта ће бити са ћувиком. У свануће је батаљон на левом крилу успео да освоји тај ћувик, али кад је намеравао да продужи ка Костомару уз чији је северни нагиб већ почео, изненадно по Бугаре, да избија 4 батаљон из 10 пука, био је заустављен ватром бугарске батерије, постављене иза седла, и косом пешадиском ватром са предњих откоса групе ћувика источно од овог камењара. Тај 4 батаљон је на врху био дочекан блиском јаком фронталном ватром Бугара који су се доста брзо повратили од изненађења, те је од ње за кратко време претрпео велике губитке. Нападнут доцније на свом левом боку са групе ћувика преко седла и дохваћен око 4.30 часова (кад је свануло) још и леђном ватром српских хаубица, он се напослетку сјурио назад у јаругу и даље низ њу. Тако су сад Бугари одавде осули ватру на 3 батаљон 19 пука и после кратког времена принудили га да се заклони иза освојеног ћувика на предњој коси.

Видећи, најзад, да му је првобитни план напада потпуно пропао, потпуковник Радивојевић се одлучио да зону свог обухватног маневра прошири улево, узимајући у комбинацију и дотле пренебрегнуту групу ћувика источно од Костомара, која му је, као што смо већ видели, својим бочним положајем много сметала. Доскорашњи деснокрилни 1 батаљон из 19 пука одмах се рокирао северном и североисточном падином предње косе у поменуту страну и упутио лево од 3-ћег, у правцу тог новог нападног објекта. Када је излазио из удоља између поменуте косе и Буриловског Рида потпуно развијен за борбу, а пошто је већ увелико свануло, тај батаљон је наишао на јаку артиљериску и пешадиску ватру с фронта, а и на косу ватру бугарске батерије са Озрена. У том моменту је храбри командант, леве колоне, који је у близини 3 батаљона стајао усправно, огрнут црном пелерином, и таман послао наређење 2 батаљону 19 пука да и он дође овамо са Црвеног Рида и његовог југоисточног подножја, пао мртав, погођен куршумом у чело. Његова је колона тако остала сасвим обезглављена, јер о његовој смрти није био извештен нико, па ни најстарији командант батаљона који је требао да га замени. Његови су батаљони од тог момента оперисали сваки за себе, док 3 батаљон 19 пука, оставши, штавише, и без команданта батаљона који је био рањен, није до краја борбе ни мрднуо с места.

Према изнетој дивизиској заповести, а с обзиром на њену одредбу о наступању 19 пука, односно леве колоне од с. Плешинаца преко Озрена за с. Неокази, на месту где су нападала ова три батаљона, требало је да се ангажује већим својим делом 10 пук у својству десне колоне. Али, он то уствари и није могао учинити из истог разлога због кога ни 19 пук није био у стању да се рокира улево ради пребацивања на нови правац напада. Његова три батаљона већ су била упућена према југозападном фронту дренечког положаја, и сада им није преостајало ништа друго него да се ангажују у истом правцу.

Није нам познато да ли је и команданту овог пука, потпуковнику Душану Р. Димитријевићу, била благо-

времено преко телефона саопштена наведена нова дивизиска заповест. Али, изгледа да ју је собом требао да понесе именовани командант десне колоне, тј. командант 12 пука, пуковник Миливоје Стојановић, који је тек пошао са Арбичишта, пошто је команду над тамошњим својим батаљоном предао команданту 2 батаљона, потпуковнику Војиславу Томићу. Но, у сваком случају, а с обзиром на то да је већ постојала могућност за прикривено подилажење до самог подножја греде Костомара, коју је у духу заповести од претходне вечери имао зором да нападне, пук је са својом акцијом задоцнио, јер се потпуковник Димитријевић касно оријентисао у погледу места где се налази и правца којим је требало дејствовати. На косу у југоисточном продужењу Шениковског Рида, коју је одавно требало савладати и која је била удаљена од стрељачких заклона Бугара на греди Костомара 700—800 метара, почео је, са развијеним батаљонима првог борбеног реда између 4 и 4.30 часова, односно тек кад је свануло, тако непажљиво да избија, да га је непријатељ могао уочити и обасути врло јаком пешадиском ватром.

Левокрилни 1 батаљон, да би избегао губитке, одмах је пошао у правцу северне половине Костомара и за кратко време, у 4.30, што ће рећи, у моменту кад је на темену настрадао 4 батаљон од српске хаубичке ватре, сав се сјурио у јаругу испод овог положаја, одакле је после, пошто се прикупио и уредио, почео да се пење уз његове стрме литице. На њега су се, пак, угледали 3 батаљон из пуковске резерве и неки делови деснокрилног 2-ог, те су и они, готово без губитака, одмах претрчали до јаруге, упућујући се више ка јужној половини Костомара. Остатак 2 батаљона застао је у то време да прихвати борбу ватром, потом је и он, али под све жешћом ватром и са осетним губицима, почео да претрчава део по део, и то најпре по водовима, затим по десетинама, и напослетку појединачно, све док и то појединачно пребацивање није прекинула бугарска ватра. По доласку у јаругу, 3 батаљон је одмах кренуо право навише уз врло стрму, испупчену, падину јужне половине Костомара, док су

се делови 2-ог, по мери пристизања, одбијали улево, ближећи се 1 батаљону. Међутим, овај је већ био знатно измакао навише, али се и сам потступно померао и избијао даље улево због косе пушчане и митраљеске ватре са највишег, односно јужног дела Костомара. У току пењања их је извесно време све обасипала својом ватром једна од пољских батерија на северозападном делу Лезовског Рида, али им није наносила велике штете, пошто су према њој били заклоњени тереном, те су њена зрна летела насумце.

Једном речју, нападне колоне су се по мраку приближиле дренечком положају са две разне стране, тако да је једна у зору, а друга у свануће предузела напад који је, судећи по његовом првом развоју, још дуго имао да траје. Започети бој, који је у себи садржавао углавном елементе ноћног напада, морао се, дакле, наставити, као чисто дневни напад и то, наравно, уз помоћ дивизиске резерве и осталих неангажованих јединица које су све остале далеко позади, као и артиљерије која је до тог преокрета због мрака била принуђена на ћутање.

Батаљоне 12 пешадиског пука из дивизиске резерве затекло је свитање у покрету, недалеко испред батерија на Арбичишту, у еволуционим порецима један поред другог: 3-ћи на десном, а 2-ги на левом крилу. Они су наступали ка северном фронту дренечког положаја те се, према томе, нису држали дивизиске заповести у духу које је, буквално је тумачећи, требало да праве велики обилазак удесно, како би се појавили иза десне колоне. А то би, уосталом, било веома тешко и, с обзиром на тешку приступачност терена на правцу њеног наступања, потпуно бесцињно. Међутим, 4 батаљон 11 пешадиског пука који је такође припадао дивизиској резерви и који је освануо на ћувику између Грамаде и Арбичишта, остао је у месту док му се не прикупе и последњи делови, растурени по разним стражама. Он је око 9 часова на своју руку (пошто није добио никакво наређење од команданта дивизије) лагано пошао наниже у правцу Шениковског Рида. (Негде у ово време на бојиште је стигао и командант I армије, престолонаследник Алек-

сандар, који је дошао из Куманова, где је тог јутра допутовао из Београда.) Најзад, у дивизиској заповести није био споменут 4 прекобројни пук који је био на маршу из рејона Дунавске дивизије II позива, с тим да и он преузме на себе улогу дивизиске резерве. Овај је, пак, са својим 1, 2 и 3 батаљоном стигао у 7 часова изјутра на Црвени Рид где је, по добивеном одобрењу и пошто је у маршовању провео целу ноћ, остао да се одмори до 9 часова, кад је кренуо ка Дренеку, и поред тога што је тај правац, одласком 2 батаљона 19 пука пре њега, био презасићен трупама.

Иначе, што се тиче овог батаљона који је припадао левој колони, он је око 6 часова изјутра, а по наређењу које му је пред своју смрт послао његов првопретпостављени, потпуковник Радивојевић, пошао са Црвеног Рида и његовог југоисточног подножја. Пошто је затим прошао у еволуционом поретку између с. Д. Стубола и Плешинаца, приспео је око 8 часова на Буриловски Рид, иза чијег се темена задржао, у својству пуковске, односно колонске резерве, чекајући наређење о свом даљем раду. То наређење није имао ко да му изда на лицу места, јер није било никога ко би командовао левом нападном колоном. Одатле је доцније, око 9 часова, а по иницијативи свог команданта батаљона, потпуковника Драгутина Анђелковића, предузео наступање пуним борбеним поретком, тежећи да продужи лево крило ангажованих трупа првог борбеног реда и обухвати десно крило дренечког положаја на групи ћувика источно од Костомара.

Артиљерија, и то најпре хаубичка, отпочела је да дејствује чим је свануло. Њена прва зрна скупо је платио 4 батаљон 10 пешадиског пука из леве колоне. Артиљериска ватра, и то поглавито пољских батерија, није ни по брзини ни по величини постигнутог ефекта, била у сразмери са бројем оруђа стављених у дејство. Штавише, она је морала бити обустављена нешто после 6 часова изјутра, када су јој почеле одоздо стизати жалбе пешака из 10 и 19 пука да их туче своја артиљерија. Знатно доцније, али овог пута без учешћа 5 и 7 пољске батерије које су биле послате унапред

да се нађу ближе пешадији, ватра је била настављена, али код већине пољских батерија веома опрезно и са све већим прекидима. Међутим, поменуте две, да их назовемо, пратеће батерије, спустиле су се наниже: 5-та за батаљонима 12 пешадиског пука из дивизиске резерве, који су, неузнемиравани од бугарске батерије иза седла која је била ућуткана, већ сишли у подножје југоисточног дела Арбичишта и даље наступали равницом, а 7-ма ка трупама леве колоне, чија је ситуација вапила за блиском артиљериском подршком. Ова друга, тј. 7-ма, дошла је убрзаним темпом до с. Д. Стубола, где је остала неко време очекујући наређење свог командира; овај је, пак, одјахао пешацима да се од њих обавести о ситуацији на лицу места, па тамо пао с коња и сломио ногу.

Уопште узев, улога артиљерије испала је веома чудна. Уместо да је прва започела борбу, она је ступила у акцију тек кад је пешадија налетела на непријатељски положај и претрпела велике губитке. Што је најглавније, она је то чинила у журби, неприпремљена за прихватање такве изузетне ситуације и сва, сем 1 пољске батерије на Шениковском Риду, врло много удаљена од нападнутог положаја и своје пешадије под њим. Даљина је збиља била толика да је дејство пољских батерија било могуће благодарећи једино томе што су артиљериски положаји надвишавали дренечки за више од 100 метара. Али је зато од тога свакако трпела и тачност гађања с обзиром на неизбежно повећавање растурања зрна на овако великим даљинама. Штавише, сем хаубичке и поменуте пољске батерије на Шениковском Риду, ниједна батерија није, чак и при максималном укопавању лафета, могла по целој дужини да туче гребен Костомара, што је, уз тешку приступачност терена којим је наступала десна колона, имало за последицу доста дуго неутралисање њеног већег дела. У поређењу са њима, за дејство против Костомара много су боље биле постављене у почетку само 1-ва, а доцније, око 6 часова, и 2-га коњичка батерија на Каменитој Струзи. Али су оне, као што нам је већ познато, овде дејствовале само извесно време и више-мање узгредно, тукући поглавито бу-

гарску брдску батерију испод највишег камењара (тт 707).

За придавање овако удаљених пољских батерија нападним колонама на начин како је то било предвиђено дивизиском заповешћу, није се имало ни времена ни могућности. Ово би се некако могло урадити ако би која од њих појурила напред што, уствари, због непознавања ситуације, ниједна није учинила. Али, да би се колико-толико удовољило тој заповести, углавном је било регулисано: да 1 дивизион, ојачан 6 батеријом из 2-ог, потпомаже напад 10 пешадиског пука, рачунајући и његов 4 батаљон у саставу леве колоне; да 3 дивизион потпомаже напад, како се мислило, 19 пешадиског пука, а уствари његовог 1 батаљона, и да 5 батерија из 2 дивизиона, накнадно доведена са Добре Главе и око 5 часова изјутра пласирана на Арбичишту између 6-те и 9-те, помаже батаљоне 12 пешадиског пука из дивизиске резерве, када буде дошло време за њихово увлачење у борбу, а до тог времена да дејствује где и батерије 1 дивизиона. На тај начин, а с обзиром на оно што се већ говорило о величини домета код пољских батерија, артиљериска је ватра била овако расподељена: 1 пољска батерија тукла је гребен Костомара; 3-ћа, 5-та и 6-та његов северозападни део; 7-ма, 8-ма и 9-та групу ћувика источно од Костомара и седло, а хаубичка по целом положају, што ће рећи, где стигне.

Форма је углавном била задовољена, али се у суштини главни недостаци оваквог централизовања управе артиљериском ватром у рукама команданта дивизиске артиљерије сада, кад је више него икад било потребно да њоме рукују команданти нападних колона, нису могли избећи. Сем код 1 пољске батерије која се у самом почетку нашла под руком команданта десне колоне, и 5-те и 7-ме од момента кад су приспеле у непосредну близину пешадије, веза са овом је била врло слаба. Ако би се пешадија предње линије више ангажовала у борби, била би у опасности да ће је закачити и зрна својих батерија, те, уместо да се она и артиљерија до крајњих граница могућности узајамно помажу и допуњују, једна другој су чак унеколико

биле на сметњи. Кочећи тако једна другу, оне су само дале маха шаци Бугара да доста дуго пркоси ватри толиких српских, у сваком погледу, одличних батерија и нападу српске знатно надмоћније пешадије. Нема сумње да су пешацима највише сметала зрна хаубичке батерије, која је била веома агилна, па чак и безобзирна. Али је ипак ова батерија, због те своје агилности и страховитог дејства по целом дренечком положају, остала код свију њих у лепој успомени као фактор који је врло много допринео паду овог положаја.

Једном речју, пешадија предње линије морала је под најтежим околностима прихватити дневни напад, који јој је стицајем околности, после једног слабо организованог и услед тога делом неуспелог, а делом промашеног ноћног препада, био натурен. Да би ускочила на непријатељски положај, неопходно је било да бар једна батерија приђе ближе и са тако мале даљине да отвори ватру, што ће најзад, у зло доба, учинити поменуте две пратеће батерије, 5-та и 7-ма. Па и после тога она је имала да се носи са непријатељском одлично организованом унутрашњом одбраном, у чијем савлађивању остале батерије, сем донекле хаубичке, нису због велике удаљености могле бити ни од какве користи. Иначе, даљи напад текао је овако:

Око 5.30 изјутра, кад је артиљерија успела да поколеба бугарске трупе на предњој ивици групе ћувика источно од Костомара и одбаци њихове предње делове из ровова, подигнутих испред ње на неколико стотина метара, 1 батаљон 19 пешадиског пука, сада на левом крилу леве колоне, сасвим је слободно пошао напред. Али, тек што је доспео до предњих ровова, непосредно пред њим су пале три гранате српске хаубичке батерије, због чега се он одмах повукао нешто уназад, а затим, да би се заклонио од косе артиљериске ватре са Озрена коју, код толике српске артиљерије, није имао ко да неутралише, повукао се у мртав угао при врху удоља између поменуте предње косе и Буриловског Рида. Пошто у близини није било ниједног претпостављеног да га поново крене напред, ту је остао до краја борбе, премда је српска артиље-

рија најзад, око 7 часова, нагнала Бугаре пред њим да се дефинитивно заклоне иза гребена, одакле више нису могли господарити предтереном.

На супротном крилу исте колоне, 4 батаљон 10 пешадиског пука, а после пораза тога дана изјутра који га је јако растројио и готово оставио без официра, дуго се уређивао у доњем делу јаруге испод северозападног дела Костомара. Затим су, између 5.30 и 6.30 часова изјутра, неки његови делови које је енергично предводио капетан Велимир Басарић, двапут покушавали да се попну уз предњи и издужени део овог положаја. Али их је оба пута са половине пута враћала ватра Бугара, који су се у међувремену нешто мало спустили низ предњи нагиб. Међутим, нама се чини да их је први пут вратила баш српска артиљериска ватра. Најзад, око 7 часова, дакле, у исто време кад се догодио горњи преокрет у захвату групе ћувика који је изазвао сличну промену и на седлу, Бугари су се повукли навише, ка темену, и поставили тако да су отсад имали пред собом врло кратак брисан простор. Већи се део батаљона тада дефинитивно попео уз овај издужени део до јуришног отстојања, док је мањи део, пошавши уз јаругу, доспео тек до испод седла. Својим десним крилом батаљон је најзад дошао у тесну везу са 1 батаљоном из истог пука на левом крилу десне колоне, који је својим обухватним дејством углавном и изазвао овај обрт на северозападном делу Костомара.

Овај последњи, тј. 1 батаљон 10 пешадиског пука, пришао је у то време својим левим крилом до на 30—40 метара испред, односно испод стрељачких заклона на другој страни тог, гледаног са севера, шиљатог положаја. Поједини војници примакли су се још и ближе, те су са тако мале даљине, заклоњени стењацима, гађали Бугаре и ручним бомбама.

Најзад су и батаљони 12 пешадиског пука из дивизиске резерве почели да се, са северног подножја предње косе где су пре кратког времена доспели, рокирају део по део и у мањим скоковима, полулево удољем између ове косе и Буриловског Рида. Не знајући да се на том правцу већ налази 1 батаљон 19 пука, пошли су, као што се то обично радило у близини

непријатеља, са намером да продуже лево крило првог борбеног реда дивизије. После пола часа оваквог косог наизменичног кретања, претекли су их, пролазећи убрзаним темпом са њихове леве стране, најпре један вод 7 батерије који је, југозападним подножјем издуженог Буриловског Рида, долазио од с. Д. Стубола где је био задржан други вод, и 5 батерија која је била у њиховој пратњи. Пошто су дошли непосредно иза стрељачког строја прилично растуреног 1 батаљона 19 пука, ови су се сасвим отворено, у житу, поставили за дејство, и то: вод тачно према седлу, од кога је био удаљен свега 900 метара, а батерија лево од њега и ближе месту где сасвим престаје, губећи се у равници под самим положајем, уздужни гребен Буриловског Рида, са топовима окренутим према темену северозападног дела Костомара. Према томе, у непосредној близини северног фронта дренечког положаја појавиле су се ове две велике мете, па ипак, једва ако је до њих доспело покоје залутало зрно. Као што нам је већ познато, оне су сада оперисале у мртвом углу који је почињао од самог гребена групе ћувика и седла и са даљине од 100—200 метара испред темена именованог камењара, са кога се још једино могла видети 5 батерија од момента кад је приспела на место где се поставила на положај.

Отприлике између 8 и 8.30 часова, а након брзе паљбе тих двеју артиљериских јединица, Бугари су одједном напустили целу северну половину Костомара и седло. Али, кад су српске трупе избиле на теме овог каменитог положаја и седло, изненадила их је брза паљба водова из батерије која је раније била иза седла, а који су, ради унутрашње одбране дренечког положаја, били благовремено распоређени. Предње делове 4-ог и лево крило 1 батаљона 10 пука на темену узео је на око вод, увучен у унутрашњост групе ћувика, док је левокрилну чету 4-ог на седлу засуо својим зрнима вод, постављен на источном нагибу највишег камењара, и за врло кратко време нанео јој велике губитке. Ова се чета одмах сјурила у тамошњи мртав угао, док су, међутим, делови на темену најпре помоћу нарочито одабраних стрелаца побили и растерали по-

слугу вода у групи ћувика, па су потом продужили даље. Надирући тако, сви су најпре направили скок унапред за неколико стотина метара, а затим се зауставили фронтом према највишем камењару и његовој проширеној источној падини, на којој су се искупили отступајући бугарски делови и са преосталим резервама доцније припремили за противнапад. Нарочито делови на гребену који су припадали левом крилу 1 батаљона, сада су дошли испред оних на његовом десном крилу. Ови су, пак, због косе ватре са највишег камењара, били заостали мало ниже, на литици тамошњег веома стрмог нагиба. Делови на десном крилу и челни делови 2 батаљона, који су већ доспели десно и нешто мало испод њих, почели су услед тога постепно, збијајући се сада за нешто удесно, да такође окрећу фронт према највишем камењару, ка коме је одоздо, борећи се са огромним тешкоћама, фронтално наступао 3 батаљон.

Падом северозападног дела Костомара, који је стварно претстављао крупан догађај, јер је било очигледно да се одбрани Бугара на дренечком положају ближио крај, 3 и 6 батерија на Арбичишту више нису имале на кога да дејствују. Услед тога су одмах пожуриле ка 1-ој на Шениковском Риду, где су се задржале у осматрајућем положају. Међутим, 5-та и вод 7 батерије отсад су гађали преко гребена у групу ћувика, ка којој су наступали батаљони 12 пешадиског пука из дивизиске резерве, док је 5-та, сем тога, тражила својим зрнима и бугарски артиљериски вод који је био сакривен испод највишег камењара.

Батаљони 12 пешадиског пука прошли су тада поред ових двеју артиљериских јединица, а левокрилни 2-ги кроз редове 1 батаљона 19 пука, тако да су око 8.45 почели да стижу у подножје сасвим благог предњег нагиба групе ћувика, који је испред њиховог гребена био удаљен 500—600 метара. На том су се месту прикупљали и уређивали читава три четврти часа, па су око 9.30 одлучно кренули навише. Левокрилни 2-ги је кренуо у правцу к 667 и тим својим покретом изазвао ватру поменутог артиљериског вода, због које се деснокрилни 3-ћи одвојио мало удесно и упутио ка

седлу. Међутим, батерија на Озрену, која је такође могла на њих дејствовати, била је тада заузета другим послом. Она је гађала 2 батаљон 19 пука, који је пролазио лево од 5 батерије уз повремено застајкивање и отварање ватре на слабије бугарске делове који су због њега поседи један повијени ниски испуст на источној падини к 667, где почиње равница.

Бугарски делови, заклоњени иза гребена групе ћувика, и не сачекавши јуриш левокрилног 2 батаљона 12 пука, благовремено су се повукли заједно са деловима на ниском испусту према 2 батаљону 19 пука. И једни и други су се том приликом повукли неузнемиравано јер, кад су батаљони 12 пука покушали да избију на гребен седла и групе ћувика, били су заустављени брзом паљбом баш тог артиљериског вода на источном нагибу камењара, док је, међутим, 2 батаљон 19 пука кад је, пробијајући се кроз артиљериску ватру са Озрена, најзад стигао у висину ових, дефинитивно био задржан још и ватром једне хаубичке батерије која тек што је била дошла из позадине и поставила се за дејство негде иза и удесно од с. Дренека.

Пошто су тако спретно укочили акцију тих српских трупа, Бугари су предузели противнапад на 4 батаљон 10 пука на источном нагибу северне половине Костомара. Но, овај их је потпомогнут још и извесним деловима са левог крила 1 батаљона из истог пука, својом ватром задржао на пристојном отстојању. Поред тога, баш сада је пристизао на бојиште, долазећи из позадине Озрена преко с. Петрашина, један батаљон бугарског 8 пешадиског пука из бригаде ангажоване према Моравској дивизији II позива. И он је свакако имао задатак да изврши противнапад и поврати групу ћувика источно од Костомара. Обасут гранатама хаубичке батерије, које су му више пута растројавале редове, овај је батаљон, тучен још и косом ватром 4 батаљона 10 пешадиског пука, успео најзад да подиђе групи ћувика. Ту је потом остао кратко време, па је окренуо леђа, дајући тиме знак за повлачење и осталих трупа, специјално оних које су биле ангажоване у противнападу и на највишем камењару.

Одмах затим, око 10.30, уђуткан је и артиљериски вод испод овог камењара, обасут сноповима зрна митраљеског одељења 12 пешадиског пука. Оно је одважно истрчало испред својих батаљона и растерало послугу тог бугарског вода, па и запрегу, која је у последњем тренутку дојурила да одвуче топове.

Бугарске су трупе сада, дакле, биле у пуном повлачењу, и то: поменути свежи батаљон у правцу косе Ридогова, а остале ка с. Бучишту. У повлачењу је била и хаубичка батерија, с тим што се мало доцније поново јавила са Ерваника, с-з од с. Бучишта. Српским, пак, трупама ништа није сметало да одмах једним мањим делом предузму гоњење у правцу Ридогова и с. Бучишта, а већим да са линије с. Дренек — с. Плешинци крену ка Озрену и с. Калништу. Ово је требало урадити да би се десном крилу Моравске дивизије II позива, које је тада тек почињало напад на истакнуту Калу, убрзало и олакшало избијање на Злетовску Реку. Наведени маневар у правцу Озрена и с. Калништа, скопчан са обртањем фронта према југоистоку, могао је у најмању руку бити поверен 4 прекобројном пуку, који је у еволуционом поретку са батаљонима у једној линији сада стизао код с. Д. Стубола. Он није имао никаква посла на дренечком положају, око кога се и иначе већ нагомилало девет батаљона, дакле, више но што је за освајање и поседање овог уског положаја било потребно. Али, на овакво проширење задобивеног успеха у означену страну, па и на гоњење потученог непријатеља, нико није мислио. Командант дивизије и његови потчињени команданти били су пресрећни што је непријатељ отеран, а за остало су очекивали да им се нареди одозго. Управо, све њихово старање свело се на то да се са што више трупа, па макар оне тамо биле пренагомилане, поседне и осигура освојени положај. Например, батаљони 4 прекобројног пука, пошто су прошли с. Д. Стубол, продужили су кретање првобитним правцем, ка с. Дренеку, само с том разликом што је левокрилни 1-ви био упућен ка просторији између овог села и Озрена. Батаљони 12 пешадиског пука, враћајући се својој првобитној улози дивизиске резерве, остали су углавном тамо где их је затекао

прекид ватре, тј. испод самог гребена на седлу и групи ћувика. 1 и 3 батаљон 19 пешадиског пука који су били заостали, пожурили су се да испред ових поседну јужну ивицу положаја и на тај начин преузму своју ранију улогу јединица предње линије. Десно крило 1-ог и 2 батаљон 10 пешадиског пука, прилепљени у неуређеним гомилама уз стрме литице југозападног нагиба северне половине Костомара, почели су се прикупљати ка горњој ивици тог нагиба, у очекивању да 3-ћи, који је наступао уз југозападни нагиб његове јужне половине, и лево крило 1-ог, које се упутило гребеном, избију на највиши камењар. Најзад су пољске батерије на Шениковском Риду, левом крилу Арбичишта и ћувику испод Црвеног Рида сада кренуле ка дренечком положају, управо ка његовом нижем делу који је захватао седло и групу ћувика. Али су око 11 часова 1 и 3 батерија у путу добиле налог да се врате на Шениковски Рид са задатком да ућуткају бугарске две батерије, које су из долине Белошице стално досађивале 11 пешадиском пуку пред положајем код с. Пестришина.

Баш око 11 часова, предњи делови 3 и левог крила 1 батаљона 10 пешадиског пука појавили су се на највишем камењару и одатле почели да гоне ватром Бугаре који су отступали. Тиме су нагнали и бугарску брдску батерију, која је са свог положаја испод тт 707 протеклог и тога дана бочно тукла српске трупе с оне стране Белошице, да се сјури у оближњу јаругу, где је најзад оставила све своје топове и каре. У исто време су и на другим деловима дренечког положаја трупе покуљале у масама навише. На гребен северне половине Костомара почели су избијати 2-ги и десно крило 1 батаљона 10, а преко гребена седла и групе ћувика почели су се пребацивати 1 и 3 батаљон 19 пешадиског пука.

Чим су се појавиле ове велике мете, почела је са Ерваника снажно дејствовати бугарска хаубичка батерија. Својим гранатама које је сипала као из рукава, она их је одмах нагнала да потражe заклон: они на северној половини Костомара, иза гребена, а они испред седла и на платоу у захвату групе ћувика, по

тамошњим мртвим угловима. Она није оставила на миру ни 2 батаљон 19 пешадиског пука, који је тада, под бочном артиљериском и пешадиском ватром са Озрена, лагано, корак по корак одмицао ка с. Дренеку. Та је батерија уједно стала да туче и задњи нагиб положаја којим су се почеле пењати најпре 7 батерија, која је претходно сачекала да јој се придружи и њен други вод који је заостао код с. Д. Стубола, па потом 5-та, која се дотле задржала, тражећи погодно место одакле би се могла обрушити на бугарску батерију на Озрену. Њена су зрна, најзад, падала и на 1—2 километра иза положаја, на просторију којом су имали наићи 2 и 3 батаљон 4 прекобројног пука. Једном речју, она је својом агилношћу одлично штитила повлачење своје пешадије. Штавише, она је извесним отступајућим деловима повратила вољу да покушају нешто што је требало да личи на противнапад, али је то у самом зачетку било осујећено ватром српских делова са највишег камењара и 7 батерије, која се баш тада поставила за дејство одмах иза гребена на седлу.

Тој је батерији најзад дошао главе један вод 5 батерије, којој она на једном камењару лево од 7-ме дуго времена није давала ока да отвори. Око 12.30, кад је са Шениковског Рида отпочела пристизати још и 6 батерија, овај се вод енергично пробио кроз њену ватру за неких 100—200 метара унапред до згоднијег места за гађање и, благодарећи срећној случајности, са првих неколико зрна побио јој и растерао послугу. Трупе, нагомилане на уском простору дренечког положаја, рачунајући још и 8 и 9 батерију, које су знатно после 2 и 3 батаљона 4 прекобројног пука приспеле у његово подножје, сада су најзад одахнуле.

Чим су враћене батерије стигле на Шениковски Рид, односно на његов југоисточни ћувик, поставиле су се за дејство према бугарским батеријама у долини Белошице под заштитом 4 батаљона 11 пешадиског пука, који је тог момента стигао са ћувика између Грамаде и Арбичишта. Али, пошто се одмах показало да одатле, због велике даљине, не могу добацити до тих батерија, 3-ћа је отпочела да се примиче ближе, поступно се спуштајући низ косу Шениковског Рида.

Управо, она је променила неколико положаја док није доспела на даљину одакле је могла успешно дејствовати. Око 13 часова, а после неколико избачених зрна са ове даљине, бугарске су батерије, које се, због пада дренечког положаја, и иначе нису више смеле овде задржавати, отступиле низ Белошицу.

III

Између 11 и 12 часова ситуација се и код 11 пешадиског пука отпочела знатно побољшавати. Бугарска брдска батерија која му је раније досађивала бочном ватром са положаја испод тт 707 на Костомару, сад је лежала заглављена у једној од тамошњих јаруга. Па и фронтална артиљериска и пешадиска ватра са положаја код с. Пестришина, под утицајем све јаче, безмало леђне, артиљериске ватре са седла између Рујна и трогерачких висова, а свакако још и више због бугарског пораза на дренечком положају, увелико је почела да слаби. Осетивши то, његове су се посустале трупе, рачунајући и јединице из одреда мајора Наумовића, измешане са његовим десним крилом, пренуле и добиле вољу да продуже напад. Растурени, пак, задњи делови левокрилног 2 батаљона почели су се прикупљати унапред ка предњима па, кад је најзад ово било готово, почеле су пристизати и свеже трупе које су им својом појавом још више подигле нападни елан. У 12.30 дошао је 3 батаљон, те је иза средине борбеног поретка свог пука образовао пуковску резерву, а око 13 часова појавила су се иза њега на чистини, у поретку за пешадиску борбу, два пука из Коњичке дивизије: 1-ви лево, а 4-ти десно.

У том тренутку је бугарска пешадиска ватра сасвим престала, а и бугарске батерије у долини Белошице су, под наведеним околностима, престале дејствовати. Борбени поредак 11 пешадиског пука, рачунајући и чете на десном крилу одреда мајора Наумовића, пошао је тада на јуриш и, после кратког времена су предњи делови, уз узвике „ура“, почели избијати на линију испражњених бугарских ровова. Чете

на десном крилу мајора Наумовића продужиле су даље и изашле на сам гребен код с. Пестришина, где су заробиле један бугарски батаљон, који је помоћу белих барјачића покушавао да заустави њихово надирање. Ту су заплениле и бугарску батерију која је нешто раније била одвучена из својих заклона према 11 пуку и, на овом месту, потпуно запрегнута чекала да престане артиљериска ватра, па да крене даље.

Остале бугарске трупе са овог положаја, као и оне према Рујну против којих је у међувремену отпочео да врши испад 1 батаљон 2 пешадиског пука са задњег нагиба овог положаја, сада су биле у пуном повлачењу, гоњене ватром 7 и 8 батерије Моравског пољског артиљериског пука са седла између Рујна и трогерачких висова. Убрзо затим почеле су се повлачити и трупе које су биле према коси северозападно од Шаренковца гоњене опет ватром два топа из настрадале 3 батерије истог пука. Све су се оне, најзад, до 15 часова, пребациле преко Злетовске Реке, на којој је код с. Лепопелаца доцније био задржан 4 коњички пук, упућен у гоњење. Ту га је задржала ватра бугарских заштитничких делова остављених на височима леве обале Злетовске Реке.

Најзад, око 16 часова, а у садејству са 1 батаљоном 2 пешадиског пука који је наступао обема странама потока између трогерачких висова и Калишта, отпочео је напад и на линију Шаренковац — Кијево Брдо, која је једина још била у рукама Бугара. Ка Шаренковцу и караули наступали су делови 5 пука који су се затекли на положају западно од Шаренковца, и 2 батаљон 1 пешадиског пука са Орловог Камена, праћени 3 и 4 батаљоном 1 пука и накнадно приспелим деловима 5 пешадиског пука из позадине Рујна. Према Кијевом Брду наступали су 1 батаљон 1 пука, који се око 15 часова спустио у равницу са Орловог Камена, и 1 батаљон 17 пука, који је тада од с. Сирчијева доспео у његову висину из резерве Дринске дивизије. Напад је био потпомогнут врло јаком артиљериском ватром. У дејству су били: 9 дринска батерија у сирчијевским виноградима, 1 и 4 моравска и 4 дринска у равници испред виса Копе као и два

топа 3 моравске батерије, премештени сада на положај западно од Шаренковца. Али, борба није дуго трајала. Када се спрам њиховог десног бока појавио 1 батаљон 2 пешадиског пука, Бугари су напустили и ове положаје, па затим отступили преко Злетовске Реке у близини њеног ушћа. Српски су предњи делови поседи тада висове у углу између ове реке и Брегалнице.

IV

Пред фронтом 1 пешадиског пука на десном крилу Моравске дивизије II позива није до 8 часова изјутра било значајнијих догађаја, сем што су 1 и 3 батерија Моравског пољског артиљериског дивизиона са Чакалишта у свануће нагнале својом ватром да се у с. Пробиштип врати један бугарски батаљон који се из овог села упутио ка Црном Врху. Чекало се, дакле, да се најпре извуче 2 батерија из истог дивизиона и пласира за дејство на Поникви, а око 8 часова, кад је и ово било готово, све три су отпочеле јаком концентричном ватром, уз повремену помоћ хаубичке батерије са Црвеног Рида, да туку истакнути бугарски положај Калу. Међутим, кад је код нагомиланих бугарских трупа на овом положају примећено колебање и повлачење, оне су престале да дејствују. У међувремену је командант дивизије, пуковник Милован Недић, послао једну чету 4 батаљона са к 1024 и 2 батаљон са Поникве, да у овлађивању Калом и Коријом потпомогну Дунавски дивизиски коњички пук који је стајао, развијен за борбу пешке, делом на једном омањем ћувику западно од с. Маричина, а делом на задњем, односно северном, делу Корије.

Између 10 и 11 часова, деташована чета 4 батаљона, упућена право на Калу, с једне, и претходничка чета 2 батаљона, упућена у правцу Корије, с друге стране, покушале су да се успењу на Калу, али су одмах пешадиском ватром биле враћене у мртав угао. Због тога је око 11 часова поново отпочела артиљериска ватра, само с том разликом што је сада била много жешћа него први пут, јер је у њој била јаче ангажована хау-

бичка батерија, а сем тога се и 3 брдска батерија почела јављати са Градишта, куда се до тог времена пребацила из рејона 2 пешадиског пука. Под утицајем те ватре која их је страховито тукла са широког обухватног лука од Црвеног Рида преко Чакалишта и Поникве до Градишта, заостали бугарски делови на Кали су се пред подне повукли ка с. Калништу, што је имало за последицу и напуштање повученог уназад јужног дела Корије према другим трима четама 2 батаљона. Оне две деташоване чете сад су избиле на Калу, претрпану мртвим и рањеним Бугарима, што је изазвало покрет и осталих јединица 1 пешадиског пука. Тамо су се сада упутили 1 батаљон и обе батерије са Чакалишта, као и 3 батаљон са Поникве, где је пре тога био посео ровове 2-ог, и куда су се на његово место почеле пребацивати три чете 4 батаљона са к 1024. На тај начин, а услед тога што између Шумадиске I и Моравске II позива није било сагласности у раду, десно се крило ове друге у целини зањуњало тек кад је она прва увелико завршавала борбу на дренечком положају.

Бригада бугарске 4 дивизије, без 3 батаљона и то: једног, остављеног израније на камењару североисточно од Злетова, једног, који је држао Озрен и још једног који је раније био упућен ка с. Дренеку и сада био у повлачењу ка Ридогову, искупљала се сада на ледини за неких 700—800 метара иза с. Калништа, са левим крилом до наспрам Герен Поља. Свакако је само велика нужда нагнала ову бригаду да се задржи на овом месту које ни по чему није личило на неки тактички положај, сем што је било у извесној тактичкој вези са Озреном и Ридоговом који су се налазили бочно према правцу наступања Шумадиске дивизије I позива, у случају евентуалног гоњења потучених бугарских трупа са освојеног дренечког положаја. Изгледа да се по сваку цену желело да се ова два бочна положаја сачувају као нека врста прихвата, све док се цела 7 (Рилска) дивизија не извуче из борбе и не пребаци преко Злетовске Реке. Овде је, пак, бригада, по батаљонима размештеним у два реда, саставила пушке у купе и истакла беле барјачиће, желећи тиме да

покаже како она више не намерава да се бори и како, према томе, и Срби треба да прекину непријатељства.

Командант 1 пешадиског пука, потпуковник Милан Јаношевић, који је око 13 часова стигао на Калу, када је видео беле барјачиће, мислио је да Бугари хоће да се предаду. Бојећи се, ваљда, да се доцније не предомисле, он је одмах издао наређење обликњим трупама да им се, не чекајући на долазак осталих, што више примакну. Чета 4 батаљона пошла је са Кале косом која ће је одвести десно, док је 2 батаљон кренуо косом Корије која ће га одвести лево од с. Калништа. Везу између њих одржавао је Дунавски дивизиски коњички пук, крећући се удољем. Када су, пак, стигле у висину села, све побројане јединице су стале, чекајући даље наређење или позив Бугара да приме оружје. Чета 4 батаљона се том приликом развила у борбени поредак, док је 2 батаљон остао у маршевској колони. Што се, пак, тиче коњичког пука, он се прикупио код јужног сеоског излаза. Командант овог последњег примио је успут и отпратио у позадину једног бугарског парламентара. Али га је командант дивизије, пуковник Недић, у путу мимоишао, па су му, око 15.30, када је стигао у с. Калниште, привели другог.

Дотле је већ пристигао 3 батаљон и прикупио се позади 2-ог. Сада је, пак, десно од деташоване чете 4 батаљона, косом Герен Пољa, наилазио 1-ви који се, видећи Бугаре у близини, одмах почео развијати за борбу по тој коси. Доласком та два батаљона ситуација раније приспелих српских трупа бесумње се знатно побољшала. Али је ипак положај свих тих јединица био прилично деликатан. Према бугарских пет батаљона стајало је нешто више од три батаљона, од којих се један, иако се налазио у првом борбеном реду и непосредној близини непријатеља, чак није ни развио. А за кратко време овамо ће бити уперене и цеви бугарске артиљерије, која се повлачила уназад ради поседања Караменика, док, међутим, две српске батерије, које су кренуле са Чакалишта, још нису стигле ни до с. Пробиштипа. Притом су ове српске трупе биле потпуно усамљене и нису могле рачунати на садејство Шумадиске дивизије I позива, која се још увек одма-

рала на освојеном дренечком положају. Ближе њима, а у рејону с. Стрмоша, та је дивизија имала свега једно добровољачко одељење и 1 батаљон 4 прекобројног пука, код којих је, по доласку парламентара, такође наступило извесно примирје. Добровољачко одељење се налазило на левој обали потока који протиче кроз с. Стрмош, фронтом према Озрену, док је батаљон био развијен на супротној обали фронтом према равници западно од Озрена. Команданту дивизије, пуковнику Недићу, морало је, према томе, бити хладно око срца. Међутим, да би то маскирао и уједно отклонио или бар, до доласка артиљерије, одложио експлозију која је сваког часа могла избити, он је послао Бугарима категорички захтев да њихове трупе одмах отступе преко Злетовске Реке или да положе оружје.

Утом су, око 16 часова, припуцале пушке на Озрену. То су Бугари отворили ватру на добровољце који су се ставили у покрет по наређењу команданта Шумадиске дивизије I позива. На тај сигнал, бугарска је артиљерија са Караменика отпочела да дејствује јаком ватром у правцу с. Калништа и оближњих положаја, док је бугарска пешадија дохватила оружје и отпочела да сипа паклену пушчану ватру.

Код српских изненађених трупа створила се пометња. Дунавски дивизиски коњички пук, особље дивизиског штаба, цео 1 батаљон и већи део 2-ог појурили су у дивље бекство. На разбојишту су остали: командант дивизије са неколико официра, сви без коња, затим чета 4-ог, једна чета 2-ог, и то она која је учествовала у освајању Кале, и најзад, цео 3 батаљон, који је био мало подаље, те га тако није захватио овај изненадни ватрени вихор. Али, на њихову срећу, сад се умешала и артиљерија Шумадиске дивизије I позива, па и хаубичка батерија. Све три батерије 3-ег и 6 батерија 2 дивизиона са дренечког положаја, као и хаубичка, почеле су тући Бугаре и на Озрену и према с. Калништу. Под утицајем те ватре, којој је као допуна послужило дејство 3 брдске батерије и коњичких митраљеза са лесновског положаја, бугарски су се пешаци код с. Калништа и сами почели колебати, услед чега нису показали тенденцију да преласком у напад

искористе неред који је завладао код српских трупа према њима. Они, пак, на Озрену, више пута су напуштали своје ровове и у њих били враћани, док нису сасвим окренули леђа.

Када је пао мрак, Бугари код с. Калништа отступили су ка к 624 и Караменику, а и заостале српске две чете десно и лево од с. Калништа повукле су се ка с. Маричину, где су образовале неку врсту резерве. Остале, пак, српске трупе, уколико нису побегле чак на Поникву код 4 батаљона и 2 батерије, већ су се дотле искупиле на новој одбранбеној линији у висини Кале са оваквим распоредом: 1 батаљон и 1 и 3 батерија на Поруну, 2 батаљон на Кали и 3 батаљон на северном делу Корије.

V

Нема сумње да је за описани неуспех десног крила Моравске дивизије II позива била крива несмотреност команданта дивизије, који је појединачно уводио своје трупе у борбу, и команданта 1 пешадиског пука, који се дао обманути од Бугара. Али, велики део одговорности пада и на Шумадиску дивизију I позива која свом суседу, сем бочне артиљериске ватре, није пружила никакву помоћ. У ту сврху је, и поред све своје заморености, требало да учини још само један мали напор, па да једним својим делом доспе до Злетовске Реке, а другим освоји Озрен и Ридогов, чији би јој пад, и преангажовања пешадије, обезбедиле њене многобројне батерије. Она је, дакле, дозволила да је потпуно савлада умор те је остала на освојеном дренечком положају, само с том разликом што је свој веома узан фронт исправила померањем левог крила унапред до у висину највишег камењара. Штавише, она се није постарала ни да заплени бугарске хаубице које су, по повлачењу пешадије на Ридогов и преко Злетовске Реке, биле остављене на Ерванику, и које њихова запрега никако није могла ставити на предњаке због тога што је при сваком таквом покушају западала под прецизну ватру 5 батерије. Али, те су хаубице биле, ипак, по мраку одвучене.

Уопште узев, однос између ових двеју суседних јединица, које су као нападно крило српске војске на

Злетовској Реци и Брегалници имале да се руководе једном истом тактичком идејом, био је, у току целог дана, може се слободно рећи, парадоксалан. Док је тог јутра Шумадиска дивизија I позива нападала, десно крило Моравске II позива, повучено знатно уназад, није се ни помакло с места. По подне, пак, кад је десно крило Моравске II позива наступало, Шумадиска I позива се увелико одмарала. Према току догађаја, на реду је било да се сада, кад је десно крило Моравске II претрпело неуспех, опет ангажује Шумадиска I позива, што је она, на крају крајева, и то само донекле, и учинила. Увече, по мраку, кренули су ка Озрену из непосредне позадине дренечког положаја, где су се претходно прикупили, 2 и 3 батаљон 4 прекобројног пука.

Кад је потом 2 батаљон, који је ишао напред, стигао до близу потока пред Озреном, био је заустављен од стране команданта пука, потпуковника Радомира Аранђеловића који, свакако у незнању да на овом положају нема непријатеља, није желео да своје уморне трупе увлачи у борбу по ноћи и непознатом терену. Са њим се после улево овде поравнао и 1-ви, заходећи својим десним крилом. Тај се батаљон од пре налазио на том рејону, без једне чете која је заједно са добровољцима отишла на тада већ увелико празан положај пред свима њима. А што се тиче 3-ег, он је остао позади њих као пуковска резерва.

Најзад, Бугари су се у току ноћи вратили и са Озрена одбацили поменуту истакнуту чету и добровољце, после чега је тај положај требало поново освајати. Али, као што ће се доцније видети, и то ће следећег дана изјутра посвршавати артиљерија.

3. **Преокрет у горњем току Злетовске Реке**

(Види скицу бр. 6)

За преотимање Банковог Чукара и Вакафа на левој обали Злетовске Реке било је предвиђено да 7 пешадиски пук и три батаљона 3 пешадиског пука са линије Костадиница — Чатал Чесма наступају зоном између савијутка Злетовске Реке испод утока Плочке

Реке и к 1166, где се састају изворни краци Злетовске Реке. С друге, пак, стране тог савијутка имао им је садејствовати 3 батаљон 3 пешадиског пука нападом од с. Кнежева у правцу левог бока Бугара на Вакафу. Нападни објект 7 пука био је знатно повученији (у односу према Вакафу) Банков Чукар, а за нападни објект 3 пука назначен је Вакаф који је, према наведеном, требало да буде нападнут са две стране, што ће рећи, обухватно.

7 пук је кренуо у 8 часова изјутра. Деснокрилни 3 батаљон, са једним водом пуковског митраљеског одељења, прошао је кроз претстражни распоред 4 батаљона 3 пука у подножју Буриловe Чуке, наступајући ка Орловом Камену. Левокрилни 4 батаљон прошао је кроз претстражни распоред 2 батаљона 3 пука на предњем нагибу Чатал Чесме, идући низ косу која се са тог положаја спушта у долину Злетовске Реке, а преко ове изводи на Главицу. За овим су, као пуковска резерва, кренули, заједно са другим водом митраљеског одељења, 1 и 2 батаљон, који су се до 7 часова изјутра искупили на задњем нагибу Чатал Чесме. А што се тиче 4 брдске батерије, од ње се по један вод поставио на Буриловој Чуки и Чатал Чесми, с тим да се доцније, када батаљони буду сишли до Злетовске Реке, прикупе на Орловом Камену.

Чим су отпочели ови покрети, две до три бугарске батерије са Банковог Чукара и Курмине отпочеле су да дејствују, проширујући на тај начин поприште ватреног дејства које је, наравно, још увек у чисто демонстративном циљу, већ од 6 часова изјутра беснело према 2 батаљону 8 пешадиског пука на Дервишици, Ретким Букима и Каменитој Чесми. Уједно се заметнула и борба са бугарским ополченцима који су се посакривали у оближњим шумама и шумарцима, по методи која је таман одговарала особинама и склоностима ових нерегуларних трупа. Ополченце је, дакле, сада требало потискивати од грма до грма, под ватром бугарских батерија, а уз веома слабу помоћ своје артиљерије, од које је на овом правцу могла дејствовати, и то даљном ватром, само 5 брдска батерија са највишег дела Дервишице. Стога је левокрилни 4 батаљон

одмах скренуо полудесно са тежњом да се дохвати маркантне косе која се са Орловог Камена спушта ка к 1166, због чега је лево од ње морао да се развије, примајући на себе и његов правац наступања преко к 1635 ка Главици (к 1582), 2 батаљон из пуковске резерве. Овај је, пак, око 11 часова нагнао бочном ватром Бугаре да напусте Главицу и ослободе десни бок 2 батаљона 8 пука. А затим је, борећи се још увек са растуреним ополченцима у шуми, извршио захођење у правцу доњег дела поменуте маркантне косе, чији је горњи део освајао 4 батаљон, уз припомоћ 3-ег, који је стопу по стопу напредовао низ стрму падину Орловог Камена.

3 пук, већим својим делом, није могао да отпочне наступање у исто време кад и 7, а једним добрим делом је силом прилика био чак и спречен да узме активног удела у пројектованом нападу. На време је пошао само његов 1 батаљон, спуштајући се са Костадинице у долину Плочке Реке из које је, потпомогнут ватром 1 и 2 брдске батерије, око 15.30 напао бугарске ополченске трупе на северозападном делу Вакафа. Међутим, 2 и 4 батаљон на Чатал Чесми и Буриловој Чуки најпре су морали пропустити кроз свој претстражни систем батаљоне 7 пука, па су тек онда отишли на своја места опредељења: 2-ги на Костадиницу, где је после, због неизвесне ситуације код 3 батаљона у рејону села Кнежева, остао као заштита 1 и 2 брдске батерије, а 4-ти за 3 батаљоном 7 пука, с тим да се после развије десно од њега. Најзад, што се тиче 3 батаљона, он се, са свог широког претстражног фронта, а под ретком ватром бугарске артиљерије са Банковог Чукара, баш прикупио на свом левом крилу код с. Кнежева, кад су га из долине Злетовске Реке напале бугарске ополченске трупе. Предухитрен овако, морао је заузети одбранбени став, са којим је до краја остао прикован у месту, те му се није пружила прилика да изведе пројектовани напад у леви бок Бугара на Вакафу.

Према свему изнетом, и Бугари су прешли у напад, али не више према Буриловој Чуки и Чатал Чесми, у правцу којих су се устремили у току прошлог дана. Јучерашња лекција на Орловом Камену нагнала

их је да промене правац главног напада, услед чега су се њихове неангажоване трупе спустиле са Банковог Чукара шумовитом увалом спрам с. Кнежева до Злетовске Реке и из ње изненадно насрнуле на овај српски усамљени батаљон. Али се овима на крају крајева ни овде није допало. Видећи, најзад, да се и овуда морају пробијати чисто фронталним нападом који није био у складу са њиховом недовољно чврстом војничком организацијом, те су трупе отпочеле после извесног времена да се шире и у југозападном правцу, не би ли негде нашле билокакву празнину у српском одбранбеном систему. До предвече, пак, оне су се толико рашириле, да су својим лепезастим борбеним поретком захватиле још и фронт 5 батаљона Добровољачке бригаде, који је благовремено приспео са Којнаревског Брега и посео положаје доскорашњег десног крила 3 батаљона 3 пешадиског пука, ближе с. Ст. Мушкову, и лево крило претстражног фронта 3 батаљона 2 пука код с. Којкова. Али, док су оне тако чиниле узалудне покушаје да се ма где провуку или пробију, пред неодољивом навалом српских трупа са линије Костадиница — Чатал Чесма, губиле су све више терена на свом десном боку, док напослетку није наступио моменат да се и саме спасавају бекством.

Главица (к 1582) је, као што нам је већ познато, била напуштена око 11 часова, а већ око 17, ни од ополченских трупа које су се бориле у шумама са 7 пешадиским пуком, није било ни трага ни гласа. Тако се овај пук најзад поравнао на Злетовској Реци са 4 батаљоном 3 пука, који је, развивши се са његове десне стране у правцу Вакафа, до ове реке, а пошто пред собом није имао непријатеља, стигао нешто мало раније. Још су се држали само бугарски делови на северозападном делу Вакафа према 1 батаљону 3 пука. Али, и они су пред мрак пошли трагом осталих, после чега су и њихове нападне трупе у долини Злетовске Реке, према селима Кнежеву, Ст. Мушкову и Којкову прешле у отступање.

Српске нападне трупе на правцу од Бурилове Чуке и Чатал Чесме, што ће рећи, 7-ми и 4 батаљон 3 пука, кренуле су око 18 часова из долине Злетовске

Реке, у смакнутим порецима са нешто мало увећаним растојањима и отстојањима, уз стрме и густом шумом покривене литице Банковог Чукара и Вакафа, који су се пред њима високо уздизали. У сумрак, пошто је 4 батаљон 3 пука избио на Вакаф, 7 пук је заокренуо фронтом нешто мало улево и продужио пењање уз Банков Чукар. Око 21 час овај је пук најзад стигао пред непријатељске ровове на том положају, па је око 21.30 јуришем отерао слабе бугарске заштитничке делове.

4. **Стање на Кривопаланачком фронту**
(Скица бр. 13)

На овом фронту, сем што су бугарски предњи делови потисли српска стражарска одељења са Деве Баира, граничног положаја на друму Ћустендил — Крива Паланка, дан је прошао на миру, што је за српску противофанзиву на Злетовској Реци било добродошло. Иначе је, према постојећем наређењу Врховне команде, већ отпочело примицање снага са страцинског ка овдашњим граничним положајима. На Трајкову Падину, код 2 батаљона 7 пешадиског пука II позива, стигли су пред крај овога дана 1 и 4 батаљон истог пука и 1 батерија Дунавског пољског артиљериског дивизиона, од којих су 1 батаљон и батерија одмах били избачени за нешто унапред, на вис Гарваницу западно од с. Дубровнице. У Криву Паланку су, као појачање 9 пешадиском пуку I позива, приспели тог дана изјутра 1 батаљон 18 и предвече 2 батерија Дунавског пољског артиљериског пука I позива. Остала три батаљона 18 пешадиског и три батерије овог артиљериског пука доспели су увече до с. Копривнице, па, пошто су се мало одморили, продужили су покрет планинском гредом преко Костадинице и Чатал Чесме за Бабину Чесму иза Цар Врха. Овде су стигли 2 јула у зору и имали да послуже као резерва осталим трупама Дунавске I позива, развученим на фронту од Банковог Чукара преко Дервишице и Цар Врха до близу Калин Камена.

5
Закључак

Десно крило бугарске 4 армије претрпело је, дакле, 1 јула неуспех. Поједини његови усамљени одреди у већини су били тучени надмоћнијим снагама српске војске, што је имало за последицу њихово опште повлачење ка положајима за одбрану Кочана и комуникације Кочане — Царево Село. 7 (Рилска) дивизија, у чијем су саставу и даље остала придата јој (у току протеклог дана) два батаљона 24 пука из армиске резерве, одмах је отпочела да се распоређује: предњим деловима на линији Рајчански Рид — Голак — Горица — с. Уларци, а главном снагом на линији с. Рајчане — М. Божурњак — с. Соколарци — с. Чешиновце. Бригада 4 дивизије, пак, требало је да јој продужи десно крило, постављајући своје предње делове на косе између с. Бунеша и Каурске Чуке, а главну снагу на гребен од с. Рајчана преко Присоја до испред Манастира Св. Пантелеја. Али она није на време добила заповест за повлачење, због чега је ноћу 1/2 јула сва остала с оне стране Злетовске Реке. Македонско-једренско ополчење, међутим, било је расцепљено на два засебна дела са два оделита задатка. Досадашње отсудно његово нападно крило, рачунајући и делове развијене према селима Кнежеву, Ст. Мушкову и Којкову, отступило је до иза с. Поникве, на линију Бабишкина Чука — к 1608 — Синковица (тт 1545), где је имало да осигурава у непосредни бок горњих двеју јединица из кочанске групе. Демонстративно, пак, крило задржало се на косама испред Дервишице, Ретких Бука, Камените Чесме и Цар Врха, али је и њему претстојало да се ујутру одмакне мало даље, ка Китки и Стришки, имајући, у односу на своју слабу снагу, несразмерно велики задатак: да осигурава правце који преко ових тачака и даље преко Побијеног Камена, с. Цере и Новог Села изводе у позадину Кочана и свих побројаних трупа. Најзад, један ополченски батаљон са два брдска топа, који је осматрао Злетовску Реку између с. Којкова и Злетова, отпочео је својим десним крилом постепено да се повлачи ка Каурској Чуки изнад с. Шталковице где ће доцније,

кад се бригада 4 дивизије буде сасвим повукла са десне обале, уђи у систем њених претстража.

Трупе доскорашње кочанске групе и већег дела Македонско-једренског ополчења сад ће, додуше, бити боље груписане. Али је зато постојала опасност да их српске трупе са фронта од ушћа Злетовске Реке до с. Лопена, зоном која би се простирала до Велине Реке, обухватно нападну и у исто време да са фронта с. Лопен — Цар Врх, преко Китке и Стришке и даље просторијом између Велине Реке и реке Каменице загрозе њиховој отступници за Царево Село. Та је опасност за њих била већа још и зато што су све оне углавном већ биле прилично деморалисане. У питању је, дакле, била безбедност означене комуникације, чији је значај за целу 4 армију све више растао, јер напад 2 армије на Грке није успевао. Грци су, пак, располажући великом бројном надмоћношћу, временом могли директно да загрозе комуникацији од Радовишта преко Струмице за Петрич и даље.

Једном речју, бугарска 4 армија већ је била почела да запада у критичан положај, из кога ју је једино могла спасти 5 армија енергичним нападом на српске положаје у рејону Криве Паланке. Али се ова, такорећи, још није ни почела осећати на том, за Србе опасном, фронту те су, према томе, српске нападне трупе још имале пуну слободу рада у припремању услова за наношење коначног удара 4 армији. Међутим, Бугарима се ипак ситуација није чинила тако очајна да би, у циљу њеног спасавања, морали прибећи неким радикалнијим мерама које би биле крунисане дефинитивним одустајањем од даљег извођења започете офанзиве уопште и преласком у дефанзиву. Једино чега су се они озбиљно побојали, био је евентуални српски напад са фронта Богословац — с. Криви До — Јежево — Средњи Рид, у вези са крилним маневрима који би били изведени просторијом на левој обали Брегалнице у правцу с. Драгова и Софилара и зоном између с. Д. Балвана и утока Злетовске Реке, која је, услед повлачења левог крила 7 дивизије преко с. Улараца ка Кочану, остала небрањена. А, да би се обезбедили и с те стране, одмах су прибегли одговарајућим

дефанзивним мерама, одустајући за извесно неодређено време од намераване офанзиве у том правцу с тим да је, као што ће се мало доцније видети, припреме и предузму на другом. 8 дивизију, која се својим десним крилом задржала наспрам с. Д. Балвана, а левим крилом истакла до близу Богословца, преконоћ су пребацили на положаје леве обале Брегалнице од Криве Лакавице до наспрам утока Злетовске Реке, док је 11 пуку из армиске резерве, који се ове ноћи затекао на височима изнад с. Софилара, стављено у дужност да следећег дана поседне косу североисточно од с. Драгова, ради одржавања везе између 2 и 8 дивизије.

Пошто су се одлучили на измену дотадашњег нападног плана, Бугари су приступили припремању отсудне офанзиве својим левим крилом преко положаја Тимочке дивизије II позива на линији Криволак — караула Шоба и преко Штиркаљева у правцу десног бока и позадине осталих трупа српске III армије. Услед тога су упућену 2 бригаду 2 дивизије од струмичке железничке станице пустили да и даље маршују преко с. Конча и с. Калањева за с. Брусник, а једном пуку из деташоване 3 бригаде 7 дивизије код струмичке железничке станице издали су наређење да следећег дана изјутра крене поред Вардара ка с. Пепелишту. А што се тиче неангажованих двају пукова из 3 бригаде 2 и 3 бригаде 7 дивизије између с. Тополнице и с. Бучима и код струмичке железничке станице, њих су, из непојмљивих разлога, и даље тамо задржали.

Српска Врховна команда је, на основу добиvеног извештаја да противофанзива углавном почиње да успева, издала, 1 јула у подне, нову директиву која се од оне из протеклог дана разликовала само по томе што је у њој као објект за наступање офанзивног крила I армије било назначено Кочане, и што је њоме и III армији била, истина условно, додељена офанзивна улога. За I армију је било, дакле, предвиђено да што боље осигура свој леви бок поседањем граничног фронта према Ћустендилу, а са остатком своје снаге, полазећи са фронта од места где се налазила Шумадиска дивизија I позива, па до просторије око виса Курмине и с. Лопена (одговара месту где је на

старим картама исписано „Редки Буки"), да предузме енергичан напад ка Кочану. Освајање, пак, планинске греде Китка—Стришка у циљу грожења позадини свих бугарских трупа испред Кочана заобилазним правцима између р. Каменице и Велине Реке, Врховна команда није ни узимала у комбинацију, што је, по нашем мишљењу, било погрешно. За III армију је било речено да и она пређе у напад, „чим се покаже користан утицај Шумадиске дивизије I позива". Али, како је, заузимањем с. Дренека и с. Пестришина, њен користан утицај већ почео да се испољава на тај начин што су се Бугари повукли и испред Моравске I позива, то је моменат за њихово протеривање и испред Дринске I позива већ био потпуно сазрео.

Пошто су, дакле, висови у углу између Злетовске Реке и Брегалнице већ били преотети, командант III армије је ноћу 1/2 јула издао заповест и за одбацивање Бугара са фронта од с. Д. Балвана до према Богословцу. Али, у очекивању да се Шумадиска дивизија I позива, заостала на дренечком положају, поравна са његовим трупама на означеним висовима, изрично је забранио прелаз Брегалнице до даљег наређења.

Што се, пак, тиче заповести, разаслате из Штаба I армије за даљи рад у духу добивене директиве, у њој није био испољен довољно велик замах ни у границама које је одредила Врховна команда. Например, за дејство гребеном између Злетовске и Велине Реке, односно преко с. Поникве ка с. Пашаџикову, у циљу кооперисања са Шумадиском I и Моравском дивизијом II позива, слободно су се могла употребити оба пешадиска пука у рејону Банковог Чукара. Ово утолико пре што је већ било извесно да ће 18 пешадиски пук са три пољске батерије до следећег дана изјутра бити на Бабиној Чесми, и што је уопште био изостављен раније споменути широки обилазни маневар преко Китке и Стришке. Но, за тај је велики обухватни маневар уствари био одређен само 3 пешадиски пук II позива, који је сам за себе био недовољан да на том, за непријатеља веома осетљивом, правцу постигне какав већи ефекат. Па ни те две нападне дивизије нису до-

биле све потребне податке за свој даљи рад. За њих је само било речено да одмах предузму енергичан напад ка Кочану, али како, о томе није било ниједне речи. За објекат наступања била им је, дакле, дата свега једна тачка у позадини Рајчанског Рида, који је претходно треба да заузму под борбом, а нису им били одређени правци, односно зоне, којима ће свака од њих наступати, нити отсеци на именованом положају на које је свака посебице имала да напада, него је то врло важно питање било остављено да га договорно регулишу сами команданти дивизија. И поред одредбе којом се тражио брз и енергичан рад, овде је био примењен метод заповедања који је имао за последицу велико закашњење, пошто су оваква договарања, поред тога што убијају ауторитет команде која наређује, врло често легло разних несугласица и неспоразума те, као таква, не могу имати брзе и одличне резултате као кад се ти подаци наметну потчињенима одозго.

На тај начин ће се између два противника наставити у још већим размерама започета интересантна игра, само с том разликом што су приступ Овчем Пољу с фронта Бугари за тренутак оставили на миру. Један ће противник тежити да се пробије на једном, а други на супротном крилу: Бугари, да би се појавили на десном боку главних снага III, па и целе групе српских армија у Македонији, а Срби, да би опет загрозили десном боку главних снага бугарске 4 армије и једној од двеју незгодно положених, њених комуникација. Ко пре буде успео да наткрили другога, његова ће бити победа, али за ту велику крилну игру око центра, који су чиниле, с једне стране, Дринска и Моравска дивизија I позива, а са друге 8 (Тунџанска) дивизија, услови на обема странама нису били подједнаки.

Српске нападне трупе су биле далеко ближе свом главном нападном објекту, Кочану, него бугарске Овчем Пољу, чијим би заузимањем тек биле у стању да произведу ефекат једнак оном који би уследио по паду Кочана. За Србе се све сводило на заузимање Рајчанског Рида који је једини заклањао тај њихов објекат и који су оне, имајући га у непосредном додиру, одмах могле обухватно напасти, сем ако се спо-

разумевање и договарање између команданата Шумадиске I и Моравске дивизије II позива, иначе у свему другом спремних за акцију, не буде отегло у недоглед. Међутим, бугарске су се трупе тек имале да искупе и распореде на полазним положајима за напад, у чему ће им протећи бар један дан што је у ситуацији, када је требало оперисати муњевитом брзином, претстављало знатан губитак времена. Тек по завршеном прикупљању оне су имале да најпре освајају истакнуту и изоловану одбранбену линију на српском десном крилу Криволак — караула Шоба — Штиркаљево, уколико Тимочка дивизија II позива буде до почетка напада похитала да са Штиркаљева протера усамљени бугарски батаљон. Потом су имале да, до означеног удаљеног свог главног објекта, уз енергично садејство трупа у центру, направе још један повећи скок унапред, скопчан још и са савлађивањем српског отпора на положајима десне обале доње Брегалнице.

Глава четврта

РЕШЕЊЕ БИТКЕ

2—4 јул

1. Дефинитивно поседање Кривопаланачког фронта и прве демонстрације Бугара на њему

(Скица бр. 13)

Српска Врховна команда и Штаб I армије очекивали су као извесно да ће бугарска 5 армија, која се прва два дана битке није јављала ни да је жива, бар сада предузети енергичну акцију на Кривопаланачком фронту и њоме покушати да осујети напредовање српских победоносних трупа у правцу Кочана. Отуда је, дакле, и потекла она уздржљивост Врховне команде у погледу одређивања ширине нападне зоне изостављајући обилазан правац између Велине Реке и р. Каменице, и штедљивост Штаба I армије у погледу одређивања величине снага за извођење бочног маневра из предела Осоговских Планина гребеном између Велине и Злетовске Реке. Међутим, оно што су Бугари предузимали у току 2, 3 и 4 јула, што ће рећи, до пада Рајчанског Рида, личило је на сасвим обичну локалну демонстрацију.

Тако су се, дакле, у току 2 јула, на граничној линији појавила свега два и по бугарска пешадиска пука: два батаљона су појачала посаду Рујена према Цар Врху, док су два пука, која су сачињавала 1 бригаду 4 дивизије, избила на гранични гребен око Деве Баира

и између овог и Бождарице, и својим предњим деловима потисла српске претстраже са виса Чашке северно, и шумовите косе код с. Кркље, јужно од друма Ћустендил — Крива Паланка. Али су у накнаду за овај мали губитак терена, два батаљона и једна чета српског 7 пешадиског пука II позива заузели граничне положаје на северу: жеравинске висове, Големи Вис и Дукат.

Сутрадан, 3 јула пре подне, бугарска 12 дивизија приспела је на гранични гребен десно од 1 бригаде 4 дивизије, око Сиври Тепеа (тт 1294) до Коприве закључно, одакле је у подне спустила неколико батаљона мало ниже по косама према с. Киселици и Големом Врху, на чему се и остало. Можда би она показала и више активности, да јој није сметао бочни напад који је, око 13 часова, предузео ојачани 4 батаљон 7 пука II позива од жеравинских висова граничним гребеном ка Коприви. А што се тиче поменуте 1 бригаде, она је овог дана по подне сва била пребачена на Славу Врх (Жедиловску косу) и шумовиту косу код с. Кркље према с. Варовишту, Св. Води и Калин Камену, док је њено место на граничном гребену преузела 3 бригада из 4 дивизије. На тај начин су се обе дивизије бугарске 5 армије изложиле према српским положајима испред Криве Паланке, имајући на свом десном боку већ поменути батаљон који им је, и поред тога што му је напад због недостатка у артиљерији био прилично слаб, јасно нагласио да је њихово груписање било погрешно и да га је требало мењати.

У току тог дана било је на овом фронту завршено прикупљање и српских трупа са Страцина. На линији Калин Камен — Св. Вода — с. Варовиште — с. Киселица — Големи Врх и иза ње, фронтом према тим двема бугарским дивизијама, сада су се налазиле делимично измешане знатне снаге Дунавске I и Дунавске дивизије II позива. Оне су се десно ослањале на огроман и од природе врло јак бастион у пределу око Цар Врха, који је, ако не рачунамо Камениту Чесму, Дервишицу и Курмину које су биле окренуте према сливу Велине Реке и на којима су се налазила два батаљона 8 и један батаљон 7 пука I позива са једном и по ба-

теријом, био поседнут са два батаљона 8, три батаљона 18 и једним батаљоном 7 пука I позива са три пољске батерије, па га, као таквог, Бугари нису смели ни нападати. Лево су се, пак, ослањале на истакнуте положаје жеравински висови — Големи Вис, који ће у доцнијим операцијама одиграти значајну улогу, али који су, у односу на своју важност, били слабо поседнути, пошто су се Врховна команда и армиски штаб, бојећи

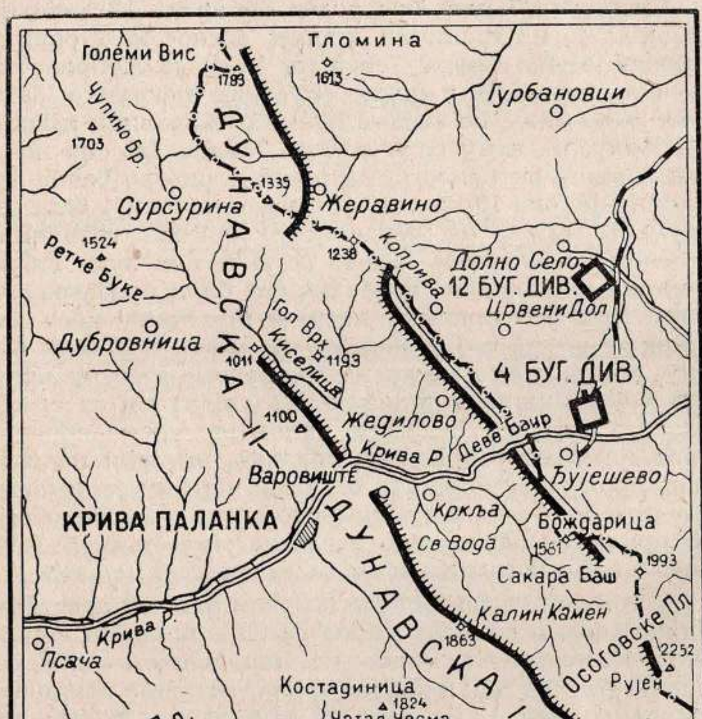

Скица бр. 13 — Прве демонстрације Бугара на Кривопаланачком фронту: ситуација 4 јула увече

се за Цар Врх, стално трудили да се трупе Дунавске II што више збију удесно ка Дунавској дивизији I позива. Армиски штаб, чија је пажња била разапета на два фронта, није био у стању да се у довољној мери посвети ситуацији код ових двеју дивизија, па је зато овако погрешно и наређивао. А од тога су много патиле и операције на Злетовској Реци, због чега не би било згорег да је на Кривопаланачком фронту била импровизована за овај моменат нека нова виша команда, а да је Штабу I армије било остављено само да руководи операцијама коњичке, Шумадиске I и Моравске дивизије II позива.

Ноћу 3/4 јула Бугари су извршили напад на неколико места, свакако да би маскирали претстојеће прегруписавање које је имало за циљ да се операције поведу главном снагом њихове 5 армије, из позадине садашњих њених положаја и у правцу већ означених истакнутих положаја на крајњем левом крилу I армије. Они су том приликом имали делимичног успеха. Један њихов батаљон је својом изненадном појавом произвео за моменат читаву пометњу на Св. Води, а два или три батаљона потпуно су разбила српску посаду на Големом Врху, напавши је изненада одмах по извршеној смени са другим трупама које су до малочас биле ту, одакле је требало да буду пребачене на Киселицу.

Најзад, у току 4 јула, бугарске су трупе постепено напустиле овај део Македонског земљишта. У духу наведене измене у плану, оне су се повукле на гранични гребен и иза њега. Два пука из 12 дивизије прикупила су се код Долног Села, а 1 бригада 4 дивизије, пролазећи кроз редове 3-ће, отишла је да се прикупи у Ђуешеву.

2. Подилажење Моравске II и Шумадиске дивизије I позива положајима испред Кочана

(Скица бр. 14)

I

2 јула изјутра, 2 и 3 батаљон 3 пешадиског пука II позива и 1 и 2 брдска батерија, који су заостали

приликом јучерашњег преотимања Вакафа и Банковог Чукара на положајима десне обале Злетовске Реке, искупили су се код 1 и 4 батаљона на Вакафу. Одатле је, пак, цео тај пук са обема брдским батеријама одмаршовао преко Банковог Чукара и Курмине кроз распоред 7 пешадиског пука I позива, и даље гребеном планинске греде између Велине и Злетовске Реке. Пред крај овог ризичног марша са откривеним левим боком, тај пук је, приликом наиласка на окуку код к 1558 у близини с. Поникве, почео добијати косу ватру једне бугарске брдске батерије са Бабишкине Чуке изнад с. Јастребника. Али, како га је заклањала густа шума, он је продужио лагано извесно кратко време, па се у сам мрак свио за преноћиште код с. Поникве, баш на месту одакле настаје један узан плато на чијем су се јужном и нешто мало узвишенијем делу, око к 1608 и на месту где се од снопа тамошњих паралелних сеоских путева, одваја онај којим се преко Чурилачке и Бабишкине Чуке силази у с. Јастребник, укопала три бугарска ополченска батаљона са нешто артиљерије.

Претходнички 4 батаљон је, при изласку на чистину која почиње тек на 300—400 метара испред бугарских ровова, био заустављен да постави претстражу. Главнина се, пак, прикупила одмах иза њега, формирајући заједно с њим велику кару која је имала фронт у све четири стране, са артиљеријом и комором у средини.

Пред свануће је командант пука, потпуковник Милутин Стефановић, настојао да са главнином поседне косу која се од положаја његовог 4 батаљона пружала у југозападном правцу ка с. Ратковици и Ратковом Камену. То је, на целом том планинском комплексу, био једини могући полазни положај за напад. Благодарећи околности што су се овдашње бугарске трупе држале искључиво положаја испред његовог 4 батаљона и гребена у правцу Синковице (тт 1545), то му је одмах и пошло за руком. На к 1595, одакле је удесно настајало нагло падање ка Ратковици и Ратковом Камену, појавили су се његов 1 батаљон и обе батерије, између 1 и 4 батаљона развио се 2-ги, а по-

зади овог на задњи нагиб косе, у својству пуковске резерве, дошао је 3 батаљон.

Његов је одред сад могао да напада борбеним поретком нормалне ширине по лакопролазном, али, уједно, и голом терену који је, заједно са његовим полазним и бугарским одбранбеним положајем, личио на неки велики пропланак уврх овог шумовитог планинског предела. Али је зато, у погледу правца пружања, добио врло незгодно постављен фронт, тако да му је само левокрилни 4 батаљон имао слободну ближу позадину, док му се, међутим, за леђима осталих, налазила дубока урвина. То му је још више отежавало и иначе тежак положај, у који је запао самим тим што је био потпуно усамљен и без икакве везе са осталим својим трупама, затим, што му је отступница гребеном, којим је домаршовао, била изложена ударима непријатељевим из долине Велине Реке и, најзад, што није био довољно јак да би је осигурао и да би, са изгледом на успех, могао напасти непријатеља пред својим фронтом. Додуше, ако би био принуђен на отступање, могао би у крајњој нужди отступити делом преко с. Ратковице, што ће рећи, правцем у продужењу свог десног крила, а делом преко с. Поникве и истоимене планине, што ће рећи, правцем који полази иза његовог левог крила. Онај први биће осигуран још у току истог дана по подне, када на Ратков Камен буде стигао добровољачки батаљон мајора Војина Поповића који је имао задатак да, уколико је то било могуће на оном до крајности врлетном терену, одржава везу између овог одреда и главне снаге Моравске дивизије II позива. А што се тиче оног другог, догађаји ће нагнати потпуковника Стефановића да се за његово обезбеђење накнадно постара, макар и на уштрб јачине свог борбеног поретка, развијеног за напад.

После доста јаке артиљериске припреме, деснокрилни 1 и централни 2 батаљон, ослањајући се на левокрилни 4-ти, који је био најближи непријатељу, кренули су са свог полазног положаја у напад. Али су одмах били заустављени фронталном артиљериском и пешадиском ватром тамошњих и придошлих нових

ополченских трупа. Због тога је потпуковник Стефановић, у подне, када је видео да ће му сви напори остати узалудни, отпочео упућивати чету по чету 3 батаљона из пуковске резерве ка с. Пониквн. Вероватно је хтео да окуша срећу код 4 батаљона на свом левом крилу, па да га помоћу ових, ако устреба, потстакне на напад. Али, ускоро су из долине Велине Реке почела да се пењу уз косу Лисјег Брда нека бугарска одељења, те је он, најзад, морао одустати од намераваног напада и са две чете похитати да обезбеди к 1558.

Уопште узев, рад овог изолованог одреда заслужује похвалу. Али се, нажалост, то не може рећи и за Шумадиску I и Моравску дивизију II позива, премда су се оне налазиле у кудикамо повољнијим околностима.

II

Шумадиска I и Моравска дивизија II позива нису се, 2 јула изјутра, нимало журиле да изврше задатак који им је био додељен армиском заповешћу, него су, напротив, остале на својим положајима из протекле ноћи посматрајући, као неку претставу, напад 4 прекобројног пука на Озрен. Чак и кад је овај положај страховитом артиљериском ватром са дренечког положаја и Горуна био очишћен од непријатеља, а то је било у 7.15, стање се ниуколико није изменило. Тако се дочекало и подне, када су код обе дивизије настали извесни делимични покрети који су били чисто локалног значаја. Код Моравске II позива су 3 батаљон 1 пешадиског пука, који је осигуравао Злетовску Реку од Кошарског Потока до с. Ст. Мушкова, и 4-ти, који је као пуковска резерва стајао дотле на Којнаровском Брегу, почели да се прикупљају ка Лесновском манастиру. Код Шумадиске I позива је 19 пешадиски пук био упућен са дренечког положаја да на Озрену смени 4 прекобројни пук који је, према накнадно добивеном наређењу из армиског штаба, имао да се стави на расположење команданту Моравске дивизије II позива. Иначе, главни покрети су настали, и то само делимично, много доцније.

Према постигнутом споразуму између команданата дивизија, њихове су дивизије имале да оперишу ова-

ко: Моравска II позива да наступа на фронт с. Рајчане — Рајчански Рид, подељена у две колоне: лева преко с. Рудара и даље у правцу такозваног кратовског пута, а десна преко с. Драча и Бунеша. Шумадиска I позива имала је да наступа на фронт Рајчански Рид — Голак, подељена такође у две колоне: лева преко с. Бучишта и Трипотанаца, а десна дуж гребена Лезовског Рида и даље преко с. Лепопелаца. У току овог дана су десна колона Моравске II и обе колоне Шумадиске I позива имале да избију на Злетовску Реку, с тим да следећег дана и оне и лева колона ове друге отпочну напад на означене положаје са обухватом непријатељевог левог крила.

Али, кад је требало приступити извршењу овог споразума, кренула је само Шумадиска I позива, док Моравска II није ни мрднула с места. Њено десно крило које је, ослањајући се на истакнуто лево код Лесновског манастира, требало да изврши покрет до Злетовске Реке упоредо са левом колоном Шумадиске I позива, остало је на линији Горун — Кала — Корија, која је била знатно повучена уназад, чак и у односу на полазне положаје Шумадиске дивизије на Дренеку и Озрену. Па и 4 прекобројни пук, коме је са марша приспео и 4 батаљон, био је, по завршеној смени на Озрену, око 14 часова повучен иза ове линије у с. Маричино, да тамо образује дивизиску резерву. Једино је Дунавски дивизиски коњички пук I позива на овом крилу бар нешто радио. Он се помакао унапред, до с. Калништа, одакле је предвече, кад су се и последња бугарска одељења повукла са Карамeника и к 624, послао своје предње делове да поседну ове две чуке.

Десна колона Шумадиске дивизије I позива, коју су сачињавали 10 и 12 пешадиски пук (овај други сада са сва четири своја батаљона) и 2 и 3 артиљериски дивизион, а којој је, по прелазу Злетовске Реке, требао да следи, као дивизиска резерва, 11 пешадиски пук, пошла је са дренечког положаја око 14 часова. У току кретања она се раширила улево од назначеног правца наступања гребеном Лезовског Рида, захватајући својим левим крилом правац којим је, према дивизиској заповести, требало да наступа лева колона. На Зле-

товску Реку, пак, стигла је доста рано. 10 пешадиски пук, на њеном десном крилу, већ је био отпочео и да је прелази, кад је био враћен, после чега је посео предње косе Лезовског Рида. 12 пук, на њеном левом крилу, посео је предњи нагиб Ерваника и своје предње делове пребацио преко реке на косу која се од виса Бакова пружа у југозападном правцу. Оба дивизиона, придата овој колони, поставила су се за дејство на југоисточном делу Лезовског Рида (тт 517), у рејону 10 пешадиског пука. Најзад, иза крајњег десног крила целе ове колоне, код с. Лезова, искупили су се, долазећи од с. Пестришина и Пуздераца, 11 пешадиски пук из дивизиске резерве и Шумадиски дивизиски коњички пук, без једног ескадрона који је био на претстражи према с. Лепопелцима у продужењу претстражне линије 10 пешадиског пука.

Лева колона, коју су образовали 19 пешадиски пук, рачунајући и његов 4 батаљон који је приспео са Црног Врха, и 1 дивизион, пошла је од с. Стрмоша, где се затекла пуковска главнина, тек у 18 часова, свакако стога што до тог времена још није била очишћена десна обала Злетовске Реке између Злетова и с. Ратавице. Управо, на марш су тада кренула, низ речицу која протиче кроз с. Стрмош, само три батаљона док су, међутим, 2 батаљон, који је био на Озрену као посада, и дивизион, остали на овом положају, по свој прилици зато што је командант колоне сматрао да му леви бок и позадина нису у довољној мери били заштићени. Пошто је 12 пук из десне колоне већ био заузео предњи нагиб Ерваника на правцу наступања леве колоне, то су батаљони, упућени из ове, морали скренути улево на Ридогов, где су стигли у сумрак и поставили претстражу, имајући у продужењу свог левог крила, на вису Ораху, ради везе са Дунавским дивизиским коњичким пуком, одељење добровољаца.

Додира са непријтељском пешадијом нигде није било. За време марша и постављања претстража, бугарска се артиљерија слабо јављала, и то само према левој колони. Патроле 12 пука, међутим, долазиле су до испод самог Рајчанског Рида и нигде нису наилазиле на непријатеља. Све је, дакле, говорило у прилог

тога да је, свакако, због неке пометње или закашњења, организација одбране на том судбоносно важном положају, за рачун долине између овог и Брегалнице, уопште била веома лабава. Па, ипак, за даљи рад је код нас била донесена одлука која ће још више уназадити и иначе задоцнелу српску противофанзиву у правцу овог, за тај моменат, стратегиског кључа на целокупном попришту Брегалничке битке. Повод јој је био савршено ништаван: један бугарски батаљон се задржао у камењару испред лесновског положаја и у Злетову, што ће рећи, пред фронтом 2 батаљона 2 пешадиског пука II позива и далеко устрану од тадашњег распореда Шумадиске дивизије I позива. Њен је командант то сазнао од свог ордонанс-официра, послатог с вечери ради извесног саопштења у Злетово команданту Моравске дивизиије II позива, који је сасвим олако обећао да ће његов штаб бити на преноћишту у овом месту. Схвативши тада да се Бугари налазе и на чукама десне обале Злетовске Реке јужно од Злетова пред фронтом 1 пешадиског пука II позива, он је брже-боље преко телефона изразио начелнику Штаба I армије, генералу Петру Бојовићу, бојазан за безбедност свог левог бока. Генерал Бојовић је, примајући то за готово, одмах издао налог да се напад на Рајчански Рид одложи док се не изврши генерално рекогносцирање под његовим руководством, и да се Шумадиска дивизија I позива одмах повуче на своје првобитне положаје, остављајући на Злетовској Реци само слабе предње делове. Одредбу своје сопствене заповести о брзом и енергичном нападу у правцу Кочана, он је, према томе, напослетку сам одбацио. Не обзирући се нимало на ту његову омашку, оскудицу сваке сагласности и везу у раду његових дивизија и непојмљиву и, поготову, демонстративну уздржљивост команданта Моравске дивизије II позива, време је неповратно одмицало на штету Тимочке II позива коју је, као што ћемо доцније видети, страховити оркан већ почео витлати и чији је спас лежао једино и искључиво у брзом освајању Рајчанског Рида, односно целокупног планинског комплекса около њега.

По том су се налогу обе колоне Шумадиске дивизије I позива, изузимајући неколико чета, повукле предзору са Злетовске Реке, и то: 19 пешадиски пук ка с. Стрмошу, 12 пешадиски пук и 2 и 3 дивизион ка с. Дренеку, а 10 пешадиски пук ка положају код к 546 испред Костомара. 11 пешадиски пук из дивизиске резерве, међутим, свакако је био заборављен или му није на време била послата заповест, пошто је и даље остао у равници код с. Лезова, па је тек око 8 часова изјутра прешао на југоисточни део Лезовског Рида (тт 517), где су претходне ноћи биле главнине 10 пешадиског пука и батерије 2 и 3 дивизиона.

Отприлике у времену премештања 10 пука на овај, за ту ситуацију, истакнути положај, начелник Штаба I армије и команданти Шумадиске I и Моравске дивизије II позива извршили су рекогносцирање са Дренека које је те ноћи било најављено. Том приликом је био углављен нов план напада, који се од јучерашњег разликовао утолико што су зоне обе дивизије биле померене за нешто улево. Лева колона Моравске II позива сад је имала да наступа ка Манастиру Св. Пантелеја, а десна на с. Рајчане. Правац преко с. Бунеша је био остављен левој колони Шумадиске I позива, док је директриса оперисања десне имала да води преко с. Бучишта и Трипотанаца.

III

Нови покрет у рејону Шумадиске дивизије I позива почео је, дакле, 3 јула око 10 часова. Тада су са линије с. Дренек — Озрен кренули 12 из десне и 19 пешадиски пук, опет без 2 батаљона, остављеног на Озрену, из леве колоне. Пољске батерије на дренечком положају и Озрену, градска на дренечком и хаубичка на положају северозападно од с. Стрмоша, остале су са упереним топовима, па кад су батаљони 12 пука одмакли прилично унапред, кренуле су за њима једна по једна батерија 2 дивизиона. Отприлике у 11.30, 19 пешадиски пук је почео пристизати на Ридогов, свој положај из претходне ноћи, а у подне је 12 пук

избио, као и претходног дана по подне, на предњи нагиб Ерваника, образујући и овом приликом лево крило десне колоне у односу на 11 пук, који је на југоисточном делу Лезовског Рида чекао да се овај са њим поравна, па да прими на себе улогу десног крила исте колоне. Међутим, око 13 часова, батаљони првог борбеног реда десне колоне, тј. 1 и 2 из 11 пука, крећући се косо лево, и 2 и 3 из 12 пука, почели су се спуштати у Злетовску Реку под бугарском артиљериском ватром, због које су одмах ступиле у дејство и батерије 2 дивизиона, постављене тада на Ерванику. Најзад, око 14 часова, кад су ови батаљони својим већим делом прегазили реку, и то они из 11 пука десно, а они из 12 лево од ушћа Лојзанског Дола, отпочели су се осипати низ предњи нагиб Ридогова и увалом између овог и Ерваника 1 и 4 батаљон из првог борбеног реда 19 пука, потпомогнути ватром 1 дивизиона са Озрена.

Бугарска артиљериска ватра, започета овако позно, уопште није била јака, јер је у њој учествовала свега једна-две брдске батерије са гребена Рајчанског Рида. Од пољских батерија, пак, у дејству је била свега једна, пласирана одмах иза с. Соколараца. Но, она је гађала Шумадиски дивизиски коњички пук који је, дошав од с. Лезова преко с. Лепопелаца, сјахао око 14 часова за борбу пешке на месту где пут за с. Соколарце пресеца гребен косе ј-з од с. Врбице. Остале батерије 7 дивизије налазиле су се у равници око с. Чешиновца.

Благодарећи околности што предње косе изнад Злетовске Реке нису биле поседнуте, батаљони првог борбеног реда обе колоне продужили су, по прелазу ове, навише. Они из 19 пука, уз делимично рокирање улево, попели су се на задњу ивицу једне доста широке терасе сев. од виса Бакова, где су били дочекани ватром бугарских предњих делова са истакнуте косе Рајчанског Рида изнад с. Бунеша. Они из 12 пука, пошто су избили на косу изнад с. Трипотанаца, почели су се, под доста слабом пешадиском ватром са предњих падина Рајчанског Рида, поступно пребацивати преко јаруге Лојзанског Дола ка следећим косама. Они, пак, из 11 пука лагано су наступали уз благе падине

ј. од Лојзанског Дола, па, кад су стигли на гребен ј. од к 554, поравнати са предњим деловима батаљона 12 пука, били су заустављени доста јаком пешадиском ватром са гребена између Рајчанског Рида и Голака.

Батаљони другог борбеног реда обеју колона били су у почетку задржани ради сваке евентуалности на полазним положајима позади Злетовске Реке, па су доцније и они били поступно покретани за колонама. Тако је 3 батаљон 19 пука отишао са Ридогова за левим крилом првог борбеног реда свог пука, чим се овај пребацио преко реке; 3 и 4 батаљон 11 пука, потпомогнути ватром 6 батерије која се специјално за ту сврху рокирала са Ерваника на југоисточни део Лезовског Рида (тт 517), ставили су се у покрет за батаљонима првог борбеног реда свог пука, чим су се ови дохватили гребена у висини к 554. Што се, пак, тиче 1 и 4 батаљона 12 пука, они су се задржали на Ерванику дуже времена, па су се на вису Бакову, лево од правца наступања првог борбеног реда свог пука, појавили тек око 18 часова, изгубивши сваку везу с њима.

10 пешадиски пук из дивизиске резерве пошао је у 16 часова еволуционим поретком са положаја код к 546 испред Костомара. Што је више одмицао унапред, све се више ширио по фронту у правцу с. Бучишта, стално се држећи својим десним крилом гребена Лезовског Рида. Његови батаљони, од којих су три била поређана у предњој линији, почели су између 17 и 18 часова, један по један, рачунајући слева на десно, да наилазе на Злетовску Реку. Левокрилни 2-ги, пошто је потом прегазио реку сев. од ушћа Лојзанског Дола, продужио је за стопама деснокрилног 3 батаљона 12 пука; централни 3-ћи, прешав реку ј. од ушћа Лојзанског Дола, отишао је за батаљонима другог борбеног реда 11 пука а за то време деснокрилни 1-ви, повукавши са собом једну чету 3-ег која се затекла на истакнутом положају Грамађа, и за њим 4-ти, који му је следовао као јединица другог борбеног реда свога пука, по прелазу Злетовске Реке, око 1 км или нешто мало више изнад с. Лепопелаца, продужили су ка с. Врбици, десно од зоне наступања 11 пука.

За 11 пуком су са дренечког положаја кренуле батерије 3 дивизиона. Оне су доцније прешле Злетовску Реку иза његовог 3 батаљона, па су се пред мрак, кад је борба пред њима престала, поставиле за дејство на нагибу иза овог батаљона и 11 пука.

Најзад су 2 батаљон 19 пешадиског пука и 1 дивизион кренули са Озрена око 17 часова. Батаљон је отишао да се придружи свом пуку, а дивизион се зауставио ради отварања ватре иза Ридогова код с. Неокази.

У међувремену је 19 пук са осталим својим батаљонима предузео, са задње ивице поменуте терасе сев. од виса Бакова, енергичан напад на бугарске предње делове који су држали северозападни испуст Рајчанског Рида. Са деснокрилним 1 батаљоном, који је служио као стожер око кога се окретао његов целокупан борбени поредак, наступао је у мањим скоковима на бугарски фронт, а са левокрилним 4-тим и једном четом 3 батаљона, накнадно развијеном улево од овог, вршио је обухват њиховог десног крила. Батаљони првог борбеног реда 12 пука, надирући енергично са косе на косу, доспели су на кратку косу која се пружа између к 554 и југозападног испуста Рајчанског Рида, одакле настаје коса која се пружа ка Голаку и тада заједно са испустом пред 19 пуком чинила предњу одбранбену линију Бугара према Шумадиској дивизији; ту су били заустављени ватром. Батаљони, пак, првог борбеног реда 11 пука, чак и када су иза њих стигли батаљони другог борбеног реда, остали су због бугарске артиљериске и пешадиске ватре приковани на месту где смо их раније оставили, тј. на гребену јужно од к. 554. После подужег времена учињен је покушај да се они покрену напред тиме што је 4 батаљону из другог борбеног реда било наређено да се развије десно од њих и повуче их са собом. Али се у томе није успело, пошто им овај батаљон, својим недовољно енергичним држањем, није уздигао поколебани нападни елан. У његовим редовима, још пре но што је избио на гребен, наступило је извесно комешање, после чега су се његове две чете на једвите јаде развиле, па, пошто су

претрчале преко гребена, склониле су се у јаругу потока Врбе.

Предвече су 1-ви и једна чета 3 батаљона, праћени 4-тим, сви из 10 пука, стигли на гребен мало даље удесно од 11 пука према с. Врбици и вису Голаку, те су на тај начин, продужујући десно крило дивизиске предње линије, престали да функционишу као дивизиска резерва. Но, у том је ватра Бугара према 12 и 11 пуку отпочела нагло да слаби, те су батаљони првог борбеног реда 12 пука пошли навише и напослетку доспели: левокрилни 2-ги испод самог југозападног дела Рајчанског Рида, где су остали шћућурени извесни мали бугарски делови, а деснокрилни 3-ћи десно од њега на сам гребен предње одбранбене линије Бугара према коси која се од М. Божурњака постепено спушта ка с. Соколарцима, а која је чинила саставни део њихове главне одбранбене линије. Мало касније почео се, на истом гребену, десно од 3 батаљона 12 пука и ниже њега, опет фронтом према поменутој коси, искупљати део по део 2 батаљона 10 пука, који је ишао за њим у стопу као саставни део дивизиске резерве и сада са овим ушао у бојну линију. Кад је пао мрак, утишала се ватра и пред 19 пуком, те је овај са својим 1 и 4 батаљоном заузео северозападни испуст Рајчанског Рида где су се потом одмах иза њихових леђа прикупили 3-ћи из пуковске резерве и 2-ги из марша са Озрена. Баш некако у то време почели су иза 2 и 3 батаљона 12 пука пристизати заостали 1-ви и 4-ти из пуковске резерве. Најзад, око 22 часа, кренули су ка гребену између Рајчанског Рида и Голака (који су Бугари напустили) 1 и 2 батаљон из првог и 3 батаљон из другог борбеног реда 11 пука, праћени 3 батаљоном 10 пука, који више није припадао дивизиској резерви, већ је стајао на расположењу команданту десне колоне, пуковнику Миливоју Стојановићу, као његова резерва.

Сем југозападног испуста косе која води на југ ка Голаку, пред 2 батаљоном 12 пука, и Голака пред развијеним деловима 10 пука, пала је као од шале врло јака предња одбранбена линија Бугара пред Шумадиском дивизијом у руке њених предњих делова. Не ра-

чунајући поменути испуст чија се слаба посада, онако усамљена, могла држати још само за који час, Бугари су држали још само Голак и главну одбранбену линију, којој су припадали највиши врх Рајчанског Рида, М. Божурњак и коса јужно од овог, идући ка с. Соколарцима. Као што се види, морал њихове 7 дивизије, којој је припадао овај сектор и његово јужно продужење у равници, био је веома пољуљан.

У рејону Моравске дивизије II позива покрети су настали тек у подне. Тада су кренули 3 и 4 батаљон из другог борбеног реда 2 пука од Лесновског манастира и разбацани батаљони 1 пешадиског пука са Кале, Корије, Горуна и Поникве.

Док је 3 батаљон 2 пука обилазио Злетово са западне стране, 4-ти је посвршавао посла са једном четом Бугара, заосталом у клисури Злетовске Реке више себе. Пошто је ту чету заробио, овај батаљон је заузео својим десним крилом Злетово, па је око 16 часова заједно са 3 батаљоном прегазио реку. Наступајући потом косо лево, ка Големом Рујену, они су предвече избили на Козјак, после чега су захођењем удесно образовали фронт према предњим положајима испред Манастира Св. Пантелеја и заноћили између к 615 изнад с. Рудара и к. 881 на Големом Рујену. Овде они нису имали непосредног додира са непријатељем, сем што их је неко кратко време за видела тукла косом ватром његова брдска батерија са Каурске Чуке. Од 1 пука, међутим, први су се примакли Злетовској Реци, пролазећи неко време кроз артиљериску ватру која је долазила са положаја с оне стране реке, 2 и 3 батаљон и деташована чета 4-ог. Они су се око 18 часова прикупили иза Караменика и у јарузи између овог и к 624, па, кад се сасвим смркло, најпре је 3-ћи и за њим 2 батаљон прегазио реку наспрам ове јаруге. Затим су отишли на западни део Белог Брда, који су напустили Бугари, док је деташована чета 4-ог сишла у долину десно од с. Ратавице, свакако са задатком да мотри у правцу увале Бучечког Дола између Белог Брда и с. Бунеша. А што се тиче 1-ог и трију чета 4 батаљона који су долазили са Горуна и Поникве, они

су почели пристизати тек сад, по мраку, те су код места прелаза оних првих задржани да преноће.

Јединице које су биле намењене да образују дивизиску резерву, и то: 4 прекобројни пук и две црногорске бригаде, упућене у рејон ове дивизије, примакле су се најзад ближе Злетовској Реци. 4 прекобројни пук, који је следећег дана имао да наступа за деснокрилним 1 пешадиским пуком, прешао је предвече из с. Маричина у с. Калниште, у чијој је околини затекао батерије Моравског пољског артиљериског дивизиона и Дунавски дивизиски коњички пук. Црногорске бригаде, које су означеног дана по задатку имале да прате левокрилни 2 пешадиски пук, прикупиле су се са марша: 1 бригада око 16 часова на Илијином Крсту изнад Лесновског манастира, иза 1 и 2 батаљона овог пука, задржаних на својим досадашњим положајима с ове стране Злетовске Реке, а 3 бригада око 20 часова у Злетову, одакле је истурила своје претстраже преко реке, од к 615 изнад с. Рудара удесно и закошено уназад, фронтом према предњим положајима Бугара испред с. Рајчана.

На тај начин су Шумадиска I и Моравска дивизија II позива ипак подишле бугарским предњим положајима. Ова друга, покренута релативно доста касно, развијена делимично и пребачена преко Злетовске Реке само својим предњим деловима, намеравала је да их нападне тек сутрашњег дана. Она прва, надирући енергичније, већ их је на свом правцу наступања увелико била начела, те је, према томе, ако тако буде продужила, скори пад целе предње одбранбене линије испред обе био неминован. Међутим, главна одбранбена линија још није била ни такнута, а већ је прошло два дана откако су се бугарска 7 и бригада 4 дивизије овамо повукле. Ако је Бугари буду мало упорније бранили, а те две српске дивизије буду и даље радиле без журбе и узајамне сагласности, неизвесно је колико би се могла отегнути и ова операција од које је зависила судбина комбинације Бугара да преко положаја Тимочке II позива наткриле српске армије у Македонији. Ову, пак, незгоду још је више потенцирало то што Шумадиској I позива није био осигуран десни бок

према бугарских шест батаљона, распоређених делом на линији Горица — с. Уларци, а делом иза ове код с. Чешиновца. Баш због тога јој је и било отежано енергичније залагање у протеривању заосталих бугарских предњих делова на Голаку, а још више у освајању главне одбранбене линије између с. Рајчана и с. Соколараца.

Са њене, пак, десне стране, просторијом између с. Лепопелаца и Брегалнице, требала је ради тога да напада Коњичка дивизија уз потпору јачих пешадиских делова најближе Моравске дивизије I позива. Уствари, најпре је постојала идеја да овамо буде упућена цела Коњичка дивизија, али без помоћи пешадије, па је у последњем моменту за ову сврху био одвојен само 2 коњички пук, који је са 2 коњичком батеријом прешао предвече Злетовску Реку између Лепопелаца и Новог Села. Он се у њеној долини и задржао, истуривши претстраже према Горици до висине претстража Шумадиског дивизиског коњичког пука. А он, наравно, није претстављао снагу која је, у циљу заштите десног бока Шумадиске дивизије I позива, могла отерати бугарску пешадију са предњег положаја непосредно пред њим, и потом држати у шаху ону код с. Чешиновца.

Али, срећом, код Бугара је изненада искрсла једна крупна промена, која ће српским трупама уштедети труд, време и жртве око заузимања целокупног одбранбеног система у рејону Рајчанског Рида. Наиме, у првој половини ноћи, неке батерије у равници добиле су налог да промене положаје. Околни пешаци, чији је морал већ био поколебан, помислили су да је наређено отступање, те су појурили уназад ка Кочану и проузроковали панику и на осталим положајима дуж главне одбранбене линије од Манастрира Св. Пантелеја до с. Соколараца, према Шумадиској I и Моравској дивизији II позива. Бугарска 7 дивизија и бригада 4 дивизије су, услед тога, већим делом напустиле положаје у паничном бекству, док су њихове претстраже пред Моравском II, десним крилом Шумадиске дивизије I позива и 2 коњичким пуком, остале у месту. Додуше, неки њихови делови, поглавито они у

равници, били су, до следећег дана изјутра, враћени на положај. Али је већина побегла тако далеко да је, кад су их почели враћати, већ било доцкан. Тако је део главне одбранбене линије између М. Божурњака и с. Соколараца остао до краја борбе потпуно непоседнут.

Да би маскирали ту своју недаћу, бугарски предњи делови и комите изазвали су, између 23 и 24 часа на више места паклену пушчану паљбу. Штавише, код 1 и 4 батаљона 19 пешадиског пука на испусту Рајчанског Рида према с. Бунешу, успели су за моменат, док се још није у њихове редове умешао 2 батаљон из пуковске резерве, да произведу извесну пометњу, а код трупа 10 пука према с. Врбици и Голаку проузроковали су чак и панику. Стога су се ови повукли уназад с тим да се после, кад престане опасност, врате на своја места. Међутим, баш у то време је на гребен десно од 2 батаљона 10 пука избијао деснокрилни 1 батаљон 11 пука, док је левокрилни 2-ги залутао, с тим што се доцније уклештио између 3 батаљона 12 и 2 батаљона 10 пука. Код овог, тј. 1 батаљона 11 пука, врло брзо је избила паника и његове су се две предње чете за моменат сјуриле уназад, те су том паником заразиле чак и 3 батаљон 10 пука који је ишао за њиховим 3 батаљоном.

Најзад, до зоре су Срби извршили код обе дивизије извесне исправке у борбеном поретку. Наиме, растурени делови 4 батаљона 11 пука искупили су се код 3-ћег у пуковској резерви на задњем нагибу заузетог гребена; 1 батаљон 12 пука из пуковске резерве посео је положај лево од дотадашњег левокрилног 2 батаљона; 2 батаљон 1 пука развио се лево од 3-ег, који је поседао басамак Белог Брда, и том приликом повио свој фронт за нешто уназад ка долини Злетовске Реке; батерије 1 дивизиона Шумадиског пољског артиљериског пука пребациле су се преко реке и поставиле за дејство код с. Бунеша иза 19 пешадиског пука; 1 и 3 батерија Моравског пољског артиљериског дивизиона распоредиле су се за борбу на Караменику и к 624 иза 1 пешадиског пука, а један вод 2 коњичке батерије прешао је из долине на положај Шумадиског

дивизиског коњичког пука, који се налазио између пешадије и бивака 2 коњичког пука.

Скица бр. 14 — Распоред Шумадиске I и Моравске дивизије II позива 3 јула увече, и ситуација код Бугара 3 и 4 јула увече

IV

На бојиште је у току 2 и 3 јула пристигла и Црногорска дивизија, подељена у четири бригаде од по пет батаљона. О 1 и 3 бригади, које су биле придате Моравској дивизији II позива, већ је раније било говора. 2 бригада је, пак, била 3 јула изјутра упућена са Асанице преко с. Барбарева, с. Стројисаваца и с. Кукова на Шаренковац, где је ушла у састав III армије. 4 бригада је 3 јула заноћила у с. Кокошињу, с тим да 4-ог пређе на Црни Врх и на њему остане као општа резерва I армије.

3. Бугарски маневар између Вардара и Криве Лакавице

(Скица бр. 15 и 16)

I

Предзору 2 јула, једна чета 1 батаљона 15 пешадиског пука, упућена преконоћ са северне ивице платоа код карауле Шобе, заузела је без борбе к 616 на друму Криволак — Штип. Извештен о томе, командант Тимочке дивизије II позива послао је тамо 2 батаљон 13, 2 батаљон 15 пешадиског пука и 1 батерију Тимочког пољског артиљериског дивизиона са задатком да поврате и остале изгубљене положаје на том правцу. Око 9 часова, док су се те јединице с обе стране друма југозападно од виса Штиркаљева и северозападно од с. Хаџи Реџеплија прикупљале и уређивале за напад на бугарске заштитничке делове, заостале на Штиркаљеву и Тиси, Бугари су им послали парламентара са захтевом да се продужи примирје углављено претходног дана. Командант одреда, потпуковник Лазар Белодедић, дао им је, по одобрењу команданта дивизије, рок до 15 часова да отступе преко Криве Лакавице. Кад је најзад истекао овај рок, а Бугари нису поступили по том захтеву, одред је прешао у наступање. Благодарећи снажном дејству батерије која је дејствовала у зони пешадиске ватре пред Штиркаљевом и због тога имала на много места избушене штитове, Бугари су се до 17 часова повукли ка Кривој Лакавици. После тога су се српске јединице на заузетим положајима распоредиле овако: 2 батаљон 15 пука, који је при нападу маневровао између друма и с. Хаџи Реџеплија, од полазног положаја тог дана на друму, где је био задржан и један топ, до Штиркаљева фронтом према селима Хаџи Реџеплију, Селцу и Драгову; а једна чета 1 батаљона 15 и 2 батаљон 13 пука, који су наступали дуж друма, са остатком батерије, од к 674 на Тиси лево, до усамљеног ћувика

десно од друма, са повијеним десним крилом ка Штиркаљеву, а фронтом према с. Софиларима.

Овде се, дакле, све лепо свршило. Међутим, изолованом 14 пуку на Пепелишту (скица 15) где, као што нам је већ познато, није био ни у каквој тактичкој вези са осталим трупама своје дивизије и притом за леђима имао Вардар са веома оскудним превозним средствима, сада је загрозила велика опасност.

Командант дивизије се још није био одрекао идеје о евентуалном извођењу противнапада са овог крила, а за тај дан још тим пре што је око 7 часова изјутра добио извештаје да патроле, упућене са платоа код карауле Шобе до близу Патрика и са Пепелишта ка с. Пештерници и с. Бруснику, нигде нису наишле на непријатеља. Бугари се у то време, доиста, још нису почели спуштати са положаја око Патрика, док их у околини с. Пештернице и с. Брусника тада није ни било, јер су и последњи делови 1 бригаде 2 дивизије још у току ноћи кренули за Чанак Тепе и даље за Патрик. Да би те извештаје проверио, он је наредио да се из 14 пука и 7 брдске батерије, која му је послата истог јутра, упуте по један батаљон и један вод у извиђање ка положају Чанак Тепе. Ово уствари и није било изведено, јер се убрзо сазнало да знатно јаке бугарске снаге, уствари, 2 бригада 2 дивизије, пристижу код с. Брусника. Потом је један вод брдске батерије био враћен на положај за непосредну заштиту понтонског моста, док су, међутим, пук и други вод те брдске батерије остали код Пепелишта да сачекају бугарски напад, који је у подне почела убрзаном ватром наговештавати једна брдска батерија са положаја иза виса Ћелије.

Иначе, што се тиче бугарских пешадиских трупа код с. Брусника, оне се још задуго нису појављивале на висовима с оне стране Мечкиног Дола, што је привремено могло заварати команданта дивизије па и команданта 14 пука у погледу њихових правих намера. Услед тога је добровољачки 1 батаљон, који је око 16 часова приспео на његово крајње десно крило, до самог Вардара, одмах био, у циљу извиђања, упућен

полудесно, уз ову реку, ка с. Војшанцима. Оне су, дакле, иза поменутих висова чекале да се дан приближи свом крају, па да се тек онда ставе у покрет и ноћним нападом сврше са овдашњим српским усамљеним трупама. Њихови, пак, предњи делови били су први пут примећени од српских трупа тек око 17 часова, и то само на коси јужно и недалеко од Маневића (к. 309), у групи висова којој припада и Ћелија. То је дало повода последњем и дефинитивном прегруписавању 14 пука за отсудну одбрану на Пепелишту, односно на фронту који је водио од ћувика, обележеног са тт 193, ка Вардару, паралелно Мечкином Долу. Услед тога је отада његов распоред изгледао овако: на левом крилу, у захвату поменутог ћувика, налазиле су се две и по чете 4 батаљона, док је његов остатак био још раније упућен на косу између Пепелишке Реке и Вардара ради везе са трупама на Орла Бајиру и заштите понтонског моста. На десном крилу, ближе Вардару, био је распоређен 3 батаљон. Центар је држао 2 батаљон, који је до пре кратког времена био у пуковској резерви. А што се тиче брдског артиљериског вода, он је био приведен ближе тт 193, где је био ућуткан и услед тога враћен ка с. Пепелишту.

Чим је почело да се смркава, са поменуте косе ј. од Маневића, према 2 и 3 батаљону, а потом и са Ћелије, према 4 батаљону, почели су се спуштати ка Мечкином Долу бугарски предњи делови, одређени да ватром из непосредне близине држе овдашње српске трупе у неизвесности у погледу времена и места главног удара. А затим, око 21 час, кад су се сасвим примакли српским стрељачким стројевима, они су отворили ватру која је наизменично бивала јача и слабија, док је њихова главна снага, чекајући с оне стране Мечкиног Дола, производила ларму у којој су се с времена на време могли распознати узвици „ура“ и певање њихове химне. У нападу је, рекли бисмо, суделовао свега један пук. Други је свакако био иза њега, спреман да, кад задњи делови предњег пука оду преко Мечкиног Дола, заузме њихово место и продужи ларму која је требала да послужи као средство за застрашивање српских јединица.

Борба, која је сад отпочела код 14 пука, била је скопчана са врло великим ризиком те се, према томе, она не може правдати неком значајнијом оперативном, па ни тактичком, потребом. Могућност за предузимање противнапада већег стила била је и овде, и на ма ком другом месту, потпуно искључена присуством јачих снага од готово две комплетне бригаде код с. Брусника према Пепелишту и код Патрика према положајима у рејону карауле Шобе. Судећи по томе што је са српских положаја код ове карауле био у сумрак примећен долазак две колоне од по два до три батаљона горе код Патрика, 1 бригада 2 дивизије довршила је рокирање од с. Пештернице и с. Брусника, те је на сваки начин требало очекивати и њен напад одмах после напада 2-ге од с. Брусника. Ако је, пак, била у питању евакуација ратног материјала из Криволака, тај материјал свакако није био од толике вредности да би се за његово спасавање могао и смео на овакав начин жртвовати и пре решења битке избацити из игре читав један пук, чији је квалитет људства био најбољи у дивизији. Ако се, пак, рачунало на добровољачке батаљоне који су се овог дана слали железницом из Скопља у Криволак, они су били далеко од тога да би могли преокренути оно стање ствари на бојишту које је Тимочкој II позива диктовало најуже одбранбене мере. Пре свега, ти су батаљони стизали у Криволак доста позно, да би се још за видела њихов већи број могао пребацити и угнездити негде на положају испред с. Пепелишта. А сем тога, сви су били формирани углавном од мештана из новоослобођених крајева, који су били сасвим неуки у руковању оружјем и вођењу борбе и слабо дисциплиновани, да би били у стању пркосити тешким искушењима којима би били изложени у овом и, за регуларне трупе, опасном буџаку. Према томе, зар не би било боље да је Добровољачка бригада, ојачана једном пољском батеријом, примила на себе одбрану Вардара десно и лево од Криволака, а да је 14 пук био повучен у састав своје дивизије, те да ова са више снаге може бранити и иначе јако развучену одбранбену линију од Вардара више Криволака до Тисе?

Први ешелон Добровољачке бригаде, у коме је био њен 1 батаљон, стигао је у Криволак и био пребачен преко Вардара релативно доста рано. Он се у сумрак сусрео пред Војшанцима удесно и далеко унапред од борбеног поретка 14 пука, са претходничким деловима

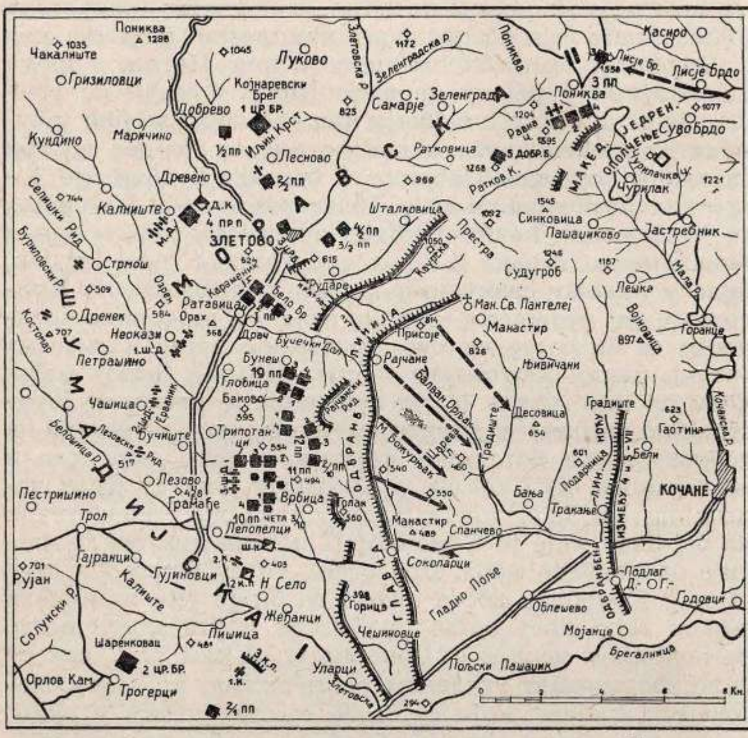

Скица бр. 15 — Напад Бугара на Пепелиште испред Криволака ноћу 2/3 јула

49 пука из 3 бригаде бугарске 7 дивизије, који је долазио од струмичке железничке станице. У другом ешелону био је 3 батаљон, који је због артиљериске ватре (јер је бугарска брдска батерија дејствовала сада на овом правцу) био искрцан у Криволаку тек у 18.15 часова. Он је око 20 часова прешао Вардар и у сумрак приспео на Пепелишку косу, и то баш на оно место где је пресецају два сеоска пута који из с. Пепелишта

изводе на окуку Вардара у правцу за с. Војшанце, па је ту и остао, немајући никакве везе ни са 14 пуком ни са својим 1 батаљоном. Трећи ешелон је образовао 2 батаљон, који је око 20 часова био искрцан на отвореној прузи близу Криволака и по мраку приспео до с. Пепелишта, где је остао отприлике до 22 часа, па потом био враћен да поседне десну обалу Вардара, североисточно од Криволака. У четвртом ешелону је био 4 батаљон који је, пошто је стигао у Криволак око 21 час, остао на обали и потом, због пушчаних зрна која су овамо долетала, био повучен иза железничке станице где се заклонила и прва половина 6 батаљона, која је сачињавала пети ешелон и била искрцана око 22 часа. Најзад, шести и последњи ешелон, у коме је била друга половина 6 батаљона, био је око 23 часа задржан и искрцан у Градском. Одатле је, пак, продужио сувим, па потом био враћен опет у Градско од стране команданта криволачке железничке станице, који се са последњим возом, по поразу 14 пука, тамо евакуисао. Али је око 4.30 изјутра опет био пуштен да одмаршује у Криволак, где је стигао око 9 часова.

Најзад су се ноћу, око 23.30, бугарске резерве примакле својим предњим деловима, који су везивали за себе делове 4 батаљона на ћувику (тт 193) који је и као кључ положаја и као његов део био најслабије поседнут пешадијом, а усто и изабран за објект претстојећег отсудног удара. Тако се сада на том месту заметнула паклена пушчана ватра. А затим у поноћ, кад је тим српским деловима почела нестајати муниција, Бугари су у густим масама са узвиком „ура" продрли у њихове редове и кратко време, док Срби нису стигли да се из те мешавине искобељају, формално су се гушали и клали с њима. Том приликом је јуначки погинуо, бранећи, као Танаско Рајић, своје топове које је између 22 и 23 часа довео на ћувик у непосредну близину стрељачког строја, водник брдског артиљериског вода, поручник Милорад Гавриловић.

Потом се све утишало, јер су и 2 и 3 батаљон такође отступили за време док је са њихове леве стране трајала ова језива борба у мешавини. Иначе, што се тиче Бугара, они су се сад почели окупљати и уређи-

вати на освојеном ћувику, остављајући на миру и њих и разбијене чете 4 батаљона, као и неке заостале делове из 3 батаљона на доскорашњем крајњем десном крилу 14 пука, који пре тога нису ни били нападани. Па ипак, већи део 14 пука у нереду је одјурио преко Вардара ка Градском, а мањи део, под командом команданта 2 батаљона, мајора Јована Рекалића, у реду је прешао на косу између Пепелишке Реке и Вардара, па следећег дана, заједно са једном и по четом 4 батаљона која се одраније налазила на овој коси, отишао је уз Орла Бајир, на чијем је задњем нагибу, са накнадно придошлим деловима преко понтонског моста, формирао шест слабих чета у укупној јачини од 800 људи.

Отприлике на пола часа после ове катастрофе на Пепелишту, стигао је на свој првобитни положај, десно од заосталих делова на доскорашњем крајњем десном крилу 14 пука, 1 добровољачки батаљон, који је у доста великом нереду, али ипак лагано, узмицао испред бугарског 49 пука из околине с. Војшанаца. Ту је остао извесно време, па кад су се пред њим поново појавиле предње трупе овог пука, повукао се заједно са тим заосталим деловима ка пепелишком гробљу где је, готово сасвим растројен, приспео у 2.20 после пола ноћи. Одатле су се, пак, и он и 3 добровољачки батаљон, који му је сада био са десне стране, упутили ка Криволаку и у свануће, неузнемиравани од Бугара, пребацили се једним накнадно пронађеним газом преко Вардара, док су ти делови 14 пука, не знајући шта ће и куда ће, остали код гробља, где су их доцније заробили Бугари.

II

Командант дивизије, пуковник Милутиновић, сазнао је о поразу свог 14 пука 3 јула око 1 часа после пола ноћи. Око 3.30, пак, разаслао је наређења у смислу појачавања десног крила Орла Бајир — Корисорти (к 523), на низу положаја који су му сада преостали, као и у смислу обезбеђивања од евентуалног обухватног бугарског маневра преко Криволака и простори-

јом између Орла Бајира и Вардара. Стога су, а према рокирању које је још у току ноћи извршио 1 батаљон 13 пука са Корисортија (к 523) ка задњем нагибу Орла Бајира, у распореду трупа одмах биле извршене ове промене: 3 батаљон и још од 30 јуна придата му чета 1 батаљона 15 пука из дивизиске резерве, поселили су део одбранбене линије на десном крилу од предњих откоса Корисортија (к 523) до испод највишег ћувика на Орла Бајиру (тт 535), односно до везе са 3 батаљоном 13 пука, који је са 3 дринском батеријом још увек држао предњу ивицу узаног а дугачког платоа јужно од овог ћувика; један вод 2 тимочке батерије доведен је са платоа у рејону карауле Шобе који је сада постао центар дивизиске одбранбене линије, на поменути највиши ћувик Орла Бајира; 4-ти, три чете 3-ћег и две чете 6 батаљона Добровољачке бригаде пребацили су се преко понтонског моста на леву обалу Вардара и поселили истакнуту косу испод поменутог уског и узаног платоа на Орла Бајиру, која упире баш у окуку ове реке источно од моста; остатак бригаде се распоређивао за одбрану дуж косе изнад с. Криволака и криволачке железничке станице и за нешто удесно од ове; три чете 4 батаљона и митраљеско одељење 15 пука и за њима један вод 2 тимочке батерије са централног отсека у рејону карауле Шобе, дошли су на једну од ниских коса северозападно од понтонског моста где су, заједно са преосталим водом 7 брдске батерије, који су ту затекли, имали да послуже као резерва за евентуалну употребу и на једној и на другој обали Вардара; једна чета 1 батаљона из истог пука, и то баш она која је била у резерви дивизиског левог крила, такође је била упућена овамо; један, пак, вод 3 тимочке батерије био је са централног отсека повучен на к 255 (ј-з од с. Кара Хоџали) где је имао да послужи као резерва десног крила и центра садашњег дивизиског распореда.

Кад је сасвим свануло, већ се почело јасно распознавати спуштање бугарских трупа из околине Патрика у правцу централног платоа, Корисортија (к 523) и тт 535 на Орла Бајиру, што је имало за последицу повлачење 1 батаљона 13 пука са задњег нагиба Орла

Бајира ка Кара Хоџалију. Међутим, на правцу од Брусника још се нису примећивали никакви покрети, сем што су бугарски предњи делови сишли до Пепелишта, одакле су се пушкарали са добровољцима с оне стране Вардара. Тамошња три пука, два из 2 бригаде 2 дивизије и један из 3 бригаде 7 дивизије, тако су се вешто заклонила, да се могло поверовати као да су некуд отступила. Ободрен тиме, командант дивизије се опет почео носити мишљу да предузме напад у правцу Брусника, а и командант Добровољачке бригаде, који је вероватно исто мислио, упутио је свој 1 батаљон из околине Криволака поред Вардара ка Кавадарцима и Неготину, где је очекиван долазак бугарских комита. Додуше, у Неготину је провео претходну ноћ 1 батаљон 14 пука, који је отступао од струмичке железничке станице преко Маријанских Планина. Али је он, не знајући да је Криволак још у српским рукама, истог дана рано изјутра одмаршовао заобилазним путем за Градско. Напред означени добровољачки батаљон је и отишао тамо где му је доцније, око 15 часова, чак била послата у помоћ и једна чета 6 батаљона са положаја изнад Криволака, јер се ни тада ситуација код Бугара иза Пепелишта није ниуколико изменила.

Команданту дивизије се, међутим, ни овде није дало да оствари своју давнашњу жељу, која му никако није допуштала да остане у границама задатка, додељеног му општом ситуацијом на бојишту, тј. да се брине само о томе како ће одржати своје положаје док се не постигне решење, и то код Срба на правцу за Кочане, а код Грка на правцу за Струмицу. Баш кад је око 7 часова изјутра почео да саставља заповест за напад, стигла му је вест да се знатне снаге Бугара од Криве Лакавице примичу положајима његовог левог крила. Због тога је био принуђен да за извесно време, док се не разјасни ситуација, одустане од намераване акције у правцу Брусника. Из бојазни, пак, за то своје удаљено лево крило, одмах му је послао у помоћ 1 батаљон 13 пука од с. Кара Хоџалија, па је пред подне, кад је добио извештај да је непријатељ према њему извео и две батерије, издао налог да му се са центра

упути и преостали вод 3 тимочке батерије. Но, од ових појачања је само једна чета отишла на фронт према Кривој Лакавици и Штипу, јер је са остатком командант левог крила продужио свој фронт према Хаџи Реџеплију удесно дуж друма до к 616, пошто су се на раније споменутој широкој тераси источно од овог села такође појавиле бугарске трупе.

Бугари су, дакле, већ ставили у покрет трупе са положаја североисточно од Драгова и положаја у околини Патрика. Левом крилу Тимочке дивизије II позива упутили су се, опкољавајући га готово са три стране, 11 пук из 1 бригаде 3-ће и три батаљона 9 пука из 1 бригаде 2 дивизије, под командом команданта 1 бригаде 3 дивизије. Од ових је 11 пук, пошав са положаја североисточно од Драгова, још у току преподнева, заходећи својим десним крилом, посео полазне положаје за напад према Тиси и усамљеном ћувику источно од друма: од Хисара (к 509) преко Крста до испред Драгова, и на тај начин окренуо леђа српским трупама с оне стране Брегалнице. Батаљони 9 пука, који су долазили из околине Патрика, делом до подне, а делом тек предвече, доспели су на полазне положаје за напад испред Драгова, преко Ведрице до поменуте широке терасе источно од Хаџи Реџеплија, наспрам Штиркаљева и положаја дуж друма који су се завршавали на к 616. Међутим, 21-ви и један батаљон 9 пука из 1 бригаде 2 дивизије спустили су се из околине Патрика до положаја изнад горњег тока Пепелишке Реке према центру и једном делу десног крила Тимочке дивизије, са крајњим левим крилом на коси, званој Чуке. Једна, пак, брдска батерија, која их је пратила, дошла је између 15 и 16 часова на косу изнад с. Шеобе и, дејствујући са тог доминирајућег положаја, око 17 часова је приморала 2 дринску батерију да се са чистине повуче у заклон иза друма у близини његовог савијутка за Кара Хоџали. Својом активношћу уједно је створила и утисак као да се на део фронта од Корисортија (к 523) до карауле Шобе припрема отсудан напад, због чега су сад накнадно на страни Тимочке дивизије биле предузете одговарајуће противмере.

Две слабе чете 14 пука од шест, колико их је било одмах иза тт 535 на Орла Бајиру, где су заједно са једном четом пионира биле у улози резерве дивизиског десног крила, преместиле су се иза к 523 на вис Корисорти, који је такође припадао том крилу. Три чете добровољачког 3 батаљона, једна чета 1-ог и две чете 4 батаљона 15 пука као и вод 2 тимочке батерије са Вардара, односно из непосредне позадине истакнуте косе испод Орла Бајира и непосредне близине понтонског моста, били су предвече рокирани ка централном платоу. Од ових су се, пак, две добровољачке чете поставиле сада лево од истакнутог ћувика југоисточно од карауле Шобе, на коме су се збили 4 батаљон 13 и две чете 1 батаљона 15 пука; једна добровољачка чета отишла је северно од карауле ради одржавања везе са 1 батаљоном 13 пука, чета 1 батаљона 15 пука ушла је у састав свога батаљона, а обе чете 4 батаљона 15 пука поселе су своје старе ровове на истакнутој коси према с. Шеоби, поред оне која је тог јутра била остављена овде у получете пионира која их је за време њиховог отсуствовања у тим рововима замењивала. Артиљериски вод је дошао на задњи нагиб платоа лево, односно северно, од друма.

Најзад је, између 16 и 16.30 отпочела да се манифестује извесна живост и на правцу од Брусника. Дошло је, дакле, време да се размрдају, уколико је то било потребно ради употпуњавања претстојећег отсудног напада далеко надмоћнијом снагом на слабу, и пропашћу 14 пука још више ослабљену, Тимочку дивизију II позива, и трупе које су се досада, у недостатку пољске артиљерије, морале држати резервисано. Тада је једна бугарска брдска батерија отпочела дејствовати са Ћелије, где је била готово изван домашаја српске пољске артиљерије, пласиране на Орла Бајиру и изнад понтонског моста. Пошто је својим првим зрнима растројила заосталу чету 3 добровољачког батаљона на платоу изнад Криволака, због чега је тамо одмах упућен преко понтонског моста 4 добровољачки батаљон са истакнуте косе испод Орла Бајира, она је пренела ватру на Орла Бајир, у чијем је правцу после гађала све до 19 часова, свакако ради изналажења

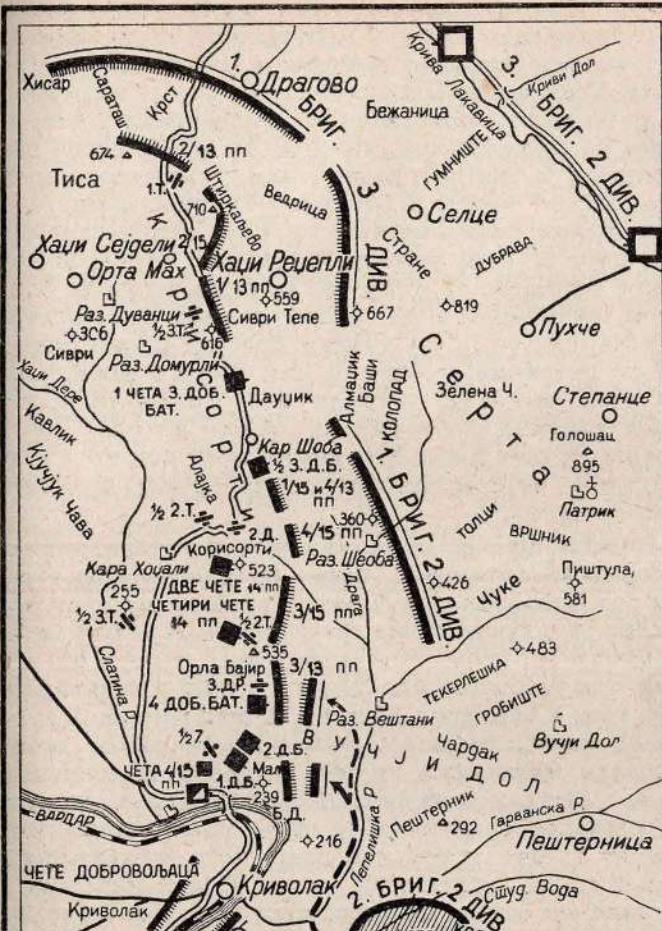

Скица бр. 16 — Операције на Кривој Лакавици и код Криволака: ситуација 3 јула увече

елемената за претстојећу ноћну борбу. Један пешадиски пук, свакако 49-ти, у међувремену се непримећено спустио низ тамошње покривене јаружице до Пепелишке Реке више Пепелишта. Одатле је скренуо уз њу, да би се поставио главном снагом према већем делу платоа на Орла Бајиру јужно од тт 535, односно према 3 дринској батерији и развученим, дуж његове предње ивице, трима четама 3 батаљона 13 пука, а много слабијим делом према истакнутој коси испод овог положаја, коју су сада држале свега две чете 6 добровољачког батаљона. У току тог рокирања пук је био на једном месту примећен и обасут ватром артиљерије са Орла Бајира, те је тај тучени простор морао претрчавати по деловима, у чему га је и затекао мрак. Али је зато маса његових патрола већ прекрилила терен испред тачака, изабраних за објект његовог напада, од којих су оне према истакнутој коси већ почеле својом даљом ватром угрожавати саобраћај преко понтонског моста.

Видећи шта се овде спрема, командант дивизије, пуковник Милутиновић, издао је сада наређење да се већи део Добровољачке бригаде пребаци на леву обалу Вардара. 4 добровољачки батаљон који је био најближи, одмах је, према том наређењу, отишао на Орла Бајир, где је стигао око 21 час и стао иза поменутих трију чета 3 батаљона 13 пука. А што се тиче 2 и 1 батаљона, они су се, делом због потребе да се осигура дивизиска муниција колона, упућена да потовари и одвуче заостали материјал на криволачкој железничкој станици, а делом због своје удаљености, искупљали до дубоко у ноћ иза двеју чета 6 батаљона постављених на истакнутој коси. Код Криволака је, пак, коначно остала по једна чета из 1, 3 и 6 батаљона са једном четом III позива, а за непосредну заштиту понтонског моста била је употребљена једна чета 6-ог.

Једном речју, више није била у питању само нападна зона која је по првобитном плану бугарске армиске команде, а у очекивању српске енергичне офанзиве од Добришана и Тестемељаца левом обалом Брегалнице, требала да се простире од Криволака преко карауле Шобе до Штиркаљева. Сада је та бугарска

нападна зона благодарећи неактивности Моравске и Дринске дивизије I позива и пошто је, према томе, захватала целокупан фронт изоловане Тимочке дивизије II позива на означеној ширини, могла штавише да тај фронт Тимочке II у знатној и веома опасној мери још и наткрили са његове унутрашње стране.

Тимочкој дивизији II позива се, према томе, припремало страховито тешко искушење, које би јој на сваки начин било уштеђено да су Шумадиска I и Моравска дивизија II позива оперисале на својим правцима довољно брзо и да командант III армије није са Моравском и Дринском дивизијом I позива једнако тапкао у месту. Мора се напоменути да је, од шест бугарских пукова, колико их се згрнуло према њој, у напад било упућено свега четири. Но, и та четири пука предње линије значили су сами за себе огромну надмоћност у односу на ову дивизију која се жртвовала ради једног рђаво прорачунатог вишег оперативног циља, и која је имала нешто више од два пука, развијена на несразмерно великом фронту. Због тога су поједине ослоне тачке дуж овог фронта биле више-мање овлаш поседнуте, те се морало манипулисати и са већим бројем деташованих чета. Та дивизија се, због врло честих рокирања њених трупа, није могла у довољној мери средити и припремити за уређену одбрану, а поврх тога јој је умногоме недостајао старешински кадар. Колико је она у овом погледу била несрећна, види се и по томе што јој је, од три команданта пука, само један био на лицу, и то командант 13 пука, потпуковник Белодедић, који је командовао левим крилом, док су се друга двојица без велике нужде удаљила чак у Скопље. Због тога су десним крилом и центром у овом критичном тренутку командовали команданти батаљона: првим командант 3 батаљона 13 пука, потпуковник Павле Жупљанин, а другим командант 1 батаљона 15 пука мајор Светозар Јевремовић. Добровољачка бригада, пак, баш овде где је сада требало лавовски се хватати у коштац, била је по својим слабим војничким квалитетима далеко од тога да би могла повратити толико поремећену равнотежу снага на том делу бојишта. Њене трупе на Орла Ба-

јиру и истакнутој коси испод овог, где ће Бугари за који час отпочети ноћни напад, нису могле бити од велике помоћи. Ту би вределе само регуларне трупе, а оне су се, у недостатку дивизиске резерве, још једино могле скинути са центра, према коме ће се, баш као и према оближњим деловима десног и левог крила, Бугари држати доста резервисано. Али, ко би то, на овако широком фронту, био у стању да предвиди унапред?

Према томе, једини је спас био повући се што пре на неки од ближих позадњих положаја, например, у висину Осоја изнад с. Топлика. Међутим, командант дивизије, коме је одозго једнако наређивано да се по сваку цену држи, а у међувремену се ни са које стране није ништа предузимало да му се колико-толико олакша овај очајно тежак положај, усудио се да, у интересу целине, прими ову неравну борбу и преноћи на Орла Бајиру, те да бар својом близином надокнади тамошњој слабој посади оно што јој није могао пружити у свежим трупама.

Што се, пак, тиче Бугара, они су око 21.30 извели на више места између Орла Бајира и Штиркаљева омање демонстрације, вероватно да би осујетили одашиљање појачања крајњим крилним тачкама, у правцу којих су се спремали да изведу главни напад. Око 22.30, њихови слабији предњи делови, пењући се уз стрми предњи нагиб платоа јужно од тт 535 на Орла Бајиру, изазвали су и овде мало живљу ватру да би, евентуално, опипали пулс овдашњим српским трупама. Убрзо после тога завладала је на целом бојишту тишина, прекидана с времена на време по којим пушчаним пуцњем. Али, негде око поноћи, ову је тишину прекинула најпре бугарска брдска батерија са Ћелије, а одмах затим и пољска артиљерија Тимочке дивизије са Орла Бајира. Око 1 час после поноћи, уз громку топовску пуцњаву која је још увек трајала, одједном се надовезала жестока пушчана паљба на предњој ивици платоа, испред тт 535 на Орла Бајиру где је, праћен лармом и урликом, отпочео напад Бугара. Баш некако у то време оживела је и ватра на истакнутој коси испод и десно од овог положаја, јер су се и пред њом

у непосредној близини појавиле бугарске нападне трупе. Због тога су тамошњим двема четама 6-ог похитале у помоћ две чете 2 добровољачког батаљона. Иначе, на осталим тачкама дуж дивизиског фронта још увек је владао потпун мир. Тако је било и на крајњем левом крилу, окренутом према Штипу и Кривој Лакавици, само с том разликом што су се тамошњи бугарски батаљони већ почели и овамо лагано примицати, рачунајући да ће напад из непосредне близине отпочети у свануће.

4. **Балансирање на Брегалници од Криве Лакавице до Злетовске Реке**

Дринска и Моравска дивизија I позива су се у току 2 јула, у циљу напада на положаје бугарске 8 дивизије, сасвим примакле Брегалници, али је нису прелазиле због неодлучности команданта III армије, него су остале да на њој преноће. Прва је заузимала фронт од виса Мерите према Штипу до Јанковог Рида закључно, а друга од Д. Балвана до изнад ушћа Злетовске Реке. Лево од Моравске налазила се Коњичка дивизија која је, као саставни део I армије, одржавала везу између ове и Шумадиске I позива, имајући 2 бригаду на претстражама према Злетовској Реци, а 1 бригаду у резерви код с. Трола. Али, што се тиче просторије удесно од Дринске, од виса Мерите до ушћа Криве Лакавице и даље до Тисе на крајњем левом крилу Тимочке дивизије II позива, она је била потпуно празна. А баш такав је распоред и одговарао Бугарима да на ову дивизију изврше обухватни напад.

Чак ни 3 јула командант III армије никако се није могао одлучити на предузимање напада, због чега је и примакао своје дивизије Брегалници и ради чега му је одјутрос стављена на расположење и Коњичка дивизија с тим да је, у циљу заштите свог левог бока, упути преко с. Улараца ка Кочану. Он је најпре наредио да се дејствује артиљериском ватром по непријатељским положајима у циљу њиховог извиђања, као да му је то могло прибавити све потребне податке о

јачини и распореду непријатељских трупа на њима. Затим је предузео обичан демонстративни напад да би прекинуо даље одашиљање појачања бугарским трупама које су се развијале према Тимочкој дивизији II позива, па је после и њега обуставио, док се најзад сва његова делатност у овим, за поменуту изоловану дивизију, судбоносним тренуцима, није свела на једну, по резултату, безначајну демонстрацију на означеној празној просторији. Та је демонстрација била врло рђаво упућена и изведена помоћу два и по батаљона 16 пешадиског пука и армиске коњице, ослабљене једним ескадроном и митраљеским одељењем Дринског дивизиског коњичког пука, послатим у Велес.

Два и по батаљона 16 пука, дакле, имала су се са виса Мерите, под најжешћом артиљериском ватром, рокирати удесно да би прешла Брегалницу код с. Рибника. То их је рокирање под овако тешким околностима толико растројило, да је само неколико чета успело да се приближи реци, услед чега од нареденог напада на бугарске положаје изнад с. Рибника није напослетку могло бити ништа. Један ескадрон Дринског дивизиског коњичког пука дошао је на вис у углу Брегалнице спрам утоке Криве Лакавице ради одржавања тактичке везе са Моравским дивизиским коњичким пуком који је, пошто је прешао Брегалницу код с. Тестемељаца, оперисао њеном левом обалом. Овај последњи, пак, доспео је до близу с. Софилара, у позадини бугарских трупа, развијених према крајњем левом крилу Тимочке дивизије II позива. Али баш кад се спремао да се упути ка Драгову, на њега је почела да дејствује бугарска артиљерија са положаја изнад Орта Буруна (тт 349), на левој обали Криве Лакавице, услед чега је најзад морао да отступи у правцу с. Јагмурлара.

Док је трајала ова слаба и рђаво организована демонстрација, командант армије је добио неповољне вести о ситуацији код Тимочке II позива, као и наређење да јој одмах пошаље помоћ. Но, уместо тога, кад се већ видело да од те демонстрације неће бити никакве користи, издао је, око 15.30, заповест за прегруписање Дринске и Моравске дивизије I позива за не-

што уназад и удесно, задржавајући и Коњичку дивизију у чисто дефанзивној улози на свом левом крилу, у углу између Злетовске Реке и Брегалнице. Дринска и Моравска дивизија I позива, без 2 батаљона 1 пешадиског пука и 8 моравске пољске батерије, који су били задржани на Петриној Чуки изнад Г. Балвана, до мрака су се распоредиле на главној одбранбеној линији од с. Тестемељаца преко с. Сушева, Јежева и Средњег Рида до Кијевог Брда изнад с. Д. Трогераца и осигурале се претстражама, истуреним у дотичним рејонима до Брегалнице. А што се тиче Коњичке дивизије чији је 2 пук био накнадно послат у помоћ Шумадиској дивизији I позива, она се са остатком своје снаге распоредила овако: 1 бригада дуж Злетовске Реке и Брегалнице од с. Пишице до наспрам с. Карбинаца, а 4 пук из 2 бригаде у резерви код Г. Трогераца, у чијој се близини, на Шаренковцу, налазила и 2 црногорска бригада. Међутим, Тимочкој дивизији II позива није било послато ништа у помоћ нити јој се оваквим прегруписањем ма шта помогло, док је опет, с друге стране, Коњичка дивизија била без потребе отстрањена од учешћа у освајању Рајчанског Рида.

Једном речју, ова два дана су потпуно била изгубљена за главну масу српске III армије. Додуше, моменат за одлучан напад преко Брегалнице још није био сазрео, јер би њених осам пукова на утврђеним положајима с оне стране ове реке наишло на отпор бугарске 8 дивизије од шест пукова, и придошлог 40 пука из 3 бригаде 2 дивизије. Тај моменат је могао сазрети тек кад падне цео комплекс Рајчанског Рида и кад са њега буде читава једна дивизија, заједно са Коњичком дивизијом, упућена просторијом између ушћа Злетовске Реке и Кочана у правцу десног бока и позадине означених бугарских трупа. Због тога се још и може разумети оно непрекидно колебање команданта III армије по питању предузимања тог напада. Али се не може разумети ни оправдати то што бар није директно потпомогао трупе десно и лево, код којих се овог момента решавала судбина битке. А баш то је на сваки начин могао и морао да учини, с обзиром на величину снаге са којом је располагао, и неак-

тивност непријатељских трупа према њему. Ако ништа друго, требало је са више енергије и смишљености него при извођењу данашње анемичне демонстрације да подупре потребним делом снаге Тимочку II позива, која је такође припадала његовој армији, те да је не збрише огромна бугарска снага нагомилана према њој. А са друге стране, да пружањем потребне помоћи Шумадиској I и Моравској дивизији II позива из I армије убрза заузимање Рајчанског Рида и висова около њега или, боље речено, требало је, не удаљавајући се никако од Брегалнице и маневрујући са потребним делом снаге, опружити се удесно до везе са Тимочком II позива, али тако да дотичне трупе приме на себе и положаје на садашњем њеном левом крилу. У исто време требало је упутити целу Коњичку дивизију, ојачану једним пешадиским пуком, преко Злетовске Реке, на просторију између с. Соколараца и Брегалнице. Истина, Шумадиска I и Моравска дивизија II позива, благодарећи једном срећном случају, и саме су доста брзо, рачунајући од момента кад су почеле прелазити Злетовску Реку, освојиле комплекс око Рајчанског Рида. Али је пораз Тимочке II позива, као што ћемо доцније видети, имао недогледних последица: он је сасвим поколебао српску Врховну команду у погледу коришћења задобивене победе на Рајчанском Риду.

5. Преламање на крилима

4 јул

(Скице бр. 16, 17 и 18)

I

Пораз Тимочке дивизије II позива био је, дакле, неминован. И доиста, њени положаји, врло добро утврђени и начичкани силним рововима и саобраћајницама још за време затишја између Првог и Другог балканског рата, почели су већ 4 јула узору да падају један за другим у руке Бугара.

Око 1.30 после поноћи, две чете 6 добровољачког батаљона напустиле су истакнуту косу испод Орла Бајира и изнад Вардара и отступиле делом ка осталим трупама своје бригаде, а делом и даље уз Вардар. Две чете 2 добровољачког батаљона које су из њихове позадине пошле да их појачају, пошто су их пропустиле кроз своје редове, похитале су да поседну ту косу. Али, пошто су их Бугари овде предухитрили, оне су се одмах повукле ка главнини своје бригаде.

У то време је почела да попушта и одбрана на платоу јужно од тт 535 или, тачније речено, јужно од јаруге између два кратка испуста од којих јужни припада платоу, а северни је у тесној вези са ћувиком тт 535 као његова косо положена нижа тераса. Овај северни је имао за посаду, у лучном распореду, једну деташовану чету 3 батаљона 13 пука, која засада, сем што су је узнемиривале бугарске комите из јаруге са њене десне стране, још није била нападнута. Остале три чете овог батаљона, развучене на несразмерно великом фронту, дуж предње ивице тог платоа, рачунајући и поменути јужни испуст, већ су се, пред навалом Бугара који су се с муком и у неуређеним гомилама попели уз тамошњи стрми и јако испресецани нагиб, биле почеле делимично осипати уназад. Али је ипак борба коју су оне и надаље водиле из непосредне близине, више-мање појединачно и са употребом ручних бомби, била веома крвава и као таква трајала је све док оне нису сасвим напустиле положај, и то: чете на десном и левом крилу, као и послуга 3 дринске батерије без топова, који су морали бити остављени, око 2 часа, а она у центру, пред којом је нагиб био најстрмији, око 2.30. На положају је сад остао само 4 добровољачки батаљон, који је на задњој ивици платоа у центру прихватио борбу са слабим предњим деловима Бугара, који су пред њим покушавали да избију на плато. Али се и он, између 3 и 3.30, најзад повукао, само не за одбеглим четама и батериском послугом које су у највећем нереду умакле право уз Вардар, већ косо десно ка к 255 (ј-з од Кара Хоџалија) где ће се доцније, као на неком прихватном положају, прикупити и остале добровољачке трупе, које су у то вре-

ме кренуле овамо из позадине изгубљене истакнуте косе Орла Бајира испред понтонског моста.

Бугарске трупе, сем омањих предњих делова, нису излазиле на плато, бојећи се вероватно бочне артиљериске ватре са тт 535 и од Криволака. Место тога, оне су се, одмах по отступању левокрилне чете 3 батаљона 13 пука са јужног испуста, што ће рећи, између 2 и 2.30 часова, стале делимично рокирати нагибом удесно, да би на северном испусту и гребену при врху јаруге која раздваја та два испуста образовале фронт према ћувику тт 535. Међутим, око 2.30 часова отпочела се услед тог рокирања поступно разбуктавати борба и код одвојене чете на северном испусту: најпре је било нападнуто њено десно крило, окренуто јарузи, а потом и истакнути центар на крајњем делу испуста. Најзад, око 3.15, и ова је чета била принуђена на повлачење. Она се повукла за неколико стотина метара ка ћувику, услед чега је и суседна, с леве стране, чета 3 батаљона 15 пука морала да заломи фронт према Бугарима на испусту.

Скица бр. 17 — Завршна борба на Орла Бајиру изнад Криволака 4 јула узору

Напослетку, у 3.40 часова, командант дивизије је упутио непријатељу у сусрет комбиновани батаљон 14 пука од четири слабе чете и пионирску чету, који су стајали као резерва одмах иза тт 535, а с њима и жандарме дивизиског штаба и присутне обвезнике дивизиског телеграфског одељења. Управо, он је предузео један, наизглед драматичан, али у суштини анемичан противнапад, који ће само погоршати и иначе из основа пољуљану ситуацију целокупног његовог десног крила. Ови делови, кошени унакрсном пушчаном и митраљеском ватром, превалили су неколико стотина метара до испод гребена при врху јаруге, између спо-

менута два испуста, али је, при избијању на њега, њихов нападни елан, под утицајем огромних губитака, коначно малаксао. Штавише, они су овим убитачним и промашеним скоком били толико поколебани, да је било само питање времена када ће се као бујица сручити уназад, без обзира на то што се ватра сада стишала, јер су и Бугари картечном ватром вода 2 тимочке батерије са ћувика били принуђени да потраже заклоне по тамошњем испресецаном терену. Тако је уствари и било. Око 5.30, а у отсуству команданта дивизије који је, умирен овим варљивим затишјем, пре непун час одјурио преко с. Кара Хоџалија ка караули Шоби, где је тада почела дејствовати бугарска артиљерија, и они, и све остале његове трупе на крвавом Орла Бајиру, а с њима и послуга вода 2 тимочке батерије без топова, отступили су делом право уназад, а делом ка с. Кара Хоџалију.

Убрзо после тога, и чете на суседном положају Корисорти (к 523), две или три из 15 и две из 14 пука, које нису биле никако нападане с фронта, почеле су се, само зато што су виделе на свом десном боку, на Орла Бајиру, Бугаре, једна по једна извлачити, не опаливши ни једног метка. До 7 часова, за које време су Бугари извели на Орла Бајир два брдска топа и из тих топова отпочели тући отступајуће трупе и позадину дивизиског центра, и тај последњи положај дивизиског десног крила био је сасвим испражњен. А до 7.30 часова није ни у околини с. Кара Хоџалија ни у непосредној позадини Орла Бајира било готово никог сем Добровољачке бригаде, поменутих двеју чета из 14 пука, које су се искупиле код ње на к 255, и вода 7 брдске батерије који је са овог ниског положаја отварао ватру у правцу Орла Бајира. Али су се и ови, немајући кога више да прихватају на дивизиском десном крилу, убрзо после тога упутили за осталим његовим отступајућим трупама. Некако баш у то време отпочела се повлачити и чета 4 батаљона 15 пука која је заостала на једној од коса изнад понтонског моста на левој, као и деташоване чете Добровољачке бригаде са четом III позива из околине Криволака, на десној обали Вардара.

На крајњем дивизиском левом крилу према Кривој Лакавици ноћ је прошла у миру. Али, користећи се њоме, Бугари су подишли тамошњим положајима Тимочке дивизије, те су од раног јутра на више места отворили јаку блиску ватру и налазили се на сасвим блиском, а местимице и на јуришном, отстојању пред српским рововима на Тиси и ћувику источно од друма, обухватајући на највишој тачки Тисе (тт 674) лево крило 2 батаљона 13 пука, који је, ојачан једном четом из 1 батаљона истог пука, држао ове истакнуте положаје. Међутим, према Штиркаљеву које је, заједно са једним делом положаја дуж друма спрам котлине с. Хаџи Реџеплија, држао 2 батаљон 15 пука, Бугари су доспели тек до његовог северног подножја. Ту су и остали, чекајући да им се примакну и трупе које су сада кренуле по веома испресецаном терену са Ведрице, па да га онда нападну са две стране. Свакако, у очекивању да се овај положај претходно јаче притесни и тамо где су били на много мањем удаљењу испред српских ровова, наиме, према Тиси и ћувику источно од друма, Бугари су се, и поред своје огромне бројне надмоћности, ограничили на мрцварење тих српских трупа ватром. Они чак нису искористили ни околност кад је посада тт 674 на Тиси једног момента била сасвим поколебана. Због овог инцидента је, а из бојазни од евентуалног даљег осипања удесно, 1 тимочка батерија била одвучена друмом до наспрам котлине с. Хаџи Реџеплија.

И на положајима у центру ноћ је прошла на миру, само с том разликом што бугарске трупе према њему нису ни мрднуле са својих положаја од претходне ноћи на левој обали горњег тока Пепелишке Реке, где су биле изван домашаја пешадиске ватре. Па и доцније, кад је свануло, оне су тамо остале те се, према томе, сва њихова акција на овом месту свела сада на артиљериску ватру, што је опет потстакло агилног команданта дивизије, пуковника Милутиновића, кад је око 5 часова изјутра дојурио код карауле Шобе, да и овде нападом окуша срећу. По његовом наређењу кренули су, али без воље и с муком, због нервозе која их је већ била захватила, као одјек неповољних догађаја на Орла

Бајиру, 1 батаљон 15 и 4 батаљон 13 пука са истакнутог ћувика југоисточно од карауле, као и обе чете 3 добровољачког батаљона са њихове леве стране. Наступајући опрезно и у скоковима најпре под артиљериском, а потом и под пешадиском ватром, ове су се трупе после дужег времена спустиле у мртав угао Пепелишке Реке, одакле су добровољачке чете продужиле и даље, пењући се уз брдо, док око 8 часова нису, унакрсном ватром Бугара, биле принуђене да се врате. Те две чете су се потом почеле повлачити из јаруге ка свом полазном положају, док батаљони, који, у почетку због ватре, нису смели да се макну ни напред ни назад, нису мало доцније пошли улево уз реку. Са њихове се десне стране дивизиски центар досад већ увелико распао услед појаве бугарских предњих делова на Корисортију (к 523), за који су сви код Тимочке дивизије мислили да је још у њеним рукама. С једне стране, 2 дринска батерија, полазећи по наређењу команданта дивизије низ друм ка с. Кара Хоџалију, с тим да се пребаци на један од прихватних положаја иза овог села куда су још истог јутра били одвучени водови 2 и 3 тимочке батерије, а који су припадали центру и дивизиској резерви, изненадно је била дохваћена бочном пешадиском ватром са именованог изгубљеног положаја, те је под том и бочном артиљериском ватром са Орла Бајира једва успела да одвуче два топа и две или три каре. С друге, пак, стране, 4 батаљон 15 пука и пионирска получета на истакнутој коси спрам с. Шеобе, били су изненадном леђном ватром опет са Корисортија приморани да се спасавају бекством преко Алајке, којим су правцем отишле и наведене две добровољачке чете, чим су се вратиле на свој полазни положај. Око 9 часова, кад је командант центра, мајор Јевремовић, стигао овамо из долине Пепелишке Реке, куда се спустио за 1 батаљоном 15 и 4 батаљоном 13 пука приликом њиховог наступања, није на положајима свога отсека затекао никога. А што се тиче ових двају батаљона, они су се најзад из јаруге пребацили преко друма више карауле Шобе и упутили преко с. Домурлија ка с. Енешеву (Енеш Оба) поза-

дином дивизиског левог крила, које се тада још држало, штитећи отступање осталих трупа своје дивизије.

Напад на Штиркаљево са правца с. Драгова и Ведрице отпочео је тек око 9 часова, што ће рећи, кад је и са дивизиским центром било свршено. Борба је трајала до 11 часова кад су се српске трупе под врло јаким непријатељевим притиском повукле и са овог и са осталих положаја улево до Тисе. Док су се, пак, оне искупљале на коси одмах иза Штиркаљева и Тисе, где их Бугари, задовољивши се постигнутим резултатима, више нису дирали, непријатељ је најзад почео да из котлине с. Хаџи Реџеплија слабијом снагом напада положаје дуж друма до к 616 закључно. Али, тада су и ови положаји отпочели постепено да се празне док, око 13 часова, на њима нису остали само топови и каре, који се по оном врлетном терену нису могли свући уназад. Напослетку, око 14 часова, кренуле су ка с. Енешеву и трупе прикупљене иза Штиркаљева и Тисе. Премда су ове последње отступиле, оне у путу нису биле узнемираване од Бугара, сем што их је неко време тукла једна бугарска брдска батерија са Алајке (ј-з од карауле Шобе).

Разбијене трупе са десног крила, центра и левог крила, прикупиле су се у току овог дана на линији с. Мужанци — с. Енешево. Оне из Тимочке дивизије II позива остале су овде да преноће, док је Добровољачка бригада прешла увече код Градског на леву обалу Вардара.

Бугари се, међутим, нису ни макли са освојених положаја, противно замисли са којом су започели ову операцију наткриљавања српских армија у Македонији. У том погледу веома је симптоматично држање њиховог 11 пука, који је по свом бочном положају могао Тимочкој дивизији да нанесе огромне непријатности, али који чак ни при нападу на Тису и ћувик источно од друма није показао нимало енергије. Узрок тој појави није могао лежати у премораности трупа, јер их је било и потпуно одморних, као што су биле оне у долини Криве Лакавице и иза Пепелишта. Њега треба тражити много дубље, у општој парализи која

је наступила под утицајем неповољних вести са положаја испред Кочана.

II

Командант III армије доцкан се сетио да пошаље помоћ Тимочкој дивизији II позива. Не знајући да је њен фронт још узору почео да се осипа он је, око 7.30 часова изјутра, упутио 6 пешадиски пук из с. Кривог Дола друмом за Велес, одакле је требало да се транспортује железницом за Криволак. Међутим, доцније се предомислио, па га је пред подне, кад је тај пук стигао до с. Сарамзалија, а не знајући да су дотле сви њени положаји већ пали у руке непријатељу, упутио преко с. Аџибегова и с. Јагмурлара за Топлик. Ту је, заједно са две чете 3 батаљона 16 пешадиског пука, послате са положаја изнад с. Добришана на крајњем десном крилу Дринске дивизије I позива, имао да се стави на расположење Тимочкој дивизији II позива. Одмах затим, а да би јој посредним путем олакшао, издао је заповест Дринској и Моравској дивизији I позива за напад преко Брегалнице, до кога ни овог пута није дошло, јер је извршење било обустављено чим је добио детаљније извештаје о слому Тимочке дивизије II позива.

После тога, сва се његова акција свела на то да се што боље осигура Велес и да се фронт његових дивизија на Брегалници продужи за нешто удесно. Око 15 часова су 1 батаљон 2 пешадиског пука, остатак Дринског дивизиског коњичког пука и два топа 9 брдске батерије послати у Велес који је већ имао за посаду: неколико чета III позива, један ескадрон и митраљеско одељење Дринског дивизиског коњичког пука, као и 1 батаљон 11 пешадиског пука II позива који је са 9 моравском пољском батеријом био довезен из Скопља. А увече је са положаја изнад Добришана и Тестемељаца био рокиран удесно, на Богословац, 16 пешадиски пук, привремено у саставу Дринске дивизије I позива.

Најзад, што се тиче трупа, упућених за с. Топлик, оне су без икакве сметње стигле око 20 часова пред

положај Осој изнад овог села. На том су месту остале да преноће, без додира са непријатељем и везе са Тимочком дивизијом II позива, за коју чак нису знале ни где се налази.

III

Рано изјутра, 4 јула а у циљу смањивања дубине борбеног поретка и делимичног ојачавања првог борбеног реда у захвату Моравске дивизије II позива, ставиле су се у покрет знатно удаљене њене позадње јединице. Тада су из својих бивака кренули: 1 и 4 батаљон 1 пешадиског пука, 4 прекобројни пук и 1 црногорска бригада. Означени батаљони 1 пука, заостали на Злетовској Реци, пребацили су се преко ове на усамљени ћувик западно од Белог Брда изнад с. Драча, где су после, сем једне чете 4-ог која је испред њих продужила удесно фронт 3 батаљона, и даље остали у улози пуковске резерве. 4 прекобројни пук прешао је из с. Калништа на вис Орах испред Озрена где је и остао, задржавајући и даље функцију дивизиске резерве. 1 црногорска бригада, пак, одмаршовала је са Иљиног Крста изнад Лесновског манастира преко Злетовске Реке на косу североисточно од Големог Рујена, да тамо, фронтом према с. Шталковици и Каурској Чуки, успостави везу између 5 добровољачког батаљона на Ратковом Камену с једне, и 3 и 4 батаљона у првом борбеном реду 2 пука, с друге стране. А што се тиче 1 и 2 батаљона из другог борбеног реда 2 пука, који су због своје знатне удаљености од првог борбеног реда такође припадали овој категорији трупа, са њима је за први мах био учињен изузетак. Они су били задржани на својим импозантним положајима као некакав ослонац целокупном дивизиском борбеном поретку, па тек кад је 1 црногорска бригада, савладавши огромне теренске тешкоће, приспела на означену косу с оне стране Злетовске Реке и сврстала се у јединице предње линије, и они су се најзад почели помицати један по један унапред. Наиме, између 6 и 7 часова изјутра почео је 1-ви да се са косе између с. Леснова и Иљиног Крста с једне, и с. Древена и с. Добрева с друге

стране, спушта ка с. Древену, с тим да одатле скрене у правцу пута који изводи на поменуту реку. А између 7 и 8 часова, кад је овај батаљон, наступајући борбеним поретком с обе стране овог пута, подилазио реци, пошао је и 2-ги са свог положаја испред с. Леснова и Лесновског манастира низ камењар ка Злетову, да би се доцније распоредио иза њега.

Иначе, бојна линија, у чијој су позадини вршени ови делимични покрети, стајала је непомично, иако је увелико било свануло. Једино су претстражни делови 3 црногорске бригаде са положаја испред Злетова полетели једног момента ка бугарском предњем положају испред с. Рајчана. Но, како су наступали несмотрено и невешто, у гомилама, убрзо су бугарском артиљериском ватром били одбачени ка својој главнини, у Злетово, уступајући на тај начин своје место у дивизиском борбеном поретку 1-ом и, иза овог, 2 батаљону 2 пука. Команданту Моравске дивизије II позива, према томе, ни сада се није много журило. Без обзира на општу ситуацију на бојишту која је изискивала енергично залагање његових трупа, он је и даље њиховим делимичним помицањем одуговлачио почетак напада, чекајући по свој прилици да Шумадиска дивизија I позива сама пробије одбранбену линију Бугара.

Пешадија Шумадиске дивизије I позива исто тако је сва стајала у месту, чекајући да види шта ће учинити њена артиљерија, која је од раног јутра засипала својим зрнима заостале бугарске трупе пред њом. У дејству су биле: батерије 1 дивизиона Шумадиског пољског артиљериског пука са свог новог положаја код с. Бунеша, батерије 3 дивизиона са свог положаја из претходне ноћи у близини к 554, батерије 2 дивизиона најпре са својих положаја из протеклог дана на Ерванику и Лезовском Риду, а потом са свог новог положаја међу трупама 10 пука на дивизиском десном крилу према Голаку, градска батерија од с. Дренека и, најзад, хаубичка са положаја северозападно од с. Стрмоша. Њихова страховита ватра, а особито градске и хаубичке, стварно је и решила ствар. Она је сама допринела да су, већ око 9.30, бугарски делови, заостали на Рајчанском Риду, М. Божурњаку и Голаку, почели

нагло отступати, што је опет изазвало и повлачење бугарских батерија, пласираних код с. Чешиновца на крајњем левом крилу несуђене главне одбранбене линије и делова који су држали предње положаје између Каурске Чуке и с. Бунеша, у веома слабом додиру са предњим деловима Моравске дивизије II позива.

На тај начин, изузев Каурске Чуке на крајњем десном и Горице на крајњем левом крилу, које су остале у рукама Бугара, њихова предња одбранбена линија, увелико начета још претходне вечери, овим је најзад била довршена. Због тога се развијање 4 прекобројног пука у продужењу десног крила Моравске дивизије II позива, ради кога је он таман почео постепно да се пребацује преко Злетовске Реке десно од Бучечког Дола, показало сувишним.

Благодарећи том обрту, одмах су се ставили у покрет 1 и 2 батаљон 12 и 1 и 4 батаљон 19 пука из Шумадиске I, као и трупе на десном крилу Моравске дивизије II позива са 3 црногорском бригадом. Батаљони из Шумадиске I су после кратког времена, и то прво они здесна, избили на гребен Рајчанског Рида, односно на кључ непријатељске главне одбранбене линије, која пред пешадијом Шумадиске дивизије I позива није више постојала. Тако је сада 1 дивизион Шумадиског пољског артиљериског пука који их је потпомагао са положаја код с. Бунеша, пренео ватру на положај код Рајчана до кога су батерије Моравског пољског артиљериског дивизиона са десне обале Злетовске Реке једва могле добацивати, односно на јужни део бугарске главне одбранбене линије пред Моравском дивизијом, у правцу кога су се упутили 1 пук и, лево од његовог 3-ег, а испред његовог 2 батаљона, тек приспели, крећући се један за другим, 1 и 2 батаљон 2 пука.

Сви су они после кратког времена готово једновремено избили у висину доскорашњег предњег положаја испред Рајчана зоном између дубоко усечене јаруге Бучечког Дола и такозваног кратовског пута, где их је зауставила фронтална артиљериска ватра од овог села, а унеколико и бочна са Каурске Чуке. Делови 3 црногорске бригаде, међутим, долазећи поједи-

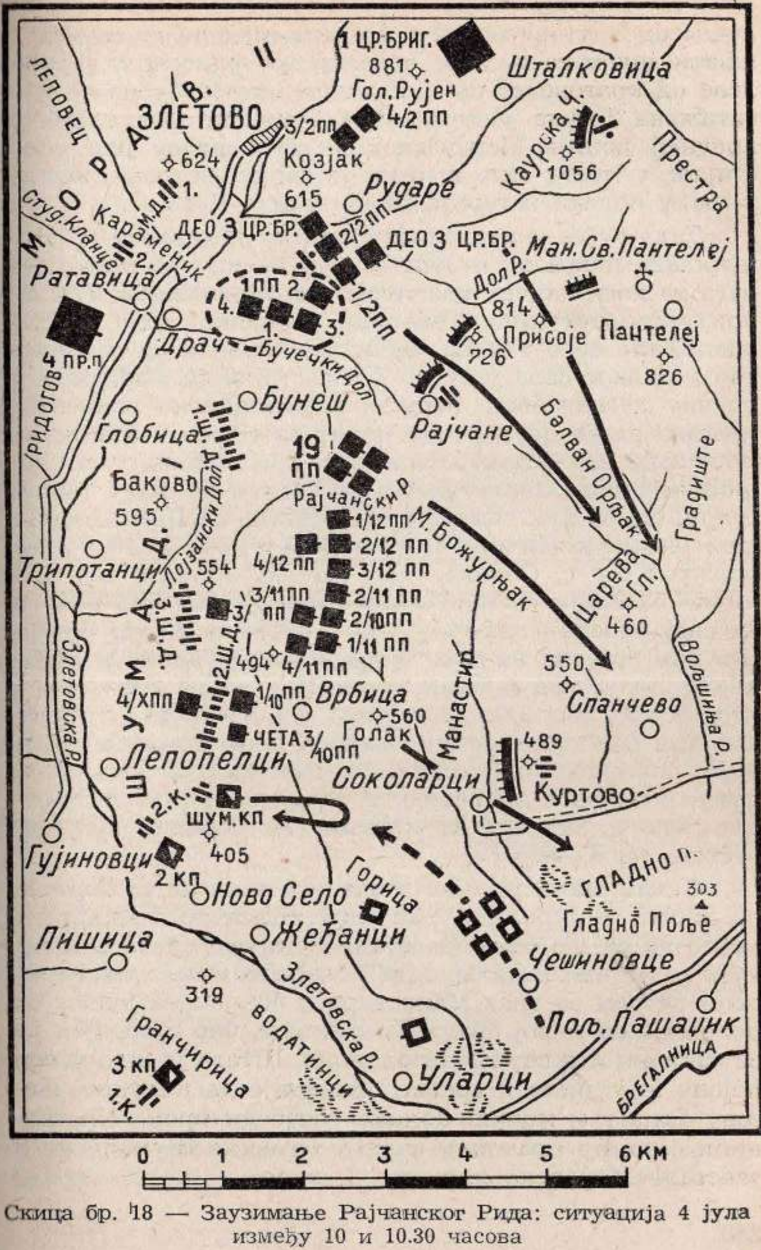

Скица бр. 18 — Заузимање Рајчанског Рида: ситуација 4 јула између 10 и 10.30 часова

начно од Злетова преко с. Рудара, почели су се искупљати делом са њихове леве стране, односно у јарузи лево од кратовског пута, а делом на нагибу иза 1 и 2 батаљона 2 пука. Иначе, што се тиче осталих трупа у предњој линији Моравске дивизије, оне су још увек стајале у месту зато што их је својом ватром држала у шаху брдска батерија на Каурској Чуки.

Тада су се и последњи бугарски делови са М. Божурњака повукли, а наш 11 пук се упутио преко јаруга ка коси између овог виса и с. Соколараца. Том су приликом отступиле и батерије у равници од с. Чешиновца, али се бугарски пешадиски пук, који се налазио код овог села, упутио у еволуционим порецима у правцу десног бока пешадије Шумадиске дивизије, свакако да би јој укочио полет за гоњење. Маневрујући тако са наслоном на заосталу пешадију на Горици и делове прикупљене са Голака на вису Манастиру, тај се пук замало није укрстио са Шумадиским дивизиским коњичким пуком, који се око 10.30 часова пожурио ка с. Соколарцима где је, ватром заштитничке батерије са виса Манастира, одмах био враћен на свој полазни положај. Око 11 часова се тај бугарски пук појавио на просторији између Горице и Голака, те је код изненађених трупа 10 пука на дивизиском десном крилу изазвао пометњу, а местимично и панику. Али, дохваћен бочном ватром вода коњичке батерије, придатог Шумадиском дивизиском коњичком пуку, и његовог митраљеског одељења, одмах је окренуо леђа и, заједно са трупама на Горици, почео да отступа ка Кочану.

Одмах затим је 2 коњички пук похитао ка Горици, па пошто је јуришем свог претходничког ескадрона успео да са ње отера заостале бугарске слабе делове, хтео је да иде и даље. Али је фронталном артиљериском ватром са виса Манастира и бочном са једног од положаја на левој обали Брегалнице, био принуђен да се заклони иза заузетог положаја. Штета је што у том рејону није било и српске пешадије да подупре његову акцију и колико-толико обезбеди према Брегалници огромну празнину између одмакле Шумадиске и заостале Моравске дивизије I позива.

На супротном, пак, крилу обеју дивизија, ополченски батаљон и брдска батерија на Каурској Чуки, обасути ватром 3 брдске батерије са заузетог предњег положаја испред с. Рајчана, почели су се око 10.30 часова повлачити гребеном ка Престри. Трупе на левом крилу Моравске дивизије, које су због ватре бугарске батерије дотле стајале у месту — 3 и 4 батаљон 2 пешадиског пука и 1 црногорска бригада — сада су предузеле наступање ка Манастиру Св. Пантелеја, односно ка крајњем десном крилу бугарске главне одбранбене линије. И трупе на њеном истакнутом десном крилу — 1 пешадиски пук, 1 и 2 батаљон 2 пешадиског пука и 3 црногорска бригада — сад су поново почеле лагано одмицати ка с. Рајчану, у ком је правцу мало доцније био упућен и 3 батаљон 19 пука северозападном падином Рајчанског Рида. Око 11 часова Бугари су напустили и положај код с. Рајчана, услед чега су наведене српске трупе убрзале покрет, док је 4 прекобројни пук из дивизиске резерве, који би био делом на Ораху, а делом у долини Злетовске Реке испред њега, почео да се рокира полулево, да би дошао иза њих. Око 11.30, 3 батаљон 19, 1 батаљон 2 пука и предњи делови 3 црногорске бригаде, претичући батаљоне 1 пука који су се пењали из котлине горњег дела Бучечког Дола, отпочели су стизати на тај положај, док су 3 и 4 батаљон 2 пука и 1 црногорска бригада на правцу Манастира Св. Пантелеја опет прилично заостали, због косе артиљериске ватре са Престре. Најзад, око 16 часова, кад су са положаја код с. Рајчана кренули 3 црногорска бригада ка Манастиру Св. Пантелеја и 4 прекобројни пук ка Градишту на правцу за Кочане, нестало је и бугарских трупа са Престре и из околине овог манастира, од којих су оне са Престре отступиле ка Синковици у комплексу положаја Македонско-једренског ополчења.

У то доба су се 3 и 4 коњички пук, по наређењу Врховне команде — да се Коњичка дивизија опет стави на расположење команданту I армије — појавили на попришту у равници између Рајчанског Рида и Брегалнице: Пошто су се са фронта III армије искупили иза Горице, они су извршили један налет. То је

трупама, које су га посматрале са стране, пружило илузију коњичког јуриша у маси. Али, под фронталном ватром бугарске заштитничке батерије, постављене сада иза с. Спанчева, и бочном артиљериском ватром са леве обале Брегалнице, два ескадрона 3 пука одјурила су ка овом селу, а остали, измешавши се међу собом, сручили су се улево ка с. Соколарцима и вису Манастиру.

Отступајуће бугарске трупе прикупиле су се после тога на линији Градиште (к 654 — 4 км с-з од Кочана) — с. Тракање — с. Д. Подлаг. Српски, пак, предњи делови заноћили су на линији с. Спанчево — Градиште (коса 3 км ј. од с. Пантелеј) — Манастир Св. Пантелеја, и то: 1 коњичка бригада и Шумадиски дивизиски коњички пук код с. Соколараца са потребним осигурањем према Брегалници; 2 коњичка бригада код с. Спанчева са предњим деловима на линији с. Теранци — с. Бања; 11 пешадиски пук на к 550 (1 км с-з од с. Спанчева); 4 прекобројни на Градишту према с. Њивичанима; обе црногорске бригаде и Дунавски дивизиски коњички пук код Манастира Св. Пантелеја фронтом према Престри и с. Њивичанима; и 2 пук северозападно од овог манастира у подножју Престре.

IV

Усамљени 3 пук из Моравске дивизије II позива ни овог дана није могао да напада положаје Македонско-једренског ополчења у пределу с. Поникве и с. Пашаџикова, јер је непрестано имао да страхује за свој леви бок. Његов 3 батаљон, који му је на к 1558 североисточно од с. Поникве осигуравао тај бок, био је нападан и више пута преко дана довођен у критичну ситуацију. Што се, пак, одржао на овој ветрометини, имао је да заблагодари околности што је бугарска пољска батерија, која му је јако досађивала са положаја Кочаника (тт 1052) код с. Равног Њивишта, још између 10 и 11 часова била готово уништена помоћу неколико срећно успелих плотуна 3 батерије Дунавског пољског артиљериског пука чак са Камените Чесме.

Иначе, на главном положају према његовим осталим батаљонима Бугари су били неактивни што је, у вези са доласком двеју чета 8 пука из Дунавске дивизије I позива са Дервишице, предвече, умногоме ублажило тежину његовог неизвесног положаја. Ова њихова неактивност потицала је отуда што им у комплексу положаја око Рајчанског Рида и с. Рајчана није ишло као што треба. Стога су Бугари морали одавде одвојити потребан део снага и за поседање Синковице на свом левом боку, који им је по дефинитивном паду ових положаја имао остати откривен.

Овај пук није, према томе, био довољно јак да би могао изразити потребан утицај на догађаје око Рајчанског Рида и с. Рајчана. Али се може мислити колики би тек био ефекат на овом правцу и сада и у даљим операцијама, да је овде био и 7 пук I позива, који је освајао Банков Чукар. С обзиром на већ осведочени слаб квалитет Македонско-једренског ополчења у сравњењу са величином добивеног задатка (да на огромној просторији између с. Рајчана и Кочана с једне, и старе бугарско-турске границе с друге стране, осигурава десни бок кочанске групе па и целе 4 армије), мало јача српска снага могла би овде да направи чуда. Колико је, пак, то била сигурна оперативна јединица, може се видети по томе што је њен командант, импресиониран падом Рајчанског Рида, у току следеће ноћи послао у Кочане, да не би случајно пало нашима у руке, свих шест брдских батерија, колико их је било на фронту Равна Чука — Синковица.

6. Мере за прегруписавање обостраних снага због ситуације на крилима

Обе ратујуће стране имале су овог дана, 4 јула, успеха. Бугари су сломили српски отпор на једном, а Срби су пробили њихов фронт на другом крилу. Али, на теразијама победе језичак ипак није био доведен на нулу, него се још јаче нагнуо на српску страну. Успех у рејону Рајчанског Рида и с. Рајчана претегао је, јер је српским снагама на том крилу

остало још само да одбаце деморалисане регуларне трупе са последњих положаја испред Кочана, па да главној снази бугарске 4 армије опасно угрозе десни бок и коначно пресеку комуникациску линију Кочане — Царево Село. А, с обзиром на скорашњу победу Грка над далеко слабијом бугарском 2 армијом код Кукуша, са којом је била доведена у опасност и друга комуникациска линија 4 армије: од Радовишта преко Струмице за Петрич, тај српски успех чак је био и пресудан.

Победа над Тимочком дивизијом II позива у рејону Криволака, карауле Шобе и с. Драгова није, према томе, Бугарима ништа вредела, те је испало да су само због ње улудо утрошили драгоцено време. Ако би, пак, продужили и даље да спроводе пројектовано широко наткриљавање српских армија у Македонији зоном која би захватала и правац десном обалом Вардара од Криволака преко Градског за Велес, сигурно је да би доживели катастрофу. Значи, ништа им друго није остајало него да без одлагања мењају свој операциски план, обустављајући офанзивни замах маневарског левог крила. Тек тада се треба одлучити: или за непосредно повлачење, мањим делом преко планине Плачковице, а већим преко Радовишта, ка Царевом Селу, или, што би значило играти на последњу карту, за рокирање потребног дела снаге ради преотимања Рајчанског Рида. Ово друго било је скопчано са великим ризиком, јер је условљавало задржавање Грка на пристојној даљини од Струмице, тј. за толико колико би било потребно да се армија може извући из шкрипца, ако комбинација са Рајчанским Ридом не буде успела. А тај услов, као што се доцније и на пракси показало, било је немогуће испунити, чак и ако би се тамо упутила 6 дивизија из стратегиске резерве, као што је стварно и било урађено.

Бугари су заиста сасвим обуставили започету офанзиву, али нису наредили повлачење, већ су само приступили извођењу прве етапе у рокирању ка нападној зони према Рајчанском Риду, који им је изгледао примамљивији. Према армиској заповести, издатој после ових узбудљивих догађаја увече, обе бригаде

2 дивизије, које су биле намењене за овај маневар, имале су се у току сутрашњег дана прикупити код с. Драгова, односно у рејону где је тога дана водило борбу лево крило Тимочке дивизије II позива. Међутим, пошто је до коначног остварења овог плана требало да протекне најмање два дана, било је наређено да се 7 дивизија и бригада 4 дивизије које су се, јако деморалисане, прикупиле на положајима испред Кочана, не упуштају дотле у отсудну борбу. Ако би их у међувремену непријатељ напао јачим снагама, имале су се повући у правцу Царевог Села. За 8 дивизију, која је у току тог дана, по паду Рајчанског Рида, упутила неколико батаљона на висове око с. Аргулице са задатком да јој осигурају десни бок и иза чијих је леђа имало бити изведено наведено рокирање 2 дивизије, било је предвиђено да остане у месту. А што се тиче двају пукова из 3 бригаде 2 и 3 бригаде 7 дивизије, заосталих између с. Бучима и с. Тополнице и код струмичке железничке станице, они су, зачудо, и даље тамо остали.

Најзад, и нови главнокомандујући који је дошао наместо генерала Савова, генерал Ратко Димитријев, бацио је на тај кантар као нови тег једну крупну промену која се односила на ситуацију далеко изван овог попришта. Да би парализао акцију српске Врховне команде и тиме олакшао ситуацију својој 4 армији, издао је заповест 1 и 3 армији, које су дотле мировале на српско-бугарској граници, да одмах пређу у офанзиву и упадну на српску територију. За 5-ту је у тој заповести напоменуо само то, да поступи по постојећој директиви, из чега излази да је њу већ сматрао упућеном у акцију.

На српској, пак, страни, више инстанце, које су заповедале и имале утицаја на делу бојишта према главној, за извесно време умртвљеној, снази бугарске 4 армије, исто су тако као и Бугари, али, за разлику од ових, без икаквог разлога, биле веома импресиониране поразом који је тога дана претрпела Тимочка дивизија II позива. У тако изузетној психози која им није допуштала да уоче огроман значај задобивене победе на Рајчанском Риду, оне су превиделе чиње-

ницу да је са бугарском офанзивом у углу између Брегалнице и Вардара било свршено. Мислећи, дакле, да ће сада Бугари тамо нагрнути као бујица, похитали су брже-боље да им стану на пут директним затварањем ове зоне, од које су они сасвим дигли руке.

Командант III армије издао је у поноћ заповест да Дринска I позива преузме и отсек Моравске, а ова да се форсираним маршем рокира удесно и уназад, како би посела положаје на десној обали Брегалнице до самог Вардара. Овим је та армија имала да се развуче на огромном фронту од трогерачких висова изнад ушћа Злетовске Реке у Брегалницу до утока ове у Вардар и у великој мери да умањи своју отпорну моћ. Услед тога је Врховна команда готово у исто време наредила команданту I армије, да III армији одмах са освојеног Рајчанског Рида упути у помоћ Шумадиску I позива правцем преко села Арбасинаца у Кадрифаково, где ће образовати армиску резерву. На Рајчанском Риду су, према томе, имале остати Моравска дивизија II позива и црногорске бригаде, којима је било наређено да једним делом своје снаге, заједно са Коњичком дивизијом, предузму гоњење, ако непријатељ испред њих буде продужио отступање.

Једном речју, наређено је хитно рокирање знатних снага I и III армије у правцу велике празнине која се сада према доњој Брегалници отварала због наређеног рокирања тамошњих бугарских снага у супротном правцу. У вези са овим обратним покретом Бугара, претстојало је још једно велико размимоилажење које ће, за разлику од оног ранијег које је донело велике резултате, умногоме умањити замах и ударну снагу обеју српских армија баш у тренутку кад је главној снази бугарске 4 армије требало припремити катастрофу. Читава једна дивизија бацала се устрану где ће, за извесно дуже време, бити искључена из битке и где би један њен пук са нешто артиљерије (ојачани 6), кад се буде вратио са предтерена, и искупљени ситни делови код Градског, били довољни да осигурају десни бок III армије. У исто време се ударни маљ на Рајчанском Риду сводио на половину своје снаге, а помоћу њега је Врховна команда суверено загосподарила бојиштем и била у могућно-

сти да задобивену победу употпуни, било то нападом у непријатељев десни бок пре но што овај буде завршио пројектовано рокирање у ову страну или, ако којим случајем јаче загрози доњој Брегалници, било, пак, пресецањем и преостале му једине отступнице снажним ударом код Царевог Села, ако би се он најзад решио на повлачење.

Уосталом, иако су ова задобивена преимућства у оној нервози, која је узела маха у Штабу III армије и Врховној команди, била изгубљена из вида, ипак се у насталој дилеми око предузимања ових мера није морало оволико журити. Моравска дивизија I позива, чије је пренагљено рокирање повукло за собом и непосредно рокирање Шумадиске, могла је за сваки случај бити извучена из бојне линије и њен један пук са нешто артиљерије могао је бити хитно упућен ка доњој Брегалници. Али, на томе је за моменат требало стати па сачекати да се види шта ће донети сутрашњи дан, и то утолико пре што су се испред овог дела Брегалнице још увек налазиле српске трупе, од којих су се лако могла добити сва потребна обавештења о држању непријатеља пред њима. Наиме, ту је био ојачани 6 пук, који је те вечери стигао недалеко иза левог крила изгубљених положаја Тимочке дивизије II позива, код с. Топлика, где није имао никаквог додира са непријатељем. А ту је била и ова разбијена дивизија која се, без икаквог узнемиравања од стране непријатеља, те вечери искупила код с. Енешева и с. Мужанаца. Оном првом могло је бити наређено да се на том правцу што дуже задржи, а овој другој да од нерастројених делова формира заштитницу која ће се, упоредо са 6 пуком, повлачити само под јачим притиском непријатеља.

Да се тако радило, не би испало по оној народној: „Тресла се гора, родио се миш“, него би се постепено увидело да доњој Брегалници не прети никаква озбиљнија опасност. Шумадиска и већи део Моравске дивизије I позива остали би на својим местима и заједно са Дринском хитно се припремили за концентричан напад преко Брегалнице у коме би, одмах по заузећу Кочана од стране Моравске II које је било неизбежно, могла и требала да узме учешћа и Дринска дивизија продужујући лево крило Шумадиске.

Глава пета

ЗАВРШЕТАК БИТКЕ

5—8 јула

1. Рокирање обостраних снага у супротним правцима и наступање српских трупа ка Кочану — 5 јула

(Скица бр. 19)

Наређени, и у другој половини претходне ноћи започети, убрзани покрети Шумадиске и Моравске дивизије I позива завршили су се у току дана, и то код Моравске доста рано, а код Шумадиске тек увече, премда је Врховна команда у оној нервози од те ноћи нарочито нагласила да она има да стигне у Кадрифаково до зоре. Моравска је посела положаје на десној обали Брегалнице од с. Добришана до Вардара, а са 1 батаљоном 2 пешадиског пука и с друге стране Вардара. Тамо су, на његовој десној обали затечени: Добровољачка бригада, Дрински дивизиски коњички пук I позива, један вод 9 брдске батерије, нешто трупа III позива и раније из Скопља упућени 1 батаљон 11 пешадиског пука II и 9 моравска пољска батерија I позива.

На тај начин је ова дивизија дошла иза ојачаног 6 пешадиског пука I позива, који је још тога јутра посео вис Осој изнад с. Топлика, и разбијене Тимочке дивизије II позива која је била у повлачењу од с. Енешева и с. Мужанаца. Ојачани 6 пук био је на Осоју нападнут од стране бугарског 11 пешадиског пука из

1 бригаде 3 дивизије, коме је, са његове десне стране, притекао у помоћ 40-ти из 1 бригаде 2 дивизије, упућене да за овај дан осигура везу између њега и крајњег левог крила 8 дивизије. Али разбијену Тимочку дивизију II позива нико није гонио, него су тек с вечери дошли у с. Енешево извесни делови 49 пука, чији је један батаљон био остављен делом на Орла Бајиру, а делом испред Криволака. Тако је она, потпуно на миру, прешла Брегалницу, од чије се воде заразила колером, и отишла у с. Караслар на одмор.

Па и напад на Осој, извођен обухватно и потпомаган ватром двеју батерија, био је толико тром и анемичан, да је 6 пук, без иједног топа, остао на положају до увече. За време повлачења Бугари га нису гонили, па је и он на миру прегазио Брегалницу код с. Јагмурлара и потом, по наређењу команданта Моравске дивизије I позива, примио на себе осигурање отсека с обе стране речице Азмака. На тај начин је и овај, дотле прилично измалтретирани пук, у замену за 3 пук, који је био задржан на сектору Дринске дивизије, остао привезан за ово армиско крило коме, због слабости и неактивности непријатеља према њему, није грозила никаква опасност.

Међутим, у накнаду за тај промашени потез са Моравском и Шумадиском дивизијом I позива, почели су се на левом крилу битачног фронта одвијати догађаји у смислу експлоатације задобивене победе на Рајчанском Риду. Моравска дивизија II позива и црногорске бригаде на овом, по одласку Шумадиске I позива, ослабљеном нападном крилу, приступиле су тог јутра гоњењу потучене бугарске кочанске групе (види скицу бр. 14). Из наредног излагања ће се видети како је текла ова, иначе, једина светла епизода у лутању и батргању на српској страни овог дана, које је, као што смо већ видели, за извесно дуже време имало да укочи генијално смишљену и започету комбинацију.

Под заштитом 1 пешадиског пука из Моравске II, који је те ноћи примио на себе отсек Шумадиске дивизије I позива, и хаубичке батерије, остављених на Рајчанском Риду, фронтом према Брегалници, односно

бугарској штипској групи, остале трупе Моравске II позива и Црногорска дивизија кренуле су у правцу Кочана и његове позадине. 4 прекобројни пук са две пољске батерије, пошав од с. Рајчана, образовао је десну колону; 2 пешадиски пук са брдском батеријом, наступајући такође од с. Рајчана, средњу, а 3 пук, када буде потиснуо бугарске ополченске трупе пред својим фронтом на планинској греди код с. Поникве, односно на Равној Чуки, имао је да са придатом брдском батеријом прими на себе улогу леве колоне. Најзад, све три црногорске бригаде, рачунајући и 4 приспелу из армиске резерве, упутиле су се од Манастира Св. Пантелеја планинском гредом преко Престре ка Синковици (на старим картама к 1050) и даље ка с. Пашаџикову, са задатком да по освојењу Синковице и Равне Чуке, иза 3 пука, односно леве колоне, образују општу резерву. Но, оне су на оном врлетном терену, који није допуштао развој мало јаче снаге, биле пред Синковицом заустављене ватром тамошњих ополченских делова.

У нападу је узела учешћа и 2 коњичка бригада са обема коњичким батеријама, док је 1 бригада остала да и даље одржава везу између трупа на Рајчанском Риду и крајњег левог крила Дринске I позива. Она се упутила ка просторији између с. Тракања и с. Подлага, односно у правцу фронта 22 пешадиског пука на левом крилу бугарске 7 и придате јој бригаде из 4 дивизије. Али, овамо није могла ни прићи због врло јаке фронталне ватре великог броја батерија и бочне са леве обале Брегалнице. Од те унакрсне ватре била је потпуно ућуткана придата јој коњичка артиљерија, којој су том приликом била уништена два топа.

4 прекобројни пук из десне колоне ударио је преко косе Десовице (ј. од с. Њивичана) према вису Крагудици и коси позади Градишта, које су држали 24 и 31 пешадиски пук у центру и на десном крилу означених регуларних трупа бугарске кочанске групе. Али тај пук није могао да напредује због врло јаке пешадиске и артиљериске ватре са овако густо поседнутог фронта. Артиљериска ватра је била толико јака, да је успела сасвим да укочи напредовање и 2 пешадиског

пука из средње колоне, који је иначе имао да савлађује велике теренске тешкоће у наступању преко испресецане косе северно од с. Њивичана у правцу Војновице, на којој није било никога.

Бугарске регуларне трупе су се, дакле, збиле на положајима испред самог Кочана са врло јаком резервом од неких једанаест, истина, проређених и деморалисаних батаљона, јер се очекивало да ће Војновицу у продужењу овако скученог фронта посести 1 ополченска бригада која је већ три дана била ангажована на Равној Чуки код Поникве према српском 3 пешадиском пуку. Према заповести команданта бугарске кочанске групе, она је имала на својим положајима, окренутим северу, да, ради поседања Војновице и над њом доминирајуће греде код с. Лешке у продужењу десног крила регуларних трупа, фронтом према западу, остави само слаб застор. На тај начин је требало да пренебрегне тамошње српске трупе, са којима је била у непосредном додиру, а тиме да правац, који одатле води ка с. Јастребнику и даље у непосредну позадину целе кочанске групе, па и остале правце, који изводе у њену дубоку позадину, препусти њиховој судбини. Ове остале правце, по њеном повлачењу са фронта Равна Чука — Синковица, није имао ко да брани, пошто су се друге две ополченске бригаде, напустивши све положаје према комплексу Цар Врха сем Китке, прикупиле на греди иза изворног дела Кочанске Реке, где су имале да послуже за евентуално прихватање 1-ве. Па и на Китки је остала само једна чета, пошто су се остали тамошњи делови, због неког неспоразума, повукли чак ка Преслапу (Бања Чуки). Тако су српска два батаљона и једна батерија, упућени са Цар Врха, без по муке овладали овим важним положајем и за толико проширили Кривопаланачки фронт у ту страну.

Поменуту заповест је 1 бригада добила тек тога јутра, кад је већ увелико прешла у напад на положаје српског 3 пука, те због тога није ни била у могућности да по њој поступи. Она је, дакле, продужила да напада, али без помоћи артиљерије, пошто су јој све батерије биле претходне вечери одвучене у Кочане. Срп-

ска брдска батерија, немајући пред собом такмаца, дејствовала је са отвореног положаја по 1 бригади наносећи јој велике губитке, док јој није, уз припомоћ блиске пешадиске ватре, сасвим растројила стрељачке стројеве. Обратно томе, усамљени 2 батаљон на к 1558 на левом боку 3 пука, где га њена ватра није могла потпомоћи, био је јако притешњен нападом трију ополченских батаљона из долине Велине Реке. Али, у најкритичнијем тренутку су се појавиле, више-мање бочно према овима, две чете 2 батаљона 8 пешадиског пука I позива и један брдски артиљериски вод, упућени са Дервишице, који су их својом косом ватром нагнали да се сјуре уназад ка Велиној Реци, дајући на тај начин сигнал за повлачење и осталих са Равне Чуке, односно од Поникве. Тако су сад ови прснули куд који и одјурили чак у с. Истибању (7 км источно од Кочана), дајући тиме повод и онима на Синковици, ангажованим према црногорским бригадама, да се угледају на њих.

Ови последњи, пак, покушали су у повлачењу да се прикупе на Војновици према српском 2 пуку, али их је овај, својом ватром са косе североисточно од с. Њивичана, оданде отерао, док су се његови предњи делови пробијали преко двеју дубоко усечених и шумовитих јаруга Тракањске Реке. Предвече су ти предњи делови 2 пука почели да избијају на тај поново упражњени положај, али их је убрзо одатле отерао 8 бугарски пешадиски пук из резерве кочанске групе. Овај пук, међутим, био је још одјутрос упућен овамо са задатком да на том положају осигура десни бок осталих својих трупа. Међутим, он се дуго задржао у његовом јужном подножју, испред виса Гаотине, у очекивању да ће сваког часа одозго нагрнути српске трупе. У накнаду, пак, за тај мали неуспех на Војновици, главнина се 2 пука испела на доминирајућу греду изнад с. Лешке.

Најзад, убрзо по повлачењу ополченских трупа од Поникве, а то је било пред подне, за њима се упутио у гоњење један батаљон, који се затекао команданту пука при руци. А кад су се искупили и остали, међу њима и 5 добровољачки батаљон, сви су кренули

за њима у маршевској колони, тако да се око 17 часова пук појавио код с. Јастребника тачно према десном боку бугарске кочанске групе. Пред њим су се тада налазиле само 2 и 3 ополченска бригада у укупној јачини од 5—6 батаљона, заштићене с фронта дубоком урвином изворног дела Кочанске Реке изнад с. Градча. Али, у накнаду за то, иза његових су се леђа развукле на великом пространству између с. Лопена и с. Бабишта, па уназад до с. Пашаџикова, црногорске бригаде, које су тамо дошле преко Синковице и Поникве. Њихово присуство на тим висинама одавао је велики број запаљених ватри, које су ополченце изнад с. Градча упозоравале на опасност која оданде грози и њиховој потпуно незаштићеној позадини.

Видећи своје трупе овако озбиљно угрожене и од с. Јастребника, и из просторије источно од с. Пашаџикова и од Китке, командант кочанске групе је увече издао заповест за повлачење ка Преслапу, (15 км источно од Кочана). Он је, дакле, силом околности био принуђен да допусти тамошњим српским трупама да следећег дана начине још један повећи скок унапред, ка Царевом Селу, те да још опасније запрете преосталој комуникациској линији главне снаге 4 армије, ако је благовремено не пресеку Грци код Струмице.

Код таквог, пак, стања ствари, поставља се питање, зашто генерал Ковачев није у току тог дана ништа предузео да би својој кочанској групи омогућио да се одржи код Кочана. Ако су му две бригаде 2 дивизије, намењене за пројектовани удар у правцу Рајчанског Рида, биле далеко, на расположењу је имао 1 бригаду 6 дивизије у армиској резерви, а и од 8 дивизије је могао одузети једну бригаду од три, колико их је она имала, па да јој ипак остане довољно снага за одбрану положаја код Штипа. У случају крајње нужде овој су могле ускоро, за време рокадног марша следећег дана иза њених леђа, прискочити у помоћ наведене две бригаде 2 дивизије. Са ова, тако напабирчена, четири пука могао је, ако буде похитао, укочити напад бар десне и средње колоне Моравске дивизије на Кочане, док не стигну овамо и ове две бригаде.

Но, место тога, он је око 11 часова, телеграфском заповешћу објавио свим својим трупама да ће следећег дана, 6-ог изјутра, напасти непријатеља у десни бок и приредити му катастрофу, чиме је циљао на срп-

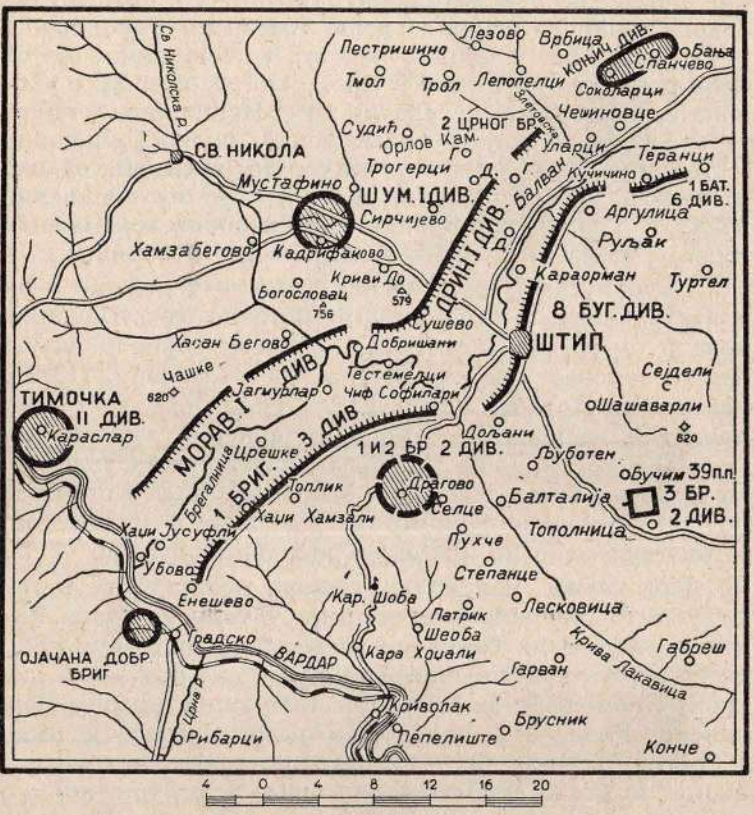

Скица бр. 19 — Ситуација у средњем и доњем току Брегалнице ноћу 5/6 јула

ске трупе у рејону Рајчанског Рида и Кочана. То би се урадило са 1 бригадом 6 дивизије, двема бригадама 2-ге, које су још биле далеко, и 11 пуком из 1 бригаде 3 дивизије, који му није био при руци. Овај пук је, према његовој заповести од те ноћи, имао да дође у

с. Дољане (5 км ј. од Штипа) и тамо да му се стави на расположење, али је овај и надаље остао у систему осигурања према доњој Брегалници. Према томе, кад већ није узео у комбинацију ту бригаду из резерве 8 дивизије (а то, у овом судбоносном моменту када је, да би се изишло из једне до крајности тешке ситуације, требало много што-шта рескирати, изгледа чудно), морао је очекивати да ће следећег дана нападати само 1 бригада 6 дивизије са своја два пука. Тако је, најзад, требало и да се деси, судећи по другој једној заповести коју је издао у 15 часова, а према којој су и та бригада и сва артиљерија 2 дивизије имале да се одмах распореде на височима између с. Аргулице и с. Теранаца.

Најзад, 2 бригада 2 дивизије стигла је предвече код с. Драгова, где јој се доцније, у току ноћи, придружила и 1-ва, смењена на претстражама од стране делова 1 бригаде 3 дивизије, која је, према томе, примила на себе целокупну просторију од Криволака до ушћа Криве Лакавице. Тако се велика бугарска офанзива свела на чисто дефанзивну улогу једне једине бригаде, а ту офанзиву су са зебњом очекивали српска Врховна команда и командант III армије.

2. Заузимање Кочана и гоњење у правцу Царевог Села. Рокадни марш двеју бригада бугарске 2 дивизије у правцу Кочана 6 јула

(Скица бр. 20)

Овог дана око 11 часова, пошто су се и последњи бугарски делови повукли из Кочана, наишла је 2 коњичка бригада, овом приликом преко с. Бели, да би избегла бочну артиљериску ватру са леве обале Брегалнице. Пошто је прошла кроз Кочане и с. Оризаре, и почела челом да избија на следећу косу између овог села и с. Истибање, била је дочекана ватром бугарских заштитничких делова са предњег нагиба Црног Камена, те се цела повукла уназад ближе Кочану. Њен извиђачки ескадрон, упућен супротном обалом Брегалнице, узалуд је покушавао да помоћу патрола

извиђа уз тамошње шумовите косе ка гребену Плачковице, јер су све оне биле обезбеђене бугарским стражарским одељењима, те је морао да преноћи у с. Виници.

Међутим, десна и средња колона Моравске дивизије II позива, које су и сада сачињавали 4 прекобројни и 2 пешадиски пук II позива, пошто су прошле Кочане, и то она прва прошавши кроз саму варош, а

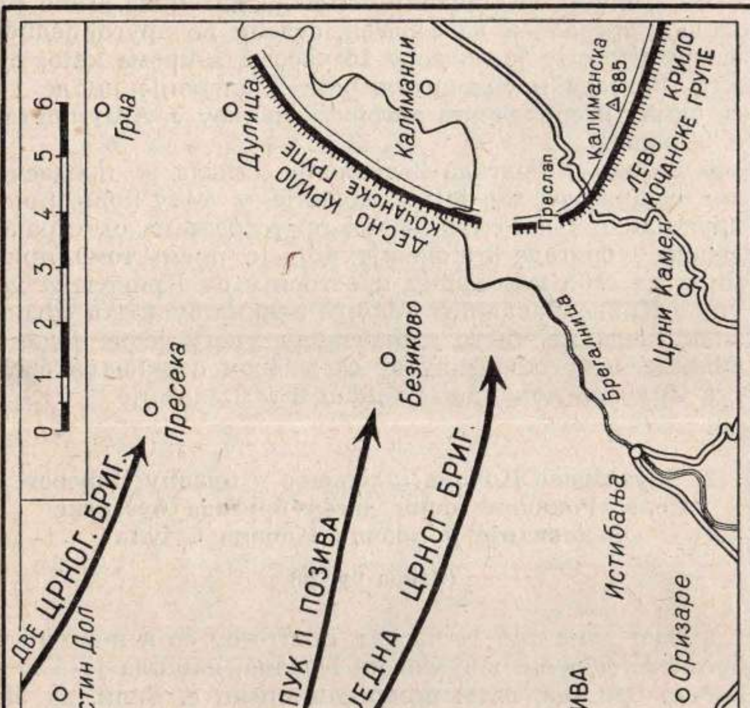

Скица бр. 20 — Ситуација по заузимању Кочана на правцу Царевог Села 6 јула

ова друга преко коса са њене северне стране, зауставиле су се на првој коси иза ње, без икаквог додира са непријатељем. Али су зато лева колона у којој је опет био 3 пук, сада са две брдске батерије и црногорске бригаде, одмакле далеко унапред, како би биле што ближе новим непријатељским положајима и да би се поставиле за извођење широког и дубоког обухвата.

3 пук и једна црногорска бригада, која је наступала десно од њега, протерали су предвече слабе бугарске заштитничке делове са Безиковске косе, назване тако по пространом с. Безикову, које се са већим бројем заселака налази на тој коси. Имајући пред собом дубоко усечену Брегалницу, они су се ту зауставили са повијеним десним крилом мало уназад до изнад с. Истибање. Друге две црногорске бригаде, пошто су такође протерале слабе бугарске заштитничке делове, избиле су на косу на којој се налази дугачко с. Пресека.

Пред свим овим деловима, а на висовима раштрканог села Дулице, налазила су се три бугарска пука као десно крило кочанске групе. Лево, пак, крило налазило се на Калиманској коси, званој онда Грленски висови, и Преслапу, без икаквог додира са њима.

Све ове бугарске трупе узалуд су тог дана очекивале обећани напад у правцу позадине српских гонећих трупа, јер генерал Ковачев, импресиониран падом Кочана, није издао наређење 1 бригади 6 дивизије да пређе у офанзиву, него је решио да обећану операцију одложи за следећи дан, 7-ог, док бригаде 2 дивизије, које је упутио од с. Драгова преко с. Шашаварлија ка с. Теранцима, не заврше рокирање. То значи да су оне биле упућене у правцу просторије одмах иза Кочана, где је сада намеравао да пресече отступницу српским трупама с оне стране ове вароши. У току тог дана издао је заповест према којој су трупе кочанске групе имале, чим примете повлачење непријатеља испред себе, да крену у гоњење и олакшају извођење ове операције.

Тај рокадни покрет двеју бригада 2 дивизије био је одмах примећен и праћен са српских положаја све

док се оне нису изгубиле иза с. Шашаварлија. У прво време он је протумачен као да те две бригаде иду у помоћ својим трупама код Штипа, а потом као да је отпочело повлачење Бугара ка Струмици због веома тешке ситуације на десном крилу њихове 2 армије код Дојрана. Услед тога је српска Врховна команда, охрабрена још и вешћу да се Бугари пред Моравском дивизијом I позива и не показују да су живи, издала наређење команданту III армије, да са свим својим дивизијама одмах пређе у наступање. Али је овај упорно остао на гледишту да моменат за ту његову акцију још није сазрео, због чега је најзад дошло до жучног објашњавања преко телефона између њега и војводе Путника.

Сви српски војни критичари осудили су команданта III армије, наводећи да је он био крив што су се Бугари на крају извукли из клопке, а то се уверење распрострло и код многих стручњака и нестручњака. На том је човеку остала мржња, безмало слична оној у легенди о Вуку Бранковићу, премда је он, по зрелој процени ситуације на целокупном попришту, био тог момента у праву што је одбио да изврши наређење војводе Путника и што није подлегао сугестијама из Путникове непосредне околине.

Бугари се ни тога ни следећег дана нису повлачили, јер се генерал Димитријев једнако надао да ће ипак моћи некако да поврати поремећену равнотежу. Боље речено, он је полагао много наде на пројектовани велики маневар у правцу Кочана, на започету офанзиву на српско-бугарској граници и најзад, на претстојећу офанзиву на старој бугарско-турској граници, односно Кривопаланачком фронту. Можда се генерал Ковачев и није слагао са њим, што потврђују и догађаји од следећег дана, али је засада генерал Димитријев још увек држао ситуацију у својим рукама. Под таквим околностима, ако би III армија предузела напад, Моравска дивизија I позива, повијена много уназад, не би могла изразити ефикасно дејство све док се не буде поравнала са Дринском и Шумадиском. А до тог времена би се ове две, са својих осам пукова, имале да носе у чисто фронталној борби, са шест пукова

бугарске 8 дивизије, а евентуално још и са којим пуком из групе намењене за извршење удара у правцу Кочана. Према томе, ова операција није обећавала никакве позитивне резултате и са њоме би се само губило драгоцено време које се могло искористити на сасвим други начин, а о коме тада ни командант III армије ни Врховна команда нису ни мислили.

Командант армије је том приликом обећавао да ће следећег дана упутити Моравску I позива преко Брегалнице, па кад она буде избила у висину Дринске и Шумадиске, да ће ове две покренути унапред, што му је, и то само донекле, било умесно. Али је тај покрет условљавао тиме што би и Моравска II позива узела учешћа у том општем нападу, оперишући из рејона Кочана и Рајчанског Рида у правцу десног бока непријатељских трупа пред њим. Ово му, међутим, није било нимало умесно. Он је, дакле, предложио најгоре решење, које ће Врховна команда, само да би га покренула у акцију, на крају крајева ипак усвојити и омогућити на тај начин непријатељу да се извуче.

Међутим, било би много боље да је Врховна команда, уместо што је губила време са командантом III армије, наредила да се одмах изврше рокадни маршеви обратни онима који су били извршени претходног дана, наиме, да се 6 и још један пук из Моравске I, као армиска резерва, примакну ближе Дринској и да се Шумадиска врати на Рајчански Рид, одакле је била дошла и одакле је није ни требало скидати. Додуше, моменат за њен напад са овог положаја у непријатељски десни бок био је прошао, јер тај бок више није постојао чим су се ка њему, и то још и у офанзивној намери, почеле сасређивати јаке бугарске снаге. Али би одавде Шумадиска дивизија могла својим активним дејством осујетити сваки бугарски напад у позадини српских трупа, ангажованих с оне стране Кочана. Те српске трупе би се, без њеног присуства у овој зони, врло рђаво провеле да је до овог бугарског напада стварно и дошло. Ако би се, пак, приметило повлачење бугарске штипске групе, што је, с обзиром на брзо напредовање грчког левог крила ка Струмици,

сваког часа требало очекивати, она би се могла одмах устремити ка Царевом Селу и, заједно са Моравском II и црногорским бригадама, освојити га пре но што ка њему почну пристизати отступајуће јединице те бугарске групе, околним путевима преко Плачковице и Струмице.

Ови пропуштени моменти у експлоатацији задобивене победе имају се приписати поглавито Врховној команди, која је у овим операцијама била главни руководилац, а донекле и научним доктринама, које су тада владале у српској војсци, а од којих је тешко било одједном се одвојити пред изненадно искрслим новинама у ратоводству. Међутим, главни разлог тог пропуста лежао је у компликованости ондашње ситуације на ратишту, у којој Врховна команда у критичном моменту, тј. кад је српско-бугарска граница на великом пространству била угрожена и местимично увелико проваљена, није знала куда ће пре. У очекивању да се Бугари, после изгубљених битки на Српском и Грчком фронту и под опасношћу да им се Грци ускоро могу појавити у позадини, неће смети оволико дуго задржавати у околини Штипа, она је прибегла најбржем решењу, наиме, непосредном фронталном нападу преко Брегалнице с обе стране Штипа, чије је извођење, пред упорним инсистирањем команданта III армије, имало најзад бити проширено учешћем и Моравске дивизије II позива.

Српска Врховна команда је журила да раскрсти са непријатељем на Брегалничком бојишту, да тиме ослободи своје снаге и да их што пре баци у сусрет замишљене опасности, изражене, уствари, у низу краткотрајних обичних демонстрација, али које су је веома импресионирале. Ово се, ипак, може разумети, ако се зна да је у питању била стара државна територија која је и за нацију, и за армију у далекој Македонији, била толико осетљива, да се у њу као у живац није смело дирнути. Она је била осетљива, баш као што је за Бугаре била њихова, јер су они, ради њене безбедности, морали да пред почетак рата одвоје

онако велике снаге на уштрб армија које су имале да извојују отсудну победу у Македонији.

Решење које смо, после завршеног излагања догађаја, напред изнели као најбоље, уствари је то и било у ондашњој ситуацији која нам је сада у потпуности позната. Али, у њему није играо никакву улогу познат поражавајући елемент који је оног момента лебдео над главом српске Врховне команде као Дамоклов мач. Стога се не може оштро осудити ни поступак српске Врховне команде коме се она, под притиском огромне одговорности пред нацијом и историјом, приклонила у једној тешкој дилеми. Та је дилема била проузрокована неприродношћу ситуације која јој није давала да заобилазним путем преко Рајчанског Рида, а можда чак и код Царевог Села, покуша да употпуни задобивену победу, кад јој, бар како је њој онда изгледало, гори кров над главом. Оваквим дилемама подлегале су и највеће војсковође у светској историји. Стога ни омашка о којој је овде реч нимало не може умањити славу војводе Путника, победника код Куманова, Битоља, на Церу и Колубари, па у ширем смислу и у Албанској епопеји, са којом је завршио своју славну каријеру.

Али, по свему изгледа да је ситуацију најбоље схватио командант Добровољачке бригаде, потпуковник Алимпије Марјановић. Он је, са својом бригадом, затим са 1 батаљоном 2 пешадиског пука I, придатом му коњицом из Дринске I и Тимочке дивизије II позива и једним водом 9 пољске батерије, кренуо тог јутра по сопственој иницијативи десном обалом Вардара. Не наилазећи нигде на непријатељев отпор, он се најзад појавио пред Криволаком, који је око 17 часова заузела његова претходница после краће борбе са двема бугарским четама на положају испред овог места. Према томе, да је онда било телефона у изобиљу као данас, вест о томе би позитивно утицала и на команданта Моравске дивизије I позива и на његове потчињене, који су се спремали за наређени напад следећег дана као на неко тешко искушење.

3. **Обострано тапкање у месту и бугарска одлука за повлачење 7 јула**

Изјутра 7 јула настала је извесна забуна код трупа бугарске кочанске групе, услед чега су се све, сем једног пешадиског пука који је са једном батеријом остао на Преслапу и Калиманској коси, без икаквог разлога повукле делом ка положајима код с. Драмче (8 км с-з од Царевог Села), а делом у Царево Село. Да су у том тренутку Моравска дивизија II позива и црногорске бригаде биле у дејству, постигле би на том, за Бугаре судбоносном, правцу изванредне резултате. Али је за тај дан свима њима био дат одмор, а сем тога, и што је најгоре, Моравска дивизија II позива добила је око 9 часова наређење да се припреми за садејство у нападу III армије следећег дана преко Брегалнице. Услед тога је морала одмах да приступи повлачењу уназад, да би се могла поставити на одређене правце за наступање у три колоне. Једна је имала да наступа преко с. Пољског Пашацика, друга преко с. Мојанаца, а трећа преко с. Грдоваца, стим да све три, следећег дана, 8-ог, пређу Брегалницу до зоре. Њен 3 пук, који је био најудаљенији и имао да сачека да га на Безиковској коси смени једна црногорска бригада, био је одређен да образује дивизиску резерву у тој потпуно депласираној акцији, која ће уништити и последње шансе за коначну победу.

Међутим, на супротном крилу Брегалничког фронта, ојачана Добровољачка бригада је једним својим делом прешла Вардар и заузела вис Пепелиште. Потом је, концентричним нападом са тог виса и од Криволака преко моста, заузела Орла Бајир и опасно загрозила левом боку и позадини 1 бригаде 3 бугарске дивизије, која је била знатно истакнута унапред дуж леве обале Брегалнице. Али је то грожење доцнијим великим преокретом код Бугара било осуђено да остане без дејства.

Моравска дивизија I позива, која је имала посла са овом бугарском бригадом, такође је приступила извођењу напада, али исувише методски, чиме је гу-

битке својих трупа свела на најмању меру. Наиме, она га је изводила са јасно израженом тенденцијом да јој десна и лева нападна колона, неједнако удаљене од заједничких нападних објеката, у моменту свог ангажовања буду прописно поравнате и да пешадија нигде не полази у напад док га не припреми довољан број батерија. Према томе, напад те дивизије текао је тако споро да се њена лева колона (6 и 16 пук), чекајући на свом полазном положају од речице Азмака до с. Добришана закључно, у току целог дана није ни помакла с места. Напад је, дакле, изводила само десна (1 и 2 пук) која је, прешавши Брегалницу код с. Хаџи Јусуфлија), имала под борбом да превали доста дуг пут док, по наведеној методи у маневровању са артиљеријом на оном испресецаном терену, не избије у висину леве. А то јој је, по схватању надлежних команданата на лицу места, пошло за руком тек увече када је, после извршене припреме са седам пољских батерија, заузела положај испред с. Топлика.

Укочена буквалним тумачењем дивизиске заповести, лева колона је, дакле, пустила непријатеља пред својим фронтом да се на миру, можда још и за видела, прибере, па је најзад преконоћ, кад је цела бугарска бригада пред њом и десном колоном увелико била на маршу ка планини Серти, пребацила објавнице* преко реке. Уосталом, добро је што је овако рађено, јер се трупе тако нису излагале излишним губицима, а могле су дејствовати и далеко енергичније, па да после великог преокрета код Бугара ипак нимало не измене општу ситуацију.

Као што ће се одмах видети, тај је преокрет учинио потпуно излишним и кретање Моравске дивизије II позива тога дана до иза Кочана, о коме је већ било говора. Због њега ће постати излишно и преузимање једног дела фронта Дринске дивизије I позива које је извршила тог дана Шумадиска дивизија, услед чега немамо потребе да детаљишемо те њихове покрете.

---

* Врста самосталних стражарских одељења. — Прим. ред.

Наиме, генерал Ковачев је, овога пута дубоко импресиониран падом Дојрана и приближавањем Грка Струмици, дефинитивно одустао од пројектоване офанзиве ка Кочану. Потом је упорно инсистирао код своје Врховне команде да му се сместа одобри повлачење са армијом, због чега је, око 17 часова, дошло до дугог објашњавања преко телефона између њега и генерала Димитријева. Овај је, пак, сматрајући да генерал Ковачев много претерује у својој песимистичкој процени опште ситуације, покушавао да га од те намере одврати, али кад је видео да га не може сломити, дао му је најзад тражено одобрење. Увиђајући, потом, да његова офанзива на српско-бугарској граници није могла предупредити ову фаталну одлуку генерала Ковачева, издао је заповест командантима 1, 3 и 5 армије да одмах обуставе офанзиву и напусте освојено земљиште. Том приликом је свакако помишљао и на то да је настављање те њихове офанзиве, и то баш у време кад ће неке српске дивизије на Брегалничком бојишту бити неангажоване, лако могло проузроковати преношење ратних дејстава на бугарску територију у правцу Софије.

Повлачење је отпочело још исте вечери, и то: 1 и 2 бригада 2 дивизије без пољске артиљерије и колске коморе ка Плачковици, а ове и све остало, као кроз какав велики левак, ка Радовишту, иза кога је после имало да настане развођење разним заобилазним планинским стазама ка Царевом Селу. Спорна просторија у Македонији сад је за Бугаре била неповратно изгубљена.

4. **Удар у ветар 8 јула**

8 јула када су Дринска и Шумадиска дивизија I и Моравска II, ова последња тек у подне, а не у зору, као што јој је било наређено, прешле Брегалницу, наишле су само на слабе заштитничке бугарске делове, који су се одмах повукли. То се, наравно, не би десило да је у то време било авиона за извиђање, без којих су војсковође морале оперисати са завезаним

очима и врло често правити комбинације само на основу голих претпоставки. Најближе бугарске трупе, 1 и 2 бригада 2 и 1 бригада 3 дивизије, тада су се одмарале од ноћног марша, и то: прве две на почетку Плачковице односно на височима Туртелу (тт 1607) и Лисцу (тт 1754), а ова последња на планини Серти, где ће предвече, по њеном одласку, приспети јучерашња десна колона Моравске дивизије I позива. Остале трупе, пак, имајући целу прошлу ноћ на расположењу, већ су биле знатно одмакле изван домашаја српских нападних колона.

*

Са овим повлачењем знатних бугарских снага са бојишта завршена је Брегалничка битка која је, уз садејство грчке војске, решила судбину Централне Македоније. Основне линије ове битке могу се од почетка до краја њеног трајања овако резимирати:

Офанзива бугарске Вардарске армије, предузета у дивергентним правцима, па и тамо где није имала кога да напада, претрпела је неуспех још првог дана битке. Због тога су дотле неангажоване српске снаге — Шумадиска I и Моравска дивизија II позива, ојачане по једним пуком из Дунавске I и Дунавске дивизије II позива — одмах другог дана битке прешле у офанзиву против јако развученог и, услед тога, на најосетљивим местима, ослабљеног бугарског десног крила. Оне су својим првим успесима опасно загрозиле закошеној комуникациској линији целе бугарске 4 армије, која је полазила са просторије одмах иза тог потиснутог и већ поколебаног десног крила.

При свем том, на бугарској се страни храбро приступило формирању једне сасвим нове нападне групе према српском десном крилу, које су дотле Бугари били сасвим пренебрегли. Овој новој групи, јачине 6 пукова, стављено је у дужност да, наступајући преко положаја тог српског крила и даље преко доње Брегалнице ка Овчем Пољу, поврати поремећену равнотежу на бојишту. Пошто је тек имала да се прикупи, већином долазећи чак од струмичке железничке станице, она ту своју акцију није могла започети одмах,

а то је већ постојећи ризик ове смеле одлуке још и повећавало.

И тако су се, од великог броја крупних и ситних епизода које су се првог дана битке одиграле на огромном пространству од Цар Врха до струмичке железничке станице, поступним скраћивањем фронта, искристалисале свега три веће: у центру и на крилима. Обостране снаге у центру држале су се дефанзивно, одржавајући равнотежу између крила од којих је, на обема странама при крају битке, једно било у нападу, а друго се држало одбране, али не и са подједнаким изгледима на успех. Српско нападно лево крило било је много ближе свом нападном објекту, Кочану, и бугарској комуникациској линији, него бугарско, такође нападно, лево крило свом објекту чак на Овчем Пољу. Додуше, ово је бугарско крило имало пред собом Тимочку II позива која је, онако слаба, била још више ослабљена поразом њеног усамљеног 14 пука на Пепелишту 2 јула увече, и придошлу Добровољачку бригаду која се није могла носити са регуларном војском. Али је зато српско лево крило имало према себи бугарске трупе пољуљаног морала којима је, као што смо већ видели, била довољна једна обична забуна, па да преконоћ 3/4 јула већим делом напусте онако важне и судбоносне положаје на Рајчанском Риду и код Рајчана.

Падом ових положаја, 4 јула, битка је за Бугаре била изгубљена, те је њихова успешно поведена офанзива у правцу доње Брегалнице спласла, а следећег дана је наступила ликвидација тог њиховог нападног крила. Сем тога, у питању је било и њихово даље бављење код Штипа због опасности да им српске снаге не пресеку и другу отступницу код Царевог Села. Та се опасност већ почела манифестовати 6 јула заузимањем Кочана и положаја код с. Безикова и с. Пресеке од стране Моравске II позива и Црногорске дивизије. Али, благодарећи повлачењу Шумадиске ка Овчем Пољу и рокирању Моравске I позива ка Вардару, они су се на положајима код Штипа ипак задржали све до 7-ог увече, управо дотле док нису Грци, заузимањем Дојрана 6-ог, запретили њиховој новој

комуникациској линији преко Радовишта, Струмице, Петрича и Џумаје за Дупницу. Тада су, дакле, иако их са српске стране нико није нападао, морали приступити повлачењу преко Плачковице и другим околним правцима ка Царевом Селу, напуштајући на тај начин и део Централне Македоније који није био споран.

На српској, пак, страни, а из разлога које смо на одговарајућем месту већ навели, узимајући у обзир и сву тежину ситуације у којој се тада налазила српска Врховна команда, одмах се по задобивеној победи тргло уназад. Почев од наведених покрета Шумадиске и Моравске I па закључно са данашњим промашајем и покретима Шумадиске и Дринске дивизије I позива, владала је као нека осека одвлачењем српских снага у погрешном правцу. Учињена је велика омашка која је довела до поновног крвављења на граници Македоније. Али је и та омашка ипак била мања и мање опасна од оне која се каткад дешавала баш најславнијим војсковођама у светској историји. Например, после битке код Баоцена 1813 године, Наполеон је закључио примирје, за време чијег трајања су у коалицију против њега ушле још и Аустрија и Шведска. А после задобивене победе у бици код Дрезде у току исте године, Наполеон је пустио потучену, најјачу и за њега најопаснију, Аустриску армију, да на миру отступи у Чешку, а баш та га је армија, у заједници са другим двема армијама коалиције, притеснила и разбила код Лајпцига. Најзад, у прилог тога наводимо и речи Махарбале, Ханибаловог војсковође, изговорене после битке код Кане, када се Ханибал устезао да маршује на Рим, који ће му после више година најзад доћи главе: „Умеш да победиш, Ханибале, али победу не умеш да искористиш“.

После овог неуспелог српског геста, на реду је било организовање форсираног паралелног гоњења у правцу Царевог Села. То је био покушај да се бар донекле надокнади оно што је дотле било пропуштено. Али, због напада Бугара у старим границама Србије, коме је, према одлуци генерала Ратка Димитријева да се тамошње бугарске трупе врате натраг преко гра-

нице, уствари дошао крај, ова се комбинација није ни узимала у обзир. Придајући томе краткотрајном нападу далеко већи значај но што је он заслуживао, Врховна команда је, добивши извештај да су Бугари са положаја око Штипа отступили, још у току дана повукла у позадину две дивизије: Дринску и Шумадиску I позива, а друге две је пустила да продуже фронтално гоњење ка Радовишту. Заузимање Царевог Села, где је можда још било могуће пресећи отступницу бугарској 4 армији, изгледало је тог момента у очима српске Врховне команде као неки недостижни циљ пред, по њеном схватању, искрслом опасношћу у старим границама Србије. Међутим, Дринска и Шумадиска дивизија I позива, због побољшане ситуације у старим границама где би оне, и без тог побољшања, врло корисно послужиле својим грожењем Софији, нису тамо отишле. Оне ће се, због погоршане ситуације на Кривопаланачком фронту, одједном наћи, и то Дринска на Страцину, а Шумадиска код Криве Паланке, преносећи на тај начин тежиште даљих операција на тај фронт. О овим двема узастопним капиталним променама детаљније ће се говорити на другом месту, а засада их само региструјемо у низу догађаја на Вардарском војишту, описаних у следећој глави.

Глава шеста

ОБОСТРАНА ДЕЈСТВА И ПРЕГРУПИСАВАЊЕ СНАГА ЗА НОВУ БИТКУ 9—13 ЈУЛА

1. На српској страни

Главној снази бугарске 4 армије која је, све док не стигне у рејон испред Царевог Села, имала да буде „ни на небу ни земљи“, много се помогло тиме што на српској страни није било паралелног гоњења. По одласку Дринске и Шумадиске дивизије, све српске снаге, преостале на Брегалничком бојишту иза удара у ветар, извршеног у току 8 јула, продужиле су и 9-ог наступање правцима на којима су се затекле, повинујући се тако закону инерције, а све у циљу тражења изгубљеног додира са непријатељем. Услед тога, кад се следећих дана на српској страни увидело да је заједнички правац преко Радовишта, а пошто су Грци заузели Струмицу, потпуно ликвидиран, неизбежно прегруписавање ка дотле пренебрегнутом правцу за Царево Село вршено је доста споро, тако да то више није личило на гоњење.

Уосталом, разлога за неку велику журбу и није било, пошто је моменат за пресецање отступнице бугарским отступајућим трупама код Царевог Села углавном већ био прошао. Ослабљеним снагама на овој битачној просторији сад је остало још само да се припреме за претстојећу заједничку акцију са знатно ојачаном групом на Кривопаланачком фронту и грчком војском, чијем је левом крилу претстојало да, насту-

пајући преко Пехчева ка Дупници, ступи у тактичку везу са српском војском. А док оно буде избило на потребну висину ради те заједничке акције која би могла довести до заједничке битке, требало је да протекне извесно време.

Моравска дивизија II позива, без једног батаљона 4 прекобројног пука, остављеног ради сваке евентуалности на првој коси источно од Кочана, донекле је наступала и 9-ог онако како је била започела 8-ог, али без велике журбе, као да је предосећала да се налази пред великом прекретницом. Један батаљон 4 прекобројног пука, као њена лева побочница, почео је са виса Голака (3 км ј-и од с. Зрновца) да се пење гребеном ка вису и с. Лисцу на једном од два гребена Плачковице. Али је убрзо морао да се врати на Голак, јер су се Бугари другом паралелном косом почели спуштати са ове планине ка с. Градецу и с. Липецу. Њена лева колона, у којој су били два батаљона из 4 прекобројног и један батаљон из 3 пука, који је са осталим својим батаљонима био у резерви, напала је, на вису Туртел одакле почиње главни гребен Плачковице, слабије непријатељске заштитничке делове, одакле их је у подне протерала и остала на заузетом положају.

Коњичка дивизија, пак, стигла је овог дана са главнином до Радовишта, а са претходницом до с. Раклиша (2 км ј-и од Радовишта), немајући никаквог додира са непријатељем који је дотле био далеко одмакао.

Моравска дивизија I позива се, са свог дотадашњег правца наступања који ју је одвео на планину Серту и Криву Лакавицу, пребацивала преко с. Дољана и с. Љуботена на правац Штип — Радовиште, односно ка с. Липовом Долу, где се већ налазио њен 3 пук, који је до претходног дана био у саставу Дринске дивизије I позива.

2 црногорска бригада, која је такође до претходног дана била у саставу Дринске I позива, наступајући заједно са њом, доспела је до с. Шашаварлија и с. Никомана, где је и остала.

Од осталих трупа на овом крилу, Добровољачка бригада је била на маршу од Криволака низ Вардар

ка струмичкој железничкој станици, док је Тимочка II позива, сведена на нешто више од 9.000 људи, после пустоши коју је у њеним редовима произвела колера, још била у с. Караслару.

Иначе, општа преоријентација на правцу за Кочане и даље за Царево Село започела је да се одвија поступно 10-ог кад је претходница Коњичке дивизије дошла, у близини Струмице, у вези са Грцима. Добровољачка бригада је тада од струмичке железничке станице прешла у Радовиште, док је 2 црногорска бригада била пребачена на Рајчански Рид. Моравска дивизија I позива, без 3 пука, остављеног привремено испред с. Липовог Дола, повучена је иза Брегалнице, да би се припремила за операције на овом новом правцу. Моравска II позива била је узнемирена насталим комешањем на свом левом боку, израженом не само у оном спуштању Бугара са Плачковице ка с. Градецу и с. Липецу, већ, као што ће се убрзо видети, и у активности бугарске кочанске групе која је била у покрету ка Кочану. Она је делом још протекле ноћи, а делом рано изјутра тог дана, не чекајући да јој се то одозго нареди, повукла своје трупе и почела их груписати источно, југоисточно и јужно од Кочана.

Најзад, ка Кочану су биле покренуте још: 12-ог Коњичка дивизија из Радовишта, а 13-ог Моравска I из својих бивака на десној обали Брегалнице, као и Тимочка II позива. Тако су сад све ове јединице, заједно са Моравском II позива, ушле у састав III армије.

2. **На бугарској страни**

(Скица бр. 21—23)

У току повлачења бугарске 4 армије, сва возећа артиљерија и колска комора отишле су друмом преко Радовишта и поред Струмице за Петрич, где су имале заокренути уз Струму преко Џумаје за Дупницу. Лишене овог баласта, дивизије и бригаде су се са просторије између Радовишта и Струмице упутиле заобилазним стазама: преко планина Плачковице, Голека (8 км ј-з од Царева Села) и Гарвана (18 км и. од Ра-

довишта), па и путем преко Пехчева, резервисаног за повлачење десног крила 2 армије.

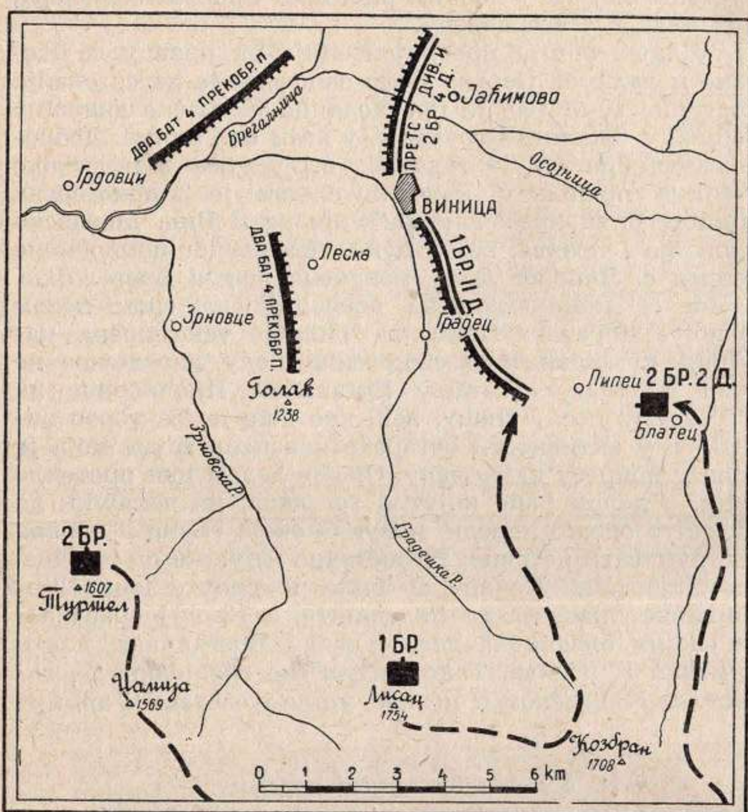

Скица бр. 21 — Повлачење 1 и 2 бригаде 2 бугарске дивизије са Плачковице зоном јужно од Кочана 9 и 10 јула

Као најближе центру свих ових кружних кретања, најкраћи пут су имале да превале 1 и 2 бригада 2 дивизије на Плачковици. Оне су, штавише, настојале да тај свој пут још више скрате, пробијајући се са предњег дела ове планине зоном између Кочана и њеног удаљенијег дела, на чијем се гребену налазе Обозна, Голек и Чавка. Због тога нису ни морале да

се журе као остале отступајуће колоне, нити да се плаше да ће им једну од заштитница напасти лева колона Моравске II позива. Ризикујући да буду узастопно гоњене од стране српских трупа, оне су овуда потражиле одушке коју ће, као што ће се одмах видети, и наћи.

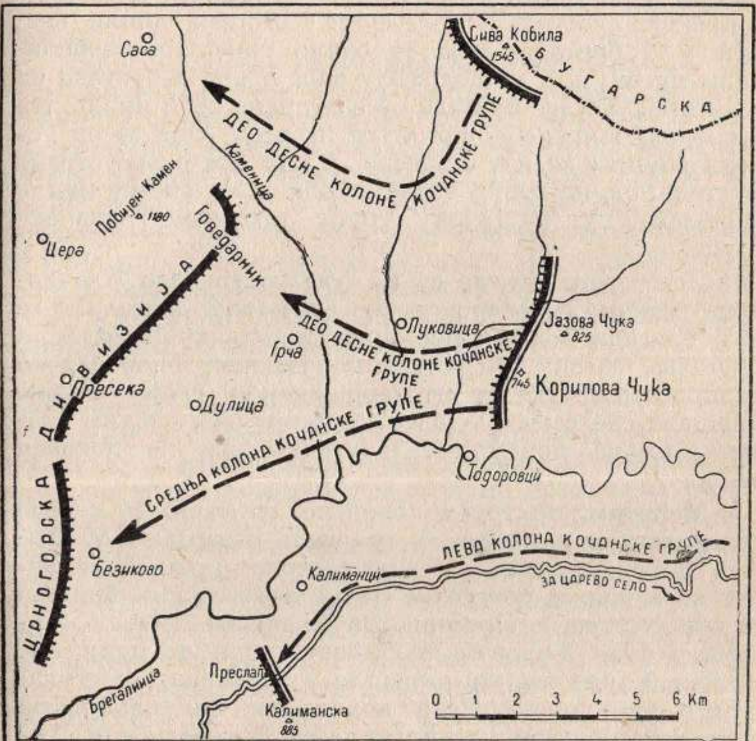

Скица бр. 22 — Наступање бугарске кочанске групе од Царевог Села и са положаја испред села Драмче 9 јула

У току 9 јула, један пук из 1 бригаде на гребену Плачковице, који почиње од виса Лисца, спустио се од Козбрана до положаја између с. Градеца и с. Липеца. Тиме је дао повода батаљону 4 прекобројног пука који је кренуо ка Лисцу, где се налазила за-

штитница ове бригаде, да се врати на Голак, а оном другом, с оне стране Кочана, да се према њему распореди у равници Брегалнице на њеној десној обали. За то време је други пук из исте бригаде чекао горе да види шта ће овај учинити. 2 бригада је маршовала другим гребеном који почиње од Туртела, а тај је њен покрет цело по подне са Голака посматрао командант 4 прекобројног пука. 10-ог су са Козбрана сишли овај пук и 2 бригада, која је овамо скренула заобилазним путем: пук ка положају оног првог, а бригада ка с. Блатец. Те две бригаде су сад према себи имале два батаљона 4 прекобројног пука на коси, која се од Голака спушта до иза с. Леске, и још два с оне стране Брегалнице, на њеној десној обали. Али, оне су имале и отворен пут ка рејону трупа такозване кочанске групе.

Истог дана стигле су на удаљенији део Плачковице источно и североисточно од њих 3 бригада 2-ге и 3 бригада 7 дивизије: прва на Чавку и Голек, а друга на Обозну. Ни остале колоне нису биле далеко од просторије где су се, завршавајући своје тегобне маршеве све самим тешкопролазним планинским стазама, имале прикупити и припремити за понован отпор.

Међутим, ни трупе кочанске групе нису седеле скрштених руку, чиме су изазвале развијање Моравске II позива према себи до северног краја Безиковске косе, као и рокирање двеју црногорских бригада са ове косе ка с. Пресеци. Да би првим двема бригадама у овом њиховом пробијању пружиле руку, оне су још 9 јула изјутра прешле у офанзиву, наступајући у три колоне. Лева колона од три пешадиска пука и пет батерија кренула је од Царевог Села друмом ка Истибањи. Средња колона, од два пешадиска пука, једне ополченске бригаде и пет батерија, пошла је са положаја испред с. Драмче (Јазове и Кориловe Чуке) правцем ка с. Дулици и Безиковској коси, а десна од једног пешадиског пука, једне ополченске бригаде и три батерије, подељена у две потколоне, упутила се, и то: левом са Јазове и Кориловe Чуке, а десном са Сиве Кобиле. Обе потколоне биле су упућене

ка засеоку Грча југоисточно од Говедарника, који се налази југоисточно од Побијеног Камена као неки испуст, али је доцније десна скренула на север ка с. Саси. Ове две потколоне имале су задатак да са југа и севера обухватно нападну Побијени Камен. Најзад, једна је опoлченска бригада остала на положајима испред с. Драмче као резерва за средњу и десну колону.

Међутим, у току наступања је стигло наређење да трупе кочанске групе чврсто поседну линију с. Драмча — Виница и на њој се држе све док отступајуће колоне 4 армије не заврше извођење бочног марша и не стигну до њих. Генералу Ратку Димитријеву сада, дакле, није било до тога да му ове трупе траже неку пролазну победу, већ само да помогну онима које су се налазиле у неизвесном положају, заузимањем линије на којој ће им осигурати прикупљање у свом залеђу. Услед тог наређења, цела се ова замашна операција свела на најмање размере.

Лева колона се зауставила на линији Преслап — Калиманска (тт 885). Пук, који се затекао на Преслапу и грленском положају помакао се унапред на предње положаје од Црног Камена до Винице са задатком да тамо образује претстражу и омогући повлачење 1 и 2 бригаде 2 дивизије из рејона јужно од Кочана. Главнина средње колоне задржана је на левој обали реке Каменице и само је њена претходница продужила наступање преко с. Дулице до косе која се налази према левом крилу Безиковске косе, односно према централној црногорској бригади. Међутим, код десне је колоне била у дејству само лева потколона, док је десна била заустављена на височима на левој обали реке Каменице. Та је потколона водила борбу на Говедарнику са два до три батаљона левокрилне црногорске бригаде, који су код с. Пресеке били ових дана истурени унапред до Каменице, и предвече је успела да их са тог положаја одбаци.

Сутрадан, 10-ог, а за време док су пукови Моравске II позива смењивали црногорске бригаде на Безиковској коси и њеном југоисточном продужењу до изнад Истибање, главнине бугарске средње и десне

колоне повукле су се ка граничном гребену од Сиве Кобиле до близу Рујена и ка положајима Јазове и Кориловe Чуке. Претходница средње колоне остала је пред левим крилом Безиковске косе до увече, кад се и она повукла до иза Каменице. Два батаљона, пак, из десне колоне, остављена на Говедарнику, била су нападнута од стране црногорских батаљона који су се задржали на Побијеном Камену, као и од приспелих појачања од Пресеке, одакле су најзад били потиснути.

Следећег дана, 11-ог, 3 бригада 2 дивизије рокирала се са гребена Плачковице ка с. Трсину и распоредила од Тршћанске Чуке до Калиманске, источно од Преслапа, односно до грљанског положаја. Међутим, један пук из 3 бригаде 7 дивизије (50) одмаршовао је од Обозне преко Голека ка с. Бигли да тамо послужи као прва потпора на Калиманској коси и грљанском положају. 12 јула су 1 и 2 бригада 2 дивизије из околине с. Градеца, Липеца и Блатеца, прешле р. Осојницу и Драгобрашку Реку и прошле кроз већ потпун претстражни распоред и одбранбени систем дотичних бугарских трупа иза ових река. Све три бригаде 8 дивизије стизале су једна за другом са југоистока преко Царевог Села и без задржавања продужиле ка Сивој Кобили на граничном гребену и даље иза ње. Најзад, овог дана су вожећа артиљерија и колска комора свих отступајућих јединица, пошто су прошле кроз Кресненску Клисуру, стигле на просторију између с. Симитли и Џумаје. За који дан ће артиљерија, маршујући преко Дупнице и Црне Скале на граничном гребену, доспети до својих дивизија и бригада.

Према томе, 13 јула, а по доласку целе 8 дивизије на место опредељења, 4 армија је била у оваквом распореду: на десном крилу, тј. на граничном гребену између Рујена на крајњем левом крилу 5 армије и Сиве Кобиле са правцем пружања северозапад — југоисток, 8 дивизија, чије су претстраже биле истурене унапред до положаја на левој обали горње Каменице. У центру, а на линији која је од Сиве Кобиле доста нагло заокретала на југ и преко Јазове и Кориловe

Чуке ишла до Брегалнице код с. Тодороваца, три пешадиска пука из 7, две бригаде 4 дивизије и све три бригаде Македонско-једренског ополчења, са претстражама, задржаним на положајима дуж леве обале

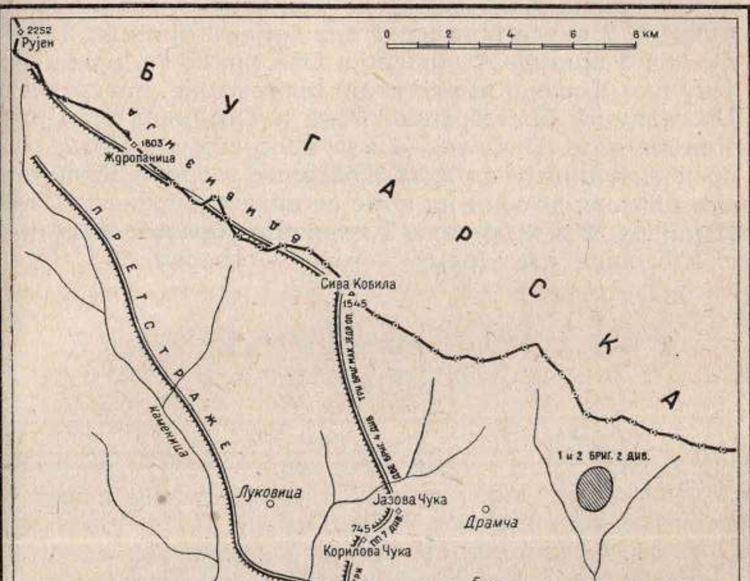

Скица бр. 23 — Груписање бугарске 4 армије 13 јула

доње Каменице. На левом крилу које се, скрећући од Тодороваца ка југозападу, простирало гребеном Калиманске косе преко засеока с. Калиманаца до Преслапа и даље, ломећи се под правим углом, водило ка југоистоку преко Калиманске до Тршћанске Чуке: четири пука из 7 и две бригаде 4 дивизије, 3 бригада 2 и 50 пук из 3 бригаде 7 дивизије. Ово крило је, према рејону око Кочана, имало своје претстраже, истурене до Брегалнице, Драгобрашке Реке и Осојнице, од Црног Камена до с. Пекљана, а иза њих своју предњу одбранбену линију од виса Киселице у групи Калиманских висова до виса на коме се налази Терзиска Мала. И најзад, 1 и 2 бригада 2 дивизије образовале су код с. Киселице иза Драмче армиску резерву.

ДЕО ДРУГИ

ПРЕГЛЕД ОПЕРАЦИЈА ГРЧКЕ ВОЈСКЕ 30 ЈУНА — 9 ЈУЛА

(Скица бр. 24)

1. **Битка испред Солуна 30 јуна — 4 јула**

(Скица бр. 25)

За одбрану Солуна који су Бугари желели да преотму, Грчка је концентрисала девет дивизија и једну коњичку бригаду, док је једна дивизија остала у Епиру према Албанији. Од тих девет дивизија, пет је било распоређено на положајима испред самог Солуна, и то: једна између Бешичког и Лагадинског Језера и четири између овог и Аматовског Језера; по једна на крилима између Бешичког Језера и Егејског Мора и на десној обали Вардара код Гуменџе до наспрам Аматовског Језера; две дивизије и једна коњичка бригада биле су у резерви код с. Доганџијева и у Солуну. Унапред, ка демаркационој линији, били су истакнути, местимично на знатно великом удаљењу, слаби предњи делови који су једини осетили сву силину изненадног напада Бугара 30 јуна.

Десни бок целокупног овог распореда био је потпуно заштићен морем, којим су неограничено господарили Грци, док му је леви био заштићен Вардаром све док га нису форсирали Бугари код Ђевђелије. Али су му, у накнаду за то, Бешичко и Лагадинско Језеро, као тешко савладиве препреке, запремали по ширини неких 50 километара, што ће рећи, готово

половину целокупног фронта. Но, и без ове погодности коју су пружала та два језера, распоред је био знатно прикупљенији од бугарског, чије су далеко слабије снаге биле развучене или, боље рећи, разбацане на несразмерно широком фронту, знатно ширем но што је био грчки.

Тако развучена бугарска 2 армија, без изгледа на могућност извођења концентричног напада и грожења боковима Грка, сем нешто мало, и то условно, левом, била је подељена у три групе, растављене великим међупросторима. Деснокрилну групу чинила је 3 бригада 3 дивизије код Дојрана, чије би се наткриљавајуће дејство могло осетити код Грка тек ако би, оперишући и десном обалом Вардара преко Ђевђелије, била у стању да савлада отпор њихове левокрилне дивизије код Гуменџе. Левокрилну, која је уједно била и најјача због бојазни од евентуалног грчког десанта између Струме и Месте, образовале су Сереска бригада и цела 11 дивизија на линији Серез — Кавала. Ова је група имала пред собом само слабе грчке предње делове, истакнуте испред ушћа Струме, односно испред пролаза између Тахинског Језера и мора. У централној, пак, групи налазиле су се 2 бригада 3, 1 бригада 10 дивизије и Драмска бригада, распоређене јужно од Кукуше и даље улево преко с. Негована и с. Лахне до ушћа Струме у Тахинско Језеро.

Једино су ове три бригаде централне групе биле постављене према главној снази грчке војске и у зони којом се могао освајати Солун. У пројекту је, додуше, било да се овамо пребаци и Сереска бригада, пошто савлада грчке предње делове испред ушћа Струме између Тахинског Језера и мора. Али, ни са њеним доласком оне неће бити у стању да се, ни у нападу ни у одбрани, понесу са толиким грчким дивизијама пред собом. По свему судећи, мислило се да ће 4 армија брзо бити готова са српским армијама на Злетовској Реци и Брегалници и да ће се потом један њен део моћи упутити овамо са задатком да, заједно са овим бригадама и оном код Дојрана, нападне и освоји Солун. Међутим, тај је рачун био погрешан, јер се ни по ком основу није могло очекивати да ће једном већ иза-

звани Грци, имајући пред собом овако слабу снагу, седети скрштених руку и чекати овај, за њих опасан, обрт.

Слабијих борби било је местимично још 29 јуна увече, али је напад на грчке предње делове отпочео 30-ог изјутра, па је продужен 1 јула, а на крају тог дана ни ове три бригаде у центру, као најближе, нису дошле у додир са главном снагом грчке војске, акамоли јединице на крилима. Наиме, 3 бригада 3 дивизије на армиском десном крилу, пошто је пошла 30-ог од Дојрана, овладала је тог дана својом претходницом, после кратке али жестоке борбе са српским трећепозивцима на мостобрану испред Ђевђелије, овом вароши. Сутрадан, 1 јула, она је једним пуком обезбедила обе обале Вардара испред Ђевђелије, а са другим посела положај код с. Смола пред грчким мостобраном код с. Карасулија, поседнутим од стране једног евзонског пука. Она се, дакле, спремала за одбрану на случај ако би грчка левокрилна 10 дивизија од Гуменџе прешла у наступање било преко Ђевђелије било преко овог мостобрана код с. Карасулија, са циљем да загрози десном боку и позадини централних бригада. Што се тиче Сереске бригаде и 11 дивизије, на армиском левом крилу, оне су још првог дана протерале грчке слабе предње делове испред најнижег дела Струме, па су се тим мршавим резултатом и задовољиле. Тада је, дакле, другог дана у подне, Сереска бригада отпочела да се транспортује железницом за Кукуш, док је 11 дивизија остала да обезбеђује ушће Струме и морску обалу.

Једном речи, тај дводневни напад бугарске 2 армије био је толико млитав и кратког замаха, да се човек мора у чуду питати зашто је уопште био предузиман и зашто се њиме дало повода далеко надмоћнијој грчкој војсци да се активира пре но што је то било у рачуну бугарске Врховне команде. Није невероватно да је привлачна снага Солуна толико деловала на психу Бугара, да су под њеним утицајем изгубили сваки појам о мери.

И одиста, 2 јула су све грчке дивизије прешле у наступање: левокрилна 10-та против левокрилног пука

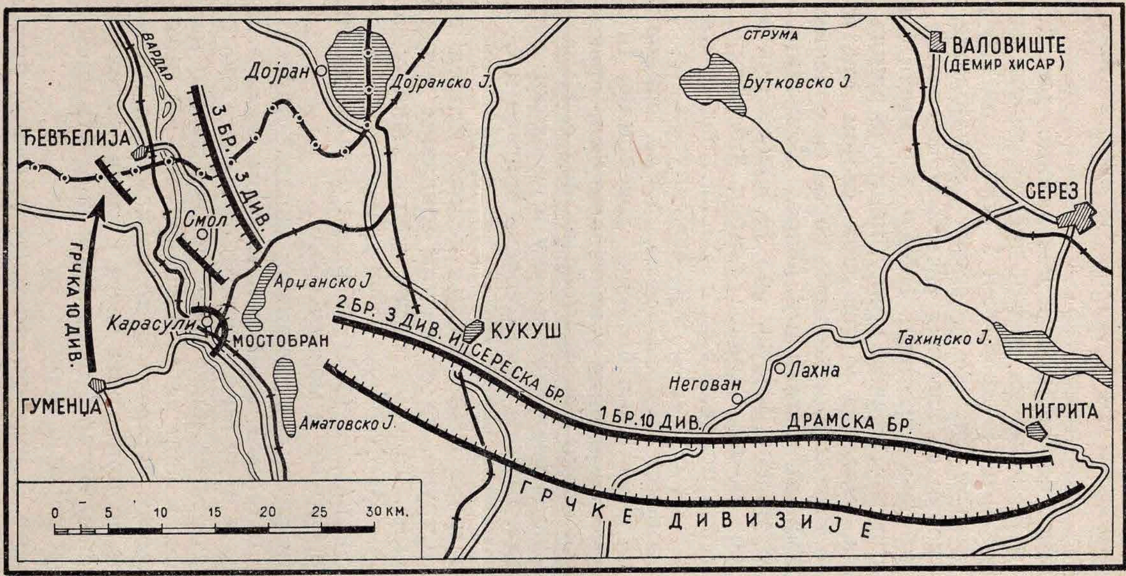

Скица бр. 25 — Битка пред Солуном 2—4 јула

3 бригаде 3 дивизије код с. Смола, четири дивизије (2-га, 3-ћа, 4-та и 5-та) правцем на Кукуш против 2 бригаде 3 дивизије, којој су врло лагано пристизали батаљони Сереске бригаде, две (1-ва и 6-та) у правцу с. Лахне против 1 бригаде 10 дивизије, и деснокрилна 7-ма делом ка Нигрити, против Драмске бригаде, а делом ка ушћу Струме. Још истог дана су ове три бригаде у центру биле приморане да се врате на своје првобитне положаје, задржавајући у својој власти само освојену Нигриту. А што се тиче 3 бригаде 3 дивизије, она је у току ова два дана, притиснута од стране грчке 10 дивизије с фронта преко с. Смола, морала најзад напустити Ђевђелију и мост на Вардару, које су заузела два грчка батаљона, па се припремити за одбрану на линији која се десним крилом наслањала на Вардар више моста, а левим на Арцанско Језеро.

Најзад су, 4-ог у подне, 2 бригада 3 дивизије и Сереска бригада биле код Кукуша разбијене, а после неколико часова то се исто догодило и са 1 бригадом 10 дивизије код с. Лахне. Међутим, Драмска бригада код Нигрите, која је била најмање нападана, услед чега је у току битке била у стању да једним својим пуком ојача ону код с. Лахне, успела је да се на својим положајима одржи до мрака. Исто се десило и са 3 бригадом 3 дивизије, само с том разликом што је она, оголићена на свом левом боку, морала унеколико повити своје лево крило.

После овог пораза, 2 бригада 3 дивизије и Сереска бригада отступиле су ка положајима на улазу у теснац Струме код Рупела. Друге две, лево од њих, зауставиле су се између Демир Хисара (Валовишта) и Сереза, где им се придружио и један пук, послат доцкан њима у помоћ из 11 дивизије. 3 бригада 3 дивизије, са њихове десне стране, повукла се на положаје испред Дојрана, где јој је у току 5-ог стигла у помоћ 2 бригада 6 дивизије из стратегиске резерве.

2. **Бојеви код Дојрана, Струмице и Рупела**

5—9 јул

(Скица бр. 24 и 26)

На 3 бригаду 3 и 2 бригаду 6 дивизије испред Дојрана Грци су се сада нарочито окомили, док су све остале оставили за овај моменат на миру. Са три дивизије (3-ћом, 5-ом и 10-ом) они су их 6-ог напали и нагнали да увече отступе ка положају на десној обали Анске Реке (Козлудере), испред гребена Беласице. Али, и ту су их ове три грчке дивизије, праћене још двема (2-ом и 4-ом), 7-ог у подне напале и увече принудиле на повлачење. Њих две су у току ноћи добиле наређење од команданта армије, да се што дуже задрже испред Струмице, како би обезбедиле повлачење артиљерије и коморе 4 армије ка Петричу. У току те исте ноћи оне су се повркуле уназад и поново поселе напуштене положаје које Грци још нису заузели. Нападнуте 8-ог двема дивизијама с фронта и наткриљене другим двема, оне су се, делом још по дану, а делом кад је пао мрак, повукле на гребен Беласице, одакле су биле одбачене 9-ог пре подне, остављајући на положају неколико батерија. Сада су обе хитале ка с. Хамзалију на путу за Пехчево, не водећи више рачуна о артиљерији и комори 4 армије, које су се још налазиле у покрету преко с. Сушева пречицом иза Струмице. Но, на њихову срећу, Грци су се зауставили на освојеној Беласици и тако дали времена Бугарима да своју артиљерију и комору заштите помоћу других трупа.

Наиме, тога јутра је, од с. Дукатина и с. Калуђерице, где је провела ноћ, наилазила 1 бригада 6 бугарске дивизије из састава 4 армије. Али и по њој би се артиљерија и комора врло рђаво провеле да су Грци били енергичнији и да је остало у важности првобитно наређење, добивено од команданта 6 дивизије који је командовао обема отступајућим бригадама и који је тада мислио само на спасавање својих трупа. По том је наређењу 1 бригада имала да се распореди за одбрану код с. Хамзалија па, кад се отступајуће

бригаде буду свиле у колону за Пехчево, да се за њима упути као заштитница. Али у 13.30 часова, кад су њени пукови увелико били на маршу за с. Хамзали путем северно од оног којим су се кретале артиљерија и комора, ово је наређење било замењено новим,

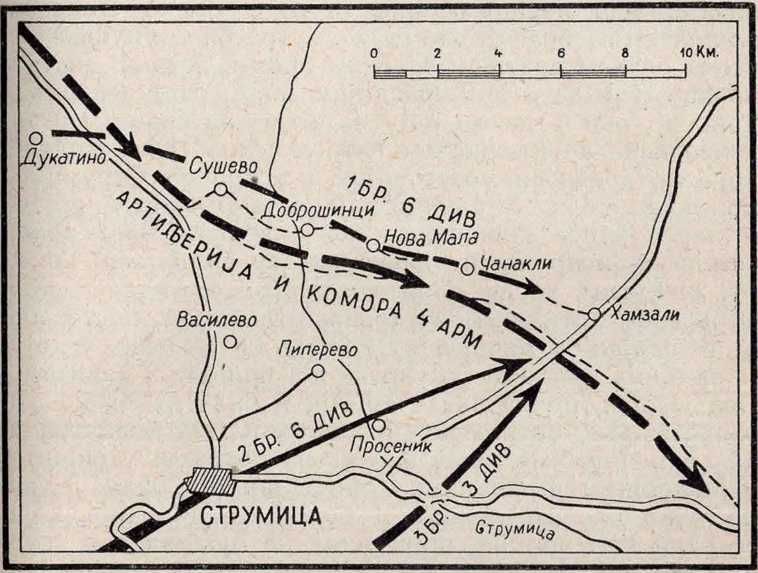

Скица бр. 26 — Критична ситуација отступајуће артиљерије и коморе бугарске 4 армије 9 јула

према коме је 1 бригада имала, ради њихове заштите, да заузме и брани положај негде јужно од Струмице, све док артиљерија и комора не прођу овом угроженом зоном.

Следујући том новом наређењу, бригада је предвече првим борбеним редом стигла до с. Просеника на реци Струмици где је стала. Пошто се дан ближио крају, сматрало се да је доцкан за предузимање акције целе бригаде ка Струмици, утолико пре што су трупе биле јако заморене непрекидним маршовањем по врућини. Стога је тамо било упућено свега шест чета које су продрле у варош, истерале из ње слабу грчку коњичку посаду и заузеле положај јужно од те вароши,

где је сутрадан тих шест чета било опкољено и принуђено на предају.

Артиљерија и комора 4 армије биле су већ дотле ван сваке опасности, али то није био случај и са артиљеријом и комором 2 бригаде 6 и 3 бригаде 3 дивизије. Због неупотребљивости пута преко Пехчева за колски саобраћај, оне су тог јутра биле упућене са веома слабом пратњом за оним првим, истина, знатно краћом, али зато још опаснијом зоном од јучерашње. Тако су, око 8 часова изјутра, биле на свом зачељу изненађене артиљериском ватром једне грчке колоне која се, долазећи просторијом источно од Струмице, примакла с бока. У паници која је тамо настала, оруђа и каре једног дивизиона, као и велики број кола, остали су испрегнути, после чега су били плен Грка.

Међутим, те две бригаде, пошто су остале само са брдском артиљеријом и товарном комором, постепено су се свијале у маршевску колону за Пехчево, у коју је за њима имала да се уврсти и 1 бригада 3 дивизије. Ова је, пак, припадала 4 армији и била намењена да отпрати њену артиљерију и комору. Стога је сматрала да ће за њу бити боље ако и она потражи уточиште у Малешким Планинама. Свима њима имала је да послужи као заштитница 1 бригада 6 дивизије, која се ради тога најпре прикупила на положајима код с. Хамзалија, а потом јој је један пук био враћен у правцу Струмице са задатком да ухвати везу са опкољеним четама јужно од ове вароши. Кад се спрам левог бока овог пука појавила наведена грчка колона, он је похитао натраг ка с. Хамзалију где је стигао сав узбуђен. И најзад, кад је и на ту бригаду дошао ред да се за осталима повлачи ка Пехчеву, над њом су се почели распрскавати грчки шрапнели, услед којих се ова почела повлачити у приличном нереду.

Најзад, док се све ово дешавало на правцу преко Дојрана и Струмице за Пехчево, код осталих трупа бугарске 2 армије настале су промене, изазване груписањем Грка на просторији западно од реке Струме према Рупелској Клисури. Оне бугарске трупе које су осигуравале прелазе преко ове реке од Демир Хисара до Тахинског Језера, повукле су се 7-ог ка положајима на улазу у Клисуру, где су се придружиле 2 бри-

гади 3 дивизије и Сереској бригади. А што се тиче 11 дивизије, она је тог дана била упућена ка Серезу, па је у с. Порни добила задатак да преко Драме отступи ка Зрнову правцем за Неврокоп. Стога се, сутрадан, 8-ог, упутила тим новим правцем, чиме се најзад почињу јасно оцртавати правци даљег повлачења 2 армије: један преко Струмице ка Пехчеву, други кроз Рупелску Клисуру уз Струму ка Џумаји, а трећи од ушћа Струме и Кавале ка Неврокопу.

Напад на Рупелску Клисуру, која је била поседнута с обе стране Струме од стране 2 бригаде 3 дивизије, 1 бригаде 10 дивизије, Сереске и Драмске бригаде и једног пука из 11 дивизије, под командом команданта 3 дивизије, извршен је 10 јула, и то само десном обалом Струме. Грчке две дивизије (1-ва и 6-та) наступале су широким фронтом, услед чега су успеле да наткриле Бугаре и унакрсном ватром натерају у бекство њихово десно крило западно од Струме, тако да је командант 3 дивизије морао наредити да се и ненападнуто лево крило повуче на супротну обалу ове реке. Благодарећи томе што Грци нису прешли у гоњење, већ су се зауставили на освојеним положајима, отступајуће трупе су се у току овог дана прикупиле на северном излазу из клисуре. Али су морале и одатле сутрадан, 11-ог, да иду даље уз Струму, да их не би с бока напале грчке три дивизије које су се рокирале од Струмичког Поља ка Петричу.

Ово је рокирање извршено ради новог прегруписавања грчких дивизија, а у циљу преношења тежишта претстојећих офанзивних операција са левокрилног правца, управо, оног који је изводио ка Пехчеву, односно изворном делу Брегалнице, на централни, који је водио уз Струму. Све док бугарска 4 армија није била приморана на повлачење под најнеповољнијим околностима, било је потребно да левокрилна група буде најјача. Али сада, кад је тај циљ био постигнут, стање је на попришту изискивало да се на рачун ове појача централна група, пошто је њој претстојало да оперише директрисом свих операција своје војске. Та директриса изводи широким отвором у позадину не само десног крила бугарске 2 армије, већ и

целе 4-те, згуране на фронту са врло слабим и лошим позадњим везама.

По извршеном прегруписавању у току овог дана и овде и на десном крилу према бугарској 11 дивизији, грчке су се дивизије нашле у овом распореду: две (3-ћа и 10-та) у рејону Струмице, пет (1-ва, 2-га, 4-та, 5-та и 6-та) код Петрича и две (7-ма и 8-ма) између Демир Хисара и Сереза. Али је ипак требало да прође читавих пет дана па да се, овако груписане, поново ставе у покрет, што се једино може објаснити слабом организацијом довоза потреба из позадине на овако изненадно издуженом операциском правцу.

3. **Закључак**

Што се тиче досадашње акције грчке војске, може се рећи да је, после задобивене победе у бици пред Солуном, изузев овог подужег стајања код Струмице и Петрича, изазваног можда великом нуждом, била вођена у складу са операцијама српских армија у Македонији. Грчка војска је нападом на Дојран привукла на себе 6 дивизију, односно њену 2 бригаду и дивизиску артиљерију из бугарске стратегиске резерве. Својим наглим напредовањем ка Струмици осујетила је пројектовану операцију генерала Ковачева у правцу позадине Моравске II позива док се ова налазила источно од Кочана, а њега нагнала на повлачење из околине Штипа. Приликом заузимања Струмице принудила је 1 бригаду из те исте 6 дивизије која је дотле била у резерви бугарске 4 армије, да се упусти у борбу са њом и да дефинитивно остане према њој. И најзад, сада је то донекле учинила и са 1 бригадом 3 дивизије, која је дотле такође припадала саставу ове главне бугарске армије.

Користећи своју велику бројну надмоћност над Бугарима, јер је са својих девет дивизија првобитно имала посла са снагом од свега две бугарске дивизије и три самосталне бригаде, што ће рећи, нешто јачом

од трећине њених снага, грчка војска је учинила лепе услуге српској војсци. Управо, узвратила је Србима за још већу услугу, пошто је српска војска примила на себе удар главне снаге бугарске војске коју су сачињавале четири армије. Потом, док је Грчка војска правила велике скокове, српска војска није допустила Бугарима да се, како за време свог бављења код Штипа тако и за време свог повлачења ка Царевом Селу, обруше на Грке.

ДЕО ТРЕЋИ

ВЕЛИКЕ БУГАРСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ НА СРПСКО-БУГАРСКОЈ ГРАНИЦИ И КРИВОПАЛАНАЧКОМ ФРОНТУ И БОСИЉГРАДСКА ОПЕРАЦИЈА

1. Упад бугарске 1 армије у долину Тимока и њено повлачење 5—9 јула

(Скица бр. 27)

На два дана пред овај бугарски напад, тј. 3 јула, Шумадиска дивизија II позива, у којој је писац ове књиге био начелник штаба, почела је напуштати Зајечар, остављајући у саставу Зајечарске одбране свој 12 пешадиски пук. По наређењу Врховне команде, алармиране вестима да се према Власини примећује извесно комешање код Бугара, била је, са преостала три пешадиска пука и осталим својим деловима, упућена за Владичин Хан железницом, а делимично између Зајечара и Ниша сувим. Коњица, артиљерија и колонска комора упутиле су се преко Књажевца и Тресибабе за Ниш, с тим да се оданде транспортују железницом, а пешадија и пионири железницом уског колосека до Параћина, где су се имали укрцавати у вагоне нормалног колосека. По реду вожње, израђеном у Саобраћајном одељењу Врховне команде, најпре су овуда кренули ешелони, 10, затим 5 прекобројног па 6 прекобројног пука, и напослетку пионири, вероватно зато што се рачунало и на евентуални повратак већине од ових у Зајечар, у дивизиски штаб. Због слабог капацитета пруге уског колосека, превожење

је ишло доста споро, тако да укрцавање у Зајечару није било завршено ни 5 јула, кад су Бугари освојили Кади Богаз и Св. Николу, нити 6-ог, кад су први ешелони пешадије већ отпочели борбу на Власини.

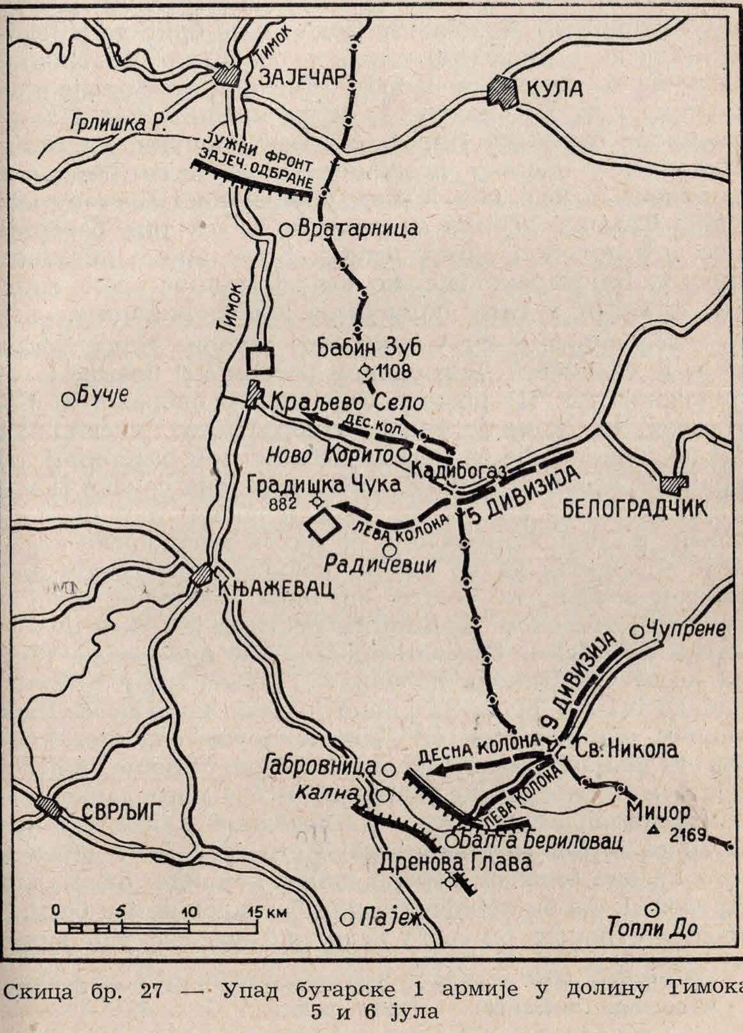

Скица бр. 27 — Упад бугарске 1 армије у долину Тимока 5 и 6 јула

Према заповести команданта бугарске 1 армије, деснокрилна 5 дивизија (једна њена бригада, новоформирана бригада и један пук из 9 дивизије) имала је да наступа преко Кади Богаза са задатком да, пошто продре у долину Тимока, са једном бригадом заузме Књажевац, а једну и по бригаду да упути ка Зајечару. Левокрилна 9 дивизија (једна и по бригада и једна бригада из 5 дивизије) имала је да преко Св. Николе наступа ка утврђеном Пироту. Том приликом није прецизирано да ли она треба, од раскрснице код Калне, да крене право ка Пироту или да продужи ка Белој Паланци у његову позадину. Ополченски батаљони видинске посаде, сем једног, упућеног ка Брегову код ушћа Тимока, добили су задатак да са три батерије поседну положај одмах испред Куле према источном фронту Зајечарске одбране, који је још за време мира био утврђен у типу полусталне фортификације.

Обе дивизије су у току 5-ог заузеле Кади Богаз, који је са једном Дебанжовом батеријом* бранио комбиновани пук III позива Зајечарске одбране, и Св. Николу, на коме је давао отпор 14 пешадиски пук III позива, такође са једном Дебанжовом батеријом, на крајњем левом крилу одбранбеног рејона српске II армије. Борбе су биле врло јаке, и поред тога што су вођене на положајима који се махом нису могли израније утврдити, да се не би повредио интегритет бугарског земљишта, пошто још нисмо званично били у рату са Бугарском. На многим местима је у тим шумовитим пределима брисани простор био врло мали, тако да је на Св. Николи долазило и до напада и противнапада прса у прса. За дивно је чудо како су се, под таквим околностима, ове српске трупе слабијег квалитета и наоружања од оних из оперативне војске, могле и смеле, онако усамљене и без изгледа на макакву помоћ или прихват из позадине, хватати у коштац са читавим дивизијама! Исто тако је чудновато што су оне биле од стране више команде формално жртвоване да би херојским, али безнадежним и бесмисленим отпором од свега неколико часова, још више

---

* Спорометни топови са дводелним метком (конструктор — пуковник De Bange). — Прим. ред.

компромитовале огромну празнину између Зајечара и Пирота. Та празнина није за Зајечарску одбрану била ни приближно тако осетљива као за Пиротску, у чију директну позадину изводи пренебрегнут и поверен чувању само једног пука III позива, обилазни правац од Св. Николе ка Белој Паланци.

Као што се и из изложеног о правцима наступања 5 и 9 бугарске дивизије могло видети, оне су, иако су припадале истој армији, имале да оперишу независним и међусобно удаљеним правцима, који су се у току даљег наступања имали још више да размакну и да изведу наспрам два потпуно засебна циља. 5 дивизија је имала да се привеже за Књажевац и Зајечар, пошто њена левокрилна бригада, по заузимању Књажевца, није ни могла нити смела ићи даље, све док на свом десном боку буде имала трупе Зајечарске одбране. Њен се задатак, према томе, сводио на локалну диверзију која је била од значаја само зато што је дужином Тимока штитила десни бок 9 дивизије, одређене за отсудније дејство. Боље речено, она је имала да, у садејству са 3 армијом, освоји Пирот који је, у ондашњој ратној ситуацији, био за Србе далеко осетљивији објекат него Књажевац и Зајечар. Стога ћемо се, у току даљег излагања, посебно осврнути на њихове операције које су се одвијале по заузимању Кади Богаза и Св. Николе.

а. — *Освајање Књажевца и подилажење Зајечару* (скица бр. 28). — У току 6 јула 5 дивизија није одмакла далеко. Њена десна колона (новоформирана засебна бригада и деташовани пук из 11 дивизије), наступајући колским путем који води долином Коритске Реке, ушла је у Краљево Село. Лева колона (1 бригада из те дивизије), држећи се слабије пролазног пута преко с. Радичеваца и с. Шарбановаца, избила је на Градишку Чуку, удаљену десетак километара од Књажевца. Српски комбиновани пук III позива, после тешког искушења из претходног дана, није се показивао ни да је жив, него се са једним батаљоном повукао ка Вратарничком теснацу, а са два батаљона ка Књажевцу.

Следећег дана, 7-ог, између 13 и 14 часова, лева колона је ушла у Књажевац, пошто су га претходно напустиле тамошње српске слабе снаге (два батаљона комбинованог пука III позива и један батаљон Последње одбране), док је десна, наступајући главном снагом кроз Вратарнички теснац и слабијим делом преко висова западно од овог теснаца, избила у току дана на

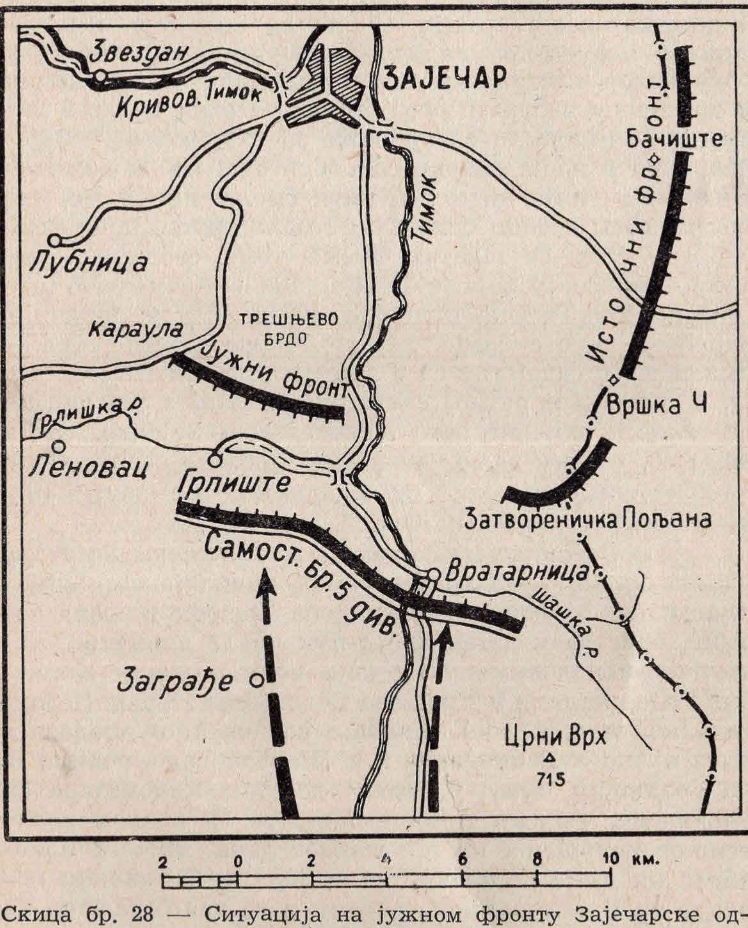

Скица бр. 28 — Ситуација на јужном фронту Зајечарске одбране 8 јула

положаје јужно од Грлишке и Шашке Реке, која се улива у Тимок са источне стране нешто јужније од ушћа оне прве. На положајима пред том реком, специјално на Караули и Трешњевом Брду, већ су се распоредили: три батаљона II, десет батаљона III позива, међу којима и четири из 7 пука који је претходног дана приспео из Београда, три пољске брзометне, једна Дебанжова, две хаубичке М 97 и једна мерзерска батерија. Даље улево, на Затвореничкој Пољани, налазио се један батаљон II позива ради одржавања везе између ових трупа на јужном и осталих трупа Зајечарске одбране на источном фронту. Укупно узев, ова је снага била довољна да се на тим јаким и благовремено утврђеним положајима може одупрети нападима тамошњих бугарских трупа.

У релацији команданта Зајечарске одбране за 8 јули (25 јуна по старом календару) тврди се како су Бугари предузимали жестоке нападе и како су те нападе српске трупе својом ватром на крају крајева одбиле, наневши том приликом непријатељу велике губитке. Међутим, у бугарским се изворима ти напади нигде не спомињу, нити је забележено да су те њихове трупе имале макаквих губитака у току тог дана. Па и у релацијама неких српских батерија, распоређених на том фронту, које су, зачудо, све остале сачуване, нема ни помена о одбијању некаквих бугарских напада нити о потреби отварања јаче ватре против њих. Уосталом, бугарским је трупама већ било авизирано да се имају повући иза границе те би, према томе, било илузорно и мислити да би им и могло пасти на памет да се без нужде излажу излишним губицима.

Ова бугарска дивизија слабо је утицала на српску Врховну команду, па чак није зауставила ни зачелне ешелоне Шумадиске дивизије II позива, од којих је последњи кренуо из Зајечара тек 6 јула у 22 часа. То је било стога што је Врховна команда очекивала скору инвазију Румуна, који су 3-ег наредили мобилизацију своје војске и који ће се за који дан почети концентрисати на Дунаву, у правцу позадине бугарске 1 армије. Па, ипак је 7 јула изјутра послала наређење

команданту Моравске дивизиске области у Нишу, да од пролазећих трупа Шумадиске дивизије заустави један пешадиски пук и да га, са једном батеријом Шумадиског пољског артиљериског дивизиона II позива, која је чекала да буде укрцана и превезена за Владичин Хан, упути на Тресибабу према Књажевцу.

Пошто су 10 и 5 прекобројни пук већ прошли Ниш, избор је пао на 6 прекобројни пук чији су ешелони почели тада да пристижу од Параћина. Међутим, ова је одлука убрзо одбачена, те су тај пук и батерија имали да продуже вожњу за Белу Паланку и тамо да се ставе на расположење команданту II армије. Али, да не би Шумадиска II позива у неизвесној ситуацији на Власини, где су се увелико водиле борбе, остала само са два пука, Врховна команда је послала наређење команданту III армије да у Владичин Хан упути железницом један пешадиски пук из Шумадиске I и 9 моравску пољску батерију I позива.

б. — *Бој код Калне* (Скица бр. 29). — Бугарска 9 дивизија је 6 јула кренула са превоја Св. Николе по колонама, најпре десном ка с. Габровници, па кад је ова прилично поодмакла на том правцу, кренула је и лева. Ова је, пак, предвече стигла до с. Балта Бериловца према Дреновој Глави, тактички врло важном положају на коме се прикупио 14 пешадиски пук III позива без две чете, постављене на северном делу греде Јаловика према с. Инову, затим две чете распоређене код с. Калне, између Стањанске Реке и к 687 и две чете које су вршиле бочно осигурање између Дренове Главе и с. Топлог Дола. Том злосрећном пуку, на овом шумовитом терену, на чију упорну одбрану и извлачење пољске артиљерије није раније нико ни мислио, опет се припремало тешко искушење. То ће искушење отежати још и чињеница да су појачања, нерационално упућивана из Пирота, била нерационално искоришћавана и на лицу места, а све то услед погрешних концепција начелника Штаба II армије, који је био тамо упућен да организује одбрану овог угроженог правца.

Прва појачања, у јачини свега два допунска батаљона, састављена готово искључиво од регрута, и

7 тимочке пољске батерије I позива, кренула су из Пирота 5-ог тек између 10 и 11 часова, тј. кад је већ стигао извештај о паду Св. Николе. После дугог и напорног марша она су стигла 6 јула пред подне и

Скица бр. 29 — Бој код Калне: ситуација 7 јула предвече

одмах, без једне чете, упућена на Дренову Главу, распоређена на положај код с. Калне, лево од тамошњих двеју чета 14 пука III позива и то на к 687. Одатле су својом ватром принудила бугарску десну колону која

је баш тада челом пристизала косом источно од с. Габровнице, да би се развила за борбу.

Следећа, пак, појачања, тј. 14 пук I позива и 3 тимочка пољска батерија, кренула су из Пирота тек 6-ог око 19 часова. Кад су следећег јутра, 7-ог, и она, после непрекидног маршовања у току целе ноћи, почела да пристижу на бојиште, била су упућена за оним првима, остављајући несрећни 14 пук III позива да се, у неравној борби са читавом једном бригадом, сам сналази како зна. Само је заосталом 1 батаљону било, сагласно изричитом телефонском наређењу команданта II армије да се у првом реду одбрани Дренова Глава, послато наређење да се, по доласку код с. Стањанаца, упути ка овом положају. Али он, као што ће се убрзо видети, због измењене ситуације на њему, неће моћи тамо да оде.

Први приспели батаљон најпре је био задржан иза допунских батаљона као резерва, а потом одмах упућен десно преко греде Јаловика ка с. Балта Бериловцу са задатком да, нападом у десни бок Бугара који су већ увелико нападали Дренову Главу, потпомогне њену одбрану. Друга, пак, два батаљона, са 3 батеријом, пошла су кроз с. Шестигабар и упутила се на распоред лево од допунских батаљона, којима је, ширењем нападног поретка тамошње бугарске бригаде удесно, увелико ангажоване у фронталној борби са њима, запретила опасност да буду наткриљени. Међутим, напад батаљона упућеног ка Балта Бериловцу, иако је био изведен врло енергично, остао је без дејства, пошто је у међувремену 14 пук III позива био одбачен са Дренове Главе. Нападнут с фронта пешадијом и тучен бочном артиљериском ватром, овај се батаљон најзад морао повући из овог села на греду Јаловика где ће, заштићен на левом боку тамошњим двема четама 14 пука III позива, окренутим с. Инову, образовати лево крило нове одбранбене линије која се имала организовати дуж ове греде према с. Балта Бериловцу и Дреновој Глави. На супротном крилу те линије налазио се зачелни 1 батаљон из истог пука, који је стигао код с. Стањанаца, тек кад су извесни разбијени делови 14 пука III позива тамо доспели.

Ова два батаљона I позива послужила су као ослонац за прикупљање делова тог, по други пут потученог, пука III позива, као и за припремање новог отпора на споју тих батаљона. Благодарећи томе што су се Бугари дуго задржали на освојеној Дреновој Глави, ова је импровизација била извршена благовремено и на миру.

Најзад, Бугари су по подне предузели енергичан концентричан напад из околине с. Габровнице, из с. Балта Бериловца и са Дренове Главе, на положаје код с. Калне и греду Јаловика, изузев њеног десног крила изнад с. Стањанаца где се налазио 1 батаљон 14 пука I позива. Они су код с. Калне прегазили Тимок, али су им се тамо енергично одупрли допунски батаљони и, лево од њих, развијени батаљони 14 пука I позива, снажно потпомагани ватром обеју пољских батерија. Неко време су се добро држале и трупе на греди Јаловика које је, с времена на време, потпомагала ватром деснокрилна батерија са калнског положаја. Међутим, на тој дугачкој и делимично пошумљеној греди Бугари су пронашли случајно остављену празнину између тамошњих делова 14 пука III у центру и 1 батаљона 14 пука I позива на њеном десном крилу, те се онда упутили њеним гребеном, подухватајући с бока посаду најпре у центру, а потом и на левом крилу. Како су наилазили на коју од српских јединица, Бугари су је нагнали да се сместа сјури уназад преко Стањанске Реке, док у сами мрак нису овладали целом том гредом.

Видећи да је јако угрожен на свом десном боку, командант 14 пука I позива, који је био уједно и командант целог такозваног Балтабариловачког одреда, издао је најзад заповест за повлачење трупа и са калнских положаја. Ове су се у реду повукле делом кроз с. Јаловик — Извор, а делом кроз с. Шестигабар, док је 3 батерија ипак морала напустити топове који су се заглавили у једној јарузи. Повлачење је извршено ка превоју Бабина Глава (12 км ј-з од с. Калне), где су се искупили и делови са Дренове Главе и греде Јаловика. Тамо је све отступајуће трупе чекало наређење да, заједно са једним батаљоном 15 пука I пози-

ва, који је већ био стигао из Пирота на Базовички врх, и придолазећим батаљонима 3 прекобројног пука који су били упућени ка Граникову (к 1088), образују и утврде нову одбранбену линију Бабина Глава — Базовички врх — Граниково.

На тој су се линији све наведене јединице распоредиле и у току целог 8-ог на миру се припремале за одбрану, пошто је непријатељ на освојеном положају остао неактиван. Он је већ тада добио наређење за повлачење, док је, међутим, на српској страни та његова неактивност била протумачена као припремање за нов скок у правцу Беле Паланке, па чак и Ниша. У Штабу II армије је завладала паника и њен је командант затражио одобрење да евакуише Пирот, што је врло јако импресионирало Врховну команду.

Док су се у току 7-ог водиле борбе на положајима са обе стране с. Калне, српска Врховна команда није предузимала никакве замашније мере за указивање помоћи II армији, него је само наредила да се 3 прекобројни пук, два батаљона 11 пука II и 3 дринска батерија II позива транспортују из Скопља, и то: 3 прекобројни за Пирот, а батаљони 11 пука и батерија до Грделице, одакле су имали да одмаршују ка Дашчаном Кладенцу на армиском крајњем десном крилу. 3 прекобројни пук и ова батерија баш су стигли из Сјенице, односно из састава Јаворске бригаде, остављене привремено у Новопазарском Санџаку, а 11 пук је, као што нам је већ познато, дотле служио као посада Скопља.

Међутим, 8 јула пошто су калнски положаји већ пали непријатељу у руке, чиме је овоме био отворен пут и за продирање долином Сврљишког Тимока ка Нишу, ако би се II армија повукла иза Беле Паланке. Врховна команда је приступила замашнијим мерама о којима ће доцније бити говора. То је био знак да инвазија Бугара преко Св. Николе, поведена, уствари, у стилу једне велике демонстрације, ипак није остала без дејства, него је озбиљно пореметила планове српске Врховне команде. Истина, то ремећење српских планова није тешко према првобитној замисли генерала Димитријева, већ у сасвим другом смислу, али

су, и поред тога, резултати те бугарске офанзиве ишли у прилог његовој тежњи да спасава своју 4 армију. Као што је већ познато, та је офанзива била намењена да, привлачећи на себе један део српских снага са Брегалничког бојишта, омогући 4 армији да се одржи на штипским положајима. Међутим, испало је да је она у знатној мери умањила ударну снагу тамошњих српских армија баш у моменту кад је требало да са довољно јаком снагом ударе право ка Царевом Селу и да јој тамо сасвим пресеку отступницу.

Наиме, у 16 часова, пошто је већ било извесно да се 4 бугарска армија налази у пуном повлачењу ка Плачковици и Струмици, Врховна команда наређује команданту III армије да хитно повуче Дринску и Шумадиску дивизију I позива у Велес и Куманово. Прва је имала да се из Велеса транспортује железницом за Ниш, одакле је требало да одмаршује на Грамаду према Сврљигу и Сврљишком Тимоку, а за другу је речено да ће у Куманову добити ново опредељење. Уствари, постојала је намера да се и она оданде транспортује у слив Нишаве, што би било добро, а било би још и боље ако би се то исто урадило и са Моравском 1 позива.

Ударна снага српских армија у Македонији била је и иначе већ увелико начета одвлачењем ових двеју дивизија са бојишта, чиме су били умањени, ако не и сасвим испуштени из руку, дотле још увек колико-толико повољни изгледи за наношење коначног удара бугарској 4 армији код Царевог Села. Зашто се онда не би у том погледу отишло до краја, упућивањем и Моравске I позива за њима, ради извођења једне нове комбинације чија се горостасна перспектива сада нудила српској Врховној команди? Реч је о комбинацији која би се састојала из тога што би њих три, по одбијању бугарске инвазије ка позадини Пирота, заједно са Тимочком I позива из састава II армије, кренуле од Пирота ка Софији, у ком правцу ће се и иначе ускоро упутити и Румуни.

в. — *Повлачење бугарске 1 армије преко границе и почетак ликвидације Видинског војишта.* — Ноћу 8/9 јула обе дивизије бугарске 1. армије предузеле су

повлачење, тако да су у току 9-ог и 10-ог сасвим ишчезле са српске територије, сем испред Кади Богаза и на Св. Николи, где су њихове заштитнице остале до 17 јула. Српске трупе са јужног фронта Зајечарске одбране и линије Бабина Глава — Базовички врх — Границово одмах су делимично прешле у гоњење, па се потом зауставиле, прве код Краљевог Села, а друге на линији Дренова Глава — калнски положаји. Али је зато Врховна команда, ослобођена сваке бриге за безбедност српске територије у старим границама, обуставила транспортовање Дринске ка Нишу и марш Шумадиске дивизије I позива ка Куманову. Прва је добила наређење да се искрца у Куманову и да се по мери пристизања ешелона пребаци ка Страцину, док је марш Шумадиске I био обустављен на Овчем Пољу. Ово је, бар што се тиче Дринске, било учињено свакако због тога што се сад почела погоршавати ситуација на Кривопаланачком фронту, те се осећала потреба да она што пре дође на положај код Страцина.

На положајима код Кади Богаза остао је пук из 9 бугарске дивизије, придодат дотле 5 дивизији (њена 1-ва и придата јој независна бригада) која је 11 јула кренула одатле усиљеним маршем уназад ка железничкој станици Брусарци, одакле је имала да се превезе у Трн и тамо уђе у састав 3 армије. Под заштитом своје заштитнице, остављене на Св. Николи, 9 дивизија се зауставила у Чупрену између превоја Св. Николе и Белоградчика стим да, примајући под команду онај свој пук на Кади Богазу, као и ополченске трупе Видинског гарнизона код Куле и Брегова, осигурава фронт према Србији. То је имала да ради само дотле док јој са севера не загрозе Румуни, после чега се имала повући преко Фердинандова ка линији Берковица — Мездра (железничка станица југоисточно од Враце) ради затварања праваца који са севера изводе ка Софији. Ради даљег давања отпора Србима било је предвиђено да остану: у Видину његове ополченске трупе и придошли нови ополченски делови из 6 дивизиске области, а у Белоградчику, који је још за време мира био припремљен као неки мали утврђени логор, његова посада.

Пошто Видинско војиште више није било тако опасно за Србију, то су се на војишту у сливу Тимока десиле одговарајуће промене, како у рејону II армије, тако и у рејону Зајечарске одбране. Од трупа које су се са линије Бабина Глава — Базовички врх — Границово поступно пребациле на линију Дренова Глава — калнски положаји, рачунајући ту, поред раније споменутих, још и један батаљон 15 пука I позива, Тимочки дивизиски коњички пук и две хаубичке батерије вратили су се, углавном, у размаку од неколико дана, у Пирот. 6 прекобројни пук који је у гоњењу доспео до пред положаје Св. Николе и био смењен у току 13 јула од стране 3 прекобројног пука, који је приспео из Пирота, био је, заједно са придатом 1 шумадиском пољском батеријом II позива, упућен у Белу Паланку, да се оданде транспортује за Владичин Хан. И најзад, 12 пешадиски пук II позива је 12 јула отпочео да се из Зајечара транспортује железницом преко Параћина за Скопље стим да у Владичином Хану остави један свој батаљон као помоћ Шумадиској дивизији II позива на Власини. Тако су у саставу Зајечарске одбране остали само њени пукови III позива, новоформирани Комбиновани пук III позива и придошле нове јединице Последње одбране, што је било довољно, јер ће они сад имати посла само са ополченским трупама и са два батаљона оперативне војске у Белоградчику.

2. Напад бугарске 3. армије на Дашчани Кладенац, Власину и Пирот

Код Дашчаног Кладенца и на Власини борбе су отпочеле 6-ог, а на положајима испред Пирота 7 јула. Из те би се поступности могло закључити да су снаге пред Пиротом имале пре карактер веће демонстрације него отсудности. Оне су, дакле, биле поведене онда кад је, по том наивном рачуну, требало мало јачим притиском на фронт српске II армије потпомоћи истовремени напад 9 дивизије на линију Дренова Глава — калнски положаји у правцу њеног левог и напада,

започетог претходног дана код Дашчаног Кладенца, у правцу њеног десног бока.

Сем тога, бугарска 3 армија је својом нападном зоном захтевала не само фронт и крајње десно крило српске II армије, већ и Власину која није припадала њеном рејону нити је са њим била ма у каквој оперативној вези. Борбе на линији Дренова Глава — калнски положаји, код Дашчаног Кладенца и испред Пирота, биле су упућене на то да се концентричним нападом, са тежиштем на операцијама 9 дивизије, а донекле и нападног одреда код Дашчаног Кладенца, изманеврује одбрана Пирота. Истовремено су трупе, упућене против Власине, имале да, преко ове, пресеку главну комуникациску линију српских армија у Македонији и потом се упуте уз Јужну Мораву у правцу левог бока и њихове позадине. Стога ћемо и овде те две операције третирати сваку за себе, почињући са оном у захвату Пиротске одбране, у коју спадају и борбе на правцу преко Дашчаног Кладенца за Свође.

а. — *Борбе иза Дашчаног Кладенца и испред Пирота у рејону српске II армије* (скица бр. 30). — Правац преко Дашчаног Кладенца осигуравали су и бранили 3 пешадиски пук III позива и једна Дебанжова батерија, али под далеко повољнијим околностима но што су биле оне под којима су се борили 14 пук III позива и његова батерија на Св. Николи. Пре свега, они су се налазили много ближе Пироту него ови други, те их је командант армије могао много брже потпомоћи свежим трупама, а ослањали су се колико-толико и на суседне трупе које су држале Големи Стол (Лужнички Стол), те се нису осећали у толикој мери усамљени као они на Св. Николи. Али, што је најглавније, они су имали на расположењу, мало подаље иза границе, врло јаке положаје које су могли до максимума да удесе за упорну одбрану. То су били Тумба и Таламбас, на двема паралелним косама с обе стране реке Тегошнице, који су се могли узајамно потпомагати артиљериском ватром. Те су две тачке биле тако добро утврђене да су им стрељачки ровови били покривени настрешницама, услед чега је овај пук, у дво-

дневним, врло јаким борбама, имао несразмерно мали број губитака.

Кад је 6-ог отпочео бугарски напад, пук је био у оваквом распореду: 4 батаљон на В. Самару испред

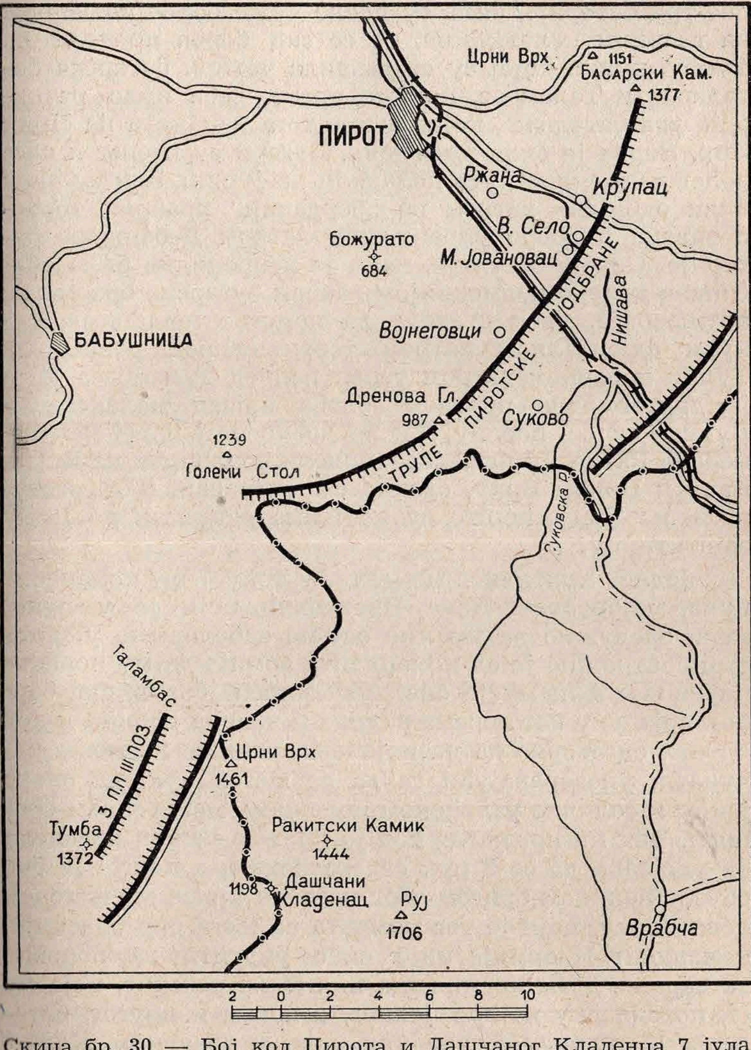

Скица бр. 30 — Бој код Пирота и Дашчаног Кладенца 7 јула

Тумбе, односно између ње и Дашчаног Кладенца, 2 батаљон на Црном Врху испред Таламбаса, а 1-ви и 3-ћи са батеријом на Тумби. Оба предња батаљона, које су напала по два бугарска батаљона, потпомагана ватром две-три батерије, била су после дуже борбе потиснута ка главним положајима, те се сад борба пренела на Тумбу, према којој су се развила четири бугарска батаљона, и Таламбас, који је према себи имао развијена два батаљона, која су пре тога нападала на Црни Врх. Борба је била врло јака. Бугари су и овог и следећег дана више пута полазили на јуриш, али су увек били одбијени ватром из „берданки" храбрих трећепозиваца и добро управљаном ватром Дебанжове батерије. Ова је батерија, иако је непрекидно била обасипана далеко надмоћнијом ватром бугарске брзометне артиљерије, увек стизала да помогне пешацима, тукући фронталном ватром терен испред ровова на Тумби и бочном ватром терен испред Таламбаса. Али је, другог дана предвече, борба најзад малаксала и Бугари су се, повинујући се добивеном наређењу генерала Ратка Димитријева, почели повлачити ка В. Самару и Црном Врху, одакле су сутрадан, 8-ог, отступили ка Трну, пошто су на њима оставили по једну заштитницу.

Једног критичног момента, у току 7-ог, командант пука, мајор Јован-Ване Цветковић, који је у пуној мери заслужио да му име остане забележено у историји, затражио је од команданта армије да му пошаље појачања. Али му је овај, узнемирен још више борбом која се у исто време водила и испред Пирота и код Калне, одговорио да на појачања уопште не може рачунати, упозоравајући га да се његов пук, на онако јаком и солидно утврђеном положају, може и сам бранити. Чак ни предвече, кад је примио лажан извештај од мештана да се 3 пук сав разбежао, а пошто је био обузет великом бригом због настале кризе на његовом левом боку, који је тог момента за њега био опаснији, командант II армије није смео упутити за поновно затварање дотичног правца ништа из резерве, која му је, по одласку најпре једног, а потом и другог батаљона 15 пука за Базовички врх, у позадини Калне,

износила свега два батаљона. Тада је од Врховне команде затражио да се она за ово постара. Услед тога је стигло наређење о транспортовању два батаљона 11 пука II позива и 3 дринске пољске батерије из Скопља за Грделицу, о коме је раније на једном месту већ било говора.

3 пук III позива је на крају ипак испливао из опасне кризе, али, свакако, не би могао испливати да је против њега била управљена сва снага на левом крилу бугарске 3 армије, сасређене код Трна у јачини од три и по пука. Ни утврђени положај Тумбе — Таламбас не би му много вредео, ако би му овако јак непријатељ загрозио обиласком преко Орловца југозападно од Тумбе. Утолико се јаче и истиче факат да је и ово крило, истина у мањој мери него оно на Св. Николи, било од стране команданта II армије пренебрегнуто. А све то услед тога што је он сву своју пажњу сасредио на што боље организовање непосредне одбране Пирота и што се прекомерно запослио око њеног детаљисања и централизације у управљању њеним гломазним и компликованим механизмом. Налазећи да му армија није довољно јака да би могла једновремено бранити и Пирот и заобилазне правце преко Дашчаног Кладенца и удаљеног Св. Николе, он се, дакле, сав посветио одбрани Пирота, очекујући да ће се, у случају опасности, Врховна команда постарати за одбрану тих места. Тиме је усвојио тактику која би се, с обзиром на то што је био у питању овај даровит, ванредно способан и, уистини, славан војсковођа, могла протумачити само као неки пркос због неусвајања његових предлога од стране Врховне команде.

У духу наведеног, он је главну одбранбену линију избацио испред старих утврђења која му својом близином нису пружала довољно гаранције за безбедност Пирота, и организовао је на линији Басарски Камен — Велико Село — М. Јовановац — Црни Врх — Големи Стол. Та линија, која је због своје велике ширине (готово 20 км) прогутала много трупа, изазвала је поделу на отсеке којима је управљао лично он, и условљавала да резерва од два пешадиска пука (14 и 15) буде посвећена само њој. Због тога су, кад се указала потреба

да се разбијеном 14 пуку III позива на Св. Николи пошаљу појачања, за ову сврху са једног отсека предње линије била извучена она два допунска батаљона, која су се прва ангажовала на калнским положајима. Из истог разлога је, и поред тога што је било очигледно да су они исувише слаби за велики задатак који се пред њима отварао, и наступило оно дуго оклевање са одашиљањем 14 пука који је кренуо из Пирота тек 6-ог у 19 часова, што ће рећи, на крају другог дана по паду Св. Николе. Додуше, у току 7-ог, док су још трајале борбе на положајима испред Пирота, била су, ради организовања прихватне линије Бабина Глава — Базовички врх — Граниково, упућена из резерве и два батаљона 15 пука. Али је то било у моменту кад се већ почело увиђати да се тамо, по неумољивој логици догађаја, тежиште целокупне ситуације све више преноси у захват II армије.

Међутим, ослоне тачке ове истурене главне одбранбене линије биле су савршено изабране, а њихова организација за узајамно потпомагање ватром била је такође савршено изведена. Услед тога су три-четири бугарска пука, колико их је учествовало у нападу 7-ог, од пет, колико их је свега било на целом фронту према Пироту, успели само да потисну српске предње делове са граничне линије и добију нешто мало у терену. Међутим, напад на главну одбранбену линију тек им је претстојао, али до њега није дошло, пошто су даљу офанзиву морали обуставити по наређењу генерала Ратка Димитријева.

У резимеу свега изложеног могао би се извести закључак да је у овој прилици, кад је требало бранити три оделита концентрична правца евентуалног наступања непријатељевог, целокупан одбранбени систем морао бити еластичнији, не везујући се искључиво за непосредну одбрану Пирота. А то би се могло постићи: 1) ако би се, ради економисања снага, непосредна одбрана Пирота свела на што ужи фронт поседањем линије Црни Врх (тт 1151) — Божурато — Големи Стол и поверила једном команданту, специјално команданту пиротских утврђења; 2) ако би се дало мало више чврстине одреду на Тумби и Таламбасу прида-

вањем једне пољске брзометне батерије; 3) ако би се снагом, довољном за први мах, посела линија Дренова Глава — калнски положаји; и 4) ако би се формирала што јача покретна резерва и поставила тако да може брзо притицати у помоћ свакој угроженој групи.

За непосредну одбрану Пирота на означеној линији била би довољна снага коју би сачињавали три пешадиска пука III, један пешадиски пук I позива, све присутне хаубичке и Дебанжове батерије и један пољски брзометни артиљериски дивизион. На линији, пак, Дренова Глава — калнски положаји требало је, ради прве предохране, имати један пешадиски пук I позива, 14 пешадиски пук III позива чији би предњи делови осматрали цео предтерен до Св. Николе, две пољске брзометне батерије и једну Дебанжову, управо ону која је била на Св. Николи. По том би се прорачуну добила резерва у јачини од два пешадиска пука I позива и једног пољског брзометног артиљериског дивизиона под командом њиховог команданта дивизије, која би се, не слабећи одбрану Пирота, такође могла 7-ог употребити код Калне, где би се на тај начин слегла четири пешадиска пука са шест батерија. А то би била снага која би на тамошњим, изражније утврђеним, положајима свакако била у стању да спасе ситуацију, а армиском штабу да уштеди панику која је изазвала скидање Дринске и Шумадиске дивизије I позива са Брегалничког фронта у најкритичнијем тренутку по бугарску 4 армију.

Најзад, на фронту пред Пиротом није 8 јула било никаквих догађаја, сем што су се српске трупе старале да поврате изгубљене тачке дуж граничне линије, после чега је завладало затишје које је трајало до краја рата. Опасности за Пирот више није било, услед чега су, по наређењу Врховне команде, 12-ог послати из Пирота брзометни хаубички дивизион 12 cm за Велес у помоћ III армији и брзометна хаубичка батерија 15 cm за Куманово. Међутим, Дебанжова батерија је, 8-ог, својом бочном ватром на Тумби, заплашила једну бугарску коњичку бригаду која је хтела да се поред Орловца пребаци на српско земљиште те се, не испунивши свој задатак, вратила натраг. Један њен еска-

дрон са једним митраљезом који је претходног дана, за време најжешћих борби на Тумби и Власини, промакао преко границе и дошао на вис изнад железничке станице Предејане, одакле су га отерали српски трећепозивци, још се тада налазио на српском земљишту.

3 пешадиском пуку III позива стигла су 10-ог обећана појачања: два батаљона 11 пука II позива и 3 дринска батерија, тако да су 12-ог сви заједно кренули у напад да би повратили изгубљени В. Самар и Црни Врх. Али, непријатељ је дотле већ био напустио ове две тачке, те је и овде завладало затишје које је трајало до краја рата.

б. — *Борбе на Власини* (скица 31). — Ешелони Шумадиске дивизије II позива почели су ноћу 5/6 јула да пристижу у Владичин Хан где их је чекало наређење Врховне команде да одмах крену на Власину. Најпре су приспели 2 и 3 батаљон 10 пука и они су још исте ноћи у 2 часа кренули из Владичиног Хана, што им је омогућило да на време подупру 2 батаљон 1 пешадиског пука III позива, који је дотле сам осигуравао Власину. Наиме, 3-ћи је похитао да прихвати борбу коју су већ отпочели, потпомогнути ватром једне батерије са Колунице, предњи делови бугарског 38 пешадиског пука нападом на једну чету трећепозиваца која је држала Букову Главу, тј. гранични вис код саме Попове Мале. Тако се у подне развио тај батаљон поред Букове Главе под најжешћом артиљериском ватром са Колунице, док су две чете 2 батаљона поселе Панчин Гроб (к. 1662 — Јасле) на граничном гребену између Букове Главе и Виљог Кола, где се налазила једна чета из батаљона III позива. Мало доцније су друге две чете овог батаљона и једна чета из батаљона III позива отишле на супротну страну Власинског Блата, да би обезбедиле прилаз ка планини Чемернику (к 1592) према бугарском 37 пешадиском пуку који се налазио на Грамади (к 1154), граничном вису северно од Букове Главе, са слабим предњим деловима већ пребаченим на леву страну реке Власине.

Око 16 часова кренуо је са Колунице у напад на Букову Главу цео бугарски 38 пук. Око 17 часова ра-

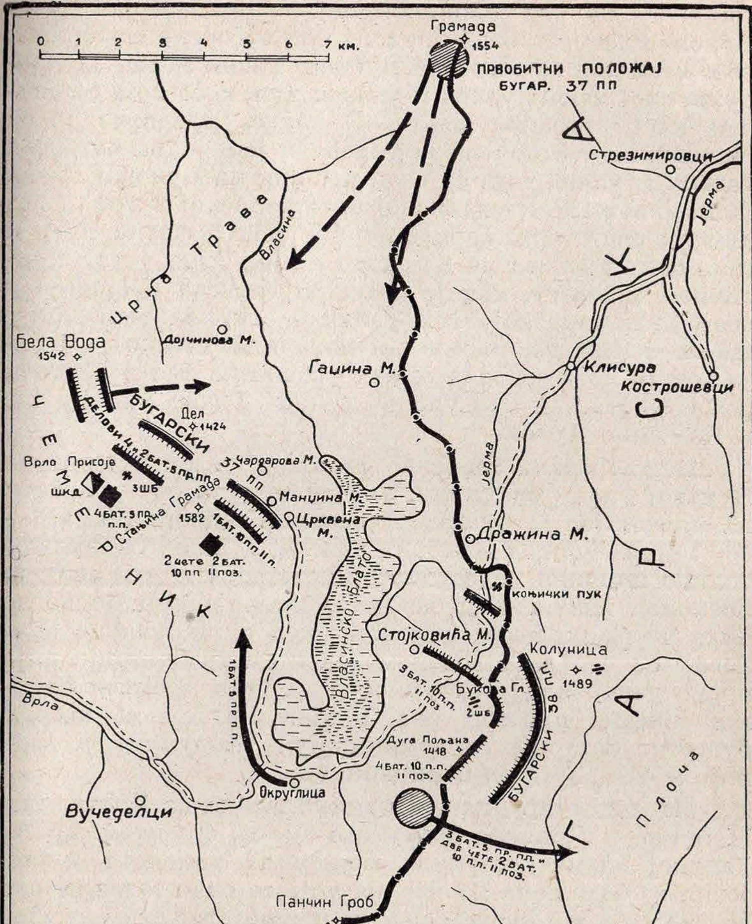

Скица бр. 31 — Борбе на Власини: ситуација 7 јула увече

звила су се код царинарнице, спрам северног дела Букове Главе, за борбу пешке, три бугарска ескадрона, због чега је 3 батаљон на Буковој Глави морао да продужи свој фронт улево и уназад дуж косе која се спушта ка Стојковића Мали. И најзад, предвече је од царинарнице отпочела дејствовати још једна бугарска батерија, услед чега су сада пешаци на Буковој Глави били изложени и унакрсној артиљериској ватри, а без помоћи своје артиљерије која је још била на путу и није било изгледа да ће скоро стићи. Али, у том критичном моменту, кад је и непријатељска пешадија у свом даљем развоју већ увелико открила тенденцију да их својим левим крилом наткрили, стигао је 4 батаљон 10 пука који се одмах развио на Дугој Пољани (к 1418), јужном продужењу Букове Главе, између ове и Панчиног Гроба.

Падом мрака борба се утишала, те су пешаци на Буковој Глави одахнули, али су морали сву ноћ бити на опрези, јер је бугарска пешадија заноћила на 500—600 метара испред њихових ровова. А да би се колико-толико попунио недостатак у артиљерији, код њих је преконоћ извучена Дебанжова батерија која је дотле била на прихватном положају код с. Округлице (Ханова). Са својом воловском запрегом та батерија није преко дана била у могућности да брзо превали подужи брисани простор иза Букове Главе под ватром бугарске батерије са доминирајуће Колунице, а доцније и оне друге од царинарнице.

На супротној, пак, страни Власинског Блата, код Манцине и Црквене Мале, где су се, фронтом према Гаџиној Мали, поставиле придошле три чете и још једна из батаљона III позива која се овде затекла, све се сводило на пушкарање са непријатељским слабијим одељењима. Овамо је, 7-ог изјутра, приспео и 1 батаљон као последњи ешелон 10 пука, који је око 9 часова, кад је бугарски 37 пук кренуо са Грамаде ка Чемернику, посео Стањину Грамаду, иза Чардарове и Манцине Мале. Овај је дотле свакако очекивао да ће 38 пук и њему прокрчити пут котлином Власине, па кад је видео да његов напад на Букову Главу не успева, најзад се овако позно решио да удари на Че-

мерник. Али није имао артиљерије пошто је, ван сваке сумње, њему припадала она батерија која се претходног дана предвече појавила код царинарнице према Буковој Глави.

Међутим, на Буковој Глави и Дугој Пољани борба је, још од раног јутра тог другог дана, настављена са несмањеном жестином. Дебанжова батерија која је била способна само за непосредно гађање са гребена и чије је место, при сваком опаљењу, одавао густ дим од црног барута, била је доста брзо ућуткана. Услед тога су трупе на Буковој Глави опет остале без артиљериске подршке и под унакрсном ватром бугарских двеју брзометних батерија од које су трпеле силне губитке.

Најзад, око 9 часова, баш кад је бугарски 37 пук кренуо са Грамаде ка Чемернику, почели су пристизати код с. Округлице нови ешелони. Тада су приспели коњички дивизион и 2 и 3 батаљон 5 прекобројног пука, а убрзо затим и 2 пољска батерија. У 11.30 приспели су 1-ви и једна чета 4 батаљона из истог пука, као и 3 пољска батерија, а по подне и остатак овог батаљона као последњи ешелон борачких јединица Шумадиске дивизије II позива. Од првих приспелих ешелона, 2 батаљон је већ у 9.15 био упућен ка Врлом Присоју на Чемернику, куда се око 11 часова упутио и коњички дивизион, а у 11.30, одмах по свом доласку код с. Округлице, још и 3 батерија. Но, пре тога је 2 батерија, чим је стигла код с. Округлице, била послата на Букову Главу где је, на велику радост тамошњих пешака, успела да се у подне под унакрсном артиљериском ватром постави за дејство. Код Округлице је остао 3 батаљон, док се не види где ће бити најкорисније употребљен, па је око 11 часова, кад се ситуација на Буковој Глави и Дугој Пољани почела погоршавати, упућен ка Дугој Пољани. Тако исто је и 1 батаљон са четом 4 батаљона, кад је, убрзо по одласку 3 батаљона, приспео код с. Округлице, и ту био задржан, па је око 16 часова, кад се увидело да је криза на овим двема тачкама преброђена и да је почела грозити велика опасност Чемернику, упућен ка овоме, куда је за њим пошао и остатак 4 батаљона одмах по свом доласку код с. Округлице.

Дивизиски штаб, безразложно задржан у Зајечару до одласка и последњег његовог пука, још је био на путу те је, уместо њега, борбом на целој Власини управљао командант 10 пука, пуковник Милован Плазина. А кад је око подне овог дана стигао код с. Округлице командант артиљериског дивизиона, пуковник Аћим Аћимовић, њих двојица су поделили отсеке. Плазина је задржао за себе отсек Букова Глава — Дуга Пољана, док је Аћимовић примио отсек на Чемернику.

По доласку 3 батаљона 5 прекобројног пука иза Дуге Пољане, овој су биле привучене ближе и две деташоване чете 2 батаљона 10 пука које су дотле на Панчином Гробу осигуравале десни бок осталих својих трупа. Око 17 часова је њихових шест чета извршило, са граничног гребена јужно од Дуге Пољане, испад преко Божичке Реке ка с. Колуници. Додуше, тамо их је зауставила ватра придошлих делова из резерве бугарског 38 пука, али су оне успеле бар да паралишу напад тог пука на Дугу Пољану и Букову Главу. Сад нам још остаје да видимо како су се развијали догађаји на Чемернику, односно на правцу наступања бугарског 37 пука.

Овај је пук од Грамаде наступао у две колоне. Једна му је колона ишла преко Гаџине Мале ка Стањиној Грамади, на којој ју је дочекао 1 батаљон 10 пука и иза које су се повукле две чете 2 батаљона из истог пука са положаја између Манџине и Црквене Мале. Друга колона је, пак, била управљена преко Дојчинове Мале и Дела (к 1424) ка Врлом Присоју, што ће рећи, у правцу левог бока овог српског батаљона. Али је у најкритичнијем тренутку, а то је било у 12.40, на Врло Присоје стигао 2 батаљон 5 прекобројног пука који се одмах развио и успео да задржи наступање Бугара на даљини од 5—600 метара. За овим је батаљоном приспео и свио се иза Врлог Присоја коњички дивизион који се, кад је око 15 часова загрозила опасност и Белој Води на њиховом левом боку, развио на овом положају за пешадиску борбу најпре са једним, а потом и са другим ескадроном и митраљеским одељењем, те је и он својом ватром зау-

ставио наступање читавог једног батаљона на блиском отстојању.

Овом коњичком дивизиону нарочито је сметала коса ватра једне непријатељске чете која је успела да му обухвати лево крило. Стога, кад му је око 16 часова стигла у помоћ једна чета 2 батаљона са Врлог Присоја, један се његов ескадрон извукао из пешадиске борбе и појахао коње па је, направивши заобилазан покрет, пошао на јуриш у десни бок те непријатељске чете и натерао је да се повуче за нешто уназад. Утом је приспела још једна чета са Врлог Присоја, па се цео дивизион, одигравши сјајно своју улогу, прикупио иза Врлог Присоја где је затекао тек приспели 1 батаљон 5 прекобројног пука и, на положају, 3 пољску батерију која је одмах отпочела својом ватром да туче непријатељску пешадију на Белој Води и Делу. Пешадија на Белој Води била је њеном ватром поколебана те су, кад су предвече тамо стигли једна чета 1 батаљона и митраљеско одељење, све три чете прешле у наступање и нагнале је на повлачење ка Делу, чиме је завршена и ова интересантна борба на Чемернику.

Преконоћ су се оба бугарска пука повукла ка Грамади и Колуници, не извршивши свој задатак. Сутрадан, 8-ог, једна чета из 5 прекобројног пука кренула је да ликвидира онај бугарски ескадрон и митраљеско одељење који су се још налазили на српском земљишту између Предејана и границе. У згодно изабраној заседи она их је сачекала баш кад су се враћали ка граници, којом приликом је готово сав ескадрон био уништен, док је митраљез са послугом и товарним коњима био заплењен.

У току 9 јула Бугари су и са Грамаде и са Колунице отступили ка Трну, те су увече ове две тачке поселили по један батаљон из 5 прекобројног и 10 пука, а сем тога су две чете 10 пука заузеле Голему Букву код царинарнице и успоставиле везу са оним на Чемернику. Дивизија није била довољно снажна за гоњење, јер је у свом саставу имала свега два пешадиска пука и две брзометне батерије, док су јој упућени у помоћ 10 пук I позива и 9 моравска пољска бате-

рија тек почели у току овог дана да пристижу делом код с. Округлице, а делом у Владичин Хан. Следећег дана, 10-ог изјутра, кренули су: 10 пук II позива на Колуницу, а 5 прекобројни на Грамаду, рачунајући да ће, по прикупљању 10 пука I позива и 9 моравске пољске батерије код Црквене Мале, дивизија прећи у наступање ка Трну. Али је тог јутра из Врховне команде стигло једно наређење које је из основа пореметило планове команданта дивизије, а о коме ће бити говора доцније, пошто будемо описали догађаје који су се до тог момента одиграли на Кривопаланачком фронту.

3. Велика демонстрација бугарске 5 армије на Кривопаланачком фронту: бојеви на Чупином Брду и Ретким Букима

(Скица бр. 32—35)

5 јула увече бугарске две бригаде, намењене за напад у правцу истакнутог левог крила и бока развучене Дунавске дивизије II позива, прикупиле су се на просторији Долно Село — Гурбановци — Арамлија. Управо, тамо су се сада налазили: 1 бригада 4 дивизије, 45 и 71 пешадиски пук из 12 дивизије и 6 коњички пук. Намера је била да сва ова импозантна снага одједном крене у освајање Црноока, Побијеног Камена, Големог Виса, Голеша и Жеравинских висова, где се, по замисли Бугара, налазила читава једна српска дивизија. А уствари, у тој су се зони налазили свега два батаљона и једна чета 7 пешадиског пука II позива, развучени на несразмерно великом фронту од Големог Виса до Жеравинских висова, а северно од њих, на линији Црна Река — Жути Камик, Дунавски дивизиски коњички дивизион II позива. Свима овим разбацаним деловима имале су да послуже за потпору три чете из истога пука, постављене на Чупином Брду, док је, међутим, општа резерва Дунавске дивизије II позива од три батаљона била распоређена чак на Трајковој Падини. Она је била намењена поглавито за потпомагање одбране на другим двама отсе-

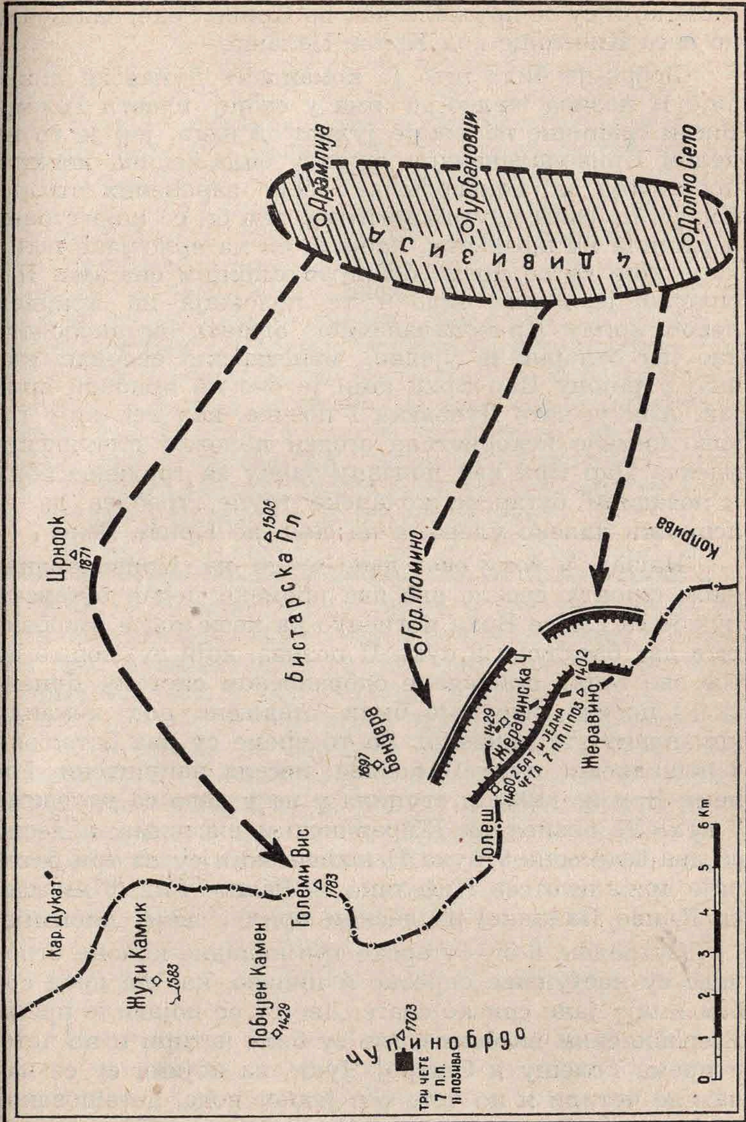

Скица бр. 32 — Наступање маневарске групе бугарске 5 армије на Кривопаланачком фронту 6 и 7 јула

цима који су се пружали чак до Криве Реке, закључно до виса Киселице код Криве Паланке.

Добро је било што је командант Дунавске дивизије II позива желео да има у својој власти Големи Вис и граничне положаје јужно од њега, јер је то на целом Кривопаланачком фронту била једина погодна просторија за маневровање обеју зараћених страна. Иначе, на свим другим местима, ако би се која страна и решила на офанзиву, наишла би на врло јаке положаје који су се могли бранити слабијим снагама. Неопходно је, дакле, било и те положаје на крајњем левом крилу Кривопаланачког фронта организовати као јак отпорни и, уједно, маневарски ослонац као онај у рејону Цар Врха који је био по природи врло јак. Али је зато Дунавска I позива, кад већ није готово нимало искористила згодан положај планинског масива Цар Врх као полазну тачку за грожење боку и позадини бугарске кочанске групе, требала да се испружи далеко улево, а не само до Криве Реке.

Најзад, у току овог дана су се на Кривопаланачком фронту десиле ове две промене: један бугарски пук је са Славе Врха потиснуо ка коси код с. Варовишта два батаљона 9 пука II позива, који су, пошто су обе ове тачке припадале одбранбеном систему Дунавске I позива, изранијe били стављени под команду команданта те дивизије. За то време су два батаљона 8 пешадиског пука II позива посела напуштени Големи Врх (к 1193), и ступила у везу лево са деловима 7 пука II позива на Жеравинским височима, а десно са два батаљона 9 пука II позива који су са три батерије држали отсек Киселица — Рашки Рид (6 км сев. од Криве Паланке) на десном крилу своје дивизије.

Сутрадан, 6-ог, бугарске три нападне колоне отпочеле су наступање опрезно и пипаво, као да пред собом имају јаке српске снаге. Две су се појавиле према Жеравинским височима, где су биле четири и по чете, и према Голешу и Оштрој Чуки, на којима су се налазиле четири и по чете без једног вода, деташованог на Големом Вису, док је трећа стигла на Црноок, где није било српских снага.

Следећег дана, 7-ог, бугарска колона са Црноока заузела је Големи Вис, пошто је са њега лако одбацила српску посаду од једног јединог вода. Командант Дунавске дивизије II позива, пак, мислећи да се на том правцу појавила нека слаба бугарска снага, послао је наређење команданту 7 пука да са две чете из своје резерве на Чупином Брду и једном са Голеша који није био тако јако нападнут, преотме овај изгубљени положај. Али, пошто се тамо налазила далеко јача бугарска снага, овај је покушај пропао услед чега су се сви остали, овако изманеврованi, српски делови на граничном гребену, закључно са онима на Жеравинским висовима, морали најзад повући. Сви су се ови делови, заједно са још једним њиховим батаљоном, који је дотле био у дивизиској резерви на Трајковој Падини, до увече прикупили на Чупином Брду, које је такође било далеко и по страни од места где су се налазиле дивизиска резерва и остале трупе у саставу Дунавске дивизије II позива.

Услед овог великог поремећаја, командант дивизије је увече издао наређење двама батаљонима свог 8 пука на Големом Врху, да се и они повуку на позадње положаје. После тог повлачења један батаљон из овог пука остао је са две батерије на положају Гарваница, иза с. Дубровнице, а остала три су се са једном батеријом искупила на Трајковој Падини, на којој су имала да образују дивизиску резерву. Пет батерија је, према томе, и даље остало на линији Киселица — Гарваница, у духу непрекидног настојања армиског штаба да се Дунавска II позива, ради што ефикасније безбедности Цар Врха, на који, уосталом, Бугари нису смели нападати, држи што више пријубљена уз Дунавску I позива. А на изоловано Чупино Брдо, над којим су се сада гомилали густи облаци, послат је, по некој чудној пракси, свега један топ.

Међутим, да би се колико-толико олакшала ситуација на фронту опасно угрожене Дунавске II позива, овог дана је са сектора Дунавске I позива извршен један јачи демонстративан напад на линију Бождарица — Деве Баир, у коме је узело учешћа седам ба-

таљона. У 14 часова су кренули: 3 батаљона 7 и за њима један батаљон 9 пука I позива са Калин Камена ка Бождарици, два батаљона 9 пука I позива са Св. Воде у правцу Деве Баира, и један батаљон 9 пука II позива са косе Варовишта преко Славе Врха, коју је непријатељ напустио, такође ка Деве Баиру. Под врло јаком артиљериском ватром ови су батаљони доспели, и то: они са Калин Камена у подножје Бождарице, они са Св. Воде на косу код с. Кркље, а онај са косе Варовишта у висину ових других. Остале, пак, трупе ове дивизије заноћиле су у оваквом распореду: на коси Варовишта један батаљон 9 пука II позива, а на Св. Води један батаљон 18 пука са две пољске и једном хаубичком батеријом; на Калин Камену један батаљон 8 и три чете из разних батаљона 7 пука са једном пољском батеријом; на предњим положајима испред Калин Камена, као ближа потпора означеним нападним батаљонима, једна пољска батерија и два брдска топа, и на отсеку Цар Врх — к 2051 — к 1892 три батаљона 8-ог, три батаљона 18-ог, један батаљон 7 пука, две пољске батерије и два брдска топа, са по две истакнуте чете на Каменитој Чесми, Ретким Букима и Китки. Пет чета ове дивизије, четири из 9-ог и једне из 7 пука, још увек се, по извршеној смени на отсеку Дунавске дивизије II позива, налазило код ње у замену за два батаљона 9 пука II позива, затечена на коси Варовиште и Слави Врху у рејону Дунавске I позива.

Напад је настављен и 8-ог, којом се приликом није толико осећала непријатељска пешадиска ватра, колико артиљериска из пет пољских батерија, постављених јужно, и једне пољске и једне хаубичке батерије, постављених северно од Деве Баира. Брдских батерија ту није било, пошто су све биле придате нападној групи под командом команданта 4 дивизије за извођење започетог великог обухватног маневра на левом крилу Дунавске II позива. Два батаљона 9 пука I позива пребацила су се са косе код с. Кркље преко Криве Реке, наступајући и даље уз стрми нагиб граничног гребена у правцу прве карауле јужно од Деве Баира. Али су, баш као и батаљон 9 пука II који је

са њихове леве стране наступао са Славе Врха, били потпуно заустављени артиљериском ватром коју су трпели на свом левом боку. Због тога ни батаљони 7,

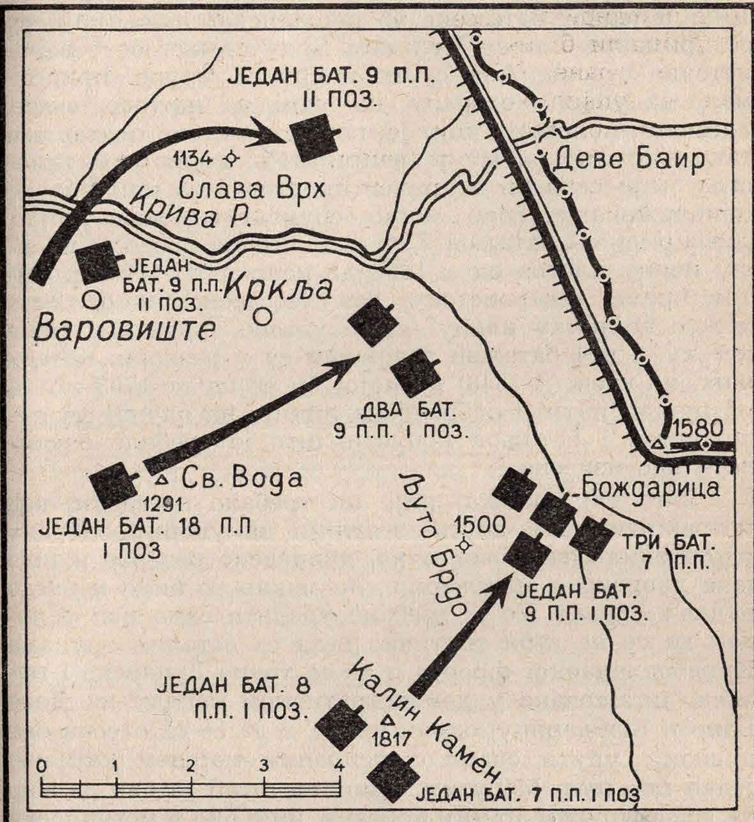

Скица бр. 33 — Демонстрације са фронта Дунавске дивизије I позива у правцу Деве Баира и Бождарице: ситуација 7 јула увече

праћени батаљоном 9 пука, са управљеним десним крилом свог борбеног поретка право на Бождарицу, такође нису могли ићи даље. Напад је, дакле, заустављен, а циљ, ради кога су све ове трупе и биле упућене у ову вратоломну авантуру, није био постигнут.

Бугарске нападне трупе, ослобођене у току овог дана и присуства Дунавског дивизиског коњичког дивизиона на свом десном боку, извршиће прегруписање за сутрашње даље наступање, под заштитом 19-ог и једног батаљона 45 пешадиског пука, који су се примакли ближе Чупином Брду са његове североисточне стране. Али су се и српске трупе припремале за упорну одбрану на овом, за њихове снаге, дугачком положају који је, поврх тога, био постављен тако незгодно да му је непријатељ, користећи тамошњи испресецан и покривен предтерен за прикривено приближавање, лако могао обухватити лево крило. Левокрилни 1 батаљон 7 пука II позива посео је предњу ивицу платоа од к 1652 до испред тт 1703, фронтом према североистоку, док је деснокрилни, 2-ги, држао војничку ивицу* даље удесно, фронтом према истоку. 3 и 4 батаљон задржани су у резерви, позади њих, на коси (к 1548) ка којој би се од тт 1703 могла по нужди повити одбранбена линија на случај да левокрилни 1 батаљон попусти, што је требало очекивати као извесно.

Зато тај положај није ни требало поседати, већ потражити неки други, згоднији за упорну одбрану удружених снага овог пука, дивизиске резерве и што јаче дивизиске артиљерије, па макар то било и негде подаље уназад. То је требало урадити само под условом да се не губи тактичка веза са осталим трупама Кривопаланачког фронта и да се трупе Дунавске I позива, ангажоване у демонстративном нападу на Деве Баир и Бождарицу, одмах врате, а да се са отсека ове дивизије упути овамо форсираним маршем најмање један цео пук. Међутим, армиски штаб је био далеко те, преокупиран другим бригама, није био у могућности да на лицу места проучи ситуацију и обема дивизијама нареди ове радикалне мере. Уосталом, командант Дунавске II позива, генерал Михаило Рашић, и сам је био крив што се сада налазио у ситуацији из које ниуком случају не би могао испливати, ако би

---

* Линија испред топографског гребена која нуди повољне услове за осматрање и ватрено дејство. — Прим. ред.

непријатељ са сва четири пука, колико их је било у његовој маневарској групи, до краја истрајао у започетој офанзиви. Баш на његово лично инсистирање и била је предузета ова јалова и штетна демонстрација која је још увек држала привезане знатне снаге, које би му сада могле бити од велике помоћи.

Али, наместо ове помоћи, наступило је у његовом незнању нешто друго што ће му, после два дана нових искушења, омогућити да исплива из ове тешке кризе без интервенције армиског штаба и помоћи Дунавске I позива. Наиме, командант бугарске 4 дивизије добио је, у духу познате одлуке генерала Ратка Димитријева о обустављању офанзиве на српско-бугарској и старој бугарско-турској граници, од команданта армије наређење да се заустави на граничној линији. Своју 1 бригаду је са потребном артиљеријом имао да задржи на граничном отсеку од Жутог Камика до Зеравина, а све остале трупе да врати 12 дивизији из које су му и биле придодате. Али је он, свакако у жељи да се прослави, решио да и преко тог наређења учини још један јачи напор у духу започете офанзиве, па тек онда да му се повинује.

Услед те његове самовољне одлуке настали су, 9-ог рано изјутра, покрети са два пука у предњој линији за обухватни напад широким фронтом на Чупино Брдо, који је личио на склапање размакнутих кракова неких великих клешта. Убрзо после тога ступило је у дејство неколико бугарских батерија, које су против себе имале само један топ, а око 7 часова отпочела је пешадиска борба на фронту 1 и 2 батаљона. Та борба је у почетку текла сасвим нормално, али само наизглед, све док једна бугарска колона, долазећи од Побијеног Камена и пробијајући се преко јаруга и кроз шуму, није заобишла лево крило левокрилног 1 батаљона на к 1652 и појавила се према коси (к 1548) на чијем су се задњем нагибу налазила два батаљона из пуковске резерве. Делови на к 1652 и у њеној непосредној близини, видећи да су тако угрожени на свом левом боку, повукли су се уназад и одјурили западним нагибом Чупиног Брда, у ком правцу су за њима пошле и бугарске трупе које су их дотле привезивале с фронта. Ове су потом

већим својим делом извршиле заокретање улево, избиле на гребен испред тт 1703 и спустиле се ка двема четама 1 батаљона које су још увек држале североисточни нагиб тог већ увелико начетог положаја. Занете

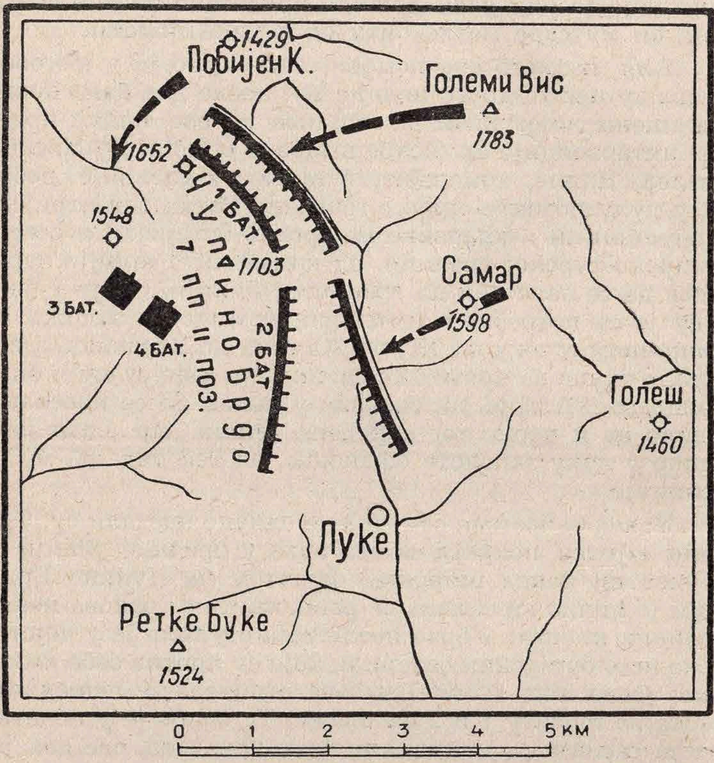

Скица бр. 34 — Бој на Чупином Брду 9 јула: почетна ситуација

борбом пред својим фронтом и не знајући шта се дешава с оне стране гребена и иза њих на гребену, ове две чете нису ни осетиле кад су им се Бугари примакли с леђа те се тако увукли у њихове редове. Све је то ишло нечујно и са невероватном брзином, тако да су те две чете биле заробљене пре но што је била успостављена нова одбранбена линија на к 1548 и тт 1703.

Отада је настала у пуном смислу речи неравна борба на делимично импровизованом фронту који је био преломљен под правим углом са теменом на тт 1703. Бугарске батерије, које су се већ примакле ближе, наставиле су својом убитачном ватром да припремају скори пад овог изолованог и погрешно изабраног положаја. Узалуд су на њему утрошене готове све резерве, рачунајући и један батаљон 8 пука који је, после наведене кризе, приспео овамо из дивизиске резерве. Узалуд је капетан Завишић на тт 1703 чинио чуда од јунаштва са оним једним топом и узалуд је једна батерија са Ретких Бука тукла, по који пут и успешно, бочном ватром лево крило бугарског нападног поретка. Оно што се морало догодити услед погрешне тактичке комбинације, најзад се и догодило. Око 15 часова су се све трупе на Чупином Брду почеле повлачити, неке у реду, а неке у нереду, а затим су отступиле ка Ретким Букима, где су их прихватила два батаљона 9 пука који су дотле бити доведени са Киселице и косе с.ババровишта.

После тога су на Ретким Букима остала ова два батаљона 9 и батаљон 8 пука са једним топом, али не оним који је био употребљен на Чупином Брду, пошто је он тамо и остао, и овога пута под командом капетана Завишића. Батаљони 7 пука и батерија отишли су на Трајкову Падину где су се налазиле још две батерије, а два батаљона 8 пука, која су била у дивизиској резерви на Трајковој Падини, пребацила су се на линију Стража (тт 1547) — Коњски Рид (к 1544), југоисточни део Ђерман Планине (Белине).

На тај начин се командант Дунавске дивизије II позива, сматрајући да са снагом коју је имао на расположењу, не би био у стању зауставити даље непријатељево надирање на једном положају, одлучио на узастопну одбрану по деловима, са положаја на положај, односно на одбрану, ешелонирану уназад на три узастопна прихватна положаја: најпре са три батаљона из 8 и 9 пука на Ретким Букима, затим са три и по батаљона 7 пука и три батерије на Трајковој Падини, и напослетку са свим расположивим трупама на линији Стража — Коњски Рид, коју су дотле имала да оспо-

собе за упорну одбрану тамошња два батаљона 8 пука. У приликама у којима се он налазио, другог начина за добијање у времену није ни било све док му не стигне помоћ ма са које стране или док се не нареди опште повлачење са Кривопаланачког фронта. Ту му се, дакле, не би имало шта замерити сем што је и овом приликом много штедео артиљерију, те на Ретким Букима, исто као ни на Чупином Брду пре тога, није поставио ниједну батерију. Додуше, батерије са Трајкове Падине могле су колико-толико потпомагати тамошњу пешадију у одбијању напада бугарске пешадије, али је нису могле штитити од бугарске артиљерије.

Међутим, док се овако осетно погоршавала ситуација на фронту Дунавске дивизије II позива која је овим очајничким мерама спасавала и своју и отступницу Дунавске I, дотле је на фронту ове друге и даље настављена она јалова демонстрација у правцу Бождарице и Деве Баира. И ко зна колико би она још трајала, да батаљони 9 пука нису од стране бугарске артиљериске ватре били принуђени да се са падине граничног гребена повуку на косу код с. Крклље, што је изазвало и повлачење 7 и придатог му батаљона 9 пука. Ови су се, пак, у повлачењу зауставили: један на коси испред Калин Камена, а три на самом Калин Камену, чиме је била завршена та демонстрација, те се бар сад могло послати нешто трупа у помоћ Дунавској II позива. Али је армиска команда, напротив, наредила команданту Дунавске I позива да своје трупе држи прикупљене, јер се тих дана, као што ћемо доцније видети, ситуација на супротној страни Осоговских Планина почела увелико погоршавати. Пропуштени моменти су и на тој страни почели да се свете, али не да би се добивена победа преобратила у пораз, већ да би се бугарској 4 армији омогућило да преброди кризу и у сливу горњег дела Брегалнице припреми за поновни отпор.

Не баш тако велики резултати ове краткотрајне бугарске офанзиве на Кривопаланачком фронту, који су тог истог дана наступили као непосредно продужење преброђене узбудљиве кризе на српско-бугарској граници, успели су ипак да изазову нови велики поре-

мећај на српској страни. Сем упућивања једног одреда из састава Шумадиске II позива са Власине у правцу Босиљграда, о коме ће специјално бити говора у идућем поглављу, они су изазвали: хитно упућивање Шумадиске I позива са Овчег Поља ка Кривој Паланци и раније већ споменуто искрцавање Дринске I позива у Куманову и прикупљање код Страцина. Овај, пак, гест са Шумадиском I позива још би се и могао одобрити ако би се она, одмах по сузбијању Бугара са српске територије, употребила за покретање целог Кривопаланачког фронта у офанзиву са наслоном десног крила на Цар Врх и најјачим масирањем на његовом левом крилу. Али, што се тиче Дринске, за њу је била велика штета што је довођена иза овог, по доласку Шумадиске, трупама засићеног фронта, који би се, под условом рационалније употребе тих снага, могао и без ње снаћи у претстојећој бици. На сваки начин, кад већ обе нису отишле за Пирот ради грожења Софији заједно са Тимочком дивизијом I позива, боље би било да је Дринска била упућена на које друго место где би имала шире поље рада као, например, на Власину, о чијем ће великом стратегиском значају бити говора доцније.

Сада, пак, пошто је самовољни нападни елан команданта бугарске 4 дивизије, који је на показани начин врло много допринео бугарској ствари, учинио своје, њему је, по категоричком захтеву одозго, претстојало да се постепено угаси. Да би маскирао претстојеће повлачење ка граничном гребену, овај је командант 10-ог упутио свој 45 пук са неколико батерија да нападне на Ретке Буке.

Потпомогнут јаком артиљериском ватром коју нису могле ублажити српске батерије са Трајкове Падине, напад је отпочео око 13 часова. Иако под јаком ватром српске пешадије и артиљерије са Трајкове Падине и усамљеног топа на нападнутом положају, Бугари су се ипак примакли српским рововима на врло блиско отстојање. На положају су била развијена за борбу три батаљона, а у јеку борбе био им је, због једне моментане кризе, послат у помоћ са Трајкове Падине још један из 7 пука и ојачао их са по једном својом четом.

Најзад је, предвече, код Бугара настало делимично повлачење. Није нам познато да ли је до тога дошло због јаке ватре српске пешадије или услед тога што се код њих сматрало да су испунили задатак, ради кога су овамо и били упућени. Узрок, свакако, није била ватра артиљерије, јер их она, овако јако примакнуте српским рововима, није смела тући чак са Трајкове Падине, из бојазни да не погоди и своју пешадију. Међутим, у том моменту је на једном месту код српских пешака, ошамућених непријатељском артиљериском ватром, настала нека забуна, те се и борбени поредак почео осипати уназад, све док се то делимично осипање, као под дејством какве заразе, није претворило у опште повлачење. На положају је ипак остало неколико чета, прикривених у својим рововима и на задњем нагибу положаја, док је бугарски 45 пук под заклоном мрака јурио, не ка Чупином Брду одакле је дошао, већ право ка Голешу. И тако се завршио велики обухватни маневар Бугара, започет са великом помпом, а који је на српској страни произвео толику узбуну.

Истог дана је Шумадиска дивизија I позива била на заморном маршу ка Кривој Паланци, где је стигла 11-ог и 12-ог и поселa линију Киселица — Гарваница, где је сменила два батаљона и три батерије Дунавске II позива. За то време је Дунавска II запосела Ретке Буке и Чупино Брдо, са једним батаљоном иза широке и дубоке увале између Ретких Бука и Гарванице, имајући сада две пољске батерије на Ретким Букима и четири пољске и хаубичку на Чупином Брду. И тако је Шумадиска I, са својим млађим људством, комплетним старешинским кадром и високим еланом, стеченим у победама на Дренеку и Рајчанском Риду, заузела место које је требало бити резервисано за Дунавску II позива која је у сваком погледу била слабија и притом, у претрпљеним неуспесима, морално поколебана.

Тако укљештеној између других двеју дивизија и пред положајима о чијем освајању чисто фронталним нападом није могло бити ни говора, Шумадиској I позива је сада претстојало да своју маневарску способност и ударну снагу до краја рата зароби у врло досадној позициској рововској војни. А с обзиром и на то

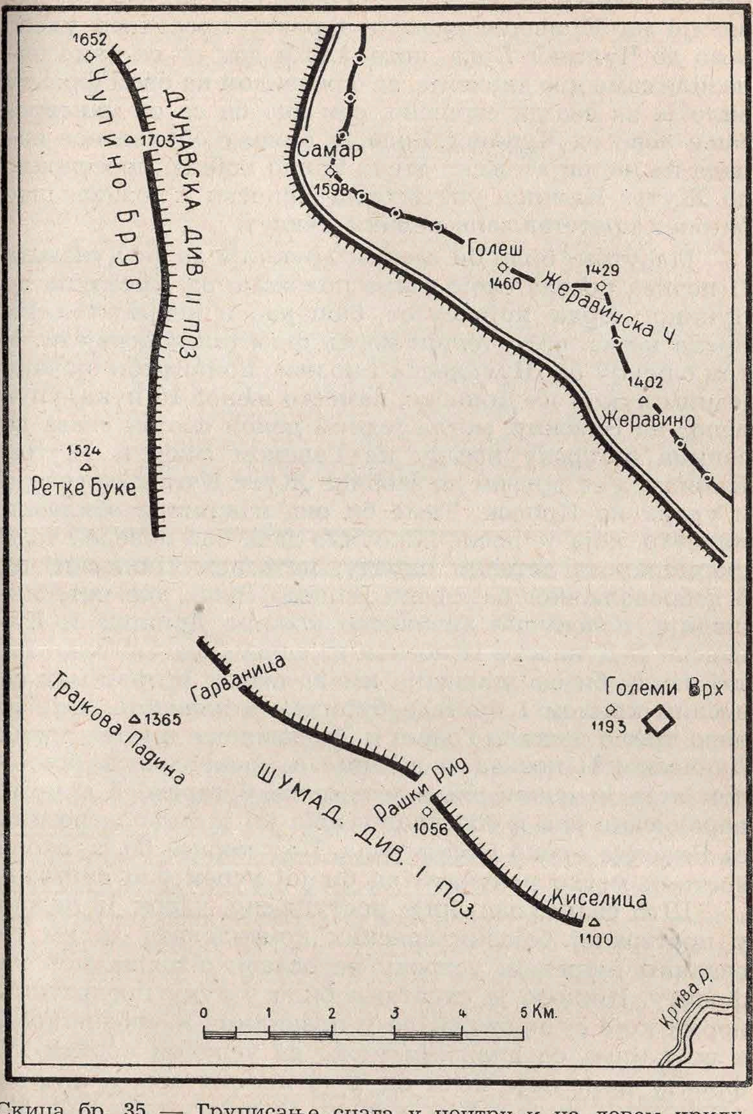

Скица бр. 35 — Груписање снага у центру и на левом крилу српске I армије по доласку Шумадиске дивизије I позива

што се целокупан садашњи српски поредак од три дивизије на Кривопаланачком фронту простирао улево само до Чупиног Брда исто као и док су се тамо налазиле само две дивизије, са офанзивом на овом фронту било је за свагда свршено, сем ако би се за маневровање лево од Чупиног Брда, у смислу обухватног напада на непријатељско десно крило које се простирало до Жутог Камика, употребила Дринска I позива, што би опет претстављало велики луксуз.

Међутим, било би сасвим друкчије да је Дунавска II позива посела своје старе положаје од Киселице до Чупиног Брда који су се, баш као и непријатељски према њима, врло тешко могли фронтално освајати. У том случају би Шумадиска I позива, по потреби ојачана једним пуком из Дринске, наместо њеног 10 пука, упућеног на Власину, могла једним делом својих снага да занима бугарску посаду на Големом Вису и Жутом Камику, а са другим да заобиђе Жути Камик са севера и удари на Црноок. Тиме би она извршила обилазни маневар, који је после неколико дана био поверен тада формираном, летећем одреду, названом Пчињски, од 5 добровољачког батаљона Војводе Вука, две чете пешадије, целокупне дивизиске коњице Дринске и Дунавске I, Дунавске II позива и једног брдског топа. На тај начин би ова дивизија имала посла: у први мах са десним крилом 1 бригаде бугарске 4 дивизије, чије је лево крило држало Голеш и Жеравинске висове према Дунавској II позива, а доцније са ополченском бригадом која је једина била у резерви бугарске 5 армије, парализане још и опасношћу која јој је тада загрозила са Власине преко Босиљграда. Под таквим би се околностима могло рачунати да би јој успех био сигуран.

Што овако, пак, није поступљено, узрок је лежао у претераној бојазни српских команданата да им се оваквим ширењем устрану не ослаби отпорна моћ на фронту. Њихово је схватање било у духу предратних норми које су провејавале у правилима и уџбеницима, а по којима се дивизија може са успехом борити на фронту који није већи од 4—6 километара, а армија на онолико пута већем, колико је дивизија у њој. Те норме су промакле готово неокрњене у операцијама

минулог Првог балканског рата филмском брзином која није допустила да се испита максимална отпорна моћ модерног брзометног наоружања.

4. Босиљградска операција

(Скица бр. 36)

10 јула изјутра, кад су трупе у предњој линији Шумадиске дивизије II позива изашле да поседну линију Колуница — Грамада, команданту дивизије, пуковнику Милутину Мариновићу, стигло је из Врховне команде наређење: „Упутите одмах један пешадиски пук са једном батеријом преко села Божице ка Босиљевом Граду.* Препоручите дотичном команданту потребну обазривост, са њим одржавајте јаку везу. Са остатком ваших трупа осигурати се што боље од стране Трна.“

Тај пук је, према томе, имао да продре прилично далеко у дубину непријатељске територије, а у правцу који је био у продужењу дивизиског фронта. Пук је, дакле, чим буде одмакао од Колунице на десном дивизиском крилу, имао да буде изложен бочним нападима, а кад се буде сасвим удаљио од дивизије, да страхује и за своју отступницу. Међутим, не би било препоручљиво да се дивизија, ради његове безбедности, примакне са преостала јој два пука што ближе Трну и тамо заметне борбу са тамошњим надмоћнијим бугарским трупама. Ово стога што би тиме могла довести у питање и безбедност веома кратког и врло осетљивог правца за долину Јужне Мораве који је она имала да чува по сваку цену. Једном речју, то што се од тог одреда тражило, била је права авантура, али оправдана, с обзиром на опасност која је услед пада Чупиног Брда, бар како је на српској страни изгледало, загрозила целом Кривопаланачком фронту.

Избор је пао на 10 пук II позива јер је он већ био на Колуници, а и зато што је командант дивизије имао

* Босиљград — Прим. ред.

највише вере у његовог команданта, пуковника Милована Плазину који је у скорашњим борбама на Власини показао велику способност за самостално сналажење у свим опасним ситуацијама. У 16,20 тај је пук, пошто су га на Колуници смениле друге трупе, пошао са придатом 2 пољском батеријом, у авантуру која ће и њега и њу покрити бесмртном славом. Он је одмаршовао гребеном косе којим води пут за с. Божицу и даље клисуром између Миљевске и Глошке Планине, пошто је претходно упутио улево, преко Миљевске Планине, 3 батаљон 5 прекобројног пука који је још из времена кад су вођене борбе на Власини, остао у његовом саставу, у замену за његов 1 батаљон који се још увек налазио код 5 прекобројног пука. За њим се доцније и после узалудних покушаја да са главнином продужи кроз врлетну и тескобну клисуру, упутила и батерија, снабдевши се на лицу места са воловском запрегом.

Маршујући сву ноћ, пук је зором упао у Босиљград где је затекао на спавању и разјурио штаб и један део бугарског 6 коњичког пука, размештеног и по околним селима, који се овде затекао као бочно закриље 5 армије према Власини. После тога су се његова два батаљона распоредила на двема косама југоисточно и југозападно од Босиљграда, где су са једног удаљеног положаја почели да трпе ватру једне батерије из омањег одреда, у јачини једног батаљона, који је тамо стационирао као други ешелон бочног закриља 5 армије. Иначе, других важнијих догађаја у току овог дана није било, сем што је овамо хитало шест бугарских батаљона из разних пукова 5 армије са две батерије.

Ујутру, 12 јула, од приспелих бугарских батаљона, размештених на висовима источно од Божичке Реке, неколико се њих развило према коси југоисточно од Босиљграда где се налазио левокрилни батаљон 10 пука. Остали су се, по завршеном рокирању ка североистоку, појавили према с. Извору, односно према 3 батаљону 5 прекобројног пука, који је, око 13 часова, са батеријом стигао на косу иза овог села. То се све десило уз садејство три батерије које својом концентричном ватром нису цело по подне дозволиле српској батерији да се постави на положају за дејство.

Борба је настављена и 13-ог, којом је приликом српска батерија јуначки одолевала далеко надмоћнијој ватри ових трију бугарских батерија, али, предвече, ипак није могла спречити делимично повлачење батаљона 5 прекобројног пука на пуковском левом крилу. Због тог колебања, а и због осетне закошености пуковског борбеног поретка, пуковник Плазина је увече наредио повлачење ка југоисточном делу Миљевске Планине иза с. Миљеваца и Грујинаца, односно ка високим испустима трију паралелних коса које се од ове планине пружају у југоисточном правцу. За ово је већ било крајње време, јер ће овамо пожурити поред нових појачања, јачине два батаљона и једне батерије, већ упућених из рејона 5 армије, и појачања из Трна, која су овај српски прекомерно истакнути одред лако могла напасти с леђа.

14 јула изјутра настала су одговарајућа померања и на бугарској страни, са очигледном тенденцијом наткриљавања, за први мах само левим крилом. Један батаљон и једна батерија упутили су се западно од Босиљграда ка Глошкој Планини која се налазила бочно према српском деснокрилном батаљону, на испусту косе одмах изнад Божичке Реке, као и према целој Миљевској Планини. Три батаљона су прошла кроз Босиљград и упутила се право на фронт тог испуста, односно тамошњег деснокрилног батаљона. Пет батаљона, пак, код којих су се налазиле и три батерије, прошло је кроз с. Киселицу и почело се развијати према другим двама испустима, односно према српском централном и левокрилном батаљону и батерији која је била код централног батаљона. Међутим, до пешадиске борбе нигде није дошло, пошто су се батаљони, који су наступали кроз с. Киселицу, зауставили на 2 км испред српских ровова, а они преко Босиљграда још и даље. Али је зато артиљериска борба била врло жива, тако да је српска батерија на централном испусту више пута била приморавана да обустави ватру. Та неактивност код Бугара потицала је отуда што се очекивало да те бугарске трупе избију на Глошку Планину према десном и да пристигну појачања из Трна према левом

боку овог српског одреда, па да се тек онда приступи извођењу отсудног напада.

Моменат за тај отсудан напад наступио је сутрадан, 15 јула, кад је бугарска батерија отпочела дејствовати са Глошке Планине, а особито кад су један по један батаљон 38 пука, упућеног из Трна под заштитом једног батаљона који је био остављен према Равној Шиби и Плочи, односно према српским двема четама, које су биле истакнуте испред десног крила Шумадиске дивизије, почели да пристижу на Царицу, на левом боку целе Миљевске Планине. Тада су отпочеле врло јаке борбе на целом фронту 10 пука, а нарочито код деснокрилног батаљона који је, пошто је одбио напад управљен против њега, морао да се најзад, због бочне артиљериске ватре са Глошке Планине, извуче из стрељачких заклона и постави иза њих.

Али, и пре но што су батаљони бугарског 38 пука почели да стижу на Царицу, пуковник Плазина, раније обавештен о њиховом доласку, упутио је тамо батаљон из своје пуковске резерве, али су га Бугари предухитрили. На тај положај је пре овог његовог батаљона избио најпре један, па други и напослетку трећи од придолазећих бугарских батаљона, тако да су га они својом ватром зауставили на коси између Царице и Миљевске Планине. Нашавши се тако у очајном положају, пуковник Плазина је издао наређење о повлачењу свих батаљона предње линије ка највишем делу Миљевске Планине, а команданту дивизије послао је извештај са захтевом да му се или одобри напуштање ове планине или пошаљу појачања.

Повлачење је отпочело под заклоном мрака и као тесто густе магле која се са наступањем ноћи спустила на овој великој висини. Благодарећи тој магли, Бугари су се толико примакли левом боку левокрилног батаљона, да је његов командант, мајор Владислав Ђорђевић, скренувши у почетку тог покрета врло мало устрану из бојазни да му која чета не залута, пао у њихове руке, те су га на лицу места ликвидирали као одмазду за своје побијене официре у Босиљграду.

Сада, пошто је овај српски одред опколило са три стране дванаест батаљона и четири батерије под командом начелника Штаба бугарске 5 армије, настаје одлучујућа и уједно најинтересантија и најлепша фаза

Скица бр. 36 — Босиљградска операција: ситуација 15 јула увече

Босиљградске операције, коју је онда цела Србија пратила са највећим интересовањем. Али, пре но што приступимо њеном описивању, потребно је да бацимо летимичан поглед уназад и наведемо шта се до тог вре-

мена догађало за његовим леђима, пошто је ту било и елемената који су били у тесној вези са оним што ће се сутрашњег дана, 16 јула, догодити на Миљевској Планини.

За леђима одреда су се догодиле ове промене:

По избијању Бугара на Глошку Планину, батаљон III позива, који се, због учесталих нападаја бугарских комита на пролазећу комору задесио у с. Божици, посео је положај код с. Г. Лисине ради затварања правца који са темена ове планине води ка том селу. Пионирски полубатаљон је предузео хитно просецање пута од Божице до Панчиног Гроба ради безбеднијег повлачења одреда за случај ако би овај био потиснут са Миљевске Планине. И најзад, у току 14 и 15 јула пристигли су на Власину, специјално на Букову Главу, 6 прекобројни пук, 1 батерија Шумадиског пољског артиљериског дивизиона II позива и једна Дебанжова брдска батерија, упућена из Призрена. Сад је командант Шумадиске II позива, по добивеном наведеном извештају пуковника Плазине, имао могућности да му упути тражена појачања. После телефонског разговора са војводом Путником који је инсистирао на томе да се одред, ради његових даљих комбинација, по сваку цену одржи на Миљевској Планини, издао је, по договору са Путником, наређење да тамо крене још те вечери по један батаљон из 10 пука I позива и 6 прекобројног, као и брдска батерија.

Најзад, 16 јула изјутра, Бугари су се примакли новим положајима на фронту Миљевске Планине, који су држали српска два и по батаљона, и зауставили се у зони даљне пешадиске ватре у очекивању да се јаче заложе батаљони 38 пука са Царице. Међутим, један и по батаљан, распоређен на коси између Царице и Миљевске Планине, 2 батерија која је била на самом темену ове планине и, у 7 часова изјутра, приспела брдска батерија која се поставила лево од 2-ге, нису дали Бугарима ни да мрдну. Ова последња, тј. 2 батерија, којом је вешто руководио њен јуначки командир, мајор Драгомир Ж. Стојановић, окретала је, и под најжешћом непријатељском артиљериском ватром, своје

топове према потреби, тукући у исто време више циљева. Сипајући готово једновремено ватру на све стране, успела је врло брзо да се отараси брдске батерије на Глошкој Планини, која јој је по свом бочном положају била најопаснија.

У подне су почела стизати оба батаљона, упућена са Власине, те их је пуковник Плазина, онако уморне, увео у борбу лево од оних шест чета, ангажованих према Царици. Убрзо потом је и једне и друге повео у напад и, благодарећи појачаној артиљериској ватри једног вода 9 моравске батерије, који је био овамо накнадно упућен са Власине, довео их је до јуришног отстојања. И најзад, бодрећи их својим неустрашивим личним примером, он их је кренуо на јуриш. Тим неодољивим налетом они су успели да одбаце Бугаре са Царице.

Батаљони бугарског 38 пука, одбачени са овог положаја, кад су измакли ван домашаја пешадиске ватре, прикупили су се, свили у колону и отишли ка Трну. Затим је престала борба и на фронту Миљевске Планине, где се тамошњи бугарски батаљони следећих дана нису јављали ни да су живи.

5. Закључак

Краткотрајна бугарска офанзива на српско-бугарској граници, и то само она, управљена преко Св. Николе и Калне у позадину Пирота, повукла је Дринску и Шумадиску дивизију I позива са Брегалничког бојишта. То се десило одмах по повлачењу главне снаге бугарске 4 армије из околине Штипа, тј. баш кад је требало приступити паралелном гоњењу ка Царевом Селу ради пресецања њене отступнице на том месту. Њих две је најзад дефинитивно привукла овом фронту и краткотрајна офанзива на старој бугарско-турској граници, односно на Кривопаланачком фронту. Она је уједно изазвала и напред описану диверзију са Власине ка Босиљграду, која је бугарску 5 армију ослабила

за девет батаљона и четири батерије баш онда, кад је српска I армија била пред њом ојачана придолазећим двема дивизијама. Другим речима, то се десило баш кад је српска Врховна команда спонтано почињала да даје Кривопаланачком фронту првенство ради нове битке која је сад била на дневном реду. То би се првенство, у вези са оваквом употребом тих двеју дивизија, могло примити и као исправно, под условом да се, овако комплетирана и импозантна снага ове армије не злоупотреби у дефанзивне сврхе или у фронталном освајању врло јаких бугарских граничних положаја. Међутим, оно што је већ било урађено са Шумадиском дивизијом I позива, мирисало је и на једно и на друго.

ДЕО ЧЕТВРТИ

КОНАЧНА ЛИКВИДАЦИЈА ВИДИНСКОГ ВОЈИШТА У ВЕЗИ СА ИНВАЗИЈОМ РУМУНА, ЕВАКУАЦИЈА ЈЕДРЕНА ПРЕД НАВАЛОМ ТУРАКА И ПРОДИРАЊЕ РУМУНА КА СОФИЈИ

I

10 јула у 17 часова румунска влада је својом нотом саопштила бугарској влади да је издала налог својој војсци да упадне у Бугарску, а већ 13-ог је њена коњица прешла границу према Добруџи. Затим су се 14 јула слабији румунски делови, не наилазећи ни на какав отпор, пребацили преко Дунава код Гигена при ушћу Искра са његове источне стране и под њиховом заштитом подигнут је мост, преко кога су у току 15-ог прешли 4 корпус и 1 коњичка дивизија. Под заштитом овог корпуса, избаченог унапред до Староселаца на 20 км јужно од Гигена, и ове коњичке дивизије, истакнуте до Криве Баре на 20 км југозападно од Рахова, 16 јула су се пребацили преко моста 2 коњичка дивизија и 1 и 2 корпус. Ови су се корпуси 17-ог поравнали са 4-тим на линији Алтимир — Ставерци — Староселци, где су имали да сачекају пристизање још два корпуса и две резервне дивизије, који су се имали пребацити преко Дунава тек 20-ог, па да потом сви скупа продуже наступање ка Софији. Међутим, 1 коњичка дивизија, која је продужила даље, 18-ог је, између Фердинандова и Берковице, стигла бугарску 9 дивизију.

Ова бугарска дивизија је 16 јула, сутрадан по преласку Румуна преко Дунава код Гигена, кренула од

Чупрења, где је била сасређена њена главнина, и од Кади Богаза и Св. Николе, где су јој се налазиле заштитнице, форсираним маршем ка Фердинандову. Намера јој је, према првобитном задатку, била да поседне прелазе преко Балкана, али је у путу добила наређење да не даје никакав отпор Румунима, већ да се од Берковице превезе железницом за Самоков, који се налазио у рејону 2 армије. Међутим, кад је била између Фердинандова и Берковице, њени су се пукови побунили, а 18 јула су се побуњеници предали румунској коњици, услед чега је она, са знатно смањеним пуковима, продужила даље за Берковицу. Одавде је затим, по једном новом наређењу, послала железницом за Ћустендил једну, од три пука формирану, бригаду која је, по искрцавању, имала да одмаршује сувим ка Џумаји, у помоћ 2 армији. Са преостала три врло слаба пука упутила се усиљеним маршевима ка Софији, одакле је одмах била упућена на Самоков за операције против деснокрилних двеју грчких дивизија које су наступале долином Месте.

Сутрадан по њеном одласку са српско-бугарске границе, 3 прекобројни пук је посео превој Св. Николе, док су трупе Зајечарске одбране прешле границу испред Зајечара, па се онда 18 јула упутиле делом ка Видину, а делом ка Белоградчику. Колона, упућена на Белоградчик, и 3 прекобројни пук који је долазио од Св. Николе, напали су 21 јула ово место са две стране и принудили његову слабу посаду да се повуче делом ка Видину, а делом ка Лом Паланци, коју су потом разоружали Румуни. Иза тога је у Белоградчику остао као посада један српски пук Последње одбране, а 3 прекобројни пук је кренуо натраг за Пирот, док је остатак дотичне колоне Зајечарске одбране одмаршовао ка Видину, испред кога је, на удаљењу од 12 км, на ову чекала колона која је раније упућена на Видин. По извршеном сједињењу, обе су се колоне примакле ближе рововима бугарских ополченских трупа, остављених да бране ово изоловано место. Отада настаје опсада, слична оној из 1885/86 године.

II

Турска војска која је долазила од Чаталџе, под командом Енвер-паше, прешла је 15 јула границу Енос — Мидија код Муратлија, одакле су се бугарски слаби предњи делови повукли без борбе. Следећих дана је напредовала ка Једрену, не наилазећи нигде на отпор, пошто се тамошња 2 бригада 10 бугарске дивизије стално повлачила испред ње, не испаливши ниједног метка. Затим су, 21 јула, пошто се ова бригада пребацила на стару бугарску територију, три турска коњичка пука стигла пред Једрене где су била дочекана ватром из топова које је узело неколико хиљада ополченаца, решених да на своју руку бране град. Али су се преконоћ и ови ополченци повукли и 22-ог су у град ушли Турци, после чега су убрзо пала и остала места новоприсаједињене Тракије.

Енвер-паша није ишао даље, јер није имао намеру да суделује у рату као савезник Срба, Грка и Румуна, већ да у оној општој гужви поврати Турској бар ову изгубљену покрајину. А што се тиче 2 бригаде бугарске 10 дивизије, она је потом била превезена железницом преко Пловдива и Софије, такође у помоћ 2 армији.

III

И тако су се ка фронту према Грцима скупљали са два изгубљена војишта ова бригада и остаци 9 дивизије, чија ће укупна снага само унеколико моћи да ублажи постојећу велику несразмеру у јачини на грчко-бугарском фронту. Ако би ове снаге биле спретно употребљене против појединих изолованих колона грчке војске, на тамошњем планинском терену, оне би јој још и могле да приреде извесне непријатности на завршетку рата. Али ниуком случају не би биле у стању да произведу неки велики преокрет, који би се осетио и у зони српских армија, кад је румунска војска од пет корпуса, две резервне и две коњичке дивизије са севера, увелико била загрозила незаштићеној бугарској престоници.

Наступајући у два правца: преко Берковице и преко Враце и Орханије, румунска се војска у току 24 и 25 јула зауставила са пешадијом на Етропољу и код Златице, а са коњицом код Саранца и са њеним извиђачким деловима на 5 км источно од Софије. То је учинила по жељи немачког цара Виљема, коме се краљ Фердинанд за то обратио, и то под условом да се ускоро прекину непријатељства. У таквом положају ништа јој није стајало на путу да продужи наступање преко Софије, ако би се Бугари оглушили о тај услов и на Грке вршили јачи притисак чему се ни цар Виљем не би противио, поред осталог и стога што је грчки краљ Константин био његов зет.

ДЕО ПЕТИ

ГЕНЕРАЛНА БИТКА НА ГРАНИЦИ МАКЕДОНИЈЕ

Глава прва

ГРУПИСАЊЕ СНАГА ЗА БИТКУ

1. На бугарској страни

После завршених заобилазних покрета 4 армије, ова се опет спојила са 5-ом тако да су сада могле дејствовати као једна целина, колико само да се одупру навали српске I и III армије. На офанзиву се онда није могло ни мислити, јер се једном изгубљено самопоуздање тешко може повратити а једном испуштена иницијатива тешко се може поново преузети. Најмање је то било могуће баш сада услед већ започете офанзиве Румуна и панике која је завладала у освојеној и, мировним уговором, присаједињеној Тракији, а после извршеног упада турске војске у ту покрајину. Да би се тој двогубој новој инвазији стало на пут, било је потребно издвојити у ту сврху позамашан део снага ових двеју армија, што би неминовно изазвало повлачење и њихово и 2 армије уназад, како би биле ближе угроженој Софији. На ову је комбинацију, изгледа, помишљао Ратко Димитријев још 12 јула, кад је команду над 4 и 5 армијом објединио и поверио бившем главнокомандујућем целе бугарске војске, генералу Савову, и кад је свим трима издао директиву да се припремају за евентуално повлачење на бугарску територију. Али до тог повлачења није дошло, нити је ма шта предузимано да би се напредовање Румуна и

Турака зауставило, те су на тај начин ове три армије остале у том критичном моменту где су се и затекле. Према томе, положај 4 и 5 армије, и после преброђене кризе код 4, остао је и даље неизвестан и донекле неприродан, с обзиром на то што им бокови, позадина и престоница, на коју су се наслањале и коју су имале да штите искључиво према српским двема армијама, нису били осигурани, и то не толико од Грка који су још били далеко, већ од Румуна, којима је био отворен пут ка Софији чији би пад, и за њих и за 2 армију, пошто су биле презаузете у борби са Србима и Грцима, значио праву катастрофу. Додуше, постојала је нада да ће се ова катастрофа, којој би уследила појава румунске војске и у непосредној позадини 4 и 5 армије, моћи дипломатским путем за неко време одложити. Али је било извесно да слаба и већ увелико тучена 2 армија, ни кад јој стигну појачања, повучена са Видинског и Тракиског војишта, неће бити у стању да заустави напредовање Грка у правцу њиховог левог бока и позадине, а особито у правцу 4 армије чија је комуникациска линија полазила од Царевог Села које се налазило иза њеног левог крила, пошто јој ни центар, постављен испред тешкопролазног граничног гребена, ни десно крило, распоређено дуж тог гребена, нису имали удобне везе са позадином.

Једном речју, задржавање и њихове 2 армије на садашњим положајима звучало је као израз крајње нужде, нимало војничке, већ чисто политичке природе. Кад настану преговори за закључење мира, требало је Србима и Грцима, ривалима у Македонији, оставити што мање повода за постављање великих територијалних захтева на рачун Македоније. А ти преговори су се неминовно морали повести ускоро јер Румуни, који су ступили у рат са циљем да помогну Србима и Грцима, не би пристали на то да се њихово задржавање пред небрањеном Софијом, условљено искључиво политичким обзирима, отегне у недоглед.

Распоред 5 армије 16 јула, уочи битке, остао је углавном исти, изузев извесних мањих промена, на које ћемо се мало доцније нарочито осврнути. А што се тиче 4 армије, код ње, за ово неколико дана откако

се прикупила на својим новим положајима, није било промена, сем што је један пук (22) из њеног центра био враћен у састав 7 дивизије на левом крилу. Иначе, она је сада, бар што се тиче ширине додељеног јој фронта, била много боље груписана него у почетку Брегалничке битке. Пошто се налазила у збијенијем поретку, била је, и поред постојећих великих тактичких недостатака овог поретка, у могућности да се боље брани од српских напада па чак и да, као што ће се касније видети, унеколико помаже одбрану десног крила 2 армије, кад се буде поравнало са њом.

Један од главних недостатака њеног садашњег поретка састојао се у слабој вези са позадином, због чега је била у врло великој зависности од даљег напредовања грчке војске. Други је, пак, недостатак био тај што јој је лево крило било јако истакнуто и изложено нападима са две стране, са севера и запада, те је, према томе, имала да се бори на два фронта који су се на Преслапу пресецали под правим углом. Северни фронт јој је чинила Калиманска греда од Преслапа преко засеока с. Калиманаца до Брегалнице, односно до везе са армиским центром. Ту су греду посели један пук из 2 бригаде 4-те и два батаљона 50 пука из 3 бригаде 7 дивизије, чија су друга два батаљона била задржана у с. Бигли као резерва. Западни фронт је ишао од Преслапа преко грљанског положаја, повереног 7 дивизији, до Тршћанске Чуке, докле се протезао отсек 3 бригаде 2-ге, растављен од отсека 7 дивизије западним изворним краком Драгобрашке Реке.

Овај је недостатак био потенциран још и тиме што је била поседнута и припремљена за упорну одбрану и предња одбранбена линија од виса Киселице, у групи Калиманских висова, до виса на коме се налази Терзиска Мала. Та се линија протезала испред фронта окренутог западу услед чега је фронт, окренут северу, испао још дужи, јер је ишао чак до Киселице. А тај вис је, заједно са својим јужним огранком, идући ка дубокој ували између Калиманских и Грљанских висова, био брањен тако упорно као да је чинио саставни део главне одбранбене линије. На Киселици и њеном јужном огранку до к 799 био је један пук из 2

бригаде 4 дивизије; у јужном продужетку овог огранка до наведене увале и даље преко ове на југозападном огранку грљанског положаја, један пук из 7 дивизије, а на вису са Терзиском Малом два батаљона из 3 бригаде 2 дивизије. Те предње јединице са остатком 3 бригаде 2 дивизије на главном одбранбеном положају осигуравали су се унапред претстражама дуж Брегалнице, Драгобрашке Реке и Осојнице од Црног Камена до с. Пекљана. Претстража је, наравно, било и дуж Калиманске греде од Киселице преко Преслапа и засеока Калиманаца до с. Тодороваца према Брегалници. Али су на том месту, због мале удаљености ове реке од главне одбранбене линије, претстраже чиниле саставни део сваке појединe јединице на њој.

Најзад, бугарске трупе које су отступиле испред Грка ка Пехчеву и уз Струму, пошто их ови нису гонили, одмакле су на миру и до 13 јула се средиле на новој одбранбеној линији. У односу на знатно заосталу левокрилну групу коју је чинила 11 дивизија, добио се степенасти поредак чије су постојање привремено омогућавале тешкопролазне планинске преграде између њихових зона.

6 дивизија, рачунајући ту њене две и 3 бригаду 3 дивизије, распоредила се на положајима од Брегалнице код с. Будинараца, западно од Пехчева, до виса Џами Тепе на вододелници Брегалнице и Струме(садашњој југословенско-бугарској граници). На истакнутим положајима јужно од Берова и с. Русинова остао јој је један пук из бригаде која је приликом отступања била у заштитници. Десно од ње, између Брегалнице и Обозне на гребену Плачковице, коју је држао један слаб одред из 3 бригаде 7 дивизије, распоредила се са задатком да јој штити десни бок, 1 бригада 3 дивизије, која је за време марша најпре била на зачељу њене главнине, па се после одвојила и продужила преко с. Владимирова.

Међутим, 3 дивизија, рачунајући ту њену 2 бригаду, 1 бригаду 10 дивизије, Сереску и Драмску бригаду и деташовани пук из 11 дивизије, посела је линију од Роселина на вододелници Брегалнице и Струме, југоисточно од Џами Тепеа, преко Кресменске Клисуре,

до виса Куру на вододелници Струме и Месте. Њена, пак, заштитница од два пешадиска пука са нешто артиљерије, остала је на истакнутим положајима код Св. Врача.

2. На српској страни

У истој заповести за прегруписавање III армије ка Кочану, Врховна команда је наредила да се обе армије припреме за офанзиву: I-ва ка Ћустендилу, а III-ћа правцем Кочане — Царево Село — Црна Скала — Кадин Мост. Армије су, према томе, имале да наступају у два паралелна правца, што им је сада било омогућено постигнутим исправљањем заједничког фронта који је у Брегалничкој бици био преломљен под правим углом. Он је био преломљен у толикој мери да су, као што смо раније већ видели, две дивизије на левом крилу I армије вршиле чисто дефанзиван, а друге две и цела III армија сасвим други, офанзиван, задатак. Оне се сада нису чврсто наслањале једна на другу због прилично велике удаљености која их је раздвајала. Али су, и тако удаљене једна од друге, биле отсада у стању да се узајамно и посредним путем потпомажу, наравно, под условом да их прилике, догађаји и теренски услови, не принуде да тапкају у месту. Например, ако би једна од њих постигла неки већи успех и продрла на свом правцу мало дубље у непријатељску територију, то би се одмах морало осетити и на фронту друге, јер удаљеност између њих није била толико велика да би требало да прође доста времена, док успешно дејство једне не изазове корениту промену и у ситуацији на фронту друге. И обратно, ако буду приковане за место или ако их непријатељ заустави, поменута празнина између њих могла им је много сметати.

Досадашњи Кривопаланачки фронт на коме је сада била сасређена сва снага I армије, рачунајући ту само њене оперативне дивизије, мења из основа улогу у оквиру новонастале ситуације и то тим пре што је, по садашњој новој комбинацији Врховне команде, тежиште њених даљих стремљења пренето на тај фронт

самим тим што му је доделила далеко јачу снагу но што је била она са којом је располагала III армија. Сад је тај фронт, примајући на себе улогу левог крила овако уједначеног фронта у претстојећим (завршним) операцијама, примио на себе четири, док је III армија располагала са свега три дивизије, од којих једна, Тимочка II позива, чак није била ни формациски комплетна. Додуше, III армија је имала то преимућство што је могла рачунати на тешње садејство са грчком војском. Али је то тесно садејство било питање будућности, а засада грчка војска још није избила у њену висину и од ње је била предвојена гребеном Плачковице, чији је северни крај држао непријатељ.

Празнину између I и III армије која се простирала од Китке до северног дела Безиковске косе, испунили су: такозвани Осоговски одред, формиран 16 јула од 2 црногорске бригаде и 4 прекобројног пука који су приспели код Престепливе на греди између Китке и Побијеног Камена (4 прекобројни пук су у рејону Кочана смениле трупе Моравске дивизије II позива) и остале три бригаде Црногорске дивизије. Одред је, под командом команданта Дунавске I позива, преузео на себе отсек од Китке до Побијеног Камена, а ове три црногорске бригаде отсек од Говедарника до с. Пресеке. Према овој снази, код које је само 4 прекобројни пук припадао оперативној војсци, налазило се, поред три ополченске бригаде, два пешадиска пука, деташованих из 7-ме, и шест пукова 8 бугарске дивизије.

Ових осам пукова бугарске оперативне војске, од којих се није могло очекивати да ће вечито седети скрштених руку, нису ипак били много опасни за тај део српског фронта, јер то више није била војска, способна за неке веће потезе, већ само да одбије српске ударце. Али, да би III армија могла својим крајњим левим крилом извршити какав дубок обухват са северног дела Безиковске косе и напасти Калиманске висове са севера, било је потребно да му неко обезбеди леви бок продирањем кроз непоседнуту просторију између Говедарника и Калиманских висова бар до реке Каменице. А то су могле, са наслоном на свој истакнути одред који је држао Говедарник, учинити црногорске

бригаде које су се налазиле на положају код с. Пресеке. Стога је њима из Штаба I армије било наређено да 17 јула, заједно са III армијом, пређу у наступање чиме ће, као што ћемо доцније видети, открити своју слабост и наведене бугарске беспослене пукове изазвати на реакцију. Та је реакција била усмерена само на то да се обезбеде Калимански висови од српских напада са севера и принуди лево крило III армије да их убудуће напада само са запада. Тако би цела III армија вршила само чисто фронтални напад на врло јаке, систематски утврђене и довољном снагом поседнуте, положаје левог крила бугарске 4 армије.

I армија је била у таквом распореду да није била у стању да одмах изведе одлучан удар у оквиру унапред припремљене офанзиве широког замаха, и то на исти онај начин као што смо то већ објаснили на месту где је било говора о погрешној употреби Шумадиске дивизије I позива по њеном доласку код Криве Паланке. Под првим утисцима пораза Дунавске II, Шумадиска дивизија I позива била је убачена између ове и Дунавске I позива где је и остала, тако да је за ту комбинацију могла бити употребљена још само Дринска I позива. Међутим, са њом се поступило као да је за армију претстојала дефанзивна битка, а већина ондашњих српских команданата је навикла да увек има позади фронта јаку резерву. Наиме, Дринска дивизија је 13 јула била помакнута унапред до просторије Коленче Мала — а. Дубочица — с. Габер (5—8 км з. од Криве Паланке), док је њен 6 пук, преформиран због великих губитака у два батаљона, био до Трајкове Падине ближе Дунавској II и Шумадиској I позива. Ту је ову дивизију затекао и 17 јул, за који је заказан општи напад. Стога је, уместо ње или Шумадиске I позива, тај велики обухватни маневар према десном крилу бугарске 5 армије, коме је умногоме ишло на руку и бављење одреда Милована Плазине на Миљевској Планини према десном њеном боку, био намењен летећем Пчињском одреду од свега 600 пушака, 250 карабина и 1 брдског топа.

Тај слаби одред је, ношен замахом прослављеног хероја Војина Поповића — војводе Вука, још првог

дана своје акције, 15 јула, постао центар свеколике пажње у Штабу бугарске 5 армије. Протеравши бугарско бочно закриље на граничном гребену код карауле Дукат и Близник, он је изманевровао Жути Камик на крајњем десном крилу Бугара, као и Побијени Камен који је претстављао предњи положај Големог Виса. Затим су његове две чете које су биле раније упућене тим правцима, избиле на ове положаје и ухватиле везу са левим крилом Дунавске II позива на Чупином Брду, односно на већ споменутој к 1652.

Ефекат његове изненадне појаве на том, за Бугаре веома осетљивом, месту био је толики да је код њих изазвао замашније прегруписавање ради упућивања што више трупа у ту страну и парирања искрсле опасности која је, уствари, била фиктивна. Њихови истакнути одреди на Жедиловској коси и Големом Врху, на које су дотле неколико дана нападала два батаљона Шумадиске I позива, повукли су се 16 јула ка граничном гребену. А сутрадан, 17-ог, пуковник Плазина је са Миљевске Планине видео како се један пук пење уз Црноок, што је забринуло војводу Путника, те је смислио једну нову, и то веома смелу, комбинацију са Шумадиском II позива од Власине. Као што ће се доцније видети, војводина бојазан је била оправдана, јер је то био само почетак опсежнијих припрема код Бугара за једну нову офанзиву.

Може се мислити колики би тек ефекат био да се којим случајем у правцу Црноока појавила читава једна дивизија, или чак да је то била Шумадиска I позива, а да је Дринска, кад је одлазила из Велеса, продужила за Владичин Хан и даље за Власину. На тај би се начин до максимума искористио бочни положај овог предела у односу на фронт и комуникациску линију бугарске 5 армије. Тамо бисмо, уместо једне, имали две дивизије, од којих би једна ударила преко Босиљграда у позадину 5 армије, а друга би се, ради обезбеђења њеног левог бока, примакла што ближе Трну и тамо приковала трупе левог крила 3, ојачаног доласком 5 дивизије са Видинског војишта. Овако је, пак, Шумадиска II позива била сама и, као што ће се и на пракси показати, исувише слаба да би могла, бра-

нећи приступ долини Јужне Мораве, уједно се залетати чак иза леђа бугарске 5 армије. А баш у томе се и састојао задатак који је она добила после извештаја пуковника Плазине о доласку једног бугарског пука на Црноок према слабом Пчињском одреду. Тај је извештај само допунио податке које је војвода Путник можда већ имао или само наслућивао о гомилању јачих бугарских снага на Црноокy.

Овај извештај, односно ова нова комбинација војводе Путника са Шумадиском II позива, донета у потпуном незнању о доласку бугарске 5 дивизије у Трн, не припада периоду претходних припрема за нову битку које су предмет расправе у овој глави. Али смо их ипак овде споменули да бисмо, са наслоном и на успелу комбинацију са одредом пуковника Плазине, доказали да је Власина била у врло тесној вези са збивањима I армије на Кривопаланачком фронту, где је сада почивало тежиште нове битке. Према томе, на Власину је требало мислити још у току тих припрема а не тек онда кад је битка отпочела и кад се више није имало ни могућности ни времена за пребацивање Дринске дивизије I позива на ову страну.

Због те тесне оперативне везе Дринске I позива са догађајима на фронту I армије, борбе, које су се доцније одиграле испред Власине и на њој, чиниле су унеколико саставни део ове нове битке. Оне би то биле тим више да су тада, уместо једне, са ње биле упућене две дивизије. Њих две би, као левокрилна група целокупног битачног фронта, имале пред собом широко маневарско поље, које је било ускраћено III армији и које је I армија сама себи ускратила, ограничавајући се на фронтални напад тамо где није било нимало изгледа на успех. Али, до тог времена нису биле у пракси битке на овако широком фронту, те се Врховна команда тек имала уживљавати у такву једну битку и наоружавати се новим искуством за следећи рат, чије битке, по величини фронтова, такође нису биле ни налик на оне из 1870/71 и 1912 године.

И најзад, што се тиче III армије (види скицу бр. 37), она је 16 јула била спремна за напад на положаје који су затварали приступ ка Царевом Селу, што ће рећи,

на Калиманске висове, грљански положај и Тршћанску Чуку. Брзометне хаубичке батерије, приспеле из Пирота, биле су распоређене на положајима испред Кочана и више с. Винице. На десном крилу је имала Моравску I позива, на левом Моравску II, а у резерви, код с. Бање иза Кочана, Тимочку дивизију II позива, која је добила налог да се сутра, 17-ог, зором пребаци на косе испред Кочана, а иза десног крила Моравске II позива. Коњичка дивизија јој се налазила на маршу источним гребеном Плачковице преко Туртела и Џамије и измучена, пошто је готово половину пута пропешачила у колони по један, водећи коње за узду, стигла је на преноћиште више Новог Села. Испред ње је одмаршовала истим гребеном десна побочница Моравске I позива од једног батаљона 16 пука, једног ескадрона и два брдска топа, која је стигла пред Обозну (тт 1181). Коњичка дивизија је тамо била упућена да послужи као спона између српске и грчке војске, али се изгубило из вида да она на том врлетном терену неће моћи изразити никакво коњичко дејство нити крчити себи пут борбом пешке. Зато је одмах сутрадан, 17-ог, била враћена ка Кочану, без 2 пука који је продужио марш ка Обозни (тт 1181).

Моравска дивизија I позива, пак, посела је положаје десно од Брегалнице, управо онде где су се пре неки дан налазиле 1 и 2 бригада бугарске 2 дивизије, али фронтом према грљанском положају, обраћајући велику пажњу на Голек и Обозну на гребену Плачковице. У предњој је линији имала 3 пешадиски пук и једну брдску батерију, и то на положају између с. Градеца и с. Липеца, и 2 са три пољске батерије и једним брдским артиљериским водом на коси између с. Градеца и с. Винице, а у резерви 1 пук, на доминирајућем вису иза с. Градеца, и 16 пук код с. Леске иза Винице. На предњим косама дуж Осојнице и Драгобрашке Реке истурен је, у својству претстража, по један батаљон из 3 и 2 пука. Четири батерије и остатак Моравског пољског артиљериског пука поселе су положаје на предњим косама код претстражног батаљона деснокрилног 3 пука.

Моравска дивизија II позива, међутим, држала је положаје од Брегалнице до северног краја Безиковске косе фронтом према с. Јаћимову, Црном Камену и Дуличким висовима. На десном крилу је имала 3 пешадиски пук, две пољске и једну брдску батерију, на левом 1 пук, једну пољску и једну хаубичку батерију (спорометну), и то баш ону која је учествовала у нападу на с. Дренек и Рајчански Рид, а у резерви, иза средине овог распореда, 2 пук. У оваквом распореду она је могла обухватити бугарско десно крило које се простирало до наспрам средине њеног првог борбеног реда, па напасти Калиманске висове и са севера, односно са Дуличких висова. То је могла учинити само под условом ако би црногорске бригаде отишле знатно унапред и осигурале леви бок тог њеног крила које заходи.

За 17 јул је био заказан општи напад са тежњом да се бугарској 4 армији не допусти да се сасвим опорави и на новим положајима потпуно среди, као и ради тога да би се омогућило Грцима да што пре избију у висину српских армија и узму учешћа у завршној бици као крајње десно крило заједничког битачног фронта. У противном, ако би се и даље чекало, могло би се десити да се знатан део ове бугарске армије која је била у тешњој вези са својом 2 армијом него српска III армија са Грцима, упути против њих.

Иначе, што се тиче грчке војске, она се уочи овог дана налазила са својих 7 дивизија још увек тамо где се затекла приликом потоњег прегруписавања, то јест у околини Струмице и Петрича, знатно удаљена од попришта претстојеће битке. О њеном доласку у висину српских армија и њеним даљим операцијама биће говора у завршној бици, чији ће саставни део и постати, а све то у духу нових начела која су се спонтано и неосетно натурала ондашњим војсковођама. Затим ћемо, као што се већ могло назрети и из самог наслова овог поглавља, ову битку третирати као последњи, али узајамно тешње повезани и уједначени, заједнички напор грчке војске и српских армија у Македонији, да се сломи отпор бугарских армија које су, од момента кад

су се сјединиле 2 и 4, дејствовале раме уз раме са 5 армијом као једна оперативна целина. Према томе, грчку војску ћемо третирати као десно крило битачног фронта који се простирао од Џумаје до Власине, тачно по типу савремене генералне битке групе армија које, без обзира на величину фронта, упоредо оперишу, узајамно се помажући, тежећи ка једном заједничком објекту у позадини непријатељских армија. У овој су прилици тај заједнички објекат претстављале, у првом плану, заједничка позадина на ограниченом простору по ширини, а у другом Софија, заклоњена иза ње.

Глава друга

ТОК БИТКЕ

1. Борбе на фронту I и III армије

I

17 јула изјутра главне снаге Црногорске дивизије од с. Пресеке и Моравска дивизија I и II позива, у предњој линији III армије, прешле су у наступање. Црногорска дивизија је у подне стигла до реке Каменице, а до мрака су она и њени делови од Говедарника потисли опалченске претстражне делове са првих положаја источно од ове реке. Лева колона Моравске II позива, коју су сачињавали њен 1 и 2 пук, отпочела је, тек по избијању Црногораца на Каменицу, да изводи захођење својим левим крилом ка Дуличким висовима у циљу напада на Калиманске висове са севера. Десна колона, у којој је био 3 пук, дотле је, потпомагана јаком ватром својих батерија са позадњих положаја, већ била заузела Црни Камен, али даље није могла напредовати услед јаке ватре са доминирајуће Киселице и њеног јужног огранка. Пукови у предњој линији Моравске I позива — 3-ћи са брдском батеријом и 2-ги са брдским артиљериским водом — такође потпомагани снажном ватром својих пољских батерија, прегазили су, уз велике напоре, блатњаво земљиште око Осојнице и Драгобрашке Реке и са ових потисли бугарске предње претстражне делове. Један се, пак, батаљон 3 пука упутио са полазног положаја удесно преко с. Ли-

пеца и с. Блатеца ка с. Пекљану, у ком правцу је за њим био послат и један батаљон 1 пука из дивизиске резерве. Њих два су посела положај североисточно од с. Пекљана фронтом према с. Трсину и Тршћанској Чуки у својству десне побочнице своје дивизије. Од осталих батаљона 1 пука који је био упућен на положај између с. Липеца и с. Блатеца, два су због неизвесне ситуације на дивизиском десном боку, остала на том месту, а један се спустио унапред на предње косе реке Осојнице испред њих. И најзад, Моравски дивизиски коњички пук је одмаршовао ка с. Пекљану.

Сутрадан, 18-ог, лева колона Моравске дивизије II позива прешла је са Дуличких висова Брегалницу, наступајући слабијим деловима уз издужену косу испред Преслапа, а са главном снагом ка низу ћувика између Преслапа и засеока с. Калиманаца. Ова је главна снага леве колоне — у том одиста импозантном, дубоком обухвату неко време добро напредовала уз стрми нагиб Калиманске косе, али су Бугари довели свеже трупе које су по највећем пљуску извршиле противнапад и успеле да је зауставе. Убрзо после тога, и она и њени делови са косе испред Преслапа морали су да се врате натраг преко Брегалнице и даље ка Безиковској коси, због несрећног обрта који се око подне десио на фронту Црногорске дивизије.

Наиме, Црногорци су на целом фронту испред Каменице били нападнути надмоћнијим снагама са центра, а делимично и са десног крила бугарске 4 армије. После краће борбе били су принуђени на отступање левим крилом ка Говедарнику, а десним чак ка с. Пресеци, што је одмах изазвало, поред наведене промене са левом колоном Моравске II позива, још и: пребацивање 2 црногорске бригаде са отсека Осоговског одреда између Китке и Побијеног Камена, ка с. Пресеци и с. Цери; затим, појачавање претстражних делова 4 прекобројног пука у долини реке Каменице од подножја Говедарника до наспрам с. Сасе и, најзад, долазак једне пољске батерије Дунавске I позива са Цар Врха на Побијени Камен где су се налазила два батаљона 4 прекобројног пука.

Десна колона Моравске дивизије II позива, иако је имала снажну подршку у ватри својих батерија, премештених на косу која се од Црног Камена постепено спушта удесно ка Брегалници, и постављених у близини друма, тад је узалуд покушавала да се отисне даље од Црног Камена. Лево крило 2 бригаде бугарске 4 дивизије, са чијим је десним крилом лева колона имала наведени окршај на северном нагибу Калиманске косе, успевало је да је својом ватром са доминирајуће Киселице и њеног јужног огранка непрекидно држи у шаху. А што се тиче пукова у предњој линији Моравске I позива, они су најзад успели да овладају бугарским предњим положајима испред грљанског положаја, што ће рећи, висовима од Терзиске Мале испред Виничког Гумна до близу с. Црни Камен. Услед тога је ка десном крилу 3 бригаде бугарске 2 дивизије био упућен један пук 1 бригаде исте дивизије из армиске резерве.

Најзад, чим се лева колона Моравске дивизије II позива отпочела повлачити са северног нагиба Калиманске косе, упућен је на Безиковску косу, ради њеног прихватања, један батаљон из Тимочке II позива, која је била у армиској резерви. Око 22 часа тамо су отишла још три батаљона у замену за 1 пук Моравске II позива, који је имао бити пребачен на Црни Камен код 3 пука. 19 јула је и остатак Тимочке II позива био упућен на север, стим да притекне у помоћ Црногорској дивизији. Узимајући под своју команду 2 пук из Моравске II позива на Безиковској коси и Црногорску дивизију, Тимочке II позива, пуковник Драгутим Милутиновић, имао је са својим трупама да стабилизира одбранбени систем од Безиковске косе преко с. Пресеке до Побијеног Камена. Два батаљона његовог 13 пука продужила су марш са Безиковске косе преко с. Пресеке и 19-ог у 6 часова стигла су на положај испред с. Цере, у ком правцу се упутио и његов 14 пук. 15 пук и два батаљона 13-ог остали су код с. Безикова да тамо, заједно са 2 пуком из Моравске II позива, образују десно крило овако развученог фронта чији су центар код с. Пресеке образовале две црногорске бригаде, а лево крило два батаљона 4 прекобројног пука на По-

бијеном Камену и две црногорске бригаде на Говедарнику, од којих је једна били пребачена овамо са положаја испред с. Цере.

Одмах по доласку на положај испред с. Цере, оба батаљона 13 пука била су, по наређењу команданта Црногорске дивизије, послата напред ка реци Каменици. Један је отишао на десно крило Говедарника, где је стигао пола часа пре но што су се црногорске трупе отпочеле повлачити из подножја овог положаја, а други десно од њега, где се сукобио са бугарским трупама које су прелазиле Каменицу. Кад је, пак, на положај испред с. Цере стигао 14 пук, један од његових батаљона продужио је марш ка Побијеном Камену, где је стигао да се умеша и у борбу, вођену око Говедарника.

По повлачењу Црногораца претходног дана са положаја на левој обали Каменице, којом приликом су се неки војници удавили у набујалој реци после једне провале облака, трупе са левог крила распоредиле су се у подножју Говедарника. Али, пошто су мислили да „није достојно јунака да се крије у рупама", нису се ни укопали. У продужењу њиховог левог крила, такође у долини поред реке, налазиле су се две чете 4 прекобројног пука, још више улево друге две, док је позади, на Говедарнику, била прикупљена резерва целе Црногорске дивизије, код које је био и сердар Јанко Вукотић.

Међутим, кад их је 19 јула поткупила бугарска артиљерија, они су, после великих губитака, појурили узбрдо и повукли за собом и оближње две чете 4 прекобројног пука, које су отишле ка Побијеном Камену, док су се они измешали са резервом која је отворено стајала на гребену. Бугарске батерије су сада отпочеле да дејствују по тим гомилама у којима је завладала паника и услед чега су одјуриле безобзирце ка с. Пресеци, и поред свих очајничких напора сердара Вукотића да их задржи. Због тога су се повукла и поменута два батаљона 13 пука ка положају испред с. Цере. После тога су се два батаљона 4 прекобројног пука пребацила са Побијеног Камена на Говедарник и, не знамо само ради чега, спустила се у долину Каменице, где

су их напала два пука из 8 бугарске дивизије и једне ополченске бригаде. Нападнути врло јако с фронта и обухваћени на десном крилу, они су се повукли на гребен Говедарника. Али се ни ту, гоњени у стопу и под претњом обухвата, нису могли задржати, већ су отступили ка Побијеном Камену. Тако су Бугари око 15 часова поседли Говедарник и своје предње делове упутили за овим батаљонима у стопу.

Кад су ови бугарски делови стигли пред Побијени Камен, где су се већ прикупила поменута два батаљона 4 прекобројног пука, оне две чете тог пука које су се раније повукле из долине Каменице, и још две, које су приспеле са отсека између Побијеног Камена и Китке, прешле су заједно у противнапад. Неки су се делови упутили уским гребеном који везује отсек Побијеног Камена са Говедарником ка усамљеном ћувику који су српске трупе назвале М. Говедарник, а остали ка коси између Побијеног Камена и Говедарника. Оне прве је зауставио јак отпор Бугара пред М. Говедарником, а ови други, пошто су заузели поменуту косу, спустили су се у подножје Говедарника где им се придружио батаљон 14 пука који је приспео са марша. Пошто су успели да поврате овај положај, они су се вратили ка Побијеном Камену, оставивши претстраже на коси између овог и Говедарника, у чијем су се повијеном продужењу распоредила удесно два батаљона 13 пука, о којима је малочас било говора.

Сад је, дакле, просторија између I и III армије била доста добро осигурана, углавном снагама III армије, која је услед тога остала без резерве. Али је била обезбеђена тим више, што Бугари нису ни мислили да продиру даље. Њима је требало да поседањем положаја према селима Цери, Пресеци и Безикову испуне лакомислено остављену шупљину северно од Калиманских висова, која је била врло опасна за посаду тих висова. Пошто нису имали смелости да изведу организовани напад на Побијени Камен, задовољили су се заузимањем Говедарника, да би пружили билокакав ослонац овим истакнутим новим положајима са његове леве стране.

Говедарник је, са стрмим залеђем према Каменици, и сам био јако истакнут према сад увелико закошеној одбранбеној линији бугарске 8 дивизије, идући удесно и уназад од њега ка Ријену. Као такав, он је само у овој комбинацији и могао да у крајњој нужди и на велики ризик прими на себе овако значајну тактичку улогу. Иначе, по својој тесној топографској вези са Побијеним Каменом, Говедарник би Бугарима могао згодно послужити само као привремен ослонац за непосредан напад на Побијени Камен, као и на положај испред с. Цере. Међутим, Бугарима који су били преокупирани само дефанзивним проблемима и забринути услед продирања Грка у правцу њиховог левог бока, напад на Побијени Камен није ни падао на памет. Па ипак, Говедарник, тај безначајни положај који је могао бити поврађен као од шале, био је, као што ће се доцније видети, поприште великог и за нас неуспелог крвопролића, благодарећи само неумешности оних који су руководили операцијама на овом делу фронта.

Међутим, на фронту српске I армије целокупна се офанзива свела на локалне нападе који су више личили на појединачна насилна извиђања него на неки плански општи напад. Нашавши се пред правим зидом од бугарских положаја са трупама још увек орним за акцију, I армија је сасвим испустила из руку иницијативу, уступајући је Бугарима који су већ почели да испољавају извесну активност. Одмах по појави летећег Пчињског одреда на њиховом десном боку, Бугари су га почели нападати од Црноока, услед чега је била упућена свега једна чета 17 пука из Дринске I позива на Побијени Камен (к 1429) према Големом Вису, лево од Дунавске II позива, премда је на тој страни могла искрснути далеко већа опасност но она која је претила дивизијама на фронту. Тој се опасности не би могла противставити слаба снага ове чете и летећег Пчињског одреда ако би она дошла до свог пуног изражаја. А што та опасност није била велика, треба, као што ћемо доцније видети, заблагодарити околностима које нису зависиле од армиског штаба и његових комбинација.

Међутим, убрзо се пронашло решење како да се и ова, тј. Дринска дивизија, употреби и једном скине

са дневног реда постојећа неприродна ситуација, коју је проузроковало држање једне овако велике јединице у позадини за време док се бије офанзивна битка. Та је брига преброђена, али на начин који нимало није одговарао стању ствари на том делу битачног фронта, увелико већ засићеног трупама. Безразложним убацивањем јединица те дивизије у предњу линију приступило се њеном наглом распарчавању. Ту ће она, баш као и све друге, утонути у крајњу неактивност, остављајући III армију да се сама, са својом недовољном снагом, пробија.

Наиме, 19 јула је њен 6 пук био прикључен саставу Дунавске II, 4 пук и један пољски артиљериски дивизион Шумадиској I, а један пољски артиљериски дивизион Дунавској дивизији I позива. У исто време, а на глас о нападу Бугара на Говедарник, упућена су на ту страну преко Чатал Чесме и Цар Врха два батаљона 17 пука, те су у армиској резерви остали свега два батаљона овога пука, 5 пук и један пољски артиљериски дивизион. Али, они су ту остали само за моменат, јер је већ сутрадан, 20-ог, тамо отишао и тај остатак, тако да дивизији није остало више ништа.

Мислило се, дакле, да Бугари намеравају да изврше продор између I и III армије, на који они уствари нису ни помишљали. Са српске се стране брже-боље похитало да им се та намера осујети, а тиме је I армија била лишена и последње могућности да нанесе отсудан ударац бугарској 5 армији испред Ћустендила као што је то предвиђао првобитни план Врховне команде. Једном речју, ситуација је била таква да ниједна ратујућа страна није била у стању да делује по сопственој иницијативи, већ онако како је догађаји понесу.

Први ешелон Дринске дивизије I позива од два батаљона 17 пука стигао је на Побијени Камен према Говедарнику 20 јула, а тог дана су тамо приспела и два батаљона 18 пука, из Дунавске I позива са Цар Врха, док је други ешелон тада приспео на Цар Врх где је и заноћио. Према Говедарнику се стање изменило утолико што је тог дана М. Говедарник, који је 19-ог остао у рукама Бугара, био преотет.

Најзад, у току ова два дана, док су вршени описани покрети из рејона I и III армије ка просторији између њих, на фронту III армије није било никаквих значајнијих промена, сем што је и 16 пук, који је био у резерви Моравске I позива, прешао Драгобрашку Реку и поставио се иза левокрилног 2 пука. Овај је, пак, 19-ог предузео напад својим левим крилом на косу с оне стране Божуринског Дола јужно од к 799, али је био одбијен због косе ватре коју је трпео са ове коте. Међутим, 3 пук је са висова грљанског положаја и с. Трсина, одбио истог дана противнапад једног пука са десног крила 3 бригаде бугарске 2 дивизије. Али је већ у току 19 и 20 јула било извесног комешања и на десном боку Моравске I позива.

Десну побочницу, тј. ону на положају североисточно од с. Пекљана, напала су, 19 јула, два до три батаљона са левог крила 3 бригаде 2 бугарске дивизије правцем од с. Трсина. Они су се својим стрељачким стројевима под борбом примакли на 300 метара испред њених стрељачких заклона, а тада су повратили уназад. Код побочнице се мислило да су то учинили због тога што их је сопствена артиљерија тукла у леђа, али ће пре бити да је узрок томе било надирање Грка у пределу Пехчева с оне стране Плачковице.

Тог истог дана су она друга побочница Моравске дивизије I позива на Плачковици и 2 коњички пук покушали да овладају караулом Обозном. Кад су кренули са положаја у висини с. Митрошинаца, потисли су бугарске предње делове са положаја испред карауле, а сутрадан, 20-ог, кад су видели да пред собом имају јаку снагу, вратили су се на полазни положај.

II

Други ешелон Дринске дивизије I позива — два батаљона 17-ог, 5 пук и пољски артиљериски дивизион — упућен за Побијени Камен, према Говедарнику, стигао је тамо 21 јула, и то: пешадија око 10, а артиљерија око 13 часова. Командант дивизије, пак, мислећи да ће са Говедарником лако изаћи на крај, решио се напре-

чац да га нападне још истог дана. А пошто је о томе добио одобрење од команданта I армије, издао је заповест за напад који је имао отпочети у 17 часова, а до тог времена су батерије имале да буду извучене на одређене положаје.

И поред наведених као и других недостатака, Говедарник није био за потцењивање нити је био такав да би на њега само требало упутити трупе, па да им немоћно падне у руке. Пре свега, он је на свом десном боку био толико стрм, да је било немогуће обухватити

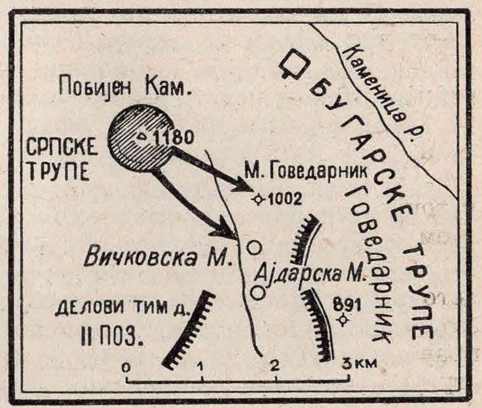

Скица бр. 38 — Српски испад на Говедарник 21 и 22 јула

му истакнуто десно крило, које се и по својој упадљивој доминантности над знатно нижим левим, истицало као његов тактички кључ, а тај кључ се у нападној акцији са српске стране није могао мимоићи. Међутим, баш он је био изабран за објект претстојећег напада. А сем тога, овај отсек који се простирао од северног краја положаја до иза к 891, био је махом тешко приступачан и, да му није предњи нагиб обрастао шумом која је, уосталом, била на сметњи и браниоцу и нападачу, фронтално би био врло јак. И најзад, он је био веома густо поседнут трупама које су због тога јако трпеле од српске артиљериске ватре. Највише су, пак, трпеле ополченске трупе које су се врло слабо утврдиле, те је у току борбе борбена линија на њиховом подотсеку непрекидно морала бити обнављана свежим трупама из резерве.

На том месту су бугарске трупе здесна улево биле постављене овим редом: 12 и 15 пешадиски пук из 8 дивизије и два ополченска батаљона. Даље улево до

јаруге која предваја јужни део Говедарника од Дуличких висова, била су поређана четири опалченска батаљона. У резерви, више позади десног крила, налазили су се по један батаљон 23 пука из 8-ме и 14 пешадиског пука из 7 дивизије и 4 опалченска батаљона. И најзад, на једној ниској и с фронта неприступачној тераси на десном боку Говедарника, са које је донекле могла да се навише туче ватром североисточна страна уског гребена који, преко к 1002, везује М. Говедарник са Великим, био је постављен 30 пешадиски пук из 8 дивизије.

Па ипак, Говедарник се могао доста лако заузети, ако би се напад с фронта комбиновао са једном јачом демонстрацијом, упућеном преко Каменице са његове северне стране у правцу његове позадине. Но, у сваком је случају напад с фронта требало предузети тек по извршеној темељној артиљериској припреми и комбиновати га тако да и лево крило Говедарника буде притиснуто јаком пешадиском ватром. Ово друго ради тога да би се тамошњим бугарским трупама онемогућили испади и свака друга акција на десном боку српских трупа, упућених у напад на бугарско десно крило.

Додуше, према том крилу налазила су се као десно продужење полазног распореда Дринске дивизије I позива и придатих јој осталих трупа, 2 слаба батаљона 13 пука II позива, којима се могао придружити још који батаљон из 14 пука истог позива. Али су они били толико удаљени од њега, да се њихово дејство није тамо ни осетило, премда генерал Драг. Милутиновић, у својој књизи „Тимочка дивизија II позива у рату 1912 и 1913 године", тврди да су и они учествовали у нападу на Говедарник.

Што се, пак, тиче претходне артиљериске припреме, она је могла бити врло јака, као што је била у току другог дана борбе на овом месту, тј. 22 јула, кад су, према тврђењу самих Бугара, читаве чете и батаљони на нападнутом подотсеку опалченских трупа бежали и бивали замењивани новим опалченским па и регуларним трупама. Као што се изразио командант те опалченске бригаде у једном извештају, на том се ме-

сту није знало да ли ополченски батаљони повлаче у бекство регуларне батаљоне или обратно. На расположењу су биле три пољске батерије Дринске I и 1 Дунавске I, а ту је могла дејствовати и једна пољска батерија Тимочке II позива, постављена на положај испред с. Цере. Њих пет, са још две брдске батерије Тимочке II позива, које су биле доведене на Побијени Камен, претстављале су за ондашње време јаку артиљериску снагу, насупрот двема бугарским брдским батеријама на Говедарнику и једној или двема пољским батеријама с оне стране Каменице, које су оданде могле само посредно учествовати у одбрани Говедарника.

И тако су наведеном пренагљеном одлуком команданта Дринске дивизије била пренебрегнута ова два основна услова за добијање победе: артиљериска припрема је отпочела кад и пешадиски напад, а наведено бугарско лево крило остало је нетакнуто. Поврх свега тога, ни сам прорачун овако лакомислено поведеног напада нимало није одговарао дотле већ увелико устаљеним тактичким начелима. Трупе, правилно подељене у две нападне колоне, имале су за оно неколико часова да се са Побијеног Камена, по свим правилима борбе по дану, примакну потпуно неиспитаном непријатељском положају и потом, кад падне мрак, да га освајају јуришем.

Међутим, јуриш је радња која се ноћу, па чак ни код ситнијих јединица, никад не може овако издалека и напамет унапред припремити. Штавише, она се чак ни на најужем нападном фронту једне дивизије као што је био овај, никад не може, ни после најбрижљивије и до краја изведене артиљериске и пешадиске припреме, контролисати, регулисати и уједначити, да би дејствовала као целина. Та се завршна радња обично дању распада у безброј појединачних и неједновремених епизода, а поготову на овако тешкопролазном и пошумљеном терену, где ни борбени поредци ситнијих јединица не могу докраја остати компактни. Једном речју, била је усвојена комбинација која није одговарала ни захтевима борбе по дану, за коју је време од 17 часова до мрака било, с обзиром на удаљеност полазног нападног положаја, исувише кратко, нити за-

хтевима ноћне борбе, да јединице не налећу насумце по непознатом терену. Ово последње је тиме још и опасније што је требало очекивати да ће се Бугари, ако би и били поколебани јаком артиљериском ватром и принуђени да се заклоне иза гребена, вратити на њега чим падне мрак и ослаби њен бес, и дочекати јаком ватром појединачне српске јурише.

У заказано време кренули су са Побијеног Камена челни ешелони обеју нападних колона: сви тамошњи делови 4 прекобројног пука и батаљон 14 пука II позива из десне и два батаљона 18 пука из леве колоне. Оба ешелона су наступала уз наизменично застајкивање ради отварања ватре, и то: онај први преко косе између Побијеног Камена и Говедарника, а други десном страном М. Говедарника. На овом последњем, као и на испусту североисточно од Побијеног Камена, демонстрирала је према бугарском 30 пуку, који се налазио на раније поменутој ниској тераси северно од Говедарника, по једна чета 18 и 4 прекобројног пука, ојачана митраљезима. И најзад, батаљони 18 пука напали су преко платоа око к 1002 део бугарске одбранбене линије горе на гребену, окренуту њима, док су се батаљони 4 прекобројног и батаљон 14 пука II позива спустили у јаругу око Вичковске и Ајдарске Мале према другој фаси непријатељске одбранбене линије, која се са оном првом секла под приличном тупим углом, где су и остали.

Увече су се челнима примакли задњи ешелони обеју колона: ономе десно два батаљона 17-ог, а оном лево друга два батаљона истог и један батаљон 5 пука, који су заједно почели да припремају јуриш. Батаљони леве колоне су се најзад постројили у смакнуте поретке у којима су и извршили јуриш, али су били одбијени јаком пушчаном, а нарочито митраљеском, ватром. Батаљони, пак, из десне колоне остали су у јарузи, пошто су добили одобрење да не нападају по мраку, већ да крену узору и усванућe изврше јуриш, што је и учињено. Благодарећи јакој артиљериској ватри, њихови су предњи делови усванућe пошли са блиског отстојања. Делови на њиховом десном крилу, према бугарским ополченским батаљонима, избили су на гребен

али су противнападом бугарских резерви били одмах враћени натраг.

Намера команданта дивизије да ноћним јуришима нападних колона освоји Говедарник, изјаловила се, те је сад настала обична борба по дану. Због јаке ватре с фронта, сви делови десне колоне вратили су се у јаругу, где су се сасвим измешали, а они из леве, пошто су се претходно опет постројили у нормални борбени поредак, отступили су нешто уназад и делом у удоље иза к 1002. Десни бок делова у јарузи око Вичковске и Ајдарске Мале и нешто мало удесно, остао је том приликом откривен. Ту је требала да се развије 3 црногорска бригада која је те ноћи приспела и била стављена на расположење команданту десне колоне. Овај јој је био наредио да то учини, али је то наређење, не знамо из којих разлога, остало неизвршено, те је зато на том боку требало свашта очекивати.

По подне су се два батаљона 5 пука из дивизиске резерве примакла ближе десној колони. Али, до тог је времена јака ватра српске артиљерије учинила своје, те су батаљони ове колоне, када су осетили да је пешадиска ватра пред њима знатно попустила, опет кренули навише. Заходећи помало својим десним крилом и излажући свој десни бок притајеним оближњим деловима на почетку ненападнутог бугарског левог крила, они су се опет примакли на јуришно отстојање, одакле су неки извршили јуриш и покуљали на гребен. Већ је изгледало да је пад и осталих делова нападнутог положаја сазрео, кад се десило нешто неочекивано, што је наједном обрнуло све наопако.

Наиме, кад је српска артиљерија, да не би тукла и сопствену пешадију, пренела ватру према левој колони где се непријатељ још увек упорно држао, притајени бугарски делови иза к 897 искочили су из својих ровова и осули ватру по десном боку батаљона 14 пука II позива који је био на десном крилу десне колоне. Војници овог батаљона повикаше: „Опкољени смо“, и нагоше низбрдо, али је баш у том тренутку једна бугарска батерија на тој страни, која је ватром српске артиљерије раније била ућуткана, одједном отпочела да туче српске трупе уздужном ватром. Два ополченска

батаљона испод ње спустила су се низ предњи нагиб свог положаја и на њему почела да заходе својим левим крилом око десног, како би још боље подухватила српске трупе с бока. Најзад су се и одбегле бугарске трупе које су се прикупљале на задњем нагибу положаја, вратиле назад и, како је која њихова јединица стизала, полазила је на нож. У том је комешању погинуо командант 4 прекобројног пука, потпуковник Радомир Аранђеловић.

Код српских трупа, збуњених свим овим неочекиваним догађајима, одједном је завладала паника, тако да су све у највећем нереду појуриле уназад ка Побијеном Камену. При том су бекству јединице претрпеле огромне губитке било од фронталне ватре одозго са гребена, или од бочне ватре ополченских батаљона који су наступали уз јаругу.

Батаљони 5 пука, који су били на коси између Побијеног Камена и Говедарника, зауставили су својом ватром напредовање ополченских батаљона у јарузи, док се артиљерија једним својим делом поново окомила на део гребена на коме се десила ова катастрофа, али растројеним Бугарима није ни на памет падало да прелазе у гоњење. Лева је колона остала где се и затекла и тек се увече, по наређењу команданта дивизије, повукла ка Побијеном Камену. Једном речју, тактичких последица од ове погибије, која нас је коштала 3.500 мртвих, рањених и несталих, није било. Остала је само тужна успомена која баш није морала да баци сенку како на дотадашње успехе, тако и на те трупе, навикнуте само на победе, нити да их на крају овог рата окити поразом. Али су и Бугари ову чисто локалну победу прескупо платили, о чему сведоче силни гробови изгинулих на Говедарнику.

2. Неуспела комбинација са Шумадиском дивизијом II позива: борбе испред Власине и на њој

(Скица бр. 39)

Као што смо раније напоменули, војвода Путник је, на основу извештаја пуковника Плазине од 17 јула,

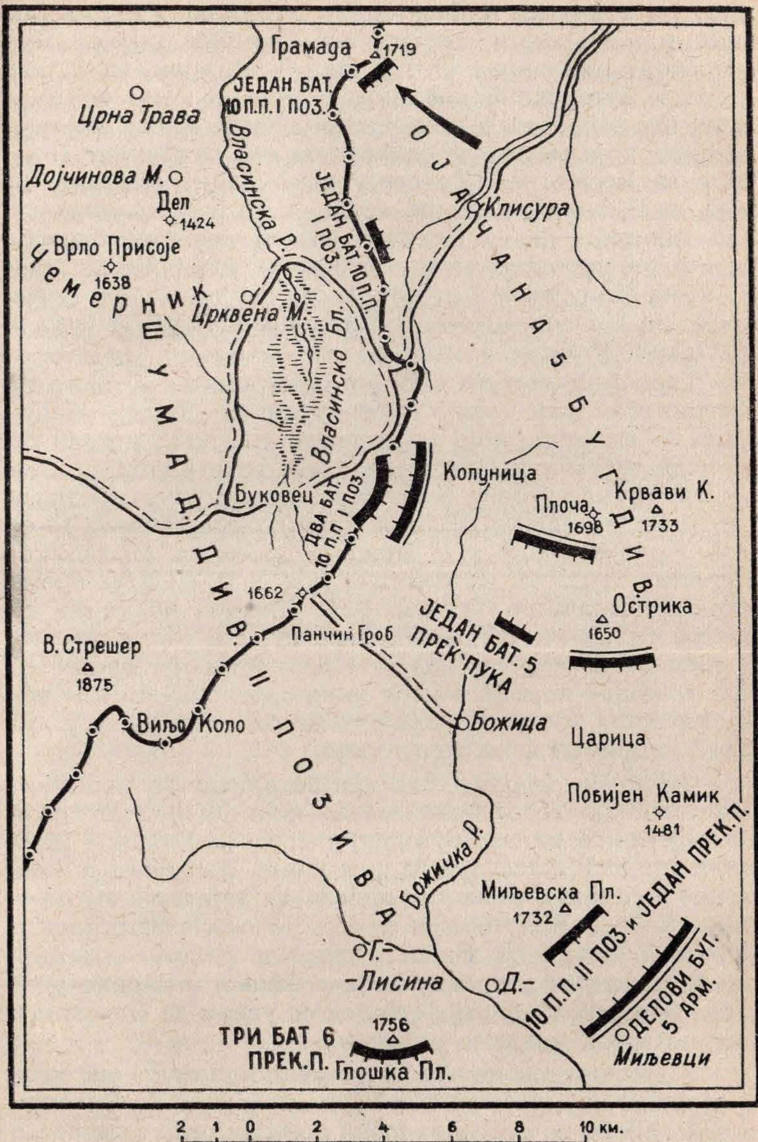

Скица бр. 39 — Борбе испред Власине: ситуација 20 јула увече

о доласку једног бугарског пука на Црноок, а можда имајући и других информација о гомилању бугарских снага на овој тачки, смислио нову комбинацију са Шумадиском дивизијом II позива. С обзиром на скори долазак бугарске 5 дивизије у Трн, о коме он није имао ни појма, та је комбинација била много смелија од прве, која се тицала одласка одреда пуковника Плазине за Босиљград. Ту своју комбинацију изразио је војвода Путник у депеши, упућеној 18 јула команданту ове дивизије: да на Власини остави један пешадиски пук и Дебанжову батерију, а остатак дивизије да прикупи на Миљевској Планини и оданде да са њом одмах крене на Црноок, што ће рећи, у правцу десног бока и позадине бугарске 5 армије.

Тако је и поступљено, јер се огромном ауторитету Путниковом није смело противуречити. Линију Колуница — Грамада, која је штитила Власину, поселили су 10 пешадиски пук I позива и Дебанжова батерија. Све остале трупе су, пак, заштићене истакнутим предњим деловима на Равној Шиби и Плочи, одмарширале 19-ог преко с. Колунице и с. Божице делом ка Миљевској Планини, а делом на положај код с. Г. Лисине према Глошкој Планини. Ту, код с. Г. Лисине, искупили су се три батаљона 6 прекобројног пука и један пољски артиљериски вод са задатком да протерају Бугаре са ове планине, која је такође имала да послужи као полазна тачка и ослонац пројектованом продирању у дубину непријатељске територије.

Сутрадан, 20 јула, ова три батаљона су, пошто се разишла као тесто густа магла која је притискивала цело бојиште, напала бугарску посаду на Глошкој Планини и око 15 часова овладала њоме. Но, у том је тренутку за леђима дивизије почела да дејствује артиљерија, а над Колуницом су се почели распрскавати бугарски шрапнели. Било је јасно да се дивизија није смела отиснути у правцу десног бока и позадине удаљене бугарске 5 армије, све док се увери да Власини и њој не грози никаква опасност.

У дивизиском штабу се рачунало да су то оне исте бугарске трупе које су 6 и 7 јула нападале на Власини и од којих би се садашња њена посада могла за извесно

дуже време и сама бранити. Стога је за први мах било одлучено да се сачека даљи развој ситуације и види да ли ће бити потребно да се, у циљу њеног рашчишћавања, штогод предузме и са Миљевске Планине. Додуше, самим нападом на Колуницу Бугари су тим путем већ пресекли дивизији отступницу која је и иначе висила у ваздуху. Међутим, дивизији је стајала на расположењу и друга отступница новопросеченим путем од с. Божице ка Панчином Гробу на граничном гребену, коју је, за случај потребе, лако могла обезбедити. Али, сва је срећа што су бугарске, не баш тако слабе, трупе на Миљевској Планини према 10 пуку II позива мировале до краја ове операције, јер би се у противном дивизија, не знајући колика јој опасност грози на просторији испред Власине, збиља нашла између чекића и наковња.

Међутим, ускоро се ситуација почела мало јасније оцртавати, наговештавајући да су у питању нешто јаче бугарске снаге но што се у дивизиском штабу замишљало, али још не толике да би то могла бити читава ојачана дивизија. Колуница, од природе врло јак положај, веома солидно утврђена и поседнута са два батаљона 10 пука I позива, таман колико је њена ширина условљавала, пала је невероватно брзо Бугарима у руке. Ти су српски батаљони баш били лоше среће, јер су их предводили најслабији команданти не само у целој дивизији, него можда и у целој српској војсци. Одмах затим су се, поред колоне која је заузела овај положај, појавиле још две, које су се од Крвавог Камика и Равне Шибе упутиле ка дивизији, односно ка Плочи и Царици. Колону, упућену ка Царици, дочекао је на овој један батаљон који се тамо затекао као бочно закриље 10 пука II позива и коме су са Миљевске Планине послати у помоћ још три батаљона 5 прекобројног пука и две батерије. Према колони, пак, која је избила на Плочу, одмах се развио на ћувику између ове и с. Божице један батаљон 5 прекобројног пука, који је у Божици стајао као дивизиска резерва за све трупе на Глошкој и Миљевској Планини, Царици и Колуници. Тај батаљон и она четири батаљона са две

батерије на Царици, образовали су најзад фронт обратан ономе на коме су остале преостале трупе.

21 јула изјутра, чим се дигла магла, трупе са Царице кренуле су, по наређењу команданта дивизије, у напад на колону која је, јачине једног пука и једног артиљериског дивизиона, држала доминирајући положај пред њима. Међутим, још пре њих, односно још за време магле, непријатеља на Плочи напао је батаљон са ћувика изнад с. Божице, премда је имао наређење да сачека долазак два батаљона са Глошке Планине и пољског артиљериског вода са положаја код с. Г. Лисине. Командант батаљона, мајор Никола Томић, учинио је тај прекршај свакако стога што је мислио да ће тиме спасти Букову Главу, која је тренутно одиста била у опасности, али коју су Бугари брзо оставили на миру, импресионирани силином ових напада, као и догађајем који се одиграо чак на Грамади, на крајњем левом крилу дивизије.

Наиме, ка овом положају, на коме се налазио левокрилни батаљон 10 пука I позива, упутио се читав један бугарски пук. Врх Грамаде је био обавијен маглом, тако да Бугари одоздо нису могли оценити јачину тамошње посаде па су, мислећи да пред собом имају снагу већу од једног батаљона, наступали узбрдо лагано, опрезно и у потпуном борбеном поретку. У том су се тренутку на њиховом левом боку сасвим изненадно појавила два српска митраљеза која су одмах отворила брзу паљбу дуж целог борбеног поретка после чега је овај бугарски пук у највећем нереду појурио уназад, остављајући на бојишту 500 мртвих.

Батаљон Николе Томића, пак, јуришао је на Плочу неколико пута. При последњем је јуришу, овај давно из строја повучени и накнадно из пуковске окружне команде враћени официр, јуначки погинуо. Он је претходног дана, прекративши боловање и још увек ломан, дошао чак на Миљевску Планину да би учествовао у борби. Његов се обезглављени батаљон потом зауставио на неколико стотина метара испред ивице Плоче, подржан прецизном ватром поменутог пољског артиљериског вода, који се тада поставио за дејство на полазном положају батаљона, тј. на ћувику изнад с.

Божице. Ускоро потом су пристигла и она два батаљона са Глошке Планине, која су се, под заштитом овог артиљериског вода, развила лево од тог батаљона.

Сада је командант дивизије наредио повлачење и осталих батаљона са Глошке и Миљевске Планине, тако да је на овој другој остао само један батаљон. Видећи како му се трупе јединствено боре, он је намеравао да са овима, када стигну код с. Божице, и онима на падини Плоче, пређе у напад и, заједно са батаљонима упућеним са Царице, који су лагано али сигурно одмицали напред, по могућству разбије непријатеља испред Власине и потом приступи извршењу добивеног задатка наступањем ка Црнооку. Да му се дозволило да ради како је наумио, вероватно би имао успеха, али му је Врховна команда, забринута за судбину дивизије, наредила да дивизију одмах повуче на гранични гребен. Уједно су му са Власине стигли извештаји о критичној ситуацији на Буковој Глави и нападу Бугара тога јутра на Грамаду, о коме он дотле није имао ни појма.

После тога он је послао наређење команданту 10 пука I позива да одмах пошаље на Букову Главу батаљон из своје пуковске резерве, који се налазио на отсеку између ове и Грамаде. Потом је издао заповест да сва дивизиска комора одмах отпочне повлачење новопросеченим путем ка Панчином Гробу и даље ка Власини, да се и заостали батаљон на Миљевској Планини повуче ка с. Божици и да се обустави напад, предузет са Царице, а тамошње трупе да се припреме за повлачење. Али га командант који је руководио овим нападом, потпуковник Драгољуб Костић, чије су трупе већ доспеле на јуришно отстојање, није послушао, већ је извршио сјајан јуриш и Бугаре одбацио и запленио им три батерије које је после, нажалост, морао напустити, јер је добио ново наређење да се хитно повлачи. Овај његов успех је толико збунио Бугаре да су своју колону, која је већ била у подножју потпуно непоседнуте Букове Главе, повукли уназад. Тако је овај положај посео најпре батаљон из пуковске резерве 10 пука I позива, а потом и два батаљона 11 пука II и 3 дринска пољска батерија II позива, који су 21 јула рано

изјутра били, по наређењу Врховне команде, послати са Дашчаног Кладенца у помоћ Шумадиској II позива и сада овамо приспели.

Повлачење дивизије трајало је сву ноћ, а 22 јула изјутра Бугари, који су насигурно мислили да ће је заробити, били су згранути кад су видели да и њени последњи делови узмичу ка Панчином Гробу изван њиховог домашаја. У току тога дана обе стране ће извршити коренито прегруписавање за нове борбе које су отпочеле 23-ег изјутра са великом жестином и у којима нису учествовала она два батаљона 11 пука II позива, пошто су по наређењу Врховне команде, одмах била враћена ка Дашчаном Кладенцу.

Држећи се резервисано према Грамади и положају између ње и Букове Главе, Бугари су 23 и 24 јула енергично нападали на фронт од Букове Главе преко Панчиног Гроба до Вињога Кола испред Стрешера. Српске су се трупе опет врло добро држале и са успехом одбијале све бугарске нападе, па и местимичне јурише. Али им то ништа није вредело, јер се сада врло неспретно умешала Врховна команда која није била добро упозната са ситуацијом на Власини, пошто се налазила на великој даљини и није имала директну телефонску везу са Штабом Шумадиске II позива. Уплашена, (још под утисцима старих доктрина) и кад је видела да је дивизија примила борбу на фронту од неких 25 километара, издала јој је категоричко наређење да се одмах прикупи на Чемернику са наслоном на положаје свог садашњег левога крила. А то значи да се, задржавајући у својој власти Грамаду, повуче са линије Букова Глава — Панчин Гроб — Вињо Коло на Чемерник и да, према томе, правац који од Вињога Кола преко Стрешера и Сурдулице за долину Јужне Мораве, остави његовој судбини.

Ноћу 24/25 јула ово је наређење било извршено по навици већине ондашњих српских команданата да безусловно извршавају наређења, чим на њима виде потпис војводе Путника. Али у сам мрак, када је већ увелико отпочело повлачење, Бугари су на целом фронту извршили појединачне јурише који су свуда били одбијени, о чему се у дивизиском штабу сазнало

тек ујутру, кад је већ било доцкан да се задобивени успех искористи. И тако, док су у тим јуришима разбијени Бугари бежали ка Колуници, с. Божици и с. Г. Лисини, победоносна Шумадиска дивизија II позива је, са својим првокласним трупама и благодарећи застарелим схватањима у Врховној команди о природи модерног ратовања, отступала још даље, ка Чемернику.

Колики је грех горњим наређењем био учињен трупама ове дивизије, може се видети из овог класичног примера који треба да остане забележен у историји. Пуковник Плазина, који је са својим пуком бранио отсек на Буковој Глави и Дугој Пољани, када су се Бугари пред његово повлачење примакли његовом 10 пуку на јуришно отстојање, послао је својим батаљонима ову заповест: „Застава, г.г. официри и значари на своја места за јуриш“! Баш кад је командант дивизије са штабом силазио са Панчиног Гроба, идући за Чемерник, на Буковој Глави и Дугој Пољани отпочела је паклена пушчана и митраљеска паљба. Одједном је тамо одјекнуло громогласно и продужено „ура“, после чега је настала мртва тишина, по којој се одмах видело да се једна страна морала повући са положаја, али се тек ујутру на Чемернику могло сазнати која је то била страна. Као што смо већ навели, Бугари су били одбачени, али им то ипак ништа није сметало да се сутрадан без борбе докопају ових положаја.

Сад се, пак, појавио проблем како да се повлачењем дивизије са граничног гребена брани откривени правац од Стрешера, који су заузели Бугари, ка долини Јужне Мораве. И командант дивизије га је решио на оригиналан начин: да тај правац брани маневарски, по принципу такозване активне одбране, да не би претерано развукао своје снаге на далеко већем фронту но што је био онај на линији Грамада — Виљо Коло. Он се одлучио да пусти Бугаре ка Јужној Морави, па да их онда са Чемерника нападне код Сурдулице у бок и с леђа. Ради тога је своје трупе задржао на Чемернику, а на Бачије, између Стрешера и Сурдулице, упутио свега један батаљон, који је имао само да спречава силазак бугарских слабих одељења ради пљачке. Уједно је своју базу за снабдевање преместио из Владичиног

Хана у Предејане и настојао да се започети радови на изради пута између ове железничке станице и Чемерника што пре доврше. Једном речју, прибегао је ретком експерименту који му је, као што ће се одмах видети, и успео.

Бугари, који су избили у околину Стрешера са јачом снагом, кад су видели непомичне импозантне логоре на Чемернику, нису се усудили да силазе доле ка Јужној Морави. Пошто су неко време неодлучно стајали, оставили су на Стрешеру и граничном гребену јужно од овог најнужнију посаду, док су остале своје трупе, наочиглед српских делова на Чемернику, рокирали ка Грамади и Клинчарници на левом крилу Шумадиске II позива. Тамо су после вршили из дана у дан бесомучне нападе све до самог примирја.

У резимеу свега изложеног, на реду је да се коначно расправи једна загонетка које смо се и раније на једноме месту, али само овлаш, дотакли. Наиме, Врховна команда је, као што се из свих досадашњих излагања могло јасно уочити, у свим својим комбинацијама била веома, а понекипут и претерано, опрезна, тако да је само са Шумадиском дивизијом II позива направила изузетак. Њу је, упућивањем на Миљевску Планину и даље ка Црнооку, а са њоме и на Власину, изложила великом ризику који не би био много мањи ни кад не би била у питању оволика бугарска снага, која је после била у стању да својим нападом захвати и фронт од Грамаде чак до Виљог Кола. Посреди је, дакле, морала бити нека велика нужда, а највероватније да се непријатељу онемогући обухватна акција према левом крилу I армије и уједно овој омогући прелазак у офанзиву преко Големог Виса и Голеша. Уколико је, пак, била посреди бојазан од те непријатељске обухватне акције она, као што ће се одмах видети, није била без основа.

Према аутентичним бугарским изворима, командант бугарске 5 армије је у то време и по другипут припремао велику офанзиву у правцу левог крила и бока српске I армије. Ту га је изненадна појава Шумадиске II позива на Миљевској и Глошкој Планини сасвим омела и, као што стоји у овим бугарским изво-

рима, на ту идеју се после никако није враћао. Није се, по нашем мишљењу, враћао стога што, и кад је ова дивизија била враћена на гранични гребен, она је претстављала, с обзиром на свој бочни положај у односу на фронт бугарских армија у Македонији, извесну перманентну опасност за његов десни бок и позадину. Ако би, дакле, добила појачања, она би опет могла обновити овај, у први мах изјаловљени и за његову армију опасан, маневар. Чак и кад је напустила део граничног гребена од Букове Главе до Виљог Кола, а пошто је у својој власти имала врло згодан ослонац за нову офанзиву на Грамади и Клинчарници, она је задржала важно место у низу догађаја који су се тада одиграли у бици на граници Македоније. То доказују непрекидни бугарски напади на ове две тачке, вршени снагом чији би се вишак можда могао корисније употребити тамо где се решавала битка, сем ако се Бугари нису надали да ће решење битке моћи извојевати баш на овом месту.

3. Учешће грчке војске у бици и противнапад Бугара

(Скица бр. 40)

I

Грци су онде, где смо их оставили по извршеном прегруписавању, мировали све до 16 јула, када су њихове две деснокрилне дивизије прешле у наступање, и 17-ог, када су кренуле и дивизије у центру и на левом крилу. Оне на десном крилу, пошто су 18-ог разбиле бугарску 11 дивизију, заузеле су Неврокоп и сутрадан продужиле наступање за њом уз Месту. Од оних у центру две су се упутиле, да би изманевровале положаје на улазу у Кресненску Клисуру, ка планинским гредама које предвајају Брегалницу од Струме и Струму од Месте. А од оних на левом крилу, једна је, у току 19-ог, потисла заштитнички пук 6 бугарске дивизије са положаја јужно од Берова, а друга деснокрилну 2 бригаду ове дивизије са положаја између Брегалнице и Пехчева код с. Будинараца и надирући

даље на север, заузела је врло значајан положај Бејаз Тепе.

Сутрадан, 20-ог, чињени су на страни Бугара узалудни покушаји да са 2 бригадом 6-те и 1 бригадом 3 дивизије поврате изгубљени Бејаз Тепе, којом приликом је настрадао левокрилни пук оне прве, те је у нереду отступио чак ка с. Панчареву. За то време је грчка дивизија, која је претходног дана имала посла са заштитничким пуком 6-те дивизије код Берова, почела да напада 1 бригаду ове дивизије, која је посела положаје између Пехчева и Џами Тепеа (Буковик, Гуштерица и Влашке Колибе).

Суседна, пак, грчка дивизија из централне групе, која је нападала 1 бригаду 10-те на крајњем десном крилу 3 дивизије, успела је да је набаци ка Џами Тепеу, па потом да и њу и 3 бригаду, која се већ налазила на том вису у својству левог крила 6-те дивизије, нагна на повлачење ка Џумаји. Због тога се и 1 бригада 6-те дивизије морала са положаја између Пехчева и Џами Тепеа повући вододелницом Брегалнице и Струме. У том су се најзад већ распламсали бојеви и на положајима пред улазом у Кресненску Клисуру у центру и на вису Куру, односно на Пирин Планини, на крајњем левом крилу те исте дивизије која је имала да затвара отвор Струме. Али је, услед претрпљеног неуспеха на крајњем десном крилу, командант дивизије наредио опште повлачење.

Најзад су, 21 јула, у састав овако јако притиснуте бугарске 2 армије ушле 1 бригада 3-ће, која је и дотле оперисала упоредо и у вези са њеним десним крилом, и 2 бригада 2 дивизије из резерве 4 армије. Притиснута и сама с фронта, 4 армија је, дакле, могла да одвоји само толико снаге за спасавање 2 армије. 6 дивизија, стављена сада под команду команданта 4 армије са овим двема и својим двема бригадама, посела је одбранбену линију од Голека на северном крају Плачковице, преко Тработовишта и висова на вододелници Брегалнице и Струме, североисточно од с. Панчарева до близу виса Рујена. Од овог, пак, виса настајала је одбранбена линија сада много прикупљеније 3 дивизије, и водила позади Кресненске Клисуре, на 12 км испред Џумаје.

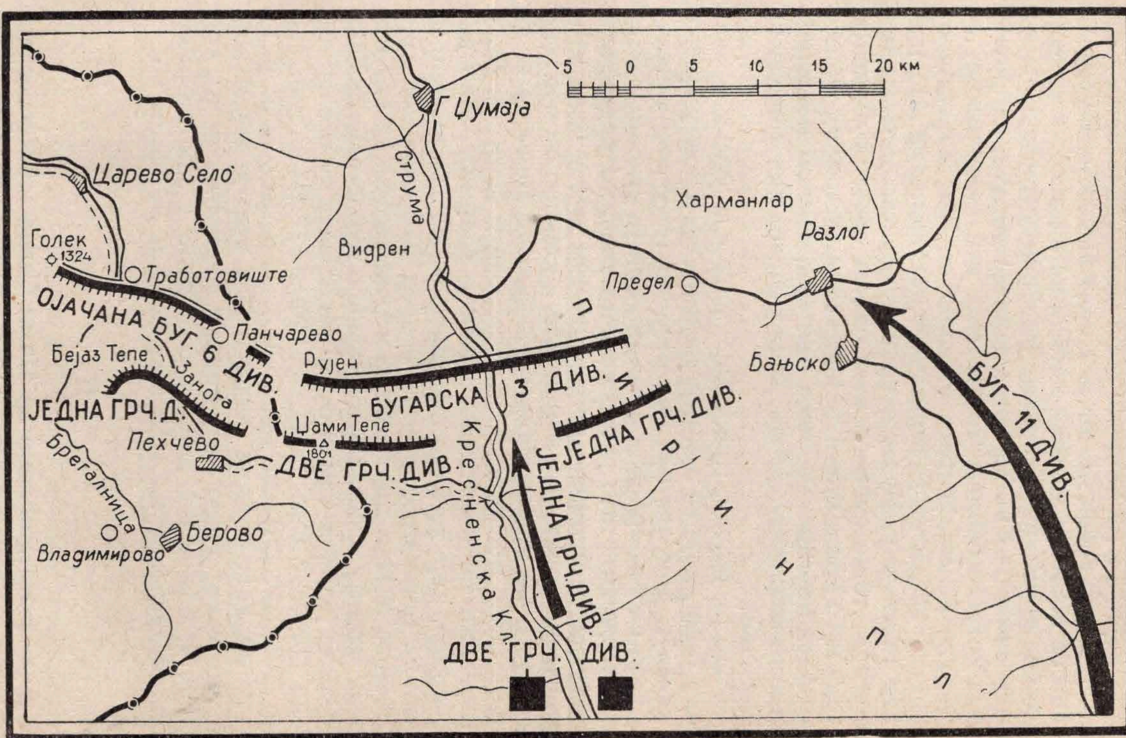

Скица бр. 40 — Ситуација на Грчком фронту 21 јула увече

Трупе 2 армије, под притиском далеко надмоћније грчке војске и принуђене на непрекидно повлачење, већ су почеле давати знаке деморализације. Бугарски писци се жале на извесне појаве, којих апсолутно није било код трупа, ангажованих на фронту према Србима, где су се оне, као што ће се доцније видети, напротив, веома жилаво бориле. То им пада тим теже што су се те појаве дешавале баш у борби са Грцима, чију су војничку вредност Бугари увек потцењивали. По њиховом признању, Бугари, иако су махом одрасли као горштаци, теже су се сналазили на овом планинском терену него Грци; многе су јединице у првој јачој борби безразложно окретале леђа или су с планом немилице трошиле муницију, да би имале оправданог повода за повлачење.

Сада је, најзад, грчка војска почела узимати учешћа у бици, која се већ распламсала на фронту српске III армије. Додуше, она још није била у тесној тактичкој вези са том српском армијом, али је углавном била у њеној висини, што је ипак много значило, кад се има у виду да су бугарске армије на том месту биле узајамно тесно повезане у тактичком и командном погледу. Њено је лево крило избило северно од Пехчева и, да је било јаче, могло би опасно загрозити Царевом Селу и позадини највећег дела бугарске 4 армије. Али десно крило, које је било несрављено јаче, било је пред Џумајом, последњом етапом испред Дупнице, код које би његова појава такође била поражавајућа за ову бугарску армију, постављену испред граничног гребена са једном јединим комуникацијом за везу са позадином преко Царевог Села и Црне Скале. Према томе, ако није било материјалне тактичке везе између њих, било је идејне, која је била утолико јача што је грчка војска, по својој упадљивој бројној надмоћности на том подручју, обећавала велике резултате у претстојећем крилном маневру ка Царевом Селу и Дупници.

II

Две грчке дивизије са Џами Тепеа и његовог западног продужења кренуле су 22-ог под заштитом јед-

ног јачег одреда, истакнутог на вису Занога, такође на вододелници Брегалнице и Струме, ка Рујену и ближњим височима западно од њега. После кратке борбе бугарске су трупе напустиле ове положаје, а то је дало маха једној грчкој дивизији која је била у Кресненској Клисури да дебушује из ње и развије се између њих двеју и Струме, на положају код с. Видрена. Ове три дивизије и још две које су се налазиле као резерва иза клисуре, нису ишле даље, чекајући на садејство дивизија са њихове десне стране и пуштајући да их Бугари нападају, што су ови и чинили, али без полета, пошто је сваки нападни елан код њих већ био замро. Ти противнапади нису ни по чему личили на оне којима је обиловала одбрана Калиманских висова и грљанског положаја.

Оне, пак, две грчке дивизије које су гониле и растројавале бугарску 11 дивизију долином Месте, пошто су је још једном разбиле код Разлога, пустиле су је да са остацима отступи ка старој бугарско-турској граници. Оставивши извесне слабе делове код Разлога и удесно до иза Месте ради осигуравања десног бока и позадине, оне су се рокирале улево ка дивизији која је била заузела терасе између Кресненске Клисуре и гребена Пирин Планине, на десном крилу дивизија, упућених ка Џумаји.

Прва бугарска појачања, повучена са угашеног Видинског и Тракиског војишта, почела су пристизати у рејон 2 армије 24 јула. Појачања, пак, која су приспела код Џумаје, одмах су уведена у борбу ради преотимања Рујена и положаја код с. Видрена. Али је тај прилив био сувише мали према снази од 8 грчких дивизија, управљених у последње време концентрично ка Џумаји, рачунајући ту и 7-му и 8-му, рокиране чак из долине Месте. Од осталих, пак, појачања, у Самокову је био формиран такозвани Самоковски одред у јачини једне бригаде, док су два батаљона била додељена остацима 11 дивизије која је спала на јачину једног слабог пука.

На ове две јединице Бугари су сада полагали велике наде мислећи, по некој чудној логици, да ће оне бити у стању да нападом у десни бок 7 и 8 грчке

дивизије које су се рокирале извојују неки значајнији преокрет. Ради повезивања њихове акције са акцијом која се у исто време припремала и у изворном пределу Брегалнице код Пехчева, и 2 армија је 27 јула била стављена под команду команданта уједињених армија, чија се надлежност отсада пружала од тромеђе Патарице до долине Месте. На тај начин су Бугари и операције ове своје армије и операције грчке војске према њој званично уврстили у фронт ове генералне битке, санкционишући стање које се, у духу најновијег развоја стратегије, само собом теориски натурало.

Овога дана, тј. 27 јула, пошао је из Самокова Самоковски одред и увече је заноћио на старој бугарско-турској граници код Демир Капије (на планини Рили). 11 дивизија, пак, која је добила нов назив Источнородопски одред, била је у покрету још од претходног дана, али је лагано одмицала, чекајући да се удаљенији Самоковски одред са њом поравна. Њихово, пак, заједничко дејство настало је тек 29-ог, када су грчки осигуравајући делови источно од Разлога били, од стране Источнородопског одреда, принуђени на повлачење делом на југ ка Неврокопу, а делом на запад ка Разлогу. Самоковски одред, који је претходно морао да издвоји готово цео један пук за осигуравање старе бугарско-турске границе удесно до испред Рилског манастира, заузео је тада вис Харманлар, северно од планинског пролаза, званог Предел, који служи као најудобнија веза између Месте и Струме. Источнородопски одред, пошто је упутио извесне своје делове на југ ка Неврокопу, прошао је кроз Разлог и стигао пред Предел Хан јужно од Самоковског одреда.

Међутим, до тог времена су грчке 6, 7 и 8 дивизија већ нагнале на повлачење лево крило бугарске 3 дивизије које је бранило приступ Џумаји источном страном Струме. 30 јула су се ка овим двама бугарским одредима повრнули 7-ма и један део 6 дивизије и почели их потискивати. А ко зна како би ти слаби бугарски одреди прошли, да 31 јула у подне није наступило примирје. Они су, дакле, постигли једино то да за тренутак спасу од гоњења већ потиснуто лево крило 3 дивизије,

које се упутило ка положајима североисточно од Џумаје.

Далеко већи успех био је постигнут код Пехчева према усамљеној грчкој 3 дивизији, нападом који је отпочео 28 јула. Тада је 2 бригада бугарске 2 дивизије предузела наступање већим делом ка Бејаз Тепеу, а мањим ка Заноги, док је 1 бригада 3 дивизије напала Бејаз Тепе са северозапада и запада. Обухватно нападнута, ова се грчка дивизија није могла одржати на положају Бејаз Тепеа и око подне је била приморана да га сасвим напусти и да се повуче на југ. Следећих, пак, дана, 29-ог и 30-ог, бригаде су нападале на Заногу са севера и запада и Кадијицу (западно продужење Џами Тепеа), најпре са запада, а кад је коњица заузела Берово, и са југа. Али је том приликом била освојена само Занога, што можда не би ишло у прилог грчким дивизијама на Рујену и височима западно од овог, да није убрзо наступило примирје. Чак и то је било неизвесно, пошто се дотичне бугарске трупе, по заузећу Заноге, нису показале нимало активним, због чега су биле јавно жигосане наредбом команданта 4 армије.

Једном речју, Бугари су са целокупном овом противофанзивом постигли само то да за извесно време одгоде пад Џумаје, до кога би, да није било примирја, неминовно морало доћи због онако слабог држања тих бугарских трупа и велике бројне надмоћности Грка. Чак и ако би левокрилне грчке дивизије на десној обали Струме остале до краја парализане, са Бугарима на свом левом боку и Заноги, оним трима дивизијама на десном крилу, односно на левој обали Струме, ништа није стајало на путу да, пошто ослободе свој десни бок, продуже наступање својим првобитним правцем. После тога би им остало да саме, или уз подршку две дивизије из опште резерве, дотуку већ поколебано лево крило бугарске 3 дивизије које, на положајима ка којима се повукло, није наишло нинашта што би му могло повратити изгубљено самопоуздање, а особито под утиском разочарања после изјаловљених нада у помпезно припреману противофанзиву у пределу Месте и извориишту Брегалнице.

4. Последњи напори III армије да се пробије ка Царевом Селу

I

Генерал Драг. Милутиновић који је онда, као командант Тимочке дивизије II позива, био у стању да прати и уочи све важније догађаје на фронту III армије, којој је и његова дивизија припадала, врло неповољно се изражава о уложеној енергији од стране дивизија предње линије у нападу на Калиманске и Грљанске висове. У својој књизи „Тимочка дивизија II позива у рату 1912 и 1913 године“ он тврди да су га оне изводиле веома тромо и осуђује команданта Моравске I позива што су му све пољске батерије, до једне оштре интервенције команданта III армије, остале на првобитним положајима изнад Осојнице и Драгобрашке Реке. Колико је, пак, за период од 23 јула па надаље оправдана та његова критика која је у великој опреци са већ створеном легендом о тим нападнутим положајима, видеће се у току нашег даљег излагања. Али се за период од заузимања бугарских предњих положаја до тог датума може рећи да му је ова оцена исправна.

После неуспелог покушаја да нападне Калиманске висове и са севера, Моравска дивизија II позива није за све то време учинила ништа. Али, она није ни могла ништа учинити пошто је са снагом од три пука, који су се временом прикупили на веома уском Црном Камену према Киселици и њеном јужном огранку до к 799, била, код онако широке просторије која је армији стајала на расположењу за маневровање и напад, остала као парализана. Што се, пак, тиче Моравске I, у времену од заузимања предњих положаја па надаље, код ње је стварно дејствовао само левокрилни 2 пук, иако је у свом саставу имала импозантну снагу од четири пука.

Њен деснокрилни, 3, пук од два колико их је свега имала у предњој линији, пошто је 18-ог избио на вис код Терзиске Мале и вис са његове леве стране, који су српске јединице онда звале „Лепи Вис“ и у чијем

га је заузимању енергично потпомагао левокрилни, 2, пук где су им се крила измешала, није се даље ни помакао с места. Он је чак био и у веома слабом додиру са непријатељем који му је био, као што стоји у његовом операциском дневнику, пред левим крилом на даљини од 1, а пред десним, 2 — 3 км. Њега је командант дивизије, свакако у сагласности са командантом армије, оволико штедео, јер се бојао компликација са просторије између грљанског положаја и Голека, на којој су се налазила три бугарска пука: два из 3-ће и један из 1 бригаде 2 дивизије, које нико није нападао. Десно од 3 пука могао је према овима да се развије 1 пук из дивизиске резерве, у ком би случају он примио на себе улогу ослонца и као неког бочног осигурања осталих делова у дивизиској предњој линији, која је била додељена 3 пуку. Али је тај пук остао са своја три батаљона ешелониран од предњих коса реке Осојнице до између с. Липеца и с. Блатеца, због неизвесне ситуације на дивизиском десном боку према планинској греди од Голека до Обозне. И најзад, ови би исти разлози свакако проузроковали и уздржљивост у погледу употребе пољских батерија са којима се, пак, судећи по наводима генерала Милутиновића, командант армије није слагао.

Мада изгледа парадоксално да, у нападу једне дивизије од четири пука, од којих је један у сваком случају морао остати у дивизиској резерви, два (од којих је један у првој борбеној линији), добију улогу некакве побочнице и остану ван акције, ипак се за то не може окривити командант дивизије. Ко зна како би се и сваки други, да је био на његовом месту, определио у оној заиста изузетној ситуацији, кад је требало и нападати и чувати се од изненађења с бока на оној пространој ветрометини. Али, команданта дивизије у сваком случају правда грешка коју је учинио командант армије, чиме је и њему и себи, не само у овом периоду, већ и у даљем току операција, везао руке.

Киселица са својим јужним обронком, позади ових Преслап и лево од свих грљански положај, од природе су врло јаки и притом, још израније, врло брижљиво утврђени положаји. Али, и поред свега тога, њихов је

заједнички фронт био исувише узан, по чему није ни заслуживао да се о њега фронталним нападом ломи снага две дивизије која, по својој маневарској способности, тражи за свој замах далеко шири простор. Довољно би, према томе, било да је против тих положаја била управљена само Моравска II, у ком би случају Моравска дивизија I позива могла са своја четири пука бити употребљена према просторији између грљанског положаја и Голека, а она је и њеном команданту и команданту армије сада задавала толико бриге. Главни напад би се, према томе, извео зоном далеко мање утврђеном и припремљеном за одбрану, те би тако и потенцијал обе дивизије могао бити у пуној мери искоришћен. Ако би, пак, којим случајем и искрсла опасност на десном боку од Голека и Обозне, дивизиска резерва би била ту да јој изађе у сусрет. А ако не, остала би до краја у својој првобитној улози главног регулатора борбе на фронту до њеног коначног решења.

Тако је требало, по нашем мишљењу, организовати овај напад, ако не од почетка, а оно бар од онда кад је, због неуспеха Црногорске дивизије на армиском левом боку, пропао покушај да се Калимански висови наткриле и непријатељски фронт обухвати са севера. Према томе, чим се видело да се ово браниочево крило не може изманевровати, одмах је требало изменити првобитни план напада, па потражити одушке на другом крилу, које је нудило више изгледа на успех. А баш то није ни тада ни доцније било учињено. Стога и овде наилазимо на исту појаву устручавања од крилних маневара и вођења борбе на широком фронту, као и код I армије, што су не само дозвољавала, него чак и изискивала савремена тактичко-оперативна искуства, која су била већ увелико откривена у току овог рата. Другим речима, наилазимо на устезање старе школе да слободно пође ка новим видицима модерне тактике. То устезање, ако нас није лишило победе која је, уосталом, и иначе била неизвесна с обзиром на величину снаге са којом је располагао непријатељ, сигурно је непријатељу омогућило да из своје 4 армије шаље појачања 2 армији коју су притисли Грци.

21 јула, са којим датумом, уз наведене напомене, настављамо прекинути опис догађаја на фронту III армије, 2 пук I позива је понова вршио напад својим левим крилом северно од дубоке увале која раздваја Калиманске од Грљанских висова, специјално на косу која се, у даљем продужењу јужног огранка Киселице, у свом кратком паду пружа ка тој ували. Али, у том нападу под унакрсном ватром којој је био изложен, тај пук није успео благодарећи неактивности 3 пука са његове десне и Моравске дивизије II позива са његове леве стране.

Међутим, на десном боку Моравске дивизије I позива сасвим неочекивано се десила једна велика промена која је, бар за извесно време, омогућила њеном команданту да слободније дише и да у својим комбинацијама буде мало одрешитији. Бугарске трупе око Карауле Обозне овог дана су се повукле планинским гребеном на север ка Голеку, угледајући се на 1 бригаду 3-ће и 2 бригаду 6 дивизије, које су то исто учиниле на свом правцу после неуспелог напада на Бејаз Тепе, који су пре тога заузели Грци. Благодарећи томе, тамошња десна побочница Моравске I позива и Добровољачка бригада (скица 41), која је по подне стигла од Радовишта, заузеле су караулу, што је било учињено без 2 коњичког пука, који се тог јутра преко с. Лакија вратио у састав своје дивизије.

Сутрадан, 22-ог, Добровољачка бригада је продужила наступање ка северном делу Обозне а десна побочница се упутила у састав свог пука (16), пошто је њену улогу сада примила на себе ова бригада. Два батаљона 1 пука, заостала између с. Липеца и с. Блатеца, из бојазни од евентуалних непријатељских покушаја са те стране, спустила су се наниже и, заједно са оним испред себе, распоредила се на предњим косама позади Осојнице наспрам празнине између Терзиске Мале и с. Пекљана, остајући и даље у улози дивизиске резерве. Од интереса је, пак, овде напоменути да су тог дана изјутра бугарски осматрачи са грљанског положаја приметили да између с. Липеца и с. Блатеца

више нема логора она два батаљона из 1 пука и брдске батерије, где је уствари био упућен са отсека 3 пука само један брдски артиљериски вод. Констатујући то у свом извештају команданту 4 армије, командант 7 дивизије је то пропратио својим мишљењем да су те јединице отступиле на запад и да, према томе, претстоји, не знамо само због чега, опште повлачење српске војске у том правцу. Међутим, за то време су се ти батаљони, као што смо већ видели, помакли за нешто унапред, ближе осталим трупама своје дивизије, а брдски артиљериски вод је био враћен на отсек 3 пука, одакле је и био повучен.

Опет се, дакле, са наслоном на десну побочницу од два батаљона 1 и 3 пука, која је још увек држала изоловани положај североисточно од с. Пекљана, добио известан, у односу на 2 и 16 пук на нападном левом крилу, степенасти поредак наспрам просторије између Голека и грљанског положаја. Али, друкчије није ни могло бити јер се од команданта дивизије упорно тражило да освоји грљански положај, а овај није имао могућности да том, по армију и дивизију одиста опасном, зоном упути у напад колону која би се могла носити са тамошњом ојачаном 3 бригадом бугарске 2 дивизије.

Најзад, у току овог дана је издата армиска заповест за напад из које се видело да је командант армије, и поред измењене ситуације у погледу указане немогућности да се обухвати браниочево десно крило, остао доследан свом првобитном плану да освоји Калиманске и Грљанске висове, без обзира на то што их је сада могао нападати само с фронта. Напад је имао отпочети 10-ог, али по извесној поступности која се није могла избећи због погрешно изабраног правца за напад. По њој је требало најпре освајати Киселицу и њен јужни огранак све до увале између Калиманских и Грљанских висова, а по освојењу ових, напасти грљански положај и, напослетку, по паду овог, предузети напад на положаје источно од њега уз учешће дотле неангажованих 3 и 1 пука. Та је поступност, наравно, као последица фикс-идеје да се Калимански висови и грљански положаји морају освајати с фронта, само

ишла на руку браниоцу, који је сву своју пажњу могао посветити њиховој одбрани.

Пукови у предњој линији Моравске дивизије II позива — 2 пук на левом и 3-ћи на десном крилу — примакли су се означеног дана пре свануућа непријатељским положајима — Киселици и њеном јужном огранку — на 400—500 метара, скраћујући на тај начин брисани простор пред собом. Али, ни са тог блиског отстојања нису преко целог дана могли ништа учинити те их је тако у узалудним напорима да се примакну на јуришно отстојање, затекло вече. Сада се, пак, примакао и 1 пук из дивизиске резерве, прошао кроз редове левокрилног 2 пука и налетео на Киселицу. Његови су предњи редови у једном тренутку чак и продрли у предње бугарске ровове, али су убрзо, противнападом бугарских резерви, били одатле одбачени ка задњим, код којих су се прикупили и припремили за поновни напад. Потом је пук понова кренуо навише и овом приликом на јуриш заузео Киселицу, после чега су Бугари покушали да је противјуришем поврате, али су били одбијени. На тај начин је ова значајна тачка дефинитивно остала у рукама тог пука.

Остале бугарске трупе, на сектору између Киселице и раније споменуте увале између Калиманских и Грљанских висова, повукле су се затим ка грљанском положају, после чега су 3 пук II позива и 2 пук I позива који је сада, сав прикупљен на северу од ове увале, такође врло енергично суделовао у борби, до ујутру избили на те напуштене положаје. За време док су друга два батаљона овог пука била задржана у дивизиској резерви, 1 пук и два батаљона 2 пука из Моравске II позива образовали су фронт према Преслапу и теренској вези између овог и грљанског положаја, у ватреном додиру са тамошњим бугарским трупама. Остали, пак, пукови, ојачани 16 пуком који се развио између њих и потпомагани врло јаком артиљериском ватром, кренули су преко увале у напад на овај други положај. После жестоке борбе на овом солидно утврђеном положају, они су се најзад укопали на неколико стотина метара испред бугарских стрељачких заклона.

Међутим, 3 пук I позива, коме се тог дана вратио батаљон са положаја североисточно од с. Пекљана, где га је сменио један добровољачки батаљон, као и 1 пук, имали су и даље улогу бочног закриља. Ту је улогу условљавало присуство три пука ојачане 3 бригаде бугарске 2 дивизије на положајима између грљанског положаја и Тршћанске Чуке. А сем тога, из 3 пука су, по наређењу команданта дивизије, била повучена два батаљона на позадњи положај између Драгобрашке Реке и Осојнице, на Црвено Брдо, где су образовала дивизиску резерву, пошто је 16 пук, развивши се између 2 пука I и 3 пука II позива, престао да функционише као резерва.

Наредних дана, 25, 26 и 27 јула, владало је затишје, за које време су пољске батерије Моравске I позива прешле на положаје ближе пешадији, почев од такозваног Лепог Виса па улево до близу с. Црни Камен, где су се поравнале са батеријама Моравске II позива. Потом је 28-ог, после жестоке артиљериске припреме са ових ближих положаја, напад настављен, а завршио се 19-ог под најжешћом борбом, нарочито на фронту 2 пука I позива који је тада од целе војске спонтано добио надимак „гвоздени". Нарочито су се на његовом отсеку низали са променљивом срећом, у виду непрекидног лелујања бојне линије час напред час назад, јуриши и противјуриши око појединих ровова и ћувика. По дефинитивном заузимању неколико ћувика и извесног броја ровова, његов борбени поредак је, местимично и на неколико десетина метара од ових, испрелаťан и коначно заустављен од стране Бугара, који су се исто тако упорно и сјајно укопали и бранили.

Али, то је био последњи напор после кога је напад сасвим малаксао, а кратки покушаји да се извојује успех ноћу 29/30 и 30/31 јула остали су без успеха. Тад је настала права рововска војна, у којој ниједна страна није могла ни мрднути унапред. Тако се, дакле, појавио претеча исте такве рововске војне, која је у идућем Светском рату била примењена у далеко ширим размерама.

Пошто су у току ових борби видели да им напад с фронта на овако јаке положаје не успева, командант

армије и командант Моравске дивизије I позива отпочели су израније да припремају акцију и у правцу левог бока бугарских трупа на грљанском положају, што ће рећи, према бугарским положајима између овог и с. Трсина. Ово судимо по томе што је 1 пук I позива, лишен једног батаљона који је био нешто раније упућен на Плачковицу у помоћ Добровољачкој бригади, јер су се Бугари почели враћати са Голека ка Караули Обозни, био 27 јула помакнут унапред ка положајима десно од Терзиске Мале, захватајући и положај дотадашње десне побочнице североисточно од с. Пекљана. Ово судимо и по томе што је 12 пук II позива, јачине три батаљона, који је сад скоро стигао из Скопља, био доведен на Црвено Брдо, а не позади трупа које су нападале грљански положај.

Сад су се, дакле, на овом крилу налазили: у предњој линији 1 пук на означеним положајима, 3-ћи са своја три батаљона на вису код Терзиске Мале, Лепом Вису и Црвеном Брду, пошто му је четврти био послат у помоћ 2 и 16 пуку, и у резерви 12 пук. А можда се помишљало и на то да се у даном моменту овамо доведе још који батаљон са фронта Моравске II позива, као што су стварно ноћу 27/28 јула кренула одандe два, истина, не ради ове комбинације, већ због компликација које су на крају 27-ог искрсле на Плачковици. Тада се, дакле, обелоданило да Добровољачка бригада и упућени јој у помоћ батаљон 1 пука неће бити у стању да зауставе надирање Бугара тим правцем.

Међутим, што се тиче 12 пука II позива који је 28 јула одмах после поноћи нагло био упућен са Црвеног Брда ка Караули Обозни, извесно је да он није био доведен на ово армиско крило само ради тога да ту чека наређење за одлазак у том правцу баш онда када тамо ситуација постане тешка. Чак и кад је тамо отишао, не чекајући да му се придруже поменути батаљони из Моравске II позива, који су доцније у највећој журби продужили марш за њим, наведена комбинација о нападу просторијом између грљанског положаја и с. Трсина није била занемарена, већ само одгођена. Она је за тренутак уступила место изненадно искрслој комбинацији која је претпостављала удаљен

обилазак непријатељског левог крила. Кажемо за тренутак, јер је командант армије, у времену примирја, за које се није знало да ли ће по његовом истеку бити закључен мир или ће се наставити ратне операције, довео на Црвено Брдо два пука Тимочке дивизије II позива.

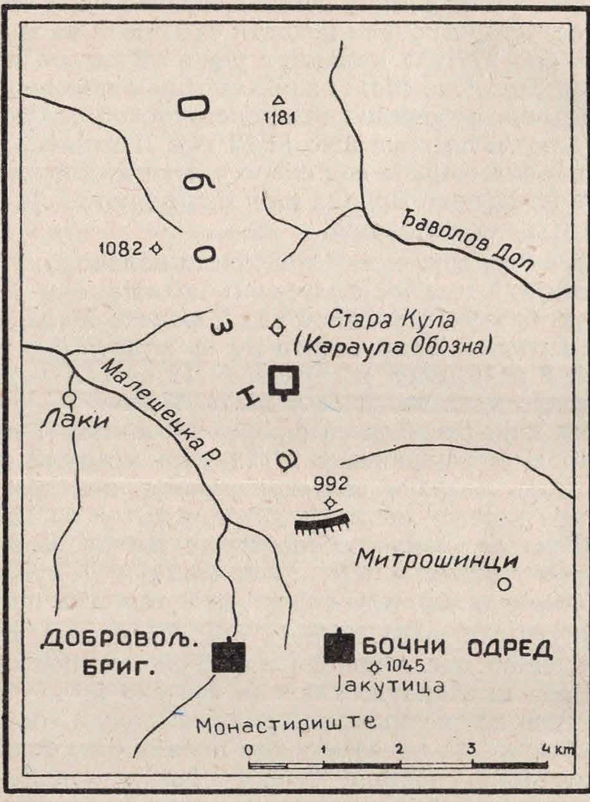

Скица бр. 41 — Распоред српских снага на Плачковици 29 јула увече

Ова друга комбинација наступила је по указаној потреби да се једном за свагда рашчисти ситуација на армиском десном боку и уједно постигне дотле занемарена тактичка веза са Грцима па, ако је могуће, и

да се измаНеврују непријатељски положаји пред армиским фронтом. Услед потребе да се тамо упути нека јача снага, ноћу, уочи 28 јула, било је предвиђено формирање једног јачег одреда, у чији су састав имали да уђу: Добровољачка бригада, тамошњи батаљон 1 пука, сва три батаљона 12 пука, два батаљона из Моравске II и обе брдске батерије које су се налазиле код Моравске дивизије I позива. Питање је да ли је овај одред био довољно јак за извођење овог великог задатка на терену веома тешком за офанзивне операције, али се за ову сврху није могло издвојити више, а да се за дужи период времена не ослаби ударна моћ армије.

12 пук је са брдским батеријама одмаршовао на вис северозападно од Карауле Обозне која је била у рукама Бугара. Ту је доста дуго чекао да му се придруже батаљони из Моравске II позива, који су по подне стигли толико заморени, да у току овога дана нису могли продужити даље. Следећег јутра сви су они кренули, пребацујући се са виса на вис под заштитом побочнице, постављене пред самом караулом на даљини од 1,5 км, и у току дана стигли на положај југозападно од с. Митрошинаца, куда су се повукли Добровољачка бригада и придати јој батаљон 1 пука. Одатле је, пак, сутрадан, 30-ог, отпочело опште наступање у две колоне и потискивање бугарских предњих делова са положаја на положај. Томе је 31-ог следовао и напад на положај око саме карауле, где је дотле било мало бугарских трупа, пошто је све остало раније отишло да суделује у нападу на Грке. Ипак је један бугарски пук, враћајући се оданде, стигао у подне код Карауле Обозне и одмах упутио парламентаре да објаве закључено примирје.

Најзад се и ојачана 3 бригада бугарске 2 дивизије при крају и после толиког времена, опет јавила да је жива. Уочи примирја, 30 јула, неке су њене трупе извршиле напад у правцу с. Пекљана, али су биле одбијене ватром тамошњих делова 1 пука.

III

Напад III армије није успео, а велико је питање и да ли би његов исход био друкчији чак и да је био

боље организован, пошто та армија није била надмоћнија од непријатеља и није имала простора за неке широке комбинације. Непријатељ пред њом није био ништа слабији од ње, а пошто је његов распоред био доста збијен, могао се жилаво бранити од напада са ма ког правца. Додуше, надмоћност над непријатељем могла се постићи згодном комбинацијом при нападу на било коју тачку у низу његових положаја, па било то на Калиманским височима или на грљанским положајима између ових и с. Трсина. Али шта то вреди кад је он, решеношћу очајника, био готов да борбу настави и на унапред солидно утврђеној, следећој, тачки као што је био случај по паду Киселице.

Према седам пукова српске војске (три из Моравске II и четири из Моравске дивизије I позива) Бугари су на овом фронту имали девет (8-ми, 13-ти, 22-ги-26-ти и 31-ви из 7 дивизије и 2 бригаде 4 дивизије, 39-ти и 40-ти из 3 бригаде 2-ге, 50-ти из 3 бригаде 7-ме и 9-ти из 1 бригаде 2 дивизије). Ако се претпостави да су ови пукови били нешто слабији од српских, због формирања нових дивизија за време мобилизације, они су у погледу укупног броја бораца могли бити само подједнаки српским пуковима. На нападнутом, пак, делу фронта, што ће рећи, на Преслапу и грљанском положају, Бугари су имали шест (свих шест из 7 дивизије и 2 бригаде 4 дивизије, рачунајући ту и 50-ти) према српских пет пукова (три из Моравске II и 2-ги и 16-ти из Моравске дивизије I позива), те су и на том месту снаге, по броју бораца, биле приближно једнаке. Истина, на српској су страни два пука била ван акције (1-ви и 3-ћи из Моравске дивизије I позива), али их је код Бугара ван акције било три (9-ти, 30-ти и 31-ви), из чега излази да је јачина неупотребљених снага превагла на штету Бугара. Превага је била на српској страни једино у артиљерији, а специјално на нападнутом сектору Преслап — грљански положај, поготову ако ту рачунамо и три брзометне хаубичке батерије са

врло ефикасним дејством. Међутим, преимућство Бугара је било у томе што су се борили на јако утврђеним положајима, односно у заклонима за које су имали довољно времена и средстава да их оспособе за одољевање српској убитачној артиљериској ватри.

Потстакнути устаљеном равнотежом снага и збијеношћу нападнутог фронта, Бугари су се бранили далеко боље него у првој фази Брегалничке битке, када су им јединице биле раштркане на веома пространом бојишту. Они су дочекивали јурише, одбијали их, а изгубљене објекте преотимали противјуришима пукова и батаљона, па и појединих чета, често и по личној иницијативи команданата и командира. Баш пукови 7 дивизије и 2 бригаде 4 дивизије, који су побегли са Рајчанског Рида пре но што је отпочео српски напад на ту главну одбранбену линију и који су потом слабо бранили Кочане, јер се на боковима нису осећали сигурним, овде као да су се препородили. Они су, заједно са 50 пуком, јуначки издржали сву жестину ових крвавих борби која се свом својом тежином свалила на њих.

Једном речју, овде видимо појаву обратну оној на Рајчанском Риду и код Кочана, у Брегалничкој бици. Што је најинтересантније, та је појава обратна и оној код трупа које су се у завршној бици на граници Македоније бориле на фронту према Грцима, иако су Срби вршили далеко жешће нападе од Грка. Та се појава може објаснити једино на овај начин: на фронту према Грцима обесхрабрила их је изразита бројна инфериорност и превелика развученост по ширини, док је на фронту према Србима на дотичне њихове трупе повољно утицао осећај да се боре у маси, раме уз раме, а то им је уздизало самопоуздање, полет и вољу за такмичењем.

На закључку свега о борбама на фронту III армије вредно је, поред споменуте могућности и потребе да се решење битке тражи на што ширем фронту комбиновањем фронталног и бочног напада, забележити још једну важну новину. Та новина је у овим дугим и жилавим борбама, уз максимално искоришћавање модер-

ног брзометног наоружања, наговештавала да ће будуће чисто фронталне битке трајати врло дуго, толико дуго да ће се, при иоле уједначеним снагама, махом сводити на узајамно изнуравање док се, као ово овде, не дегенеришу преобраћањем у бесконачну и досадну рововску војну. Та ће војна уназадити ратну вештину, враћајући је у средњовековно доба позициске војне и линиске тактике, и држати је тако уназађену и учмалу све док се не појаве нова техничка средства као, например, тенкови и јуришни авиони, која ће бити у стању да искидају укочене фронтове.

Глава трећа

СТАГНАЦИЈА, ПРИМИРЈЕ И МИР

III армија, главни и једини носилац офанзиве српских армија није, дакле, могла ни корака даље. Што се, пак, тиче I армије, она је до краја рата остала непомична. Судећи по свему, она је имала одобрење да се, остајући и даље у улози главног ослонца на целом битачном фронту, ограничи на демонстративну акцију, док јој суседне трупе не омогуће да без великих жртава освоји врло јаке граничне положаје пред својим фронтом, стим да после опет преузме водећу улогу у даљем току офанзиве, узимајући под своју команду и Шумадиску II позива, са којом би имала четири комплетне дивизије. У први мах се помишљало на то да ће јој у освајању тих граничних положаја моћи да помогне ова дивизија својом акцијом од Миљевске Планине. Па, када то није помогло, очекивало се да ће јој ову услугу учинити III армија и Грци избијањем код Царевог Села и Дупнице, до кога, као што смо већ видели, уствари, није ни дошло. И најзад, кад је и тамо запело, Врховна команда је опет почела упирати погледе на Власину где је, услед непрекидних бугарских напада на лево крило Шумадиске II позива, и иначе још увек врило. Припремајући једну нову комбинацију са овом дивизијом у смислу њеног поновног излетања изван Власине, она се постепено ојачала са два батаљона 5 пука II позива, доведених из Призрена, 3 прекобројним и 15 пуком I позива, доведеним из Пирота, и два пука III позива. Али, кад је дошао моменат да се, по завршеним при-

премама, у духу те замисли нешто предузме, наступило је примирје.

Тако се нису испунила ни очекивања да ће грчка војска, располажући на свом војишту још увек великом бројном надмоћношћу и довољно широком просторијом за извођење маневра, одиграти улогу ударног маља. Али су је за моменат, пред само примирје, омели противнапади притеклих бугарских појачања, те није успела да наруши стагнацију тог дела ратишта која је већ преовладала на Српском фронту, него јој се и сама за моменат потчинила. Додуше, да није било примирја, врло је вероватно да би она,по завршеном груписању јаких снага према Џумаји, ову заузела и потом се појавила код Дупнице. Међутим, ми рачунамо само са оним што се стварно и десило.

Ова стагнација, необична за ондашње појмове о стратегији, а која је наступила као последица потпуне равнотеже снага на Српско-бугарском фронту који је био главни, стала је бугарске управљаче парадоксалних територијалних жртава. Као што нам је већ познато, они су у почетку рата, да би се што пре и без велике галаме докопали спорне територије у Македонији, повели овде распарчане ратне операције, остављајући уједно неангажоване читаве три армије према српско-бугарској и старој бугарско-турској граници. Услед тога нису били у стању да у решавајућем моменту искористе фрапантну бројну надмоћност над српским армијама, која је била само унеколико ублажена проширењем нападног фронта и према Грцима. Услед тога су Бугари изгубили битку и војнички били избачени и из оног дела спорне територије који је био у њиховој власти. Сада, пак, само да не би Србима и Грцима уступили више ниједну стопу земљишта, они су све политичке и територијалне обзире, па и оне најбитније, бацили под ноге. Тиме су ризиковали да дефинитивно изгубе Тракију, због које су се у прошлом рату толико крвавили код Једрена и на Чаталџи, и пустили Румуне да им преплаве Северну Бугарску.

Благодарећи овим очајничким мерама једног изузетног и непојмљивог каприса, бугарски су управљачи успели да завршна битка остане војнички нерешена.

Али, све друго је говорило да је рат за њих био изгубљен што, истина, није било исписано на српским и грчким бајонетима, већ у неогарављеним пушкама и топовима румунске војске за њиховим леђима. Она је, дакле, услед огромних напора и жртава првенствено српске војске, теразије победе дубоко превагла на страну Савезника, који су, и без њене помоћи, већ били господари територија због којих је рат и био поведен.

Са општим уверењем да је то тако, почело је заседање дипломата у Букурешту, где је било углављено примирје које је имало отпочети 31 јула у подне, а 10 августа закључен је мир. По одредбама уговора о миру, Бугари су се одрекли спорног и неспорног дела Средње Македоније у корист Срба, Солуна, његове околине и Кавале у корист Грка, а једног дела Добруџе у корист Румуна. Питање Тракије није том приликом у Букурешту ни било расправљано, него су је Турци, без икаквог уговора, дефинитивно задржали у својој власти.

ОПШТИ ЗАКЉУЧАК

У ратовима Србије 1912 до 1918 године распознају се три значајне етапе од којих је рат, који смо у овом делу описали, чинио другу по реду.

Прву, а уједно и пробну, етапу дао је рат са Турцима 1912 и 1913 године, поведен са највећим народним одушевљењем, изнад кога је до судара, као неки невидљиви фантом, лебдео злослутни знак питања. То питање је, пре свега, било у томе какве ће резултате дати стављена на пробу општа војна обавеза најширих размера и мобилизација свеколиког способног мушког живља, скопчана са потпуним утапањем сталног кадра у море резервиста. Затим, како ће се снаћи и активни официри, а камоли маса резервних, у командовању гломазним четама и батаљонима, до којих је довела до максимума проширена ратна формација. И најзад, да ли је српски народ, после извесних недаћа у недавној прошлости, које су могле значити и почетак моралне декаденције, дорастао за извођење додељеног му грандиозног задатка: да доврши оно што је било започето у устанцима и ратовима за независност 1876—1878 године. Те су се недаће десиле у истом оваквом националном рату 1876, када је исто овако одушевљена српска милиција устукнула пред слабијом турском регуларном војском, као и у скроз непопуларном и рђаво вођеном рату 1885 године, када је српски стални кадар, појачан врло малим бројем резервиста, био надјачан у сукобу са бугарском милицијом, која је са пуно одушевљења устала да брани извршено присаједињење Источне Румелије њеној отаџбини.

Међутим, догађаји су се одиграли, а од свих ових злих слутњи, које су притискивале психу свих скептика, а особито виших старешина који су учествовали у наведеним недаћама, није се обистинила ниједна. Српска војска, преобраћена широко изведеном мобилизацијом у чисто народну војску сасвим новог типа, показала се далеко дисциплинованијом, покретљивијом и у борби чвршћом од негдашње српске милиције. Додуше, у операцијама, изведеним филмском брзином, код ње није било неких особито великих подвига којима је обиловала у следећа два рата. Томе је, пак, била крива још недовољно савладана гломазност њених основних јединица, недовољно жилаво држање самих Турака који се у овој прилици нису показали као њихови аскери из 1876 године, као и, из ранијих ратова наслеђена, сенка извесног песимизма у редовима српског вишег командовања.

И одиста, она се, наоружана изванредним самопоуздањем, одмах после Првог балканског рата, испречила пред Бугарима, негдашњим победницима код Сливнице, чија је војска притом била бројно јача од ње. Тако је наступила и друга етапа обележена ратом са Бугарима 1913 године. У овој етапи, без обзира на њен карактер, српска војска се, бесумње, још више очеличила, да би се тако очеличена, са великим поуздањем у своју снагу и своју историску мисију, могла ухватити у коштац и са великом Аустроугарском Монархијом у трећој и завршној етапи. Та се етапа почела одвијати већ 1914 године, носећи у себи за српску војску тешка и претешка искушења.

Као што смо раније већ објаснили, само је српско више командовање у тој другој етапи донекле храмало, јер му је требало времена да се снађе у еволуцији која се још тада почела са великим замахом испољавати на пољу стратегије. После научних доктрина наслеђених из доба једнометног наоружања, а дословно примењених и у скорашњим биткама код Куманова и Битоља, које су биле краткотрајне, чему је допринела и слаба отпорност Турака, сада се, због врло велике отпорности Бугара, сасвим неочекивано појавио нови тип дуготрајних битки на огромним фронтовима. Српско више ко-

мандовање је тада заиста храмало, што се нарочито манифестовало у експлоатацији задобивене победе у Брегалничкој бици и за време извођења битке на граници Македоније. Али, већ у идућој, 1914 години, оно се, поучено сопственим грешкама, врло добро снашло, па је чак у два маха имало и великих победа, тада ретких на осталим европским фронтовима. Наиме, у биткама новог типа: Церској, која је била тучена на фронту од Шапца преко Цера до долине Јадра, на Дрини, чији се фронт простирао од Мачве до Вишеграда, и Колубарској, тученој на фронту од Гроцке до иза Овчарско-Кабларске Клисуре.

И најзад, како је упола изгубљени али, ипак, изгубљени рат, утицао на борбени дух Бугара, видело се у рату 1915 године, када су Србију концентрично напали: они с бока, а Немци и Аустријанци с фронта. Тада српска војска није од њих доживела раније њима својствену насртљивост, услед чега се и могла према Немцима и Аустријанцима упорно бранити са положаја на положај и с краја на крај своје отаџбине. После тога се српска војска повукла ка Албанском приморју, не остављајући својим удруженим непријатељима никакве значајније трофеје, сем масе изгладнелих, изнурених и обесхрабљених војника.

Иначе, што се тиче поука из области тактике и стратегије, њих смо већ изнели на одговарајућим местима у тексту. Потрзати их овде поново, значило би упуштати се у излишна понављања.

САДРЖАЈ

ГЛАВА ТРЕЋА

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ГЛАВА ПЕТА

ГЛАВА ШЕСТА

ДЕО ДРУГИ

Стр.

ДЕО ТРЕЋИ

ДЕО ЧЕТВРТИ

ДЕО ПЕТИ

ГЛАВА ПРВА

ГЛАВА ДРУГА

ГЛАВА ТРЕЋА

Милутин Лазаревић

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

*

Технички уредник
мајор
Слободан Митић

*

Коректори
Ружица Ивановић
и
Ружица Јанковић

*

Дато у штампу априла 1955
Штампање завршено новембра 1955
Тираж 3000

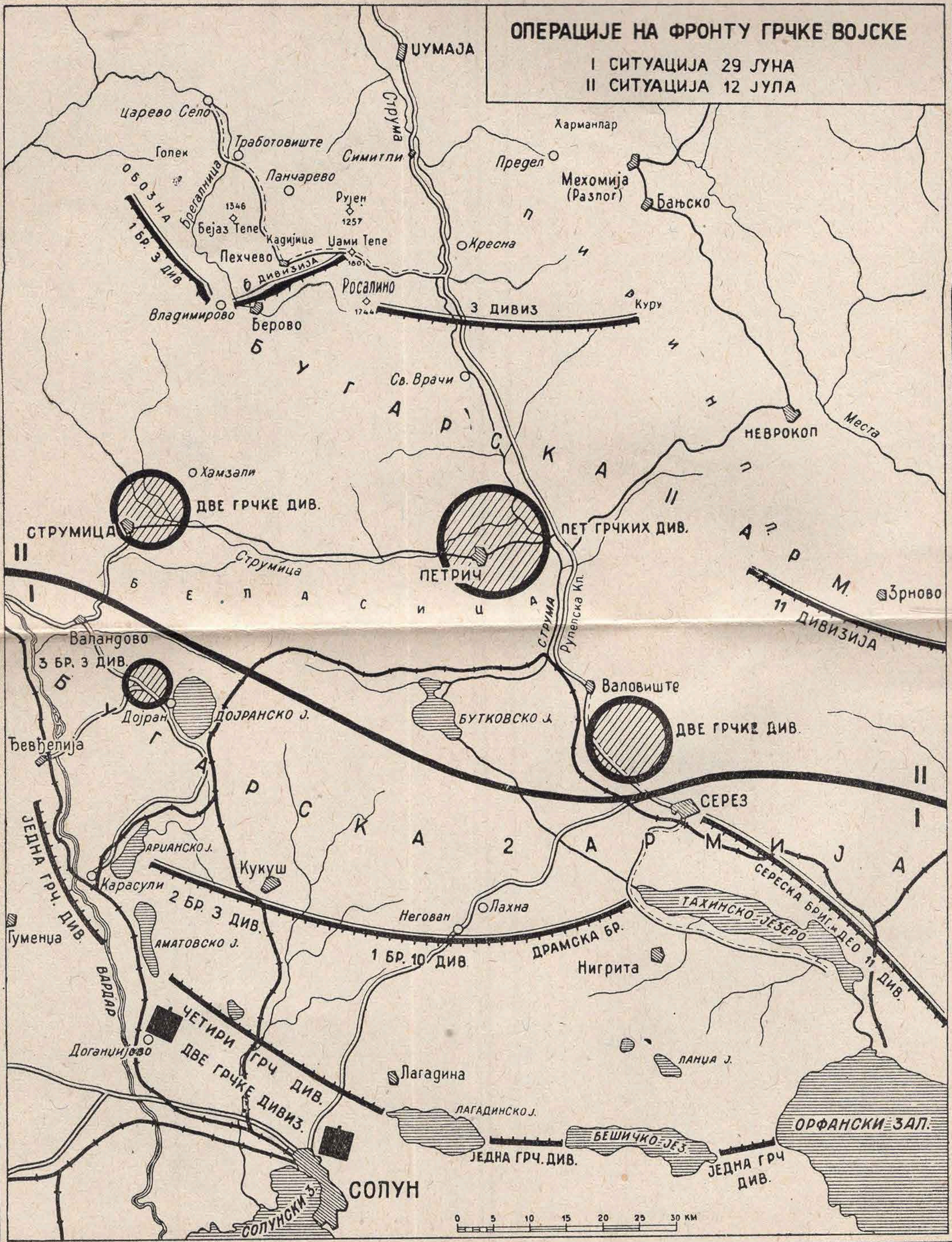
ОПЕРАЦИЈЕ НА ФРОНТУ ГРЧКЕ ВОЈСКЕ
I СИТУАЦИЈА 29 ЈУНА
II СИТУАЦИЈА 12 ЈУЛА
Џумаја
Царево Село
Треботовиште
Гопек
Симитли
Харманпар
Предел
Мехомија (Разлог)
Бањско
Панчарево
Рујен
Брегалница
Бејаз Тепе
Кадијица
Џами Тепе
Пехчево
Кресна
ОБОЗНА 1 БР. 3 ДИВ
6 ДИВИЗИЈА
Росалино
3 ДИВИЗ
Куру
Владимирово
Берово
Св. Врачи
БУГАРСКА II АРМИЈА
Неврокоп
Места
Хамзали
ДВЕ ГРЧКЕ ДИВ.
СТРУМИЦА
ПЕТ ГРЧКИХ ДИВ.
Струмица
ПЕТРИЧ
БЕЛАСИЦА
Струма
Рупелска Кл.
Зрново
11 ДИВИЗИЈА
Валандово
3 БР. 3 ДИВ.
Валовиште
Дојран
ДОЈРАНСКО Ј.
БУТКОВСКО Ј.
ДВЕ ГРЧКЕ ДИВ.
Ђевђелија
СЕРЕЗ
БУГАРСКА 2 АРМИЈА
ЈЕДНА ГРЧ. ДИВ.
АРЏАНСКО Ј.
Кукуш
Карасули
2 БР. 3 ДИВ.
Лахна
Негован
ТАХИНСКО ЈЕЗЕРО
СЕРЕСКА БРИГ. И ДЕО 11 ДИВ.
Гуменџа
АМАТОВСКО Ј.
1 БР. 10 ДИВ
ДРАМСКА БР.
Нигрита
ВАРДАР
ЧЕТИРИ ГРЧ ДИВ.
ДВЕ ГРЧКЕ ДИВИЗ.
Доганџијево
Лагадина
ЛАНЏА Ј.
ЛАГАДИНСКО Ј.
БЕШИЧКО ЈЕЗ
ОРФАНСКИ ЗАЛ.
ЈЕДНА ГРЧ. ДИВ.
ЈЕДНА ГРЧ ДИВ.
СОЛУН
СОЛУНСКИ З.
0 5 10 15 20 25 30 КМ

Скица бр. 24

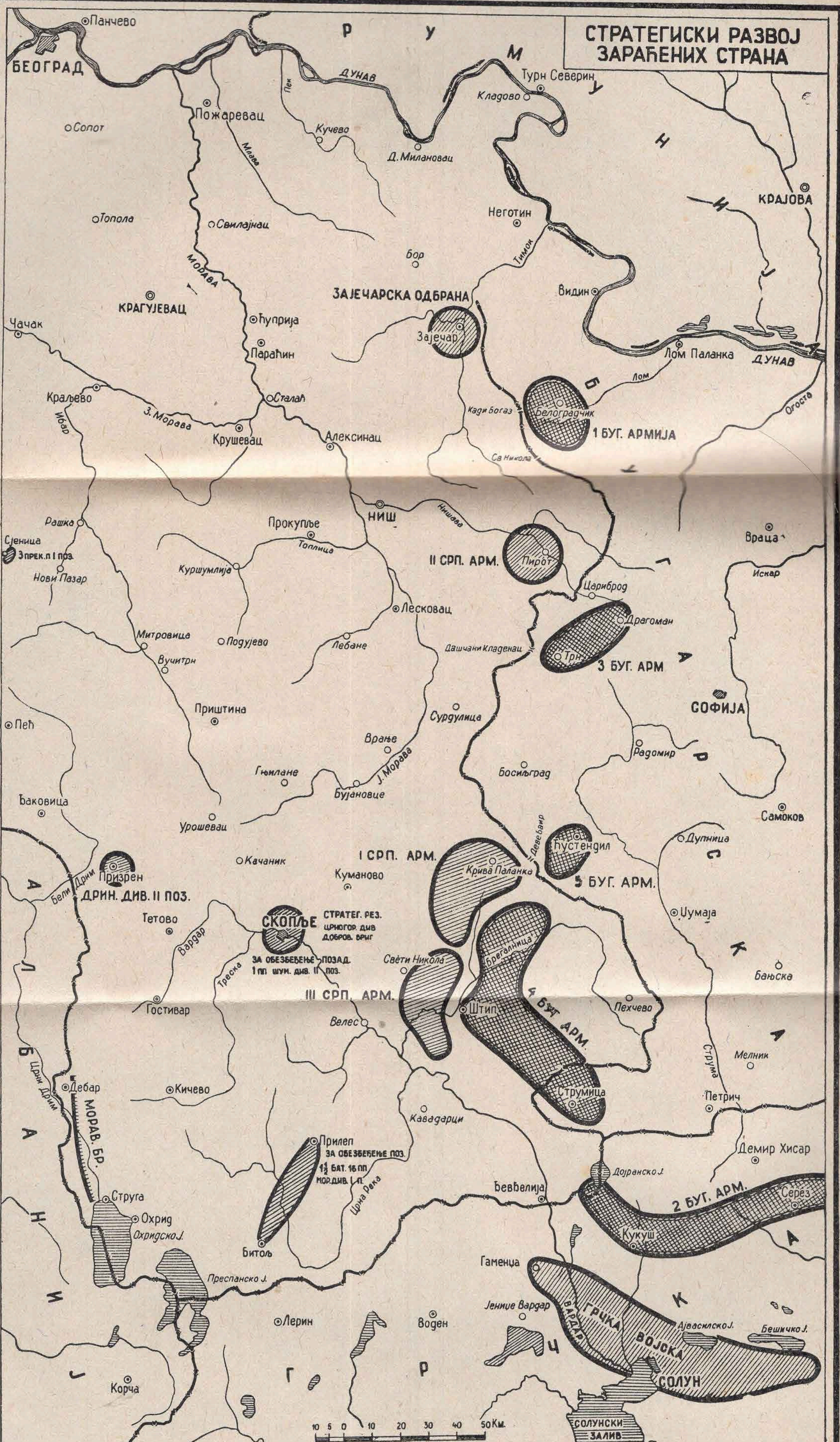
СТРАТЕГИСКИ РАЗВОЈ ЗАРАЋЕНИХ СТРАНА
Панчево
БЕОГРАД
Р У М У Н И Ј А
ДУНАВ
Пек
Турн Северин
Кладово
Пожаревац
Сопот
Кучево
Млава
Д. Миłановац
Д. Милановац
КРАЈОВА
Неготин
Топола
Свилајнац
Бор
Тимок
МОРАВА
ЗАЈЕЧАРСКА ОДБРАНА
Видин
КРАГУЈЕВАЦ
Ћуприја
Зајечар
Чачак
Параћин
Лом Паланка
ДУНАВ
Лом
Краљево
Сталаћ
Кади богаз
Белоградчик
Огоста
Ибар
З. Морава
Крушевац
1 БУГ. АРМИЈА
Алексинац
Са Никола
Б У Г А Р С К А
НИШ
Нишава
Враца
Рашка
Прокупље
Сјеница
II СРП. АРМ.
Пирот
Искар
Эпрек. п I поз.
Топлица
Нови Пазар
Куршумлија
Цариброд
Лесковац
Драгоман
Митровица
Подујево
Лебане
Дашчани Кладенац
Трн
Вучитрн
3 БУГ. АРМ
СОФИЈА
Приштина
Пећ
Сурдулица
Врање
Радомир
Гњилане
Ј. Морава
Босилград
Бујановце
Ђаковица
Урошевац
Самоков
Деве Баир
Ћустендил
Дупница
I СРП. АРМ.
Качаник
Призрен
Кумановo
Крива Паланка
Бели Дрим
ДРИН. ДИВ. II ПОЗ.
5 БУГ. АРМ.
Џумаја
Тетово
СКОПЉЕ
СТРАТЕГ. РЕЗ. ЦРНОГОР. ДИВ ДОБРОВ. БРИГ
Вардар
ЗА ОБЕЗБЕЂЕЊЕ ПОЗАД. 1 пп ШУМ. ДИВ. II ПОЗ.
Брегалница
Свети Никола
Трeска
Бањска
III СРП. АРМ.
Гостивар
Штип
4 БУГ. АРМ.
Пехчево
Велес
Струма
Мелник
А Л Б А Н И Ј А
Црни Дрим
Дебар
Кичево
МОРАВ. БР.
Струмица
Петрич
Кавадарци
Прилеп
ЗА ОБЕЗБЕЂЕЊЕ ПОЗ. 1½ БАТ. 16 пп МОР. ДИВ. I п.
Демир Хисар
Црна Река
Дојранско J.
Струга
Ђевђелија
2 БУГ. АРМ.
Серез
Охрид
Охридско J.
Битољ
Кукуш
Гаменца
Преспанско J.
Г Р Ч К А
Лерин
Воден
Јенице Вардар
Вардар
ГРЧКА ВОЈСКА
Ајвасилско J.
Бешичко J.
Корча
СОЛУН
10 5 0 10 20 30 40 50 Км.
СОЛУНСКИ ЗАЛИВ

Скица бр. 1

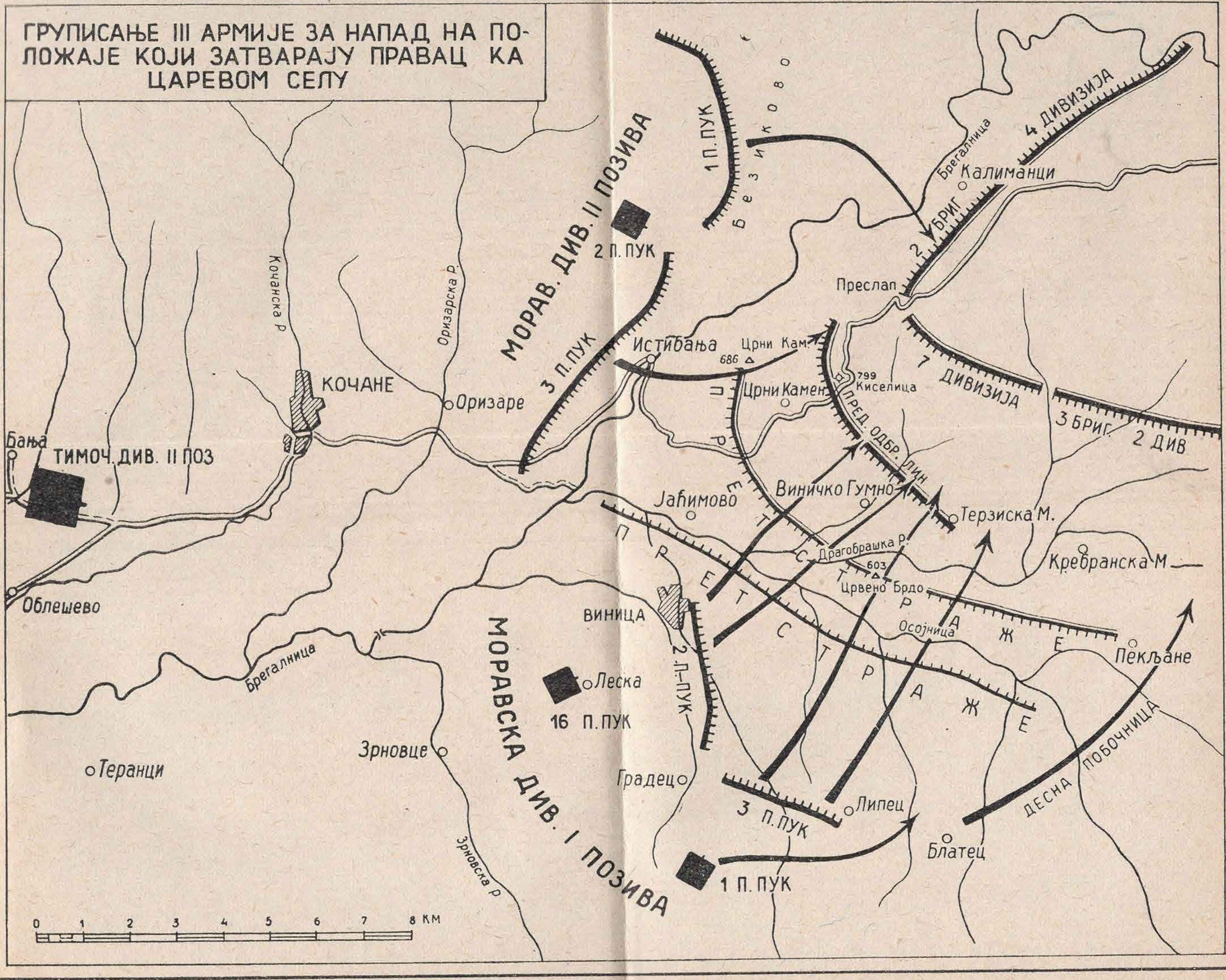
ГРУПИСАЊЕ III АРМИЈЕ ЗА НАПАД НА ПОЛОЖАЈЕ КОЈИ ЗАТВАРАЈУ ПРАВАЦ КА ЦАРЕВОМ СЕЛУ
МОРАВ. ДИВ. II ПОЗИВА
1 П. ПУК
2 П. ПУК
3 П. ПУК
Безиково
4 ДИВИЗИЈА
2 БРИГ
Брегалница
Калиманци
Преслап
7 ДИВИЗИЈА
3 БРИГ. 2 ДИВ
Истибања
Црни Кам.
686
799
Киселица
Црни Камен
ПРЕД. ОДБР. ЛИН.
КОЧАНЕ
Оризаре
Оризарска р.
Кочанска р.
Бања
ТИМОЧ. ДИВ. II ПОЗ
Облешево
Јаћимово
Виничко Гумно
Терзиска М.
Кребранска М.
Драгобрашка р.
603
Црвено Брдо
Осојница
ПРЕТСТРАЖЕ
ВИНИЦА
Пекљане
Брегалница
Леска
16 П. ПУК
2 П. ПУК
МОРАВСКА ДИВ. I ПОЗИВА
Зрновце
Теранци
Градец
Липец
3 П. ПУК
Блатец
ДЕСНА ПОБОЧНИЦА
1 П. ПУК
Зрновска р.
0 1 2 3 4 5 6 7 8 КМ

Скица бр. 37

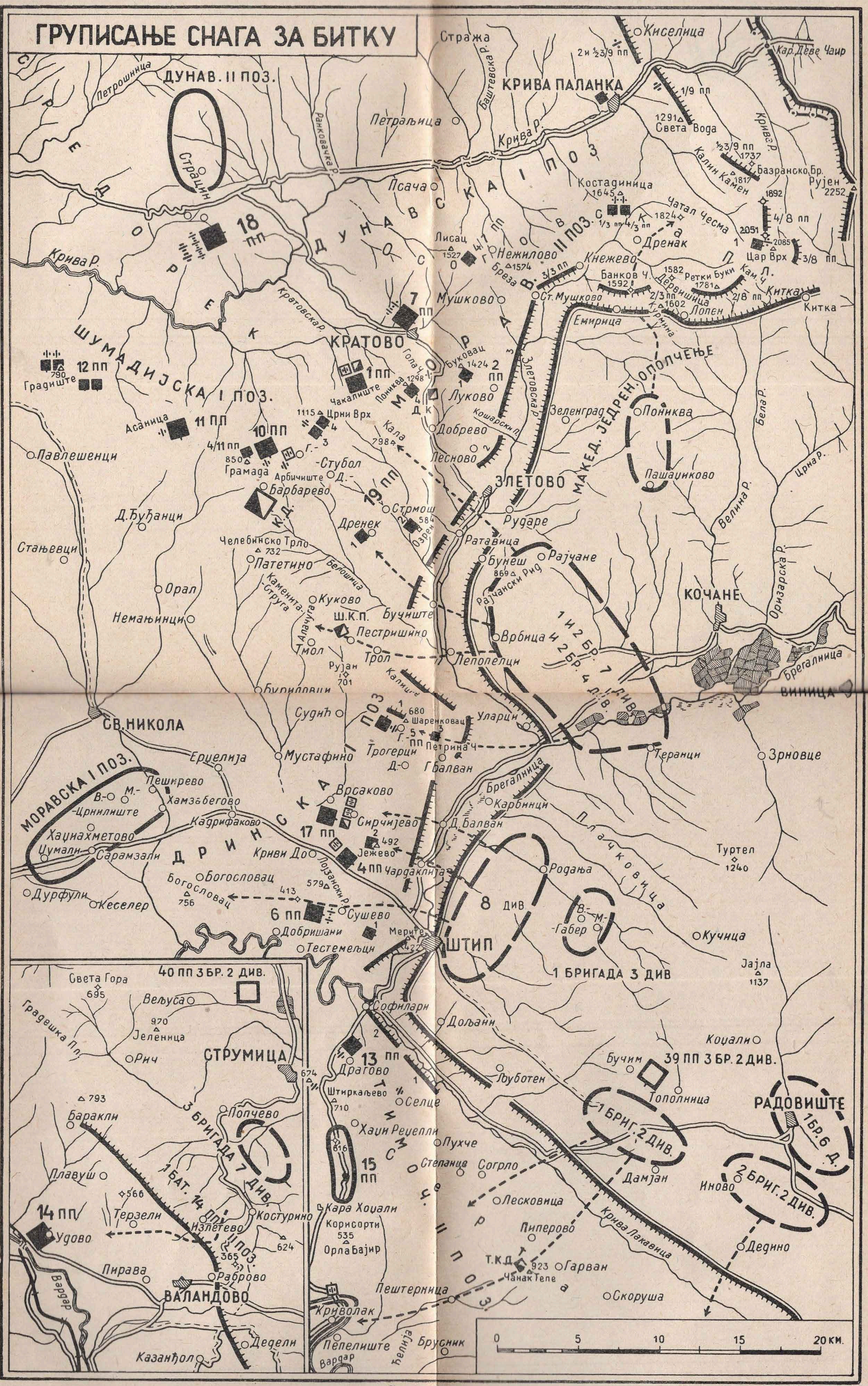
ГРУПИСАЊЕ СНАГА ЗА БИТКУ
ДУНАВ. II ПОЗ.
ДУНАВСКА I ПОЗ.
ШУМАДИЈСКА I ПОЗ.
ДРИНСКА I ПОЗ.
МОРАВСКА I ПОЗ.
МАКЕД. ЈЕДРЕН. ОПОЛЧЕЊЕ
КРИВА ПАЛАНКА
КРАТОВО
ЗЛЕТОВО
КОЧАНЕ
ВИНИЦА
СВ. НИКОЛА
ШТИП
СТРУМИЦА
ВАЛАНДОВО
РАДОВИШТЕ
Кривољак
18 пп
7 пп
1 пп
2 пп
12 пп
11 пп
10 пп
19 пп
17 пп
4 пп
6 пп
13 пп
15 пп
14 пп
8 ДИВ
1 БРИГАДА 3 ДИВ
40 ПП 3 БР. 2 ДИВ.
39 ПП 3 БР. 2 ДИВ.
1 БРИГ. 2 ДИВ.
2 БРИГ. 2 ДИВ.
1 БР. 6 Д.
3 БРИГАДА 7 ДИВ
1 и 2 БР. 7 ДИВ
4 2 БР. 4 ДИВ
Брегалница
Злетовска р.
Крива р.
Вардар
0 5 10 15 20 КМ.

Скица бр. 2

ЦЕНА 450.— ДИН.